

**Circulació i consum de mercaderies a la Prehistòria Balear.
El cas de Son Fornés (Mallorca) a partir de la materialitat amfòrica**

**Tesis doctoral
Lara Gelabert Batllori**

Dirigida per: Roberto Risch
Departament de Prehistòria – Facultat de Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona
(2012)

Índex

Agraïments.....	7
1.Introducció.....	10
2. Dinàmica històrica de l'arxipèlag balear a l'antiguitat.....	12
2.1. <u>L'arxipèlag balear en el context històric de la Mediterrània Occidental.....</u>	12
2.1.1. <i>Els primers contactes: del poblament inicial a l'època talaiòtica.....</i>	12
2.1.1.1. L'agent fenici.....	27
2.1.1.2. L'agent grec.....	34
2.1.1.3. El món ibèric antic.....	37
2.1.2. <i>La capitalització del mediterrània occidental: incidència i entrada en un nou ordre econòmic.....</i>	41
2.1.2.1. L'època posttalaiòtica: Mallorca i Menorca.....	41
2.1.2.2. El nord-est de la península ibèrica i la costallevantina.....	45
2.1.2.3. Cartago i el món púnic.....	49
2.1.3. <i>La romanització de les Illes Balears.....</i>	54
3. Anàlisi de la materialitat arqueològica: la realitat formal dels contenidors amfòrics.....	63
3.1. Definició d'un contenidor amfòric: forma en funció.....	63
3.2. L'àmfora com a indicador econòmic de la interacció entre societats: utilitat del material amfòric com a objecte arqueològic.....	72
4. El material amfòric de Mallorca i Menorca.....	90
4.1. <u>Procedències, producció i distribució del material amfòric de Mallorca i Menorca.....</u>	90
4.1.1. <i>L' àmbit púnic.....</i>	91
4.1.1.1. Eivissa.....	91
4.1.1.2. Altres àmbits púnics.....	99

a) Zona Centre-Mediterrània.....	99
b) Zona del Cercle de l'Estret.....	105
4.1.2. <i>L' àmbit itàlic</i>	108
4.1.2.1. L' àmbit península itàlica.....	108
4.1.2.2. L' àmbit Citerior o de la <i>Tarraconensis</i>	118
4.1.2.3. L' àmbit sud-est de la península ibèrica (Ulterior, Bètica i Lusitània).....	130
4.2. <u>Anàlisi compositiva del material amfòric: proposta metodològica de diagnòstic i classificació de les pastes dels contenidors amfòrics</u>	142
4.2.1. Característiques i definició dels grups compositius del material amfòric en l'àmbit autòcton mallorquí i menorquí entre els segles (V/IV ANE - I ANE/I NE).....	146
4.3. <u>Ús i consum de la materialitat amfòrica a la Mediterrània Occidental (V/IV ANE - I ANE/I NE)</u>	161
4.3.1. <i>Dinàmica de funcionament dels diferents àmbits productius</i>	164
4.3.2. <i>Associacions entre les produccions amfòriques</i>	173
4.3.2.1. Àmfores púnico-ebusitanes de la sèrie 1.....	175
4.3.2.2. Àmfores púnico-ebusitanes de la sèrie 2 i PE-41.....	186
4.3.2.3. Àmfores itàliques.....	193
4.3.2.4. Àmfores provincials.....	204
4.3.2.5. Àmfores púniques centre-mediterrànies i de l'Estret de Gibraltar.....	212
4.3.3. <i>Proposta interpretativa de l'anàlisi de la materialitat amfòrica a la Mediterrània Occidental</i>	216
4.3.3.1. Categorització i definició del funcionament i la dinàmica de la materialitat amfòrica.....	217
4.3.3.1.1. Les fases de la materialitat amfòrica.....	243
4.3.3.2. Avaluació espacio-temporal del panorama de circulació de productes amfòrics a la Mediterrània Occidental (V/IV ANE - I ANE/I NE).....	256
4.3.3.2.1. Dimensió temporal.....	256

4.3.3.2.1.1. La classificació de la vaixella.....	256
4.3.3.2.1.2. L'atribució cronològica de les fases.....	273
4.3.3.2.2. Dimensió espacial.....	293
4.3.3.3. Cap a una nova proposta epistemològica de les importacions amfòriques i de vaixella en els contextos de consum de la Mediterrània Occidental.....	296
5. El jaciment de Son Fornés.....	301
5.1. <u>L'època posttalaiòtica a Son Fornés.....</u>	309
5.1.1. L'habitació posttalaiòtica 1 (HPT1).....	312
5.1.2. L'habitació posttalaiòtica 3 (HPT3).....	313
5.1.3. L'habitació posttalaiòtica 1 (HPT4).....	314
5.1.4. Altres estructures posttalaiòtiques.....	315
5.1.4.1. El talaiot 3 remodelació com a edifici supra-domèstic (IV – III ANE).....	315
5.1.4.2. La cisterna D 13.....	316
5.1.5. <i>El consum de vi en època posttalaiòtica a Son Fornés.....</i>	317
5.2. <u>L'època clàssica a Son Fornés.....</u>	325
5.2.1. L'habitació romana 2 (HR2).....	332
5.2.2. L'habitació romana 3 (HR3).....	333
5.2.3. L'habitació romana 4 (HR4).....	335
5.2.4. L'habitació romana 5 (HR5).....	337
5.2.5. L'habitació romana 6 (HR6).....	338
5.2.6. L'habitació romana 7 (HR7).....	340
5.2.7. L'habitació romana 8 (HR8).....	340
5.2.8. L'habitació romana 9 (HR9).....	342
5.2.9. L'habitació romana 10 (HR10).....	345
5.2.10. L'habitació romana 11 (HR11).....	347
5.2.11. Els edificis supra-domèstics: els santuaris.....	352
5.2.11.1. Santuari 1 (S1).....	353
5.2.11.2. Santuari 2 (S2).....	355
5.2.12. Els abocadors clàssics de Son Fornés.....	357

5.2.13. <i>El consum de vi en època clàssica a Son Fornés</i>	364
6. Mercats i intercanvis de circulació de les produccions amfòriques en la Mediterrània Occidental entre els segles VI ANE - I ANE/INE	384
6.1. <u>Característiques de la dinàmica d'introducció del material amfòric als poblats autòctons balears</u>	385
6.1.1. Ses Païsses.....	385
6.1.2. Na Guardis.....	389
6.1.3. Turó de les Abelles.....	395
6.1.4. Torralba d'en Salord.....	402
6.1.5. Biniparratxet Petit.....	406
6.2. <u>Interpretació socio-econòmica del consum de vi als poblats posttalaiòtics de Mallorca i Menorca</u>	420
6.3. <u>El consum amfòric de les Gimnèsies vers Eivissa i el continent</u>	460
7. Conclusions: les relacions d'intercanvi de les comunitats autòctones mallorquines i menorquines dins l'àmbit de la Mediterrània Occidental (V/IV ANE - I ANE/I NE) a partir de l'anàlisi de la materialitat amfòrica	479
8. Bibliografia	487
9. Índex de figures	515
10. Annexos (en CD)	532
10.1. Catàleg de les produccions amfòriques.	
10.2. Proposta interpretativa de les produccions grecoitàliques.	
10.3. Anàlisi petrogràfic (síntesi, fotografies i làmines).	
10.4. Dibuixos del material amfòric analitzat de Son Fornés.	
10.5. Bases de dades.	

Agraïments

És molt difícil donar les gràcies a totes les persones que han estat amb mi durant aquest procés tan llarg i complicat de feina, d'una manera o d'una altre: amb algun consell, suggeriment, un cop de mà, una estona de pacient escolta o una paraula d'ànims. Per això demano disculpes si no les esmento a totes i des d'aquí els dono les gràcies encara que de manera anònima.

Hi ha gent, però sense la qual aquest treball no hauria estat possible a qui no em puc deixar de referir.

En primer lloc moltes gràcies al meu director de tesi Roberto Risch per haver confiat en mi des del primer moment, quan vaig creuar la porta del seu despatx perduda i em va ajudar a trobar-me; gràcies per haver-me donat la possibilitat d'endinsar-me dins aquest món i descobrir-lo, per estar disposat a ajudar-me en qualsevol moment i creure en mi; perquè tot això ha contribuït al meu creixement com a persona, i ell ha jugat un paper imprescindible.

Gràcies a la Cristina Rihuete per haver-me obert les portes de Son Fornés i ensenyar-me'n tots els seus racons; pel seu sentit crític, esforç i dedicació i per fer-me veure que sempre podem anar més enllà, així com per tornar-me al món i redreçar-me la brúixola. I pel seu esperit de lluita incansable, malgrat tot; perquè el futur és nostre i serem aquí per dir la darrera.

A tot l'equip de Son Fornés per haver-me donat la possibilitat de formar part d'un projecte fantàstic i haver tingut confiança en mi. Gràcies a la Paula Amengual, l'Albert Forés i el Jordi Hernández-Gasch per haver-me aguantat cada dia, per tot allò que m'heu ensenyat i per haver-me ajudat tant quan m'encallava o no entenia quelcom, sempre disposats a estendre'm el braç en els moments de flaqueza. Gràcies per intentar-me entendre i per haver esdevingut així de fonamentals. Vull agrair especialment a la Sílvia Gili tota l'ajuda infinita amb els mapes i plantes, per les seves idees sempre suggeridores i les seves injeccions de confiança.

A l'Anna Maria Ardu, per haver esdevingut "*la mia sorella*", per haver-me ajudat en la feina i en la vida, i a tota la seva gent i família que m'han servit d'oasi de pau dins la tempesta.

També he de donar les gràcies a Alessandra Toniolo, de la feina de la qual en sóc completament deutora; gràcies per la seva atenció i disponibilitat i per haver-me fet trontollar els esquemes, i ajudar-me a consolidar-los cercant respostes. No em puc deixar a en Giovanni Leonardi per haver-me obert les portes de l'*Università degli Studi di Padova*, perquè van ser uns dies fantàstics.

En el terreny més personal, li vull agrair a la meva mare, Imma Batllori Perelló, per fer-me sempre de pilar i de suport, per recordar-me qui sóc i a trivialitzar allò important del que només és palla; per la seva lliçó de vida i d'esforç, per no rendir-se mai i aixecar-me tantes vegades. Per ser-hi sempre de manera incondicional, i perquè no hi ha més límit que el que ens vulguem posar. D'alguna manera també vull donar les gràcies a en Joan Gelabert i la Beatriu Costillas per demostrar-me que hi sou.

Als meus amics que estan lluny i als que tinc a la vora. Moltes gràcies a en Miquel Albertí per la portada, per haver accedit a implicar-se i fer una feina fantàstica. Gràcies també a l'Alexandra Fiol, la Irene Jaume i la Laia Gelabert, per haver-me fet costat, per ensenyar-me a viure i a riure; perquè sou genials i, ara ja, fonamentals.

El reconeixement final li vull fer al meu company Joan Valls de Padrines a qui dono les gràcies per la seva paciència durant tot aquest temps, pel seu suport, consell i atenció; per no deixar-me mai caure i creure en mi com no ho ha fet ningú, i perquè sense ell més que haver acabat la tesi, hauria acabat ella amb mi. I gràcies per voler seguir construint.

Finalment, li dedico aquest treball a "*mi aya*" Amadis Perelló Carrascosa, per haver-me donat nom i identitat, per no oblidar mai d'on venim ni què som, per ser un exemple de lluita constant i de superació, i perquè en el fons de no haver estat per això no estaria ara i aquí. Espero que on siguis et sentis feliç d'aquest trajecte, perquè encara que no has pogut veure'l néixer ni créixer aquest treball, t'hauria encantat; i a tu també avi Pere (amb qui el temps va ser injust).

*A la terra,
al vi,
a la mar
i a la perifèria.*

1. Introducció

La nostra intenció amb aquest treball és la d'exposar la dinàmica de consum de vi en les pràctiques econòmiques i alimentàries de les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques mallorquines i menorquines, analitzant les raons de la seva introducció, com es tracta i què significa aquesta producció forana a partir de les àmfores com a principal testimoni material.

Plantejada la problemàtica històrica del nostre àmbit d'estudi i veient la dinàmica en la qual s'engloben les Illes Balears a l'antiguitat (com s'exposa al capítol 2), ens hem vist obligades a repensar quin és l'objecte a partir del qual basem el nostre estudi, tractant d'entendre què vol dir una àmfora i de què ens informa en cada moment de la seva trajectòria (capítol 3).

Després de veure què són i què signifiquen, hem atès a com són els contenidors amfòrics que documentem en l'àmbit Mallorquí i Menorquí entre segles VI ANE – I ANE/I NE, com desenvolupem al capítol 4. Per abordar-ho, en primer lloc (a l'apartat 4.1.) ens hem referit a les àmfores dels diferents centres productius que trobem i a les seves característiques, permetent-nos copsar l'esfera productiva de la dinàmica econòmica en la qual s'emmarquen. Seguidament, a l'apartat 4.2., a partir del material procedent de Son Fornés, hem analitzat les seves característiques compositives a partir de la realització de làmines primes que ens permetran afinar la definició dels seus trets a nivell tècnic així com ubicar la procedència dels diferents contenidors a partir de la seva matriu petrogràfica.

Un dels punts claus del nostre treball és el capítol 4.3. on hem abordat a partir d'anàlisi estadístics i de criteris probabilístics quin és el panorama que ofereixen des dels contextos de consum els contenidors amfòrics, com funcionen i com es comporten entre sí, ubicant-los en l'espai però sobretot en el temps, afegint-los la vaixella associada. La nostra intenció en un inici era la de fer una història econòmica vers el món dels objectes amfòrics però la indefinició crono-tipològica ens ha obligat a dedicar més temps a l'anàlisi dels contextos i a la seva dimensió temporal.

Després de tenir llesta la definició i caracterització de la nostra base empírica, ens

hem ocupat del cas del jaciment de Son Fornés (Montuïri, Mallorca) veient quina és la materialitat amfòrica que ofereix i què vol dir en termes de consum de vi per part de la comunitat que habitava el poblat en època posttalaiòtica i clàssica (capítol 5). D'aquesta realitat particular, al capítol 6 hem ampliat l'òptica per tal d'entendre com funciona Son Fornés, primer vers les comunitats contemporànies de la resta de Mallorca i Menorca (apartats 6.1. i 6.2.), fent-la extensiva després a l'arc mediterrani occidental en el qual s'emmarquen (al punt 6.3.), per tornar de nou a la síntesi de les problemàtiques exposades com a punt de partida (conclusions del capítol 7).

2. Dinàmica històrica de l'arxipèlag balear a l'antiguitat

2.1. L'arxipèlag balear en el context històric de la Mediterrània Occidental

2.1.1. Els primers contactes: del poblament inicial a l'època talaiòtica

L'arxipèlag balear es començà a formar des del Pliocè, quan la plataforma balear es separà del continent i les illes s'anaren diferenciant i distanciant entre sí. Aquesta insularitat de partida provocà el desenvolupament d'endemismes en la flora i la fauna balears al marge de la presència humana (Lull *et alii* 1999: 13). El nord de les Balears registra a nivell marítim les concentracions més fortes de cops de vent superiors a 8, així com una gran quantitat de vents de força igual o superior a 6, sent el Golf de Lleó el més exposat, contribuint el mestral i la tramuntana a una mar picada on bufen ràfegues de vent fortes i, en ocasions, molt sobtades (Arnaud 2005: 151). No obstant, tot que i els derroters marítics de les costes del mediterrani situïn a les Balears com un lloc de pas imprescindible en les rutes de navegació (Guerrero 1993: 15), les Illes Balears són les darreres que es poblen de tot el Mediterrani.

KM	Eivissa	Mallorca	Menorca	Dènia	Ebre	Llobregat	Túria	Marsella	Tunis
Eivissa		80	210	90	180	250	140	470	800
Mallorca	80		40	210	180	170	230	410	680
Menorca	210	40		340	260	200	360	370	620
Dènia	90	210	340		210	320	75	660	920
Ebre	180	180	260	210		120	170	470	925
Llobregat	250	170	200	320	120		300	350	800
Túria	140	230	360	75	170	300		640	975
Marsella	470	410	370	660	470	350	640		830
Tunis	800	680	620	920	925	800	975	830	

2.1. Distància aproximada en kilòmetres entre els diferents punts geogràfics

A la taula anterior 2.1., on hem calculat de manera aproximada la ubicació de les Balears respecte punts claus del Mediterrani Occidental, veiem la seva gran

distància respecte el continent (de fet, són les més allunyades de tota la Mediterrània), encara que Dènia i Eivissa tan sols estiguin separades per 90 km i la visibilitat entre sí (en jorns clars) sigui manifesta.

Per fer-nos una idea de què representaria aquesta distància en termes de circulació marítima, es calcula prenent les fonts clàssiques (en concret, a Plini), que entre *Ebussus* i les Balears, entre Dènia i *Ebussus* i entre aquesta darrera i les Illes Columbretes, hi hauria un dia de viatge (o 700 estadis) (Arnaud 2005: 159).

Aparentment, no resulta lògic un poblament tant tardà tenint en compte la trajectòria de la resta d'illes (Risch 2011: 111) (com podem veure a la figura 2.2.), la majoria de les quals registren ocupacions estables des del neolític¹, i presència esporàdica de grups humans fins hi tot en èpoques anteriors (Lull *et alii* 1999: 14)

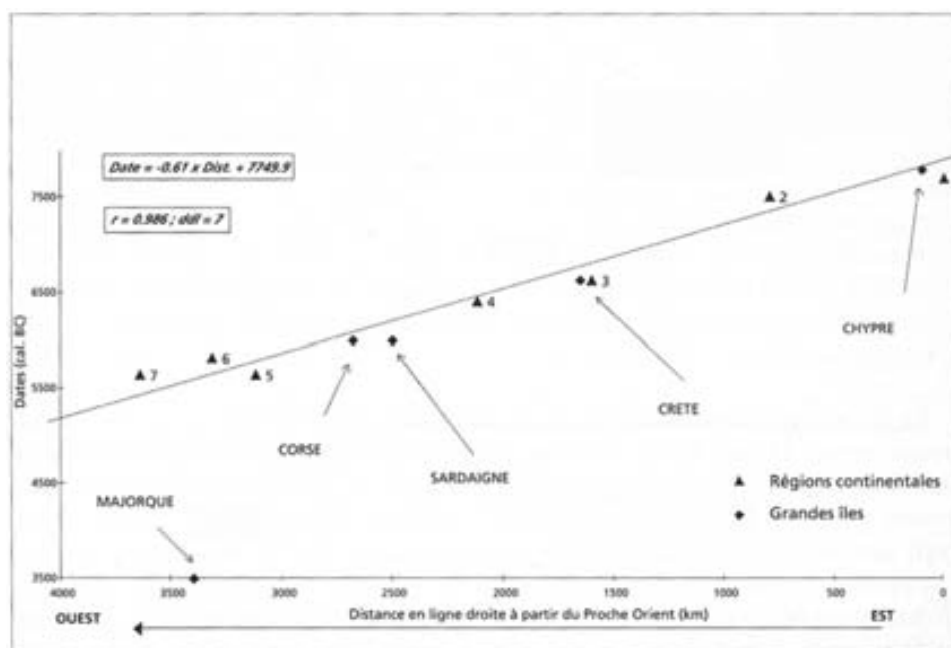

Figura 2.2. Gràfica del poblament de les illes mediterrànies publicada per Vigne (2000, fig. 2)

Actualment no podem situar el poblament estable de les Illes Balears abans de la meitat del III mil·lenni cal ANE (Micó 2005: 549). L'ocupació de l'arxipèlag no fou uniforme sinó que en un primer moment es donà sols a Mallorca (2500 – 2300 cal ANE) per estendre's posteriorment, a finals del III mil·lenni, a Menorca i en darrer

¹ Xipre i Creta tindrien població permanent des de el VIII i el VII mil·lenni cal ANE, mentre que Sicília, Còrsega i Sardenya entre finals del VII i durant el VI mil·lenni cal ANE (Lull *et alii* 1999: 14).

lloc a Eivissa i Formentera (a cavall del III i inicis del II mil·lenni) (Micó 2005: 550; Gili *et alii* 2006: 829).

Sovint es considera que degut als condicionants geogràfics i els límits naturals de les illes aquestes presenten sistemes socioeconòmics específics, amb un elevat component d'isolació, o bé tot el contrari, amb una gran mobilitat² i dinamisme vers l'exterior. Aquesta dicotomia ha estat emprada per caracteritzar les societats mediterrànies illenques, considerant que les de l'est establirien interaccions molt intenses entre sí, mentre que les de l'oest (entre les quals es troben les Illes Balears) haurien romàs més immòbils, limitant els contactes vers l'exterior (Lull *et alii* 2002: 117).

No obstant, l'arqueologia dibuixa un panorama més complex, com veurem en aquest capítol, que no lliga l'esdevenir de les illes a la seva condició d'insularitat ni als coneixements de navegació dels seus habitants, sinó a altres factors econòmics, polítics i socials³ (Gili *et alii* 2006: 830; Lull *et alii* 2002: 118). Per tant, s'ha d'entendre la “insularitat” com un fenomen social, mòbil i dinàmic que varia segons la conjuntura, tenint moments al llarg de la prehistòria balear on es viu una etapa de comunicacions molt intenses seguida d'un altre de major tancament i aïllament voluntaris (Gili *et alii* 2006: 830).

En aquest marc, és cert que la qüestió de les relacions i contactes amb l'exterior assoliran un caire de significació especial⁴, inaugurant-se la història dels contactes de l'arxipèlag des del mateix moment del seu poblament.

A diferència d'altres illes mediterrànies, les Balears no van ser un lloc atractiu per l'assentament de comunitats neolítiques (Lull *et alii* 2008a: 15) que entre el VIII i el VI mil·lenni ja dominaven perfectament les tècniques de navegació⁵. La realitat

2 Respecte la qüestió de la insularitat i la mobilitat, s'apunta que “*Mobility is an active element in the territorial organization of communities and provides a mechanism for creating spaces for dialogue and knowledge development in the long term. (...) connectivity and mobility facilitate the exchange of ideas and the generation of a particular material culture. These processes, in turn, create a feedback loop that directs the establishment and maintenance of networks of configured contacts, and all these dynamics work together to form a particular social structure.*” (Calvo *et alii* 2011: 346).

3 “*The attitude of island societies towards the outside world, which have called “social insularity”, is not a fixed one, but changes through time, due to internal as well as external economic, social, or political factors. (...) In the case of Balearic islands, periods of intense communication and exchange were followed by phases of decided isolation.*” (Gili *et alii* 2006: 830).

4 “*The social space of an island does not finish where its land ends, but integrates the surrounding sea as well.*” (Lull *et alii* 2002: 118 – 119).

5 Erròniament, alguns investigadors havien considerat precisament que l'existència d'aquestes

és que, tot i la seva posició central en la mediterrània occidental, es troben molt allunyades de la costa (com veïem a la figura 2.1.de més amunt) (Gili *et alii* 2006: 829; Lull *et alii* 2004: 127) i a més presenten un ecosistema pobre i molt limitat (Costa 2000b: 32).

No obstant, no s'han de buscar les causes d'una ocupació tan tardana només en condicionats geogràfics ni mediambientals, sinó se li han d'afegir altres motivacions, com ara la manca de matèries primes de qualitat per la fabricació d'eines de pedra polida (bàsicament de destrals)⁶ (Risch 2011: 112), la marginalitat geogràfica respecte els circuits d'intercanvis neolítics d'obsidiana sarda i eòlica (Lull *et alii* 2004: 127; 2008: 15) o la inexistència de tensions entre les comunitats continentals que motivessin la migració de grups de gent cap a zones fins llavors marginals (Micó 2005: 550).

Cal tenir molt present la dificultat i els riscos del poblament d'un àmbit insular, que ahora implica el domini de la navegació i de les seves tècniques, de manera necessària. Es produeix de manera planificada després del descobriment de l'indret, seguit d'una presència i exploració inicials que poden desembocar o no en una ocupació estable del lloc, segons si aquesta primera fase ha estat favorable o no (Costa 2000b: 55; Gelabert 2009: 75). Aquesta empresa no consisteix sols el trànsit de persones i d'experiències acumulades col·lectives, sinó que suposa el viatge d'objectes, plantes i animals, que d'ençà d'aquest moment passaran a formar part de l'ecosistema illenc en qüestió i que fins llavors eren aliens al mateix⁷.

pràctiques de navegació per part de les comunitats mesolítiques i neolítiques serien *conditio sine qua non* per un poblament molt antic de les Illes Balears (Guerrero 1998). No obstant, creiem que convé abandonar aquestes hipòtesis teòriques per atendre a les evidències materials que l'arqueologia posa al nostre abast (Gelabert 2009). Segons això, si bé és cert que les tècniques de navegació són conegudes des de moments molt antics, com testimonia per exemple el trànsit marítim de l'obsidiana (amb la troballa a la cova Franchti d'un fragment de l'illa de Melos situada a 130 km de distància, en un nivell del 10800 ± 160 cal ANE), les Balears encara triguen força temps a poblar-se, tot i que a nivell tecnològic poguessin haver estat ocupades abans (Gelabert-Batllori 2009: 76 – 77).

6 "In the Neolithic, the absence on the islands of fine grained and resistant raw materials, necessary for the production of stone axes, would have been a much more critical problem for permanent occupants, than the straight-line distance from the mainland alone. (...) The rarity of stone axes on the Balearic Islands confirms that permanent settlement, especially of Mallorca and Menorca, could only develop when either exchange networks were sufficiently in place to provide a regular supply of tools, or when axes could be manufactured from other materials, e.g. Metal." (Risch 2011: 112).

7 A Mallorca i Menorca existí una espècie endèmica anomenada *Myotragus balearicus*, mamífer artiodàctil molt similar a una cabra; tot i que tradicionalment s'havia apuntat la seva explotació per part de les primeres poblacions illenques, aquesta espècie s'hauria extingit força temps abans de l'ocupació humana de les illes, sense arribar mai a conviure (Micó 2005: 550; Lull *et alii* 2008a: 13).

Els primers contingents procedirien de l'anomenat per Waldren "arc d'influència immediata" de la Mediterrània Occidental; aquest dibuixava una franja compresa entre la costa sud-est de la península ibèrica fins arribar a Ligúria (Waldren 1997: 33). Darrerament, noves investigacions han permès afinar més la seva procedència restringint-la al nord-est de Catalunya i el golf de Lleó degut a semblances en l'aixovar ceràmic, els botons d'os prismàtics, piramidals i en forma de tortuga, així com també les influències existents respecte l'arquitectura megalítica funerària (Lull *et alii* 2008a: 15 – 16).

L'absència d'elements arquitectònics defensius en els assentaments balears i/o d'un emplaçament estratègic (preferint l'establiment en zones planes), així com la implantació d'enterraments col·lectius i la manca d'armament especialitzat, porten a considerar que els primers habitants de l'arxipèlag apostaren per una organització social simètrica i pacífica. Aquesta evidència, valorada en el context històric continental de creixent conflictivitat i violència social, esbossen l'exili de grups de població que fugien d'aquesta realitat convulsa, cercant noves zones on establir-se, com a motivació principal per l'arribada dels primers grups de població a les illes⁸.

Per tant, el primer poblament estable de l'arxipèlag es produeix en la fase anomenada campaniforme (2500/2300 – 2100/200 cal ANE), i es redueix a l'illa de Mallorca⁹ (Micó 2005: 551). El patró d'assentament d'aquest moment és en coves i abrics (com exemplifiquen els casos de Son Matge o Coval Simó), amb alguns poblats també a l'aire lliure (com ara la fase antiga de Son Ferrandell-Oleza, Ca Na Cotxera o Son Mas), donant-se els enterraments també en cova (tant

8"En un entorno social que asistía al desarrollo de formas de explotación económica i de violencia social, ciertos grupos del entorno nordoccidental del Mediterráneo emigraron a territorios anteriormente periféricos o marginales donde establecer nuevas relaciones sociales ajenas a los conflictos vividos en los lugares de origen. Si nos atenemos a la inexistencia de preocupaciones defensivas en la elección y estructuración urbanística de los asentamientos balearicos (carencia de fortificaciones y preferencia de las ubicaciones en llano) a la ausencia de armas especializadas cada vez más abundantes en Europa y, en el plano simbólico, al rito de inhumación colectivo que niega cualquier forma de valorización individual, podemos sugerir que las nuevas poblaciones enfatizaron las relaciones pacíficas e inhibieron el desarrollo de disimetrías económicas y políticas permanentes." (Lull *et alii* 2008a: 16).

⁹ S'han documentat dos fragments de ceràmica campaniforme també a Formentera, concretament a Ca na Costa, que si bé podria assenyalar una presència humana a l'illa, seria de molta menor entitat que la que es produeix a Mallorca (Micó 2005: 551), sent més adient ubicar-la en moments posteriors, com veurem a continuació.

individuals com col·lectius). La base de la seva economia seria probablement agropecuària, sense poder determinar amb certesa el pes jugat per la ramaderia i l'agricultura en la mateixa (Micó 2005: 551).

La documentació de ceràmica amb decoració campaniforme (com són els casos de Son Ferrandell-Olesa, Son Matge i Son Mas), la metal·lúrgia del coure (Ramis *et alii* 2005; Alcover, Trias i Rovira 2007) i la presència d'objectes fabricats amb aleacions de coure i estany (aquest darrer inexistent a l'illa)¹⁰, com les puntes de projectil de Son Matge (amb aleació d'estany), o la pinta d'ivori del mateix abric, i els botons amb perforació en "v" (que es troben tant a Son Matge com a Son Ferrandell), assenyalen l'existència de pràctiques i relacions socio-econòmiques amb les comunitats del continent (Lull *et alii* 1999: 32; 2001: 14) i la importància dels contactes trans-europeus pel que fa al desenvolupament de les illes (Lull *et alii* 2002: 119).

Cap a finals del III mil·lenni s'ocupen les altres illes de l'arxipèlag (en el cas de Menorca seria al voltant del 2000 ANE, com probablement també a Eivissa i Formentera) estenent-se el poblament mallorquí a les terres baixes de l'illa, amb la generalització dels poblats a l'aire lliure, si bé encara es manté l'hàbitat en coves (Lull *et alii* 1999: 35; 2002: 199; 2008: 13). Aquest moment comprèn una segona fase en la prehistòria balear, entre el 2100/2000 cal ANE fins l'inici del període naviforme posterior el 1600 cal ANE, i es coneix com a epicampaniforme o dolmènic) (Micó 2005: 552); en ell testimoniem tot un seguit de canvis que suggereixen l'arribada de nous contingents de població, dins un marc d'intensa mobilitat social i de comunicacions entre Europa i la Mediterrània (Lull *et alii* 2002: 120).

En el camp de la producció d'artefactes, destaquen en l'àmbit ceràmic els canvis en la decoració que adopten motius campaniformes tardans (anomenats epicampaniformes, o de boquique - *barbelé*) (Lull *et alii* 2008a: 14), tal i com també es dona al continent, així com una sèrie de formes llises en el repertori ceràmic de les quals es troben paral·lels a l'Europa continental i que es coneixen

10 "Los útiles de bronce contienen estaño, que no existe en Mallorca ni en las otras islas próximas, siendo el punto más cercano, con dificultades de extracción, Cartagena, mientras que en el resto del Mediterráneo Occidental no existe. El cobre sí existe en Mallorca, en la Sierra de Tramuntana, al igual que el plomo (Bunyola, Valldemossa)". (Aramburu 1998: 102).

com a ceràmica d'acompanyament del campaniforme (Micó 2005: 552). A més a més, destaquen els braçalets d'arquer lítics (emprats probablement per esmolar metalls) i ganivets de sílex tubular (Lull *et alii* 1999: 35), pel que fa a la indústria lítica; a banda d'altres objectes (denes de collaret, punxons, espàtules i altres ornaments), dins dels artefactes d'ós són especialment rellevants els botons de tipologia diversa (piramidals, de "tortuga", circulars o prismàtics), entre els quals destaquen els de forma en "v", sent molt significativa la utilització del marfil com a matèria prima (Lull *et alii* 1999: 32 – 33).

D'altra banda, l'arribada d'aquests nous contingents¹¹ queda palesa pels canvis en les pràctiques funeràries introduint-se els sepulcres de caire megalític¹², si bé continuen els enterraments col·lectius en coves (Son Martorellet, Son Marroig, Cova des Bouer), amb un patró d'assentament dual en coves i abrics i a l'aire lliure. D'aquesta manera s'inaugura en la prehistòria balear una pràctica que es repetirà al llarg de la seva trajectòria relacionada amb l'arribada de nous grups de població a les illes¹³; aquesta consisteix en l'assimilació dels nouvinguts a partir de la construcció de noves construccions monumentals de pedra, que cercaven garantir la cohesió interna i el manteniment de les estructures socioeconòmiques recíproques en un marc local de no-violència¹⁴ (tolerant la convivència de

11 Alguns investigadors han apuntat la zona de València i Alacant com el focus d'origen dels grups que arriben en aquest moment i acaben de poblar les illes, degut al volum tan elevat de paral·lels que presenten amb el registre material que es documenta (ceràmica campaniforme, botons en "v", l'ús del marfil com a matèria prima, braçalets d'arquer, etc.). Segons això, s'apunta que tot i que "(...) el trayecto por mar a Mallorca puede realizar-se directamente, la posibilidad que sugerimos aquí abre muchas expectativas de cara a hipotéticos hallazgos en las Pitiüsas, ya que su posición geográfica resulta mucho más favorable desde el punto de vista de los desplazamientos iniciados en el continente." (Lull *et alii* 1999: 35).

12 A més a més de les coves, que es segueixen emprant, es documentem hipogeus de cambra simple de tendència circular o ovalada (Biniai 1 i 2, Sant Tomàs i Cala Morell 11 i 12, a Menorca, o Ca na Vidriera 4, Son Sunyer 7, Rafal Llinàs i Son Mulet a Mallorca, si bé aquests darrers no estan fets amb ortostats) i especialment els dòlmens de planta rectangular (com el de s'Aigua Dolça, Son Bauló de Dalt, Montplé, Binidalnet o Ses Roques Llises, a Menorca) (Lull *et alii* 2008a: 14).

13 Concretament, el mateix fenomen es donarà al 1600 cal ANE, amb la construcció de les unitats domèstiques naviformes i la seva traducció al món funerari amb les navetes i al 1050 cal ANE, en el que es coneix com a fase proto-talaiòtica (quan es construeixen estructures defensives, com ara torres i plataformes), que desembocarà en el període talaiòtic posterior (850 – 550 cal ANE) (Gili *et alii* 2006: 840).

14 "The general picture emphasises economic integration (common access to production and exchange as seen in the grave goods) and social cohesion (collective inhumation rites and virtually absence of violence before at least 1050 BC). In this context, particular ideologies, as reflected in the diversity of tomb precincts, were respected if they in turn avoided to put into question the basic economic and social solidarity." (Gili *et alii* 2006: 841).

pràctiques funeràries diverses) (Gili *et alii* 2006: 841), que, entre altres, també indiquen com les Illes Balears haurien romàs al marge de la dinàmica del període del bronze europeu recent¹⁵ (Lull *et alii* 2002: 121).

A partir del 1600 cal ANE es fa evident un canvi en la trajectòria de les comunitats balears (Micó 2005: 553); s'inicia la tradició ciclòpia en l'arquitectura balear tant en l'àmbit funerari com en els poblats (Lull 2002: 121). Comença el període naviforme (1600 – 1000 cal ANE) (Micó 2005: 553; Lull *et alii* 2006: 17-18; 2008: 16), que rep el nom precisament de les grans unitats domèstiques en forma de quilla de vaixell (d'entre 14 i 18m de llargada per 3-4 d'ample), que proliferen a partir d'ara sobretot en els poblats mallorquins i menorquins¹⁶ (Lull *et alii* 2002: 121). Malgrat aquestes novetats, seguiran funcionant altres patrons d'assentament i funeraris en voga des de moments anteriors, fent palès la convivència pacífica entre comunitats locals i poblacions novingudes, en un marc de reciprocitat i igualitarisme¹⁷ en les relacions socials (Lull *et alii* 2002: 121; Micó 2005: 553 – 554; Gili *et alii* 2006: 833).

L'activitat metal·lúrgica s'intensifica, documentant-se a l'interior d'algunes estructures de l'època així com també a abrics (com són els casos d'Hospitalet i Son Matge, respectivament), trobant punxons, braçalets i altres eines (Micó 2005: 553). Però a banda d'aquesta producció local, es documenta la presència d'estany i de coure (tant en forma d'objectes acabats¹⁸ com de matèries primes) que, junt amb altres materials exòtics (com l'ivori) evidencia la reactivació dels contactes amb l'exterior a llarga distància¹⁹ (Lull *et alii* 2002: 121; Micó 2005: 554).

Noves coses estan passant, i en aquest mateix moment es documenten pràctiques ideològiques fins llavors desconegudes (que concretament es documenten a

15 *"The use of small rectangular megalithic chambers as funerary structures in Menorca and northeastern Mallorca could be understood as an indicator of arrival of some new populations, but these megaliths represent an anachronistic type of construction around 1750-1550 cal BC on the continent (...) In general the Balearic Islands do not seem to have participated in the social and economic developments of the so-called European Early Bronze Age."* (Lull *et alii* 2002: 120 – 121).

16 Alguns exemples són Alemany, Hospitalet, Closos de Can Gaià, Son Oms, Cala Blanca o Son Mercer de Baix (Micó 2005: 553).

17 S'ha apuntat la possible existència d'infanticidi femení (Rihuete 2000).

18 Entre altres, en aquest moment destaca l'espasa de Son Matge de filiació centreuropea, del segle XIII ANE (Delibes i Fernández-Miranda 1988: 170).

19 *"(...) contrary to the situation during the Beaker phase, this process combined old as well as new elements and produced a particular social organisation, which continued to develop with little influence from the outside over the next few centuries."* (Lull *et alii* 2002: 122).

Menorca, a les coves d'Es Càrritx i Es Mussol), que posen de manifest com les Illes Balears estaven immerses en un seguit de transformacions econòmiques i socials, dins d'una dinàmica que també experimenten diferents zones d'Europa central i de la resta de la Mediterrània (Lull *et alii* 2002: 122). Serà però a partir del 1200 cal ANE quan les influències foranes es faran més evidents en la trajectòria illenca. D'una banda, els poblats naviformes es tornen més complexos, alhora que es diversifica el terreny arquitectònic i urbanístic²⁰, intensificant-se de l'altra la producció tant ceràmica com metal·lúrgica, trobant fins hi tot motlles per braçalets i punxons (Can Roig Nou) i autèntics tallers (Son Mercer de Baix) (Lull *et alii* 1999: 54-55; 2002: 122).

En aquest mateix moment es produeix un trencament en la trajectòria de les illes de Mallorca i Menorca, especialment en el camp simbòlic i ideològic, com indiquen les pràctiques funeràries diverses (que a l'illa mallorquina entren en un segon pla de retrocés mentre que a Menorca experimenten una gran crescuda i diversificació) i els elements cerimonials diversos (com els trobats a les coves des Càrritx i es Mussol, per exemple) (Lull *et alii* 2002: 123; 2006: 24).

Part d'aquests nous mecanismes ideològics posen de manifest els contactes intensos de l'arxipèlag amb el nord de l'oest del Mediterrani (Lull *et alii* 2002: 123). Com a paradigma podem esmentar la talla de fusta de la cova des Mussol consistent en la representació zoomorfa d'un animal amb banyes similar a un cèrvid que s'identifica amb la divinitat del "Cernunos" (Lull *et alii* 1999: 110), de la qual es troben paral·lels molt propers al món simbòlic celta de l'Europa central a l'Edat del Ferro (Lull *et alii* 2002: 123).

Durant la fase "transicional"²¹ que es coneix com a període proto-talaiòtic (1100/1000 – 850 cal ANE) (Micó 2005: 554) la història dels contactes baleàrics viu un dels seus moments més intensos, previs al parèntesi que suposarà l'època talaiòtica, com tot seguit veurem. Els poblats naviformes es transformen i/o s'abandonen, articulant-se les unitats domèstiques al voltant d'una estructura

20 Podem citar com a exemples Es Figuerol de Son Real, o la cabana de Torralba d'en Salord o els naviformes geminats de Son Oms (Lull *et alii* 1999: 55).

21 "En los poco más de dos siglos en que hemos calculado su duración, se dan cita tanto las últimas manifestaciones tradicionales del II milenio cal ANE como las que avanza las innovaciones propias de la sociedad talayótica." (Mico 2005: 554).

central de pedra de grans dimensions (com ocorre per exemple a S'Illot o a Es Figueral de Son Real), preludi del patró urbanístic que proliferarà en època talaiòtica (Micó 2005: 554; Lull *et alii* 2008a: 19). Elements arquitectònics de caire defensiu comencen a aparèixer, fent evident, junt amb l'increment de la presència d'armes de metall (com ara espases, puntes de llança, matxets o florets), la gestació i creixement de tensions i conflictivitat social (Gili *et alii* 2006: 834).

És el moment de la introducció dels primers objectes de ferro, havent d'afegir al repertori armamentista un conjunt molt variat d'objectes metàl·lics (miralls de bronze, pectorals, punxons, fulles, denes diverses, entre les que en tenim d'estany, etc.) que sovint formaven part de l'aixovar funerari d'alguns enterraments o bé d'ofrenes en cova i/o altres dipòsits (Micó 2005: 555). A més, es documenten denes pasta de "fayenza", contenidors cilíndrics de fusta i/o banya²² (Lull *et alii* 2008a: 20). Tots aquests productes, entre altres, subratllen les connexions amb el nord d'Àfrica, Sardenya, la Península Ibèrica i l'àmbit circumalpi i centreeuropeu (Delibes i Fernández-Miranda 1988: 170). Tot plegat, posa de manifest l'important rol que en aquell moment Mallorca i Menorca jugarien entre finals del segon i inicis del primer mil·lenni, respecte Europa central i l'oest²³ de la Mediterrània (Lull *et alii* 2002: 123).

Si bé les pràctiques funeràries mallorquines i menorquines segueixen sent molt diferents i prenen camins cada vegada més diversos²⁴, a nivell de registre material presenten un repertori d'objectes compartit que posa de manifest com el contacte entre les dues illes seria tan intens en el I mil·lenni com el que s'experimentà en el II (Lull *et alii* 2008a: 20).

Però a finals del segle IX ANE i inicis del VIII ANE, es produeixen tot un seguit de

22 Aquests cilindres tubulars es documenten a la Cova des Càrritx on van ser emprats en un ritual funerari; aquest consistia en el tenyit dels cabells del difunt que després es tallava i guardava en aquests petits contenidors d'os que es tancaven amb tapadores decorades de fusta o d'os (Lull *et alii* 1999: 331 – 332; 2008: 20).

23 "The absence of any eastern Mediterranean products on the islands implies that the protagonists of these communication networks were some of the local populations of the west and not Cypro-Phoenician traders (...)" (Lull *et alii* 2002: 124).

24 A totes dues illes es continuen realitzant enterraments en coves tancades a l'entrada per murs ciclopis (Son Matge, Es Càrritx o Montgofre Nou); a Menorca es multipliquen les navetes funeràries (com Tudons, Binimaimut, Binpati Nou o La Cova), trobant encara hipogeus col·lectius de planta simple oberts a les parets de penya-segats i barrancs (Lluclarari), a banda d'en coves naturals (Cova des Mussol, Cova des Pas) (Lull *et alii* 2008a: 20).

transformacions en els comunitats de Mallorca i Menorca que marquen l'inici del que serà un gran canvi en la seva vida i trajectòria (Lull *et alii* 2008a: 20), que suposarà un punt d'inflexió molt notable respecte les relacions amb el món exterior. S'enceta l'època talaiòtica (850 – 550/500 cal ANE)²⁵ (Micó 2005: 555), sens dubte una de les més significatives i interessants de la prehistòria balear.

Mostra d'aquest canvi a nivell intern és d'una banda l'aparent abandó de les riques i diverses pràctiques funeràries que anteriorment s'havien desenvolupat a les illes (Lull *et alii* 2008a: 20), i sobretot la proliferació d'uns nous i grans edificis de pedra (anomenats talaiots) al voltant dels quals s'articulen els poblats que nuclearitzen l'increment demogràfic que es dona en aquest moment (Lull *et alii* 2002: 124); s'emplacen en ubicacions diferents d'aquelles que havien triat les comunitats naviformes i que ara cercaven optimitzar el control del territori i l'accés a terres de més qualitat²⁶ (Gili *et alii* 2006: 837 – 838).

Els talaiots són edificis de caràcter públic fets per i per a la comunitat; si bé tots ells comparteixen la funció de control visual del territori (de fet, d'aquí els prové el nom, de l'acció de talaiar, que vol dir vigilar), van ser destinats a usos diversos col·lectius²⁷, com es documenta per exemple al talaiot 1 de Son Fornés (que funcionava com a escorxador) o al talaiot 2 del mateix poblat (destinat a pràctiques político-ideològiques) (Lull *et alii* 2006: 34; 2008: 21). Les comunitats talaiòtiques s'aboquen a la construcció d'aquests edificis, relegant la mort a un segon pla en favor de la vida i la col·lectivitat (Gili *et alii* 2006: 838).

L'organització socio-econòmica talaiòtica s'emmarca en un sistema igualitari basat en la ramaderia complementada amb el cultiu d'alguns cereals i lleguminoses, així com amb la recol·lecció d'algunes plantes i fruits silvestres (Lull *et alii* 2001: 54;

25 Respecte els límits cronològics d'aquesta fase, volem aclarir que pel que fa al superior (850 cal ANE) s'ha d'entendre com una al·lusió genèrica al segle IX ANE, sense poder precisar si la generalització dels talaiots es produí a inicis o finals del segle; val a dir que, tenint en compte que aquesta expansió no degué respondre a un episodi sobtat, aquesta precisió esdevé impossible d'assolir. D'altra banda, respecte el 550/500 cal ANE també es tracta d'una datació indicativa, ja que l'aplanament de la corba de calibratge impedeix fixar la fi de l'ús original dels talaiots al segle VI cal ANE (Micó 2005: 555).

26 Entre alguns poblats destacats podem citar Son Fornés, Son Ferrandell-Oleza o Sa Canova de Molar (amb talaiots de planta circular) Capocorb Vell, Hospitalet Vell o Bellver Ric (on els talaiots són quadrats), i Torelló, Cornia 2 o Rafal Roig (de planta oblonga o irregular) (Lull *et alii* 2008a: 21).

27 "(...) no hay duda que se trataba de construcciones públicas, sin que haya pruebas de que hubiesen funcionado como residencias de un sector de la población, ni que se tratase de contenedores funerarios (Lull *et alii* 2008a: 21).

2006: 22). S'articula al voltant d'unitats domèstiques autosuficients i autònomes pel que fa a la producció dels objectes bàsics necessaris per al desenvolupament de la vida quotidiana, focalitzant en el col·lectiu la clau del seu funcionament i supervivència (grans obres arquitectòniques, cria de ramats o gestió dels recursos carnis obtinguts) (Lull *et alii* 2008a: 23). Tot plegat dóna lloc a un registre molt auster i arcaic, destacant la producció ceràmica i la fabricació d'eines d'ós i pedra (Lull *et alii* 2006: 51; 2008: 23).

Dins el terreny de la història dels contactes que aquí ens ocupa, és cabdal el trencament amb l'exterior en un context de proliferació de l'activitat econòmica i comercial sobretot fenícia que viu la Mediterrània en aquestes dates (Lull *et alii* 2002: 124). La trajectòria de l'arxipèlag es divideix i distancia cada vegada de manera més clara entre les Gimnèsies i les Pitiüses (bàsicament Eivissa, pel que fa a aquestes darreres²⁸). Així, si bé Mallorca i Menorca experimenten el desenvolupament de la societat talaiòtica, Eivissa entra en les xarxes econòmiques fenícies amb la fundació de Sa Caleta, ignorant-se completament entre si²⁹. Els objectes metàl·lics seran l'únic testimoni d'aquests minvats contactes amb l'exterior (seguint trobant cisells, badaines, espases, puntes de llança o ganivets, entre d'altres)³⁰ (Lull *et alii* 2006: 35), sent la producció local metal·lúrgica encara avui dia força desconeguda (Calvo, Guerrero i Salvà 2002: 228).

Així, ens trobem davant d'un moment on de manera voluntària les comunitats talaiòtiques es tanquen i recullen al seu sí (mentre que Eivissa s'introdueix en les

28 Pel que fa a la poc coneguda Formentera destaca la presència abundant d'objectes metàl·lics, tot i que no es poden relacionar amb les comunitats que habitaren l'illa ja que no tenim pràcticament evidències de les mateixes. Es tracta d'un seguit de dipòsits que es situen en el segle VIII ANE que provindrien del sud-est de la Península Ibèrica i manifestarien la posada en circulació d'objectes per part dels fenicis en aquesta zona de la Mediterrània Occidental, a diferència dels productes que es documenten a Mallorca i Menorca que en època talaiòtica restarien a part d'aquest flux d'intercanvis. (Delibes de Castro i Fernández-Miranda 1988: 173-174).

29 *"En tal situación no debe sorprender que la cultura talayótica se aisle notablemente, aunque reciba elementos exteriores de distintas procedencias, que en pocos casos se pueden poner en conexión con lugares de ascendencia mediterráneos. La carencia, por otra parte, en las islas de recursos mineros fácilmente explotables y de aceptable rendimiento, y en consecuencia la escasez de productos metálicos manufacturados, puede ser otra razón que explique el retraimiento, incluso de los navegantes fenicios y luego cartagineses hasta época avanzada, a la hora de contactar con Mallorca y Menorca dentro de una cierta regularidad. Y ello pese a que desde mediados del siglo VII a.C. están asentados los púnicos en Ibiza."* (Fernández-Miranda 1986: 486)

30 Alguns exemples concrets són les destrals documentades a Cas Corraler, Es Corralàs i Son Foradat entre d'altres, amb paral·lels a Sardenya (IX-VIII ANE) (dipòsits de Sa Idda y Flumenelogu), els punyals (com el d'Es Mitjà Gran que es relaciona amb armes de tipus Vénat o Sa Idda), (Delibes i Fernández-Miranda 1988; Fernández-Miranda 1986: 483).

xarxes econòmiques mediterrànies en ebullició), evidenciant un cop més com la insularitat és una construcció social que varia segons el context i les circumstàncies de cada moment (Lull *et alii* 2002: 124).

	Matèries externes importades
2500 - 2000 cal ANE	Ivori
2000 - 1600 cal ANE	Bronze (estany, Sn), ivori
1600 - 1200 cal ANE	Bronze (estany, Sn), ivori
1200 - 1050 cal ANE	Bronze (estany, Sn),
1050 - 850 cal ANE	Bronze (estany, Sn), ferro, ivori, "fayenza"
850 - 550 cal ane	Bronze (estany, Sn), ferro

Figura 2.3. Relació de matèries externes importades a les Illes Balears des d'època campaniforme fins la talaiòtica

Vist el panorama autòcton vers el món dels contactes, serà fonamental atendre als agents comercials en potència dins la dinàmica econòmica de la Mediterrània Occidental del moment, bàsicament, fenicis i grecs, així com observar a nivell local una altra comunitat que es trobava en una posició similar a la talaiòtica respecte les xarxes comercials mediterrànies, és a dir, la societat ibèrica, (bàsicament de la zona del nord-est peninsular i el llevant, per major proximitat amb l'àmbit estudiat).

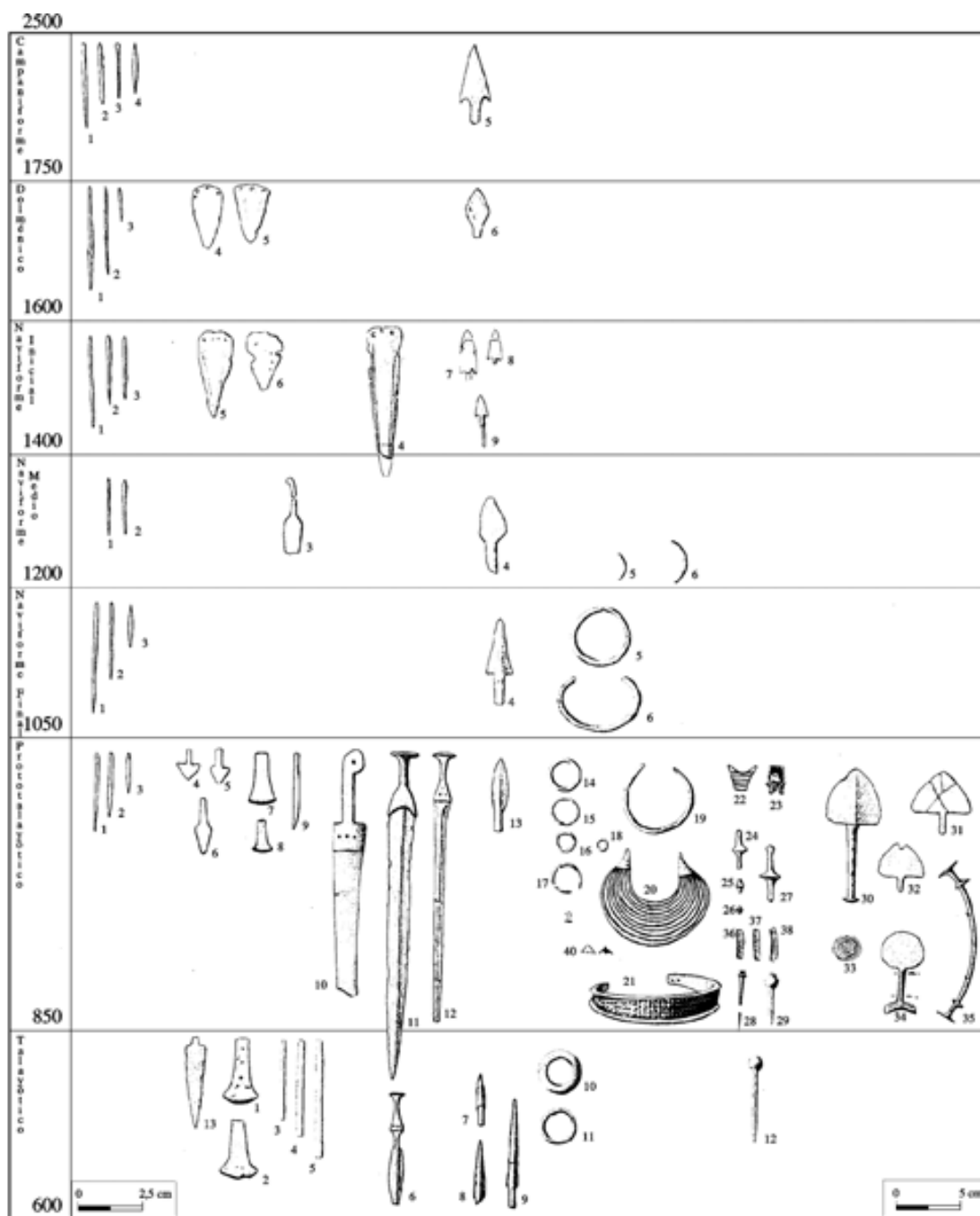

Figura 2.4. Quadre que figura a Lull et alii 1999 i 2002, on s'assenyala l'evolució de la producció metal·lúrgica de les Balears des de l'època campaniforme fins la talaiòtica

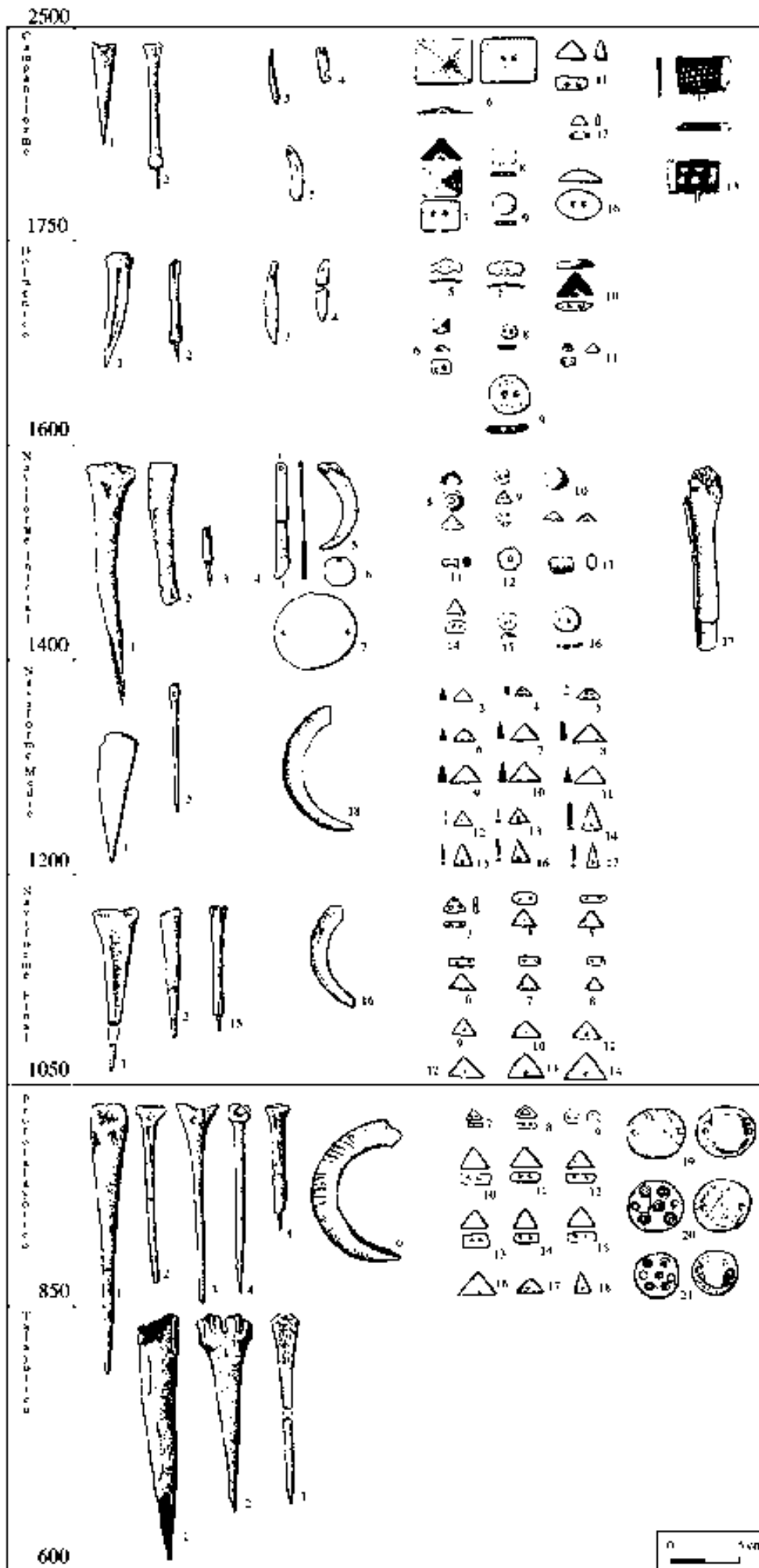

Figura 2.5. Quadre que figura a Lull et alii 1999 i 2002, on s'assenyala l'evolució de la indústria en ós de les Balears des de l'època campaniforme fins la talaiòtica

2.1.1.1. L'agent fenici

Cap a l'any 900 ANE trobem les evidències més antigues de la colonització fenícia al sud de la península ibèrica³¹, considerant-se aquest moment com la fi del Bronze Final. Tot un seguit de fundacions comencen a aparèixer al territori fruit d'aquest fenomen, com són Cerro del Villar, Toscanos, Las Chorreras, Almuñécar, Adra, Baria, Castillo de Doña Blanca, Morro de la Mezquitilla, Abdera, Malaka i La Fonteta (López 1995: 33; Ramon 2008: 40). Aquests primers fenicis es trobaren amb comunitats desiguals on un sector de la societat exercia el seu control econòmic, polític i ideològic, basant el seu poder en el control de la circulació de metalls i altres béns sumptuaris, així com també del procés de producció dels mateixos, en un marc de distribució d'aquests objectes de gran abast a la Mediterrània, tant a nivell terrestre com marítim. Els fenicis no són aliens a aquesta situació i és probable que per això s'estableixin en primer lloc al sud-est de la península ibèrica per tal d'aprofitar i beneficiar-se d'aquesta organització socio-econòmica i de la dinàmica de transports i comunicació³² (Lull *et alii* e.p.).

Si bé sovint es subratlla la importància de les colònies fenícies establertes al territori del sud-est de la Península Ibèrica, convé destacar que anirien més enllà de la reconeguda com a zona tradicional de la costa andalusa³³ (González 2005: 48), quedant constatada la presència de diversos jaciments a la perifèria del nucli de la implantació fenícia, com ara el Castillo de Doña Blanca o la Fonteta, situats en zona alacantina (González 2005) o Sa Caleta i Puig d'en Vila (ja al segle VII ANE) a l'illa d'Eivissa (Ramon 1981a i b, 1991, 1995, 2005, 2006a, 2006b, 2008).

La colonització fenícia es produeix per diversos factors relacionats amb la seva dinàmica econòmica i comercial (Blázquez, Alvar i Wagner 1999), entre els quals es situa la recerca de metalls com una variable important³⁴ (Aubert 1987: 53). El

31 A Huelva s'ha documentat una connexió de materials metàl·lics fenicis, grecs, xipriotes i sards amb una datació del 915 – 850 cal ANE (Lull *et alii* e.p.).

32 "It is not absurd to suppose that the very existence of such navigation and transport capability in the Late Bronze Age enabled the early appearance of Phoenician traders in the far west." (Lull *et alii* e.p.).

33 Per alguns investigadors així ho han demostrat "les investigacions de la darrera dècada" que "no han fet més que estendre vers la façana atlàntica i l'àrea sud-oriental de la península Ibèrica la constatació de la presència d'una població oriental que la recerca havia limitat, en un principi, a la costa mediterrània d'Andalusia." (González 2005: 48).

34 "(...) no hubo un único factor causal, sino que la diáspora surge de la conjugación de varios factores

model inicial de colonització fenícia occidental consisteix en la reproducció de les seves condicions materials de vida del moment, basades en l'explotació agrícola i ramadera extensives³⁵ (tal i com succeïa a les àrees israelita i cananea a principis de l'Edat del Ferro) (López 1995: 35-35). Així, ens trobem davant un panorama de petits propietaris que explotarien el territori dividit en parcel·les de manera individual, dedicats a una economia diversificada, documentant-se algunes produccions artesanals de caràcter més aviat domèstic com la metal·lúrgia (p. ex. Sa Caleta, López 1995: 38; Ramon 2008: 41) o la ceràmica, (p. ex. Cerro del Villar, on s'hi documentà una zona de magatzem i de forn per les àmfores i els *pithos*, López 1995: 38). L'activitat productiva predominant és l'agrícola, no centralitzada ni especialitzada, destinada a garantir la supervivència dels individus, és a dir, dels colons. La majoria de la població establerta a les colònies estaria formada per camperols i artesans lliures que tindrien un control més o menys directe dels processos productius, amb una forta polarització social entre classes explotades (sent la força de treball sotmesa esclava la que patia unes condicions de vida pitjors) i explotadores (grups d'oligarquies mercantils fenícies i el sector sacerdotal³⁶ López 1995: 41).

No obstant, rere aquesta explotació agrícola del territori colonitzat, hi ha un element molt important i també cabdal per la comprensió del fenomen colonial, com és l'establiment institucional dels temples dedicats especialment al culte de la

interrelacionados que actualron en un espacio temporal largo, aunque primando unos sobre otros según las circunstancias, hasta que un estímulo exterior o uno de los factores hiciera las veces de elemento desencadenante o desestabilizador de todo el sistema en su conjunto." (Aubert 1987: 53).

35 "*Hasta hace no muchos años las causas que se proponían para el origen de la colonización, como el comercio de los metales, y sobretudo la obtención de plata tartésica, estaban relacionadas con la actividad comercial más que con otro tipo de actividades que implicarían la ocupación y explotación de un territorio. (...) Sin embargo, y, paradójicamente, los asentamientos coloniales excavados hasta la fecha responden más por sus características a colonias en las que las actividades agrícolas y subsistenciales fueron las más importantes. (...) El patrón de asentamiento de las colonias fenicias del litoral andaluz, situadas por lo general en pequeños promontorios junto a los cursos fluviales, y sobre todo su concentración en la costa, han motivado la propuesta de algunos investigadores relativa a que esta densidad de yacimientos no respondería a un modelo de colonización exclusivamente comercial, sino que en buena parte tendría un carácter agrícola y de explotación de los recursos naturales.*"(López 1995: 33).

36 Evidències arqueològiques de l'existència d'aquestes elits serien segons López Castro els enterraments en tombes monumentals de cambra, així com els rics aixovars documentats al Cerro de San Cristóbal, Tryamar i Puente Noy entre altres. La presència d'una classe alta formada per sacerdots es fa evident a partir de l'existència del temples dedicats a Melqart o Astarté (com el que es troba a Cadis) que sense gaire dubte estarien controlats per un sector restringit destinat a la seva gestió i direcció del seu culte (López 1995: 40).

divinitat fenícia de Melqart. Si com hem dit, la colonització fenícia implicava l'establiment de les pràctiques socioeconòmiques del seu lloc d'origen a altres territoris, també s'implantaren tot un seguit de concepcions polítiques i ideològiques presents en els mecanismes reproductius de la societat fenícia³⁷. El temple exerceix un paper fonamental de cara a l'obtenció d'excedents mitjançant el pagament de tributs, constituint-se com a focus de les relacions comercials capitalitzades des de Tir; el culte a Melqart, alhora, legitima la fundació de les colònies on s'hi estableix el temple (com ara a *Gádir, Sexs, Abdera, Baria* o *Lixus*, per exemple) que garanteix la relació amb les colònies i la capital de Tir, i de retruc és concebut com a protector de les activitats econòmiques que s'hi realitzen (López 1995: 29).

D'aquesta manera, tot i que la producció colonial era bàsicament subsistencial destinada a la producció de valors d'ús (pel que fa als petits productors), la circulació i el comerç d'aquests productes i la conversió en valors de canvi sí que suposaria l'acumulació de riquesa per part de l'oligarquia comercial (tant de les colònies com de les ciutats fenícies d'Orient), inevitablement lligada i relacionada amb el temple i amb el palau (López 1995: 48).

L'estratègia comercial seguida pels fenicis s'articula al voltant de la utilització de les xarxes autòctones existents en les comunitats establertes en un primer moment una relació d'intercanvi de dons, i aprofitant la seva fesomia³⁸ per garantir la continuïtat dels intercanvis (Aubert 1993: 23). Les elits emergents aprofiten la realitat material que els ofereix l'agent comercial fenici, apropiant-se de nous productes que contribueixen a aguditzar més encara la seva diferenciació social (Lull *et alii* e.p.). Degut a la pròpia fesomia d'aquesta relació, on l'agent extern (fenici) pretén obtenir valor de canvi, en forma de diner, per adquirir altres béns, mentre que l'agent autòcton obté valor d'ús³⁹, sorgeix un intercanvi naturalment

37 " (...) la fundación de una nueva ciudad suponía la reproducción de los elementos sociales y políticos constitutivos de la misma como marco de la relación entre los individuos." (López 1995: 29).

38 "Així s'explica que el pes econòmic i comercial de les colònies fenícies en el Mediterrani fos directament proporcional al grau de jerarquització social i al potencial socio-econòmic de les comunitats indígenes de l'interior." (Aubert 1993: 23).

39 En el cas dels metalls, per autors com López Castro és important assenyalar que si bé pels fenicis aquesta objectes es traduïen en producte quantificable en diner, mentre que per les comunitats autòctones la seva obtenció així com la seva fabricació s'entenia com a valors d'ús, no existiria engany per part dels fenicis ja que els indígenes productors d'objectes metàl·lics no subsistencials coneixien la dificultat tècnica que comportava la manufactura dels mateixos. A més a més, els

desigual (López 1995: 50). L'establiment d'aquests intercanvis aparentment recíprocs però que en realitat esdevenen desiguals no es basaria en una intenció per part dels fenicis de voler enganyar a les comunitats autòctones, sinó que aquells objectes no subsistencials intercanviats amb les elits locals, es traduïen pels fenicis en valors de canvi quantificables en diner mentre que per les comunitats indígenes, que no coneixien el diner com a valor de canvi sinó només com a mesura, consistien en objectes amb un valor d'ús concret amb funció política i social, emprant-los com a elements que consolidaven la seva posició de superioritat i subordinació a la resta, refermant el seu poder (López 1995: 52).

Pel que fa a l'arxipèlag balear, els contactes amb el món fenici foren desiguals respecte el conjunt de les illes. En el cas de Mallorca i Menorca coincideixen amb la societat talaiòtica que hem vist més amunt i que restringí els contactes amb l'exterior d'ençà del segle IX ANE. El panorama de les Pitiüses, però, fou força diferent com tot seguit veurem.

A banda de les troballes aïllades d'objectes de bronze recuperades en amagatalls⁴⁰ (Delibes i Fernández-Miranda 1988), com la Savina i Can Marià Gallet a Formentera, i can Pere Joan a Eivissa (Ramon 2005: 109), es documenten enterraments que combinen inhumacions amb incineracions (Can Sergent, 800 – 700 cal ANE), així com àmfores de la costa andalusa T-10.1.1.1. i/o T-10.1.2.1. (com les del recinte fortificat de Sa Cala, a Formentera, de finals del IX – VIII ANE) (Ramon 2005: 110); tot plegat evidencia relacions amb el món fenici a diferència de les comunitats talaiòtiques.

Es desconeixen les característiques de la població autòctona anterior als fenicis (si és que aquesta efectivament va existir) tot i que sembla probable que els fenicis haguessin realitzat incursions prèvies a la fundació de la colònia de Sa Caleta⁴¹.

sectors predominants de les comunitats autòctones rebien objectes de luxe com ara perfums, ous d'estruç, objectes de bronze i marfil, carros, joies, tassons d'alabastre, vi, etcètera, és a dir elements prestigiosos i no subsistencials. Per tant, cal abandonar la idea tan estesa segons la que s'entenen aquests intercanvis entre fenicis i autòctons en un engany dels primers a canvi de quincalla per als segons fruit de la ignorància d'aquestes comunitats indígenes. (López 1995: 50).

⁴⁰ Val a dir que, degut al caràcter de dipòsit d'aquestes troballes, es fa difícil afirmar amb certesa la seva relació amb el món fenici o amb altres grups que les haguessin pogut dipositar en el seu pas per les illes, tot i que la primera hipòtesi és la que es considera més versemblant (Ramon 2005: 109).

⁴¹“(…) és més que possible que els fenicis, en ple segle -VIII, abans d'erigir sa Caleta en nucli urbà consolidat, realitzessin accions d'intercanvi amb indígenes de les illes Pitiüses. Les dites accions

Segons Diodor Sícul, pels volts de l'any 654 ANE (tot i que la documentació arqueològica apunta a moments més recents) es funda la colònia fenícia d'*Ebussus* situada a la zona que avui s'anomena del Puig d'en Vila, on s'hi emplaça la ciutat actual d'Eivissa (Ramon 1981: 30). A diferència d'altres colònies, la seva fundació s'atribueix a la iniciativa cartaginesa⁴² (Ramon 2009: 502), dins d'un marc de reorganització de l'economia fenícia.

L'autoria d'aquesta fundació queda palesa per l'establiment de la necròpoli de Puig des Molins (Fernández 1992) on s'hi evidencien pràctiques funeràries i restes materials d'indubtable producció fenícia, concretament, vinculada amb el Cercle de l'Estret (Vendrell 2010: 333), que en un inici es reduiria a un conjunt de cases i dependències diverses, assolint major entitat i importància en moments posteriors (Ramon 1981: 30).

La fundació de la colònia fenícia de Sa Caleta a Eivissa s'emmarca en el que es considera la consolidació i l'expansió de les colònies fenícies Mediterrani Occidental, entre la segona meitat del segle VIII ANE i principis del segle VII ANE⁴³. Si observem el panorama de noves fundacions⁴⁴ es fa patent com, a banda de l'increment d'assentaments, es produeix una gran dispersió que evidencia l'ampliació del radi d'acció fenici, tal i com també demostra l'expansió de les seves produccions (concretament les àmfores T-10.1.1.1.) que es reparteixen, més enllà del seu centre de producció, a llocs com Cartago, Sardenya, la façana oriental de la

podrien explicar, almenys en part, l'amagatall de conjunts d'objectes metàl·lics, la data dels quals, en alguns casos, lliga amb aquesta presumpció (...) L'establiment de sa Caleta, per la seva banda, marca la consolidació d'aquest procés al llarg del segle -VII i, sens dubte, posa en relleu la importància que tingué per als fenicis una base estable, no sols per a la obtenció de recursos en l'àmbit pitiús, sinó tant o més en una àrea geogràfica àmplia de la Mediterrània nord-occidental (...)" (Ramon 2005: 112)

42 En aquest sentit Joan Ramon encara apunta en els seus darrers treballs que tot i que Diodor afirmi que "(...) *Ibiza, fondée par Carthage cent soixante ans après sa propre fondation (...)* Mis à part le fait, contrasté du point de vue archéologique, que les gens, phéniciens et non phénicien, qui se sont établis dans l'île durant le VIIe et le plus grande partie du Vie siècle venaient plutôt du couchant que du levant, on continue à se demander si ce n'est pas le résultat d'initiative, même d'une politique, carthaginoise. Mais l'intérêt du discours, ce cas particulier mis à part, reside dans la réalité de colonis phéniciennes de deuxième génération dans l'Occident." (Ramon 2009: 503)

43 El fet que els objectes a torn siguin de morfologia fenícia característica de la zona del Cercle de l'Estret de Gibraltar porta a considerar que la procedència dels fenicis que funden Sa Caleta procedirien de la costa andalusa (Ramon 2005: 110).

44 D'entre les noves fundacions d'aquest moment, com hem comentat a l'inici d'aquest punt destaquen a la Península Ibèrica Cerro del Villar, Toscanos, Las Chorreras, Almuñécar, Adra, Baria, Castillo de Doña Blanca, Morro de la Mezquitilla, Abdera, Malaka i La Fonteta (Ramon 2008: 40), així com també Nora, Mont Sirai, Othoca, Karalis i Tharros a Sardenya, Mozia, Panormos i Solunto a Sicília, Mogador, Abul, així com altres enclaus a Malta (Ramon 2009: 505).

Península Ibèrica, i a diversos enclavaments d'Andalusia i l'Atlàntic (Ramon 2008: 40).

Sa Caleta reproduceix, com la majoria dels centres fenicis, les característiques de les metròpolis orientals en el que es refereix sobretot al patró d'assentament (Ramon 2009: 507): un centre costaner d'entre 4,5 i 5 hectàrees de marcat caràcter marítim (que s'ampliarà al segle VII ANE), dins una península aplanada que s'endinsa en el mar (17,27 m snm), separada de terra ferma per un paleotorrent a la desembocadura del qual s'hi podia haver establert un port; a més a més, és un assentament proper a una zona de Salines, tal i com també ocorre en els casos de *Gádir*, la Fonteta, Cagliari o Mozia (Ramon 2005: 111-112; 2009: 507). Era un nucli que els fenicis emprarien com a intermediari en l'intercanvi de productes de la costa centre-occidental d'Andalusia, actuant probablement la Fonteta com a punt bàsic en aquest flux comercial, (degut al seu emplaçament a la desembocadura del riu Segura i les bones comunicacions amb l'interior i els centres fenicis meridionals), erigint-se aquest centre eivissenc com una base estable per l'obtenció de recursos del propi àmbit de les Pitiüses, com d'una àmplia zona de la Mediterrània nord-occidental (Ramon 2005: 112; 2008: 42).

De la seva activitat econòmica destaca la producció de ceràmica (tant a torn com a mà), la metal·lúrgica, consistent en el tractament de la galena argentífera, (que podria procedir de la costa llewantina peninsular) (Ramon 2008: 41), la pesca, la manufactura de teixits, així com la possible producció de porpra (Ramon 2008: 41).

Cap a l'any 600 ANE Sa Caleta s'abandonà per complert, apuntant-se com a motivació principal l'exhauriment d'un model d'explotació econòmica que es reestructura en el marc de transformació de la societat fenícia occidental (Ramon 2008: 43). Es funda un nou assentament a la badia d'Eivissa, a la zona del Puig de Vila, que tot i ser hereu de Sa Caleta exemplifica el nou panorama econòmic i comercial que s'estableix a partir d'aquest moment. Es concentra la producció i l'activitat comercial a la badia d'Eivissa, indicant que alguna cosa estava canviant en el panorama de l'illa, on aquesta establiria relacions amb el Mediterrani Central integrant-se en un marc més ampli i complex d'interaccions (Costa i Fernández

1992: 332).

Al segle VI ANE la societat fenícia pateix un seguit de transformacions que tradicionalment s'han exemplificat en un fet concret: la caiguda de la metròpoli de Tir l'any 573 ANE en mans de l'Imperi Neobabiloni. El pas de la ciutat tíria a l'òrbita babilònica s'ha considerat la fi de la metròpoli fenícia, conseqüència d'una situació decadent de l'activitat econòmica fenícia a Occident. Ara bé, la caiguda de Tir, ni estaria provocada per una crisi econòmica, ni suposaria la interrupció de la història de la ciutat⁴⁵, així com tampoc tindria una traducció traumàtica a les colònies fenícies d'Occident, sinó que allò que es produeix és un canvi en les relacions de dependència internacionals i una reestructuració de la societat fenícia a l'extrem occidental (Alvar 1990: 25; Aubet 1993: 24-25; López 1995: 56-57).

La caiguda de Tir acaba amb l'hegemonia comercial fenícia al Mediterrani Occidental iniciant-se la cartaginesa amb seu al nord d'Àfrica; més imperialista⁴⁶, aquesta s'entén en termes de progressiva dependència política i econòmica, no desenvolupant un autèntic imperialisme a la Península Ibèrica fins després de la Primera Guerra Púnica (López 1990: 78)⁴⁷ com veurem més endavant.

45 El fet que Tir no constitueixi l'única metròpoli en participar en l'expansió colonial fenícia (Alvar 1990: 25), així com iniciatives de la mateixa ciutat (com l'expansió comercial que es produí, davant el col·lapse de l'imperi assiri, entre els anys 627-616 ANE cap a Aràbia i Anatòlia) que posen de manifest que per la ciutat tíria el comerç occidental no seria tan rellevant com s'havia considerat fins ara, són algunes evidències de què la presa de Tir no fou causa d'una situació crítica de l'economia fenícia ni provocà un efecte col·lapse a les colònies fenícies d'occident, que seguiran en funcionament (López 1995: 58).

46 *"El origen de este modelo interpretativo (...) nació paralelamente a los modernos imperialismos europeos que necesitaban una justificación histórica: si las antiguas sociedades eran consideradas como imperios que se sucedían en el tiempo, el imperialismo sería consustancial a la Historia y el imperialismo europeo quedaría entonces legitimado."* (López 1990: 75)

47 Investigadors com López Castro afirmen que el registre arqueològic no és concloent a l'hora de demostrar l'existència d'una crisi al segle VI ANE i la posterior conquesta cartaginesa. Pel que fa a les fonts, la relectura dels tractats entre Roma i Cartago, o el bloqueig del mar a l'extrem occidental del Mediterrani del que es fa ressò el passatge de Píndaro, així com textos de l'historiador romà Justinià narrant l'ajuda de Cartago a *Gádir* en front dels ibers, o el text de Polibi que parla d'una suposada reconquesta cartaginesa el 237 ANE, posen de manifest com la idea d'un imperialisme cartaginès en aquests moments és del tot rebutjable. Una mostra és que es constaten diversos escrits de navegants grecs a l'Extrem Occident, demostrant que no es donà un tancament de la circulació marítima per protegir els interessos de l'imperi cartaginès, a més de no existir conquesta prèvia a la Primera Guerra Púnica per part dels cartaginesos a la Península Ibèrica; a més, cal considerar que els historiadors grecs mai parlen d'*eparchia*, terme emprat per referir-se a les províncies de l'imperi romà, sinó que es refereixen per exemple a la relació entre Cartago amb Sardenya i Sicília com a influència i/o *hegemonia* (López 1990).

2.1.1.2. L'agent grec

Una altra esfera a considerar en l'exposició del panorama econòmic i comercial del Mediterrani Occidental és la del món grec. Tal i com hem vist que ocorria en l'àmbit fenici, la Grècia arcaica experimentà entre els segles VIII i VI ANE un procés d'expansió econòmica que l'empenyerà a la creació de colònies tant per la Mediterrània Oriental com per l'Occidental. L'esfera fenícia i la grega no romandrien completament separades, sinó que es fa patent a nivell arqueològic el contacte entre aquestes dues societats que experimenten un procés expansiu econòmic i comercial per tota la conca mediterrània⁴⁸, sent un exemple les Pitecuses, una de les primeres fundacions gregues d'ultramar, on s'hi documenten diverses produccions fenícies (Domínguez 2003: 20-21).

El moviment colonial grec perseguia dos objectius en un inici: noves terres per l'agricultura i matèries primeres, principalment metalls⁴⁹. Les *poleis* gregues funcionarien com a ciutats independents en les quals els seus habitants serien considerats ciutadans de la colònia i no de la metròpolis des d'on es produïa la colonització (Lull i Picazo 1980: 13).

L'existència d'una aristocràcia militar (que va sobreviure a la fi de l'etapa micènica) minoritària respecte la majoria camperola, provoca l'aparició de conflictes per la possessió desigual de la terra, a finals del que es coneix com a Etapa Fosca. L'arribada ja des del segle IX ANE de productes exògens en mans de navegants fenicis (que havien restablert la circulació marítima després de la interrupció de les xarxes comercials del Bronze Final, degut a l'enfonsament micènic) té una doble incidència en el món grec: d'un cantó evidencia la capacitat desigual d'adquirir determinats productes considerats de luxe o exòtics, reduïda al sector aristòcrata; d'altre banda, i d'importància cabdal pel que fa al colonialisme grec, es fa evident una nova forma d'acumular riquesa: la dedicació a l'activitat comercial. Així,

48 "Egeos y levantinos estaban navegando por las aguas del Mediterráneo oriental al menos desde el s. X a.C., realizando intercambios mutuos (...) La arqueología parece mostrar una cierta presencia griega en algunas empresas fenicias y una cierta presencia levantina en algunas empresas griegas." (Domínguez 2003: 33)

49 "En nuestra opinión el inicio de las actividades comerciales griegas y la consiguiente expansión económica a comienzos del período arcaico fueron factores básicos del proceso de desestabilización social que llevó posteriormente al establecimiento de colonias de tipo agrario." (Lull i Picazo 1980: 13).

apareixeria un nou sector de comerciants⁵⁰ que emprendria una nova pràctica econòmica (Lull i Picazo 1980: 14).

A diferència del fenomen colonial fenici, l'estratègia comercial no està dirigida per l'administració estatal, concentrant el temple la recaptació tributària, sinó que s'origina com una empresa privada en la qual les colònies s'erigeixen com a nuclis independents de les *polis*, controlades per l'aristocràcia terratinent.(Lull i Picazo 1980: 14)

En un determinat moment s'organitzaran emigracions (*apoikiai*) gestionades i finançades pel govern de la ciutat, impulsades per aquests sectors comercials. En aquestes colònies, si bé es reproduceix una distribució territorial tradicional (com també ocorria amb la propietat colonial fenícia, que es dividia en parcel·les per ser explotades per petits propietaris de manera individual), la seva activitat econòmica es basaria en el comerç (Lull i Picazo 1980: 15).

Aquest model econòmic de preponderància comercial serà el predominant a les fundacions gregues de Sicília, la Magna Grècia, i el litoral mediterrani francès i peninsular, on hi destaquen les ciutats de *Rhode* (de fundació ròdia), *Emporion* i Massàlia, aquestes darreres empreses focees. A més a més, existirien altres colònies per la costa llewantina, com ara *Cypsela*, *Lebedontia*, *Saluris*, *Callipolis* i *Hemeroskopeion* de les quals malauradament tan sols en tenim notícia per les fonts clàssiques.

La incidència d'aquesta activitat mercantil i comercial grega es fa patent en el registre arqueològic de les comunitats indígenes del mediterrani occidental (sobretot peninsulars), en les quals els grecs, de la mateixa manera que ho feren els fenicis, van veure una clientela potencial. D'aquesta manera a la Mediterrània Occidental les zones d'influència comercial estarien dividides entre els fenicis en època arcaica, i púnics i grecs a partir del segle VI ANE. D'un cantó, estaria la zona d'influència massaliota al nord dels Pirineus i de l'altre la d'influència ebusitana al sud del Golf de Lleó, exceptuant el territori d'acció controlat per la colònia focea

50 Respecte al fet que no seria l'aristocràcia qui encapçalaria aquesta nova activitat mercantil grega, s'addueix que aquesta classe terratinent menyspreava l'activitat comercial i el treball manual (tal i com evidencien les fonts clàssiques) sent probable, tot i que alguns aristòcrates es beneficiessin del comerç, que aquests seguissin basant la seva riquesa en la terra mentre que "*parece probable que desde un principio las tareas de navegación y el comercio estuvieran en manos no aristocráticas. Y en ese caso debe suponerse la aparición de una nueva clase de comerciantes.*" (Lull i Picazo 1980: 14).

d'Empúries (Hernández 2009.2010: 290).

En aquest sentit, si bé les importacions predominants durant entre els segles VIII i VII ANE a l'àmbit de la Península Ibèrica, tenien procedència fenícia, a partir del segle VI ANE comencen a arribar importacions gregues, reduint-se notablement, sense arribar a desaparèixer, la presència de productes fenicis (provinents sobretot del sud-est peninsular i d'Eivissa) (Sanmartí 2000: 3; Retolaza 2003: 108; Hernández 2009-2010: 290). Aquesta ruptura respecte el moment anterior, en el moment on es produeix el desplegament focu a l'àmbit peninsular, no és deguda a la nova presència grega (Retolaza 2003: 109), sinó que les causes d'aquest canvi són molt més profundes i possiblement es relacionen amb la reestructuració que l'economia fenícia de l'Extrem Occident experimenta ara per tal d'adaptar-se a la nova realitat del Mediterrani centre-occidental i de la mateixa península ibèrica (López 1995: 57).

Pel que fa a l'àmbit balear, val a dir que les evidències de contactes amb el món grec són anecdòtiques i molt minoritàries en època talaiòtica⁵¹; en moments posteriors, com veurem més endavant, augmenten lleugerament, però segueixen sent molt escasses. La presència de troballes gregues al nord i nord-est de Mallorca, conviden a un possible intercanvi directe per part dels agents grecs (Hernández 2009: 278; Hernández 2009-2010: 125) almenys en aquest moment més antic. Troballes com el vaixell grec de Cala Sant Vicenç, que transportava mercaderies ibèriques, massalotes i magnogregues, apunta en una possible introducció dels comerciants grecs dels seus productes així com també etruscs i ibèrics al nord de Mallorca (Hernández-Gasch 2009-2010: 120) No obstant, sobretot d'ençà del segle V ANE seran els púnics qui gestionaran de manera dominant la distribució de mercaderies de diferents àmbits tant dins l'arxipèlag balear com a la costa peninsular mediterrània, tal i com evidencia el derelict de Cala Sant Vicenç, Cabrera 2 o Cales Coves, entre altres (Arribas *et alii* 1987; Domínguez 1999: 237; Sanmartí, Hernández-Gasch i Salas 2002: 123; Asensio 2010). En tot cas, a diferència del que ocorre en el món ibèric (sobretot de la Gàl·lia

51 Alguns testimonis són el casc amb barret frigi localitzat a Menorca, als peus del Mont Toro (Es Mercadal), una producció grega de finals del segle VII ANE, l'Imhotep recuperat a Torre d'en Gaumès (Alaior) de filiació egípcia o del Pròxim Orient (segle VII ANE - inci VI ANE) (Hernández 2009: 276).

i al nord-est de la península ibèrica) (Sanmartí 2000: 5, Retolaza 2003: 116), la incidència grega en l'àmbit de les Balears és mínima.

2.1.1.3. El món ibèric antic

A l'àmbit ibèric antic comencen a arribar les primeres importacions d'objectes de ferro al segle VIII ANE, coincidint amb la instauració de la tècnica siderúrgica en alguns poblats (com és el cas dels Vilars d'Arbeca, documentada al voltant del 700 ANE) (Bea *et alii* 2008: 139). Així, la primera edat del ferro en la zona catalana i valenciana es dona en un marc de poblament dispers, on la ramaderia és la base de la seva economia complementada amb algunes pràctiques agrícoles d'artifatge (tal i com hem vist que ocorre en la societat talaiòtica).

A diferència de les societats balears, el món ibèric ja en aquest moment rep un seguit de productes diversos consistents en objectes de metall i contenidors amfòrics, procedents sobretot de la zona de l'Estret de Gibraltar (Aubet 1993: 27; Sanmartí 2000: 309) (com són els tipus T-10.1.1.1 i T-2.1.1.1.), el contingut dels quals seria sobretot oli i vi (Aubet 1993: 27) (o potser també salaons) (Sanmartí 2000: 310); també es documenten algunes *pithoi*, elements de vaixel·la, i altres objectes més estranys com ara el fragment de píxide d'ivori recuperat al jaciment del Monastil (València) (González 2005: 47). Així, l'arribada del primer ferro apareix associada a la presència primerenca de les importacions fenícies, tot i que encara es tracta de relacions incipients que esclataran en moments posteriors (Ramon 1994, 1995; Bea *et alii* 2008: 139).

En aquest context d'afluència dels primers productes fenicis (entre finals del segle VIII ANE i principis del VII ANE), es dona també l'inici del desenvolupament d'un incipient urbanisme (com testimonia el Calvari del Molar o Puig Roig, per exemple), multiplicant-se a més a més el nombre d'assentaments⁵². L'emplaçament proper a vies de comunicació de diversos jaciments (alguns dels quals ja funcionaven a les darreries del bronze final) afavoria el contacte amb els fenicis i la

52 "L'emergència i el desenvolupament d'aquests assentaments en aquest moment (...) han estat posats en relació directa amb els contactes establerts amb els agents comercials fenicis (Asensio *et alii*, 1994-1996: 301, 306, 312; Asensio, Belarte, Noguera, 2001: 284), i més específicament amb la recerca per part d'aquests dels recursos metal·lífers locals (Sanmartí, 2001, 107)." (Bea *et alii* 2008: 141).

gestió dels productes en circulació, cosa que provocarà una certa jerarquitització entre sí degut a la seva posició privilegiada; un cas clar és el de l'assentament d'Aldovesta⁵³, que es beneficia del seu control estratègic en la navegació fluvial del riu Ebre funcionant com un centre local destinat a l'emmagatzematge i distribució de mercaderies⁵⁴. Els contactes comercials estimularan les xarxes de comunicació existents en la societat ibèrica contribuint a la seva consolidació com vies fonamentals per la seva activitat econòmica (Aubet 1993: 32).

La primera distribució de productes importats a gran part dels assentaments ibèrics la gestiona Eivissa (Aubet 1993: 26; Sanmartí 2000: 310).

Els primer intercanvis del món ibèric estarien controlats per les classes aristocràtiques de la societat (a diferència amb les comunitats talaiòtiques de tall igualitari, com hem vist a l'inici d'aquest capítol) en una dinàmica d'adquisició de mercaderies per refermar el seu prestigi. En aquests contactes alguns volen veure la causa de les transformacions de la societat ibèrica (Sanmartí 2000: 310)⁵⁵, però esdevenen insuficients per explicar-los⁵⁶ alhora que ignoren les dinàmiques internes de transformació i canvi de cada societat, sobrevalorant la incidència de l'activitat comercial fenícia en les comunitats indígenes del nord-est peninsular;

53 *"Interpretat com una mena de port fluvial i possible seu d'un poder local, Aldovesta (...) ha estat valorat (...) com un centre distribuïdor en el marc de les xarxes de poblament local, nombroses i ben estructurades, que en tot cas el món fenici aprofitarà i potenciarà per introduir els seus productes. Versemblantment, aquestes xarxes interrelacionaran entre sí en alguns casos força allunyats, establint un pont entre la costa i l'interior (...)"* (Bea et alii 2008: 141).

54 *"(...) Aldovesta va durar tant com el comerç fenici a la regió, la qual cosa suggereix que tant la seva ocupació com les seves activitats especialitzades van estar directament relacionades amb aquell, com a part d'una infraestructura creada per iniciativa dels grans centres indígenes de l'interior per tal de facilitar l'organització del tràfic fluvial de mercaderies."* (Aubet 1993: 28).

55 José María Blázquez Martínez (per a qui *"el período orientalizante en Occidente sería la colonización fenicia"*) (Blázquez 2007: 9), recull algunes definicions i conceptualitzacions del període orientaltzant:

"Para M.E. Aubet, el período orientalizante en Occidente se inscribe en un contexto de interacción y contacto cultural entre una sociedad tradicional y la fenicia, que era una sociedad urbana y políticamente centralizada. Se han estudiado más bien los factores externos, que determinan el cambio cultural de los internos, de integración social y económica." (Blázquez 2007: 9).

"Para J. Pereira el concepto "orientalizante" integra el impacto colonial fenicio y su actividad comercial, y los procesos locales de recepción de novedades por parte de los indígenas, lo que se llama proceso de aculturación, que afectó sobre todo a las élites." (Blázquez 2007: 10).

Per a F. López Pardo *"La colonización fenicia reprodujo una sociedad de tipo oriental, encabezada por personajes de tipo aristocrático. Las relaciones se producen en un marco de intercambio de dones entre guales, aunque el intercambio es desigual. (...) Estos intercambios llevaban consigo la reproducción de relaciones sociales propias de la sociedad fenicia."* (Blázquez 2007: 13).

56 No explica l'aparició de jerarquies en algunes necròpolis, com ara la de Moulin (Malihac) o Los Fados i de Millas, anteriors als contactes amb l'esfera comercial fenícia (Aubet 1993: 24).

activitat que, llevat d'algunes excepcions, fou força irregular (a diferència del que ocorre a Andalusia, per exemple) (Aubet 1993: 24).

A banda de les relacions amb els agents comercials, a l'àmbit ibèric es produeixen fundacions de colònies en territori indígena, tant pel que fa als fenicis (com ara la Fontenta i el Castillo de Doña Blanca a Alacant) com als grecs (Empúries) a diferència del que ocorre en l'àmbit talaiòtic.

Cap al segle VI ANE incideixen les produccions gregues a l'àmbit ibèric, fins provocar la caiguda de les importacions fenícies, dominants fins llavors. L'entrada en escena d'aquests nous productes coincidirà (que no provocarà) amb l'eclosió del món ibèric⁵⁷.

Un seguit de canvis es fan patents a partir d'aquest moment en la societat ibèrica, introduint-se el torn com a principal innovació tècnica en la fabricació de ceràmica, apareixent altres elements nous, en un espai de temps relativament curt, força significatius i de gran transcendència social, com ara l'armament de ferro i els complexos fortificats (Sanmartí 2000).

Al període ibèric antic (550 – 450 ANE), si bé el volum d'importacions segueix sent força petit en relació amb la resta de productes locals⁵⁸, arriben elements de vaixela principalment grega (jònia, gal·la o àtica, entre d'altres), destacant la presència d'alguns objectes de bronze d'origen etrusc, perfums fenicis i grecs, així com una gran quantitat de mercaderies variades dins de contenidors amfòrics. La majoria de les àmfors documentades provenen de la zona del Cercle de l'Estret de

57 Tal i com hem manifestat anteriorment pel que fa a la sedentarització de les comunitats indígenes peninsulars, no creiem que un fenomen sigui causa de l'altre, és a dir, que aquesta afluença de noves produccions provoqui l'eclosió de la societat ibèrica, sinó que és una mostra/manifestació més d'aquesta transformació que viuen les comunitats del període ibèric antic, com ho són la plena implantació de la metal·lúrgia de ferro, la consolidació de l'urbanisme arquitectònic en poblats, etcètera.

58 Alguns investigadors consideren que el pes d'aquestes relacions comercials no s'ha d'interpretar com a reduït tenint en compte tan sols els individus documentats sinó que cal tenir en compte que el valor dels productes podria ser molt elevat, incrementant-se la importància d'aquest teòric comerç. (*"Això, amb tot, no ha de dur necessàriament a pensar en un pes reduït del comerç exterior en l'economia del període ibèric antic, ja que, com hem indicat més amunt, el valor dels elements importats pot ser molt elevat, independentment del seu nombre."* Sanmartí 2000: 311). Creiem que aquest tipus de raonament manca de lògica científica al reduir-se a conjectures sense cap base sòlida ja que, tot i que poguéssim calcular el valor dels objectes (respecte el treball humà contingut) amb els que s'especula i aquest fos efectivament molt elevat, la importància de les relacions d'intercanvi s'avalua segons la quantitat i no la qualitat de les mateixes, com a mínim en primer terme per la següent raó: un volum elevat de productes importats es tradueix en l'existència d'unes relacions exteriors d'intercanvi més intenses, mentre que si aquestes importacions són reduïdes evidencien un volum de contactes menor, independentment del valor dels objectes en circulació.

Gibraltar, tot i que també n'arriben de gregues (jònies, corínties, massaliotes), etrusques i ebusitanes. Pel que fa al producte contingut a les mateixes arriba bàsicament vi, oli i salaons, tot i que la seva presència més significativa es produeix posteriorment, al període de l'ibèric ple (Sanmartí 2000: 311)

Però les comunitats ibèriques no són tan sols receptores, sinó que les seves produccions també s'estenen a altres territoris fora de l'àmbit local, una diferència més amb la societat talaiòtica. A banda del comerç interior peninsular, els seus productes circulen també via marítima en vaixells grecs (Cala Sant Vicenç)⁵⁹ o fenicio-púnics (El Sec o Binisafúller) que les distribuïran; no es tracta d'exportacions a llarga distància⁶⁰, sinó que com a màxim arriben al Llenguadoc, a Massàlia o a les Balears (Sanmartí 2000: 315). Des dels inicis de la fundació focea d'Empúries es documenta l'arribada de material amfòric indígena, cosa que també ocorre en altres jaciments ibèrics de la costa mediterrània, incrementant-se el seu nombre cap al segle VI ANE i sobretot el V ANE (Manzano i Santos 2008: 165). En aquesta fase més arcaica els trets morfològics del material amfòric ibèric serà similar a les produccions fenícies occidentals⁶¹, mantenint-se al llarg del la producció amfòrica ibèrica unes formes pràcticament inalterades respecte aquests primers tipus.

Pel que fa al producte contingut dins els recipients amfòrics, s'apunta la producció i exportació de cereal i/o cervesa ibèrica, tal i com han evidenciat les anàlisi fetes sobre les àmfores d'Alorda Park i de Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, tot i que es tracta de jaciments ibèrics reduïts a l'àrea de Catalunya (Sanmartí

59 En el derelict grec recuperat a la Cala Sant Vicenç (Mallorca) entre els objectes a bord hi destaca l'elevada quantitat de material amfòric ibèric que s'equipara al de procedència grega amb un 49,15%. Els investigadors fan notar com tot i que el NMI d'àmfores és el mateix, si tenim en compte la capacitat dels contenidors amfòrics veiem com el major volum de producte que viatjava en la nau era d'origen ibèric, amb una capacitat de 1500 litres davant en front del producte grec entre 500 i 600 litres. A banda de les àmfores, es documentà ceràmica grega de vaixel·la i de cuina (amb una quantitat de 50,47% front el 47,97 que constitueix el material amfòric) així com altres materials diversos (objectes de bronze, indústria macrolítica, elements ornamentals, elements de matèria orgànica, etcètera) (Nieto i Santos 2008: 68).

60 *"Les evidències sobre l'exportació a llarga distància de productes manufacturats dins l'àmbit cultural ibèric són certament escasses, però no del tot inexistents. (...) Pel que fa als agents de distribució d'aquests materials, i donat que no sembla plausible suposar una navegació comercial estrictament ibèrica a llarga distància, és lògic pensar que van ser difosos per intermediaris. Aquests, abans del segle II ANE, devien ser els mercaders púnics i grecs."* (Sanmartí 2008: 315).

61 *"Els estudis de determinats jaciments on es detecten evidències primerenques de la fabricació amfòrica indígena, amb anterioritat a mitjan segle VI ANE, han mostrat la reproducció de formes molt properes a les de les àmfores fenícies occidentals (...)"* (Manzano i Santos 2008: 164).

2000: 315).

D'aquesta manera veiem com el panorama que ofereixen les importacions tant per a un moment que podem anomenar pre-ibèric així com per a l'ibèric antic divergeix d'allò que succeeix a les comunitats talaiòtiques, tractant-se de societats diferents que es relacionaran també de manera diferent amb els agents econòmics exteriors.

2.1.2. La capitalització del mediterrània occidental: incidència i entrada en un nou ordre econòmic

2.1.2.1. L'època posttalaiòtica: Mallorca i Menorca

Pels volts del 550 ANE es produeix la destrucció i final dels poblats talaiòtics (Micó 2005: 557), de manera sobtada i violenta, tal i com indiquen els nivells d'incendi que segellen les ocupacions que es documenten a diversos poblats (Son Fornés, Antigors, Capocorb Vell, Son Serralta, Son Oms B, Rafal Cagolles i Es Velar de Sencelles, entre d'altres) (Lull *et alii* 2008a: 23). A partir d'aquest moment, començaran a implantar-se unes pràctiques socials alternatives a les de la societat talaiòtica, que en alguns casos ja havien començat a manifestar-se cap al segle VII ANE (com ocorre a Son Mas, Son Ferragut, Ses Païsses o As Pedregar) (Lull *et alii* 2001: 57); s'inicia allò el període posttalaiòtic (550/500- segle II cal ANE) (Micó 2005: 557), etapa que s'estendrà fins el segle II, quan es produeix l'ocupació romana de l'illa⁶².

L'organització de caire igualitari d'època talaiòtica es substitueix per un sistema més inclinat a la fragmentació social (Lull *et alii* 2006: 59), implantant-se unes unitats domèstiques polimorfes en poblats sense trama urbana planificada (si bé alguns s'envolten de murades, com ara Ses Païsses, S'Illot o Antigors, entre d'altres) consolidant-se les pràctiques agrícoles com a recurs fonamental (tal i com

62 Tot i que l'arribada formal de les tropes romanes a les Balears, comandades per Cecili Metel, es produí l'any 123 ANE, l'ocupació de l'imperi romà de les illes no fou ni unitària ni suposà un gran trencament respecte als moments anterior i posterior immediats en relació amb aquesta data. Per això, creiem que és més encertat situar al llarg del segle II cal ANE la fi del període posttalaiòtic i el principi de l'època clàssica a l'àmbit baleàric sense limitar-la de manera estricta en relació amb l'esmentat esdeveniment (Micó 2005: 557).

evidencien les anàlisi pol·líniques i l'increment dels molins en els poblats) (Lull *et alii* 2001:73; Micó 2005: 558). Edificis comunitaris com eren els talaiots són abandonats i se'n construeixen d'altres amb funcions supra-domèstiques presumiblement de caire simbòlic, com són els edificis en planta de ferradura mallorquins (tradicionalment anomenats "santuaris") o els recintes de taula de Menorca; alhora es revifan les pràctiques funeràries que adoptaran formes molt variades (Micó 2005: 557).

Nous objectes s'endinsaven en la vida de les comunitats posttalaiòtiques portats des de fora de les illes, ja des de finals del VI ANE. Tenim diverses troballes (moltes de les quals formen part d'aixovars funeraris) que evidencien els contactes i intercanvis amb l'exterior⁶³ amb el món etrusc i ibèric, i que probablement foren introduïdes pels grecs (si bé la seva presència serà minoritària (Hernández-Gasch 2009-2010: 120), destacant sobretot les d'origen semític. Entre d'altres tenim objectes metàl·lics de ferro, plom i bronze d'una gran diversitat (amb figures zoomorfes, sobretot aus i bous, elements ornamentals i altres de possible funcionalitat ritual com ara campanetes, *labrys* o dobles destrals, o *tintinabulla*); a banda també trobem peces de vidre (collarets, penjolls i petits envasos probablement per a perfums) (Lull *et alii* 2006: 63; Micó 2005: 558). Apareixen per primera vegada un seguit d'estàtues vinculades a la figura del guerrer i del bou (Orfila i Plantalamor 1979: 204; Orfila 2008: 10) que posen de manifest els canvis de paradigma a nivell intern, respecte el període talaiòtic precedent.

El gruix de les importacions documentades a Mallorca i Menorca el constituirà el material amfòric (Guerrero 1998, 1999; Sanmartí, Hernández-Gasch, Salas 2002: 115 - 116) vehicle del seu contingut: fonamentalment el vi. Aquest provindrà de l'Eivissa púnica de manera pràcticament monopolista d'ençà del segle V ANE, sent les àmfores PE-14/T.8.1.1.1. (400 - 300 ANE)⁶⁴ el primer contenidor amfòric que

63 "(...) de finals del segle VI, daten també els testimonis més antics dels contactes amb les grans potències colonials mediterrànies. Es tracta d'unes estatuetses de bronze d'inspiració grega (*Hércules de Lluçmajor, Atenea Promajos de Porreres, Atenea Palladion de Santanyí i protom felí de Son Marí a Santa Margalida*) i d'una sèrie d'àmfores de procedència ibèrica, fenícia, massaliota (*Marsella*) i eivissenca, que contenen gairebé sempre vi." (Lull *et alii* 2001: 60).

64 "Tanto en Mallorca como en Menorca, constituye, a nuestro juicio, el envase comercial que caracteriza un cambio cualitativo de las relaciones comerciales entre el mundo indígena y los mercaderes ebusitanos. Estamos en la fase inicial de unas relaciones comerciales plenamente coloniales y no exclusivamente ante intercambios de bienes de prestigio" (Guerrero 1999: 69).

es distribueix de manera intensa i significativa a l'àmbit de les Gimnèsies, com ocorre també a nivell peninsular (Castrillo 2005; Guerrero 1999: 69; Juan *et alii* 2004). Aquestes reflecteixen el gran salt quantitatiu de la producció amfòrica ebusitana (i del sector agrícola que es relaciona amb ella), tant pel que fa al nombre d'àmfores que es documenten com a la multiplicació de llocs on es localitzen (Castrillo 2005: 158; Ramon 1991: 147, Vives-Ferrándiz 2005: 74). No obstant, és cert que de manera esporàdica i força aïllada s'han documentat contenidors eivissencs anteriors (com ocorre al Puig de Sa Morisca) (Quintana 2000; Guerrero i Quintana 2004).

Aquest panorama d'irrupció de productes forans (després del parèntesi d'època talaiòtica) es dona en un marc d'agudització de les desigualtats socials en un clima de creixent violència i conflictivitat social com indica la proliferació de la fona com a arma d'atac (si bé ja es documenta en època talaiòtica), la presència d'armes i les fortificacions (Micó 2005: 556 – 558). En aquest sentit, un sector amb capacitat adquisitiva suficient dedicarà una part del seu temps i dels seus recursos materials a especialitzar-se en l'ús de la bassetja i formar-se militarment, sent bàsicament homes⁶⁵. Al tractar-se d'un sector ampli de la societat (entre el 10% i el 20% del total de la comunitat balear) aquest col·lectiu d'homes social i econòmicament dominant, no constituïria tant una oligarquia aristocràtica sinó més aviat allò que es qualifica com a “democràcia militar”⁶⁶ (Lull *et alii* 2001: 81). Per tant, es tractaria d'un tipus de societat estructurada en unitats territorials i dominada per un sector de propietaris masculins amb formació guerrera especialitzada en la fona (Lull *et alii* 2001: 83).

La significació d'aquests cossos de guerrers marca de manera molt notable la trajectòria de les comunitats illenques, i en deixa petjada en el seu esdevenir;

65 “(...) consideram que hi ha suficients indicis per afirmar l'existència d'un grup social dominant format per homes amb una notable formació militar. Aquest grup era relativament nombrós i incloïa homes adscrits a diferents línies de parentiu i unitats de residència. La resta de la població, ja fos dels grups de parentiu dels foners o d'altres que hipotèticament tenguessin una posició de dependència respecte d'aquests, ocuparia una posició subordinada. Amb el seu treball, la majoria de la població faria possible tant el manteniment de l'estructura milita encarnada en aquells guerrers com per extensió, el funcionament de l'estructura productiva a les comunitats.” (Lull *et alii* 2006: 82).

66 Alguns hi volen veure classes aristocràtiques (ja des d'època talaiòtica) que reforcen el seu poder mitjançant l'adquisició d'aquests productes (per citar-ne alguns Guerrero 1984, 1997; Guerrero i Quintana 2004; Orfila 2008) si bé les circumstàncies de la seva introducció encara són avui dia certament no massa clares.

mostra d'això ho és el mateix terme de “balears” que els hi dóna nom. Prové del mot *Baliarides* (Estrabó III, 5, 1) o *Balearides* (XIV, 2, 10), i faria referència precisament al molt grec *ballein*, que volia dir llençar (Monedero 2005: 174); així mateix, existeix la composició de paraules d'arrel púnica *ba'lé* (que vol dir “senyor de” o “mestre de”) i *yaroh* (que significa llençar), podent-se traduir com a “mestres del llançament” (Orfila 2008: 9).

La incorporació de cossos de guerrers especialitzats als contingents militars era un fenomen molt habitual a l'antiguitat, sent el seu paper decisiu d'ençà del segle V ANE) (Domínguez 2005: 168). En aquest sentit, els foners baleàrics seran reclutats ja des de la segona meitat del segle IV ANE per l'exèrcit cartaginès com a mercenaris⁶⁷ (Lull *et alii* 2008a: 26; Micó 2005: 558). Entre d'altres enfrontaments bèl·lics, participaren en la conquesta cartaginesa de Sardenya, tot i que la menció que se'n fa a les fonts (Pausànias X, 17, 9) no sigui gaire clara (Domínguez 2005: 168). Si bé no hi ha referències directes a la seva participació a la batalla d'Himera (480 ANE) o a Siracusa amb l'exèrcit de Geló (409 ANE), és probable que en aquestes també fossin utilitzats pels cartaginesos en la nova reorganització dels seus exèrcits com a contingents compostats per tropes mercenàries, cosa que els permetia guanyar versatilitat al fer servir cossos especialitzats (Domínguez 2005: 168). La primera menció directa que tenim de la participació de foners reclutats en exèrcits forans fa referència a les lleves que organitzà el general cartaginès Himilcón, fill de Hannón, en 406 ANE (Diod., XIII, 80, 1-5) (Domínguez 2005: 169; Ramon 2006a: 73-74). És probable que ja en aquell moment les Balears fossin un focus habitual de reclutament de foners, pel que aquests cossos de guerrers faria temps que ja s'haurien enrolat en campanyes bèl·liques estrangeres (Domínguez 2005: 169)⁶⁸.

El posicionament de l'arxipèlag balear davant el que serà un dels conflictes armats

67“(…) el buen manejo de la honda de estos individuos sólo ha podido llegar hasta Cartago merced a sus relaciones con la ciudad de Ibiza (...) No es tampoco improbable que la mayor implicación de los ebusitanos en las Gimnesias, plasmada en la fundación de la factoría de Na Guardis a inicios del s. IV (...) coincida con el auge de la presencia de mercenarios baleáricos en los ejércitos cartagineses (...)” (Domínguez 2005: 170).

68“Da la impresión de que, aunque este momento no conozcamos ninguna noticia directa de reclutamiento de mercenarios en las Baleares, la práctica que emplean ambos generales parece ya bastante consolidada y las Baleares parecen ser ya un destino bastante habitual de los contratadores de mercenarios, lo que apunta (...) que durante el siglo V, e incluso, des de finales del VI las islas debían formar parte de los circuitos usuales de reclutamiento.” (Domínguez 2005: 169).

més important de la Mediterrània antiga no serà uniforme ni unitari; ens referim a les Guerres Púniques. Mallorca i Menorca es mantindran neutrals (a banda de participacions puntuals com l'establiment de les tropes de Magó a Menorca per passar l'hivern)⁶⁹, emprant-se com a font d'aprovisionament de mercenaris, sense una alineació directa amb cap de les dues potències enfrontades (Roma i Cartago), a diferència d'Eivissa que sí serà aliada directa de la metròpoli nord-africana (Costa 2000a: 77)

Per tant, en època posttalaiòtica és l'esfera púnica, concretada amb *Ebussus*, amb la qual interacciona la totalitat de l'arxipèlag balear de manera gairebé exclusiva, sent interessant veure si aquesta dinàmica es pot fer extensiva o no al món ibèric per copsar la natura de les transformacions que tindran lloc més endavant amb la irrupció de l'imperialisme romà.

2.1.2.2. El nord-est de la península ibèrica i la costa llewantina

D'ençà del segle IV ANE, en el període que es coneix com a ibèric ple, la presència de les àmfores púnico-ebussitanes experimenta una gran crescuda⁷⁰, sent les PE-14/T-8.1.1.1., tal i com hem vist pel que fa a Mallorca i Menorca, el principal indicador de l'expansió econòmica d'Eivissa. Les produccions ebussitanes són majoritàries en aquest moment (Sanmartí 2000: 311, Vives-Ferràndiz 2005: 73), tot i que, a partir del segle III ANE, comencen a arribar també àmfores provinents

69 Segons Tit Livi (T. Liv. XXVIII 37, 5 – 8) les tropes de Magó haurien intentat primer establir-se a Mallorca però haurien estat repel·lits pels habitants de l'illa que els atacaren amb projectils de fona; en canvi, a Menorca no els oposaren tal resistència. Aquesta diferència entre les dues illes, porta a alguns investigadors a considerar que Mallorca i Roma haurien arribat a alguna mena de pacte el 217 ANE i per això atacaven els cartaginesos, a més d'oposar-los resistència per evitar noves lleves a què els sotmetien els púnics i que afectaven la seva demografia (Guerrero 1997: 260; Costa 2000: 79). No obstant, creiem que cal desestimar aquesta interpretació per falta d'evidències de cap tipus i pel fet que les lleves no serien forçades sinó que el mercenaris rebien beneficis del seu enrolament en l'exèrcit que els reclutava. Caldrà cercar en altres qüestions aquesta diferència entre Menorca i Mallorca.

70 "Dit això, hem d'insistir que entre els materials arqueològicament detectables que formaven la part essencial, o de més preu, del que coneixem dels carregaments dels navilis comercials antics, és a dir, les àmfores, el predomini a la costa ibèrica correspon de forma abassegadora als productes ebussitans: *Ebussus*, i en menor mesura, l'àrea púnica del Cercle de l'Estret de Gibraltar, apareixen, doncs, com els grans subministradors de productes alimentaris especialitzats a les comunitats de la costa ibèrica, de manera que fins hi tot en els llocs on la influència hel·lènica sembla més intensa (la Contestània, la costa septentrional de Catalunya), i a la pròpia Empòrion, (...) són molt nombroses." (Sanmartí 2000: 313).

de la zona de l'Estret de Gibraltar (especialment els tipus T-5.2.3.1. I T-7.2.1.1.) (Asensio i Sanmartí 2005: 97). No obstant, el domini ebussità és molt clar, evidenciant el monopoli que els mercaders d'Eivissa exercien a l'arc peninsular de la costa catalana⁷¹ i llevantina, en el qual es comprenien també les Illes Balears; aquests no només gestionaven els seus productes sinó que alhora en distribuïen d'altres procedències (Arribas *et alii* 1987, Miró 1988: 199; Principal 1998: 185 – 188, Sanmartí 2000: 311; Asensio i Sanmartí 2005: 97; Sala 2005: 26, Oliver 2004, Vives-Ferrándiz 2005: 77⁷²). A banda de produccions amfòriques segueix arribant vaixel·la de fàbrica no només eivissenca sinó també grega entre altres procedències, posant de relleu la complexitat de la dinàmica de circulació de mercaderies en aquestes zones de la Mediterrània Occidental.

Cal tenir en compte però que el aquest predomini comercial eivissenc no és el mateix en tot l'arc mediterrani occidental ni es produeix de manera homogènia, sinó que s'hi observen diverses realitats. En relació amb l'arc costaner de la mediterrània occidental es delimiten zones segons la influència econòmica de l'àmbit de procedència de les importacions. Així, si bé com hem dit a la costa catalana i també a les Balears hi domina l'agent púnic, cap al nord d'*Emporion* és Massàlia qui té el control de la distribució de productes. D'altra banda, a algunes zones del País Valencià els materials predominants són de la zona de l'Estret de Gibraltar, sent aquests darrers clarament superiors a l'àrea andalusa, amb pràctica total absència de produccions provinents d'*Ebussus* (Sanmartí 2000: 312). No obstant, la gran preponderància de les importacions púniques arriba fins i tot a aquelles zones que tindrien una major influència grega, com és el cas evident de la colònia d'Empúries, així com també a la Contestània i la costa septentrional catalana (Sanmartí 2000: 313)

A banda de les zones d'influència, la presència d'importacions no presenta el

71 Sobretot a partir del segle III ANE la presència de materials ebussitans assoleix fins a tres quartes parts del material exogen documentat als jaciments ibèrics catalans. Creiem que cal tenir en compte la gran diferència entre aquest panorama i el que ofereix la Gàl·lia mediterrània, on l'àmfora predominant és la massaliota, arribant a assolir el 100% d'aquest tipus de contenidor al Llenguadoc oriental i també a Provença (Sanmartí 2000: 311).

72 "(...) els conjunts arqueològics de la costa oriental peninsular mostren que els circuits d'intercanvis i la distribució dels productes estan desvinculades de consideracions ètniques dels comerciants, i que importava més la lògica del consum local. (...) El panorama d'alguns contextos és, doncs, el d'unes àmfors púniques, juntament amb un repertori de vernís negre grec prou ben definit pel que fa als seus tipus i funcionalitats" (Vives i Ferrándiz 2005: 79)

mateix volum en la totalitat de poblats ibèrics sinó que s'observen diferències relacionades sovint amb el factor geogràfic; els assentaments costaners concentren sovint la majoria de productes, en relació amb una activitat econòmica més orientada als intercanvis amb l'exterior⁷³ (Vives-Ferràndiz 2005: 74), fent patent el caràcter i l'existència de relacions econòmiques diverses respecte l'agent forà (Sanmartí 2000: 313)⁷⁴.

Al segle III ANE s'incrementa la introducció de vaixella per damunt de les àmfors, sent els vasos de cuina els recipients minoritaris⁷⁵; l'origen d'aquesta ceràmica deixa de ser de procedència àtica per diversificar-se cap a altres àmbits, com ara l'itàlic, l'extrem occident grec, *Ebussus* (Sanmartí 2000: 312) i Cartago (Vives-Ferràndiz: 73), augmentant al mateix temps l'arribada de contenidors amfòrics de l'Estret de Gibraltar (Sanmartí 2000: 311).

A més de rebre productes, la seva economia destinava una part de la producció a l'intercanvi i l'exportació de mercaderies, trobant produccions ibèriques al Llenguadoc, Massàlia i fins hi tot a Cartago (Sanmartí 2000: 315) amb molt poca presència a les Balears (Guerrero i Quintana 2000: 153). Si bé en un primer moment la seva distribució s'hauria gestionat a partir d'intermediaris púnico-ebussitans i grecs, a partir del segle II ANE (quan es produeix un increment molt notable de produccions ibèriques fora de l'àmbit peninsular) estaria en mans de comerciants itàlics, que incorporarien les produccions ibèriques com a càrrega de retorn dels seus intercanvis (Sanmartí 2000: 315).

Les exportacions ibèriques documentades de manera majoritària són bàsicament àmfors (el contingut de les quals no sembla sempre clar) (Guerrero i Quintana

73 En el cas valencià, per exemple "*(...) aquestes diferències costa-interior cal interpretar-les en la línia de la línia de la sociopolítica interna dels territoris que compten amb una producció d'oli i vi pròpia que no necessita -o rebutja?- l'arribada de productes externs; i, de fet, són nombrosos els exemples d'instal·lacions de transformació d'aquest tipus com ara les Almàsseres datades a l'Ibèric Ple del Castellet de Bernabé, La Seña (el Villar) i Solana de Cantos (Requena), i els cups de Monravana (Lliria), el Tossal de Sant Miquel o La Solana de las Pilillas i la Rambla de la Alcantarilla (Requena) (...) És plausible que a territoris com aquests l'orientació de la demanda de productes forans quedés controlada per grups residents a les ciutats, perquè, de fet, és on es troba major concentració de les importacions.*" (Vives-Ferràndiz 2005: 75-76).

74 Per exemple, en poblats com Illeta dels Banyets els productes forans assoleixen proporcions del 17% o 19% en el cas de Montjuïc, mentre que baixen a un 11% a l'Argilera i fins a un 3% al Castellot de la Roca Rotja, tot i estar emplaçat a la vora de l'Ebre (Sanmartí 2000: 313).

75 Sanmartí ofereix el següent volum d'importacions a partir dels contextos estudiats del segle III ANE: un 63,5% de la ceràmica és vaixella, un 20,5% són àmfors i un 16% vasos de cuina (Sanmartí 2000: 311).

2000: 177; Sanmartí 2000: 314)⁷⁶, vaixella grisa i ceràmica pintada. No obstant, el gran volum d'importacions en territori ibèric (superior al de les exportacions), ha fet pensar en l'existència d'un seguit de matèries primeres que no s'han conservat i que es distribuïrien des dels poblats ibèrics, sobretot gra i metalls (Sanmartí 2000: 316)⁷⁷

Com hem esmentat més amunt, la relació entre el món ibèric i les comunitats posttalaiòtiques es redueix a la presència de produccions ibèriques als jaciments mallorquins i menorquins de manera molt escadussera i minoritària. Consisteixen bàsicament en contenidors amfòrics recuperats als voltants del segle IV ANE (producció ibèrica majoritària a l'arxipèlag), deixant-se de trobar en teoria a mitjans del segle III ANE (Guerrero i Quintana 2000: 177). A Mallorca el volum d'àmfores ibèriques no sobrepassaria la cinquantena, mentre que a Menorca semblen més freqüents, com evidencien els casos de Toraixa (un abocador el 28,9% del material amfòric del qual és de procedència ibèrica) i Cales Coves (amb un 5% d'àmfora ibèrica, en front de l'1,5% i 2% que es troba de mitjana als jaciments mallorquins) (Guerrero i Quintana 2000: 176).

L'escassetat de les àmfores ibèriques fa que es consideri que serien introduïdes pels púnics, passant aquestes a formar part del seu carregament de manera parasitària i residual en el decurs de les transaccions que aquests mantenien amb les comunitats ibèriques (Guerrero i Quintana 2000: 170). El cas excepcional sens dubte és el del derelicta púnic (probablement ebussità) de Binisafúller, naufragat al sud de l'illa de Mallorca, entre el carregament del qual es documentaren 414

76 Les anàlisi realitzades en diversos contenidors ibèrics han revelat que el seu contingut seria probablement de cervesa; ara bé, aquestes es redueixen a àmfores de la zona catalana, sense haver-se estudiat mostres provinents d'individus exportats. Val a dir que també s'ha considerat que podrien contenir vi en alguns casos (Guerrero i Asensio 2000: 177; Sanmartí 2000: 314).

77 "*Sembla evident que el volum d'exportacions ibèriques de productes manufacturats és excessivament reduït per justificar el flux de materials d'importació que arriben des del segle VII ANE a les costes peninsulars. Cal, doncs, concloure, que la part del lleó d'aquestes exportacions estava constituïda per matèries primeres que devien ser consumides o transformades en els centres de recepció i que, conseqüentment, no han deixat restes arqueològicament detectables, amb totes les limitacions que això implica.*". Pel que fa al gra es posa en relació amb l'activitat comercial per l'augment del nombre de sitges coincident amb un gran volum d'importacions; existeixen diverses evidències d'activitat siderúrgica, a Aldovesta, Turó del Vent, El Oral, Puig Castelar, o Torre dels Encantats, entre d'altres, i d'explotació de vetes metal·líferes, com a les Guàrdies, on es documenta tot el procés, des de l'extracció fins la depuració del metall, o a zones mineres de Cartagena); podrien haver-hi altres matèries com el lli, la fusta, l'espart, les pells i, fins hi tot, esclaus (Sanmartí 2000: 316).

àmfores ibèriques, probablement laietanes, arribades fent escala a la zona alacantina (Guerrero *et alii* 1991; 2009 – 2010: 144).

A banda d'àmfores, es documenta ceràmica ibèrica en jaciments posttalaiòtics, tot i que en proporcions encara més escasses que els contenidors amfòrics; es tracta sobretot de ceràmica grisa emporitana, entre la qual destaquen les petites gerres, i ceràmica pintada, on la forma predominant són els *kalatos*, el major nombre dels quals ha estat documentat al Turó de les Abelles (Guerrero 1999: 63-64).

La primera arribada i difusió massiva de productes itàlics al territori ibèric peninsular, es produeix en el context de la II Guerra Púnica (218 – 201 ANE), quan s'inicia l'ocupació romana de la península; la presència inicial d'aquests productes es relaciona amb el consum de les tropes romanes establertes a la zona, tractant-se sobretot d'objectes de vaixel·la (campaniana A) i àmfores grecoitàliques de vi (Sanmartí 2000: 314). Aquests conflictes bèl·lics tindran dimensions i conseqüències diferents en els diversos poblats ibèrics, sense trobar un patró uniforme. No obstant, (culminant un procés que ja havia començat a produir-se a finals del segle II ANE) a mitjans del segle I ANE l'ocupació romana del territori ibèric es fa més efectiva i complerta, transformant l'organització socioeconòmica de les comunitats ibèriques a partir de la fundació de noves ciutats i la introducció de nous models de producció i d'explotació agrícola, entre altres qüestions, passant a convertir el territori de receptor de vi a productor i exportador del mateix (Sanmartí 2000: 314). S'inicia una nova etapa per les comunitats ibèriques del nord-est i costa llewantina peninsular sota el control de Roma.

2.1.2.3. Cartago i el món púnic

Ja des del segle VI ANE, amb la reestructuració de la societat fenícia de l'extrem occident, la púnica Cartago s'implanta progressivament com a principal potència marítima de la zona (expandint-se per Sicília, Sardenya, l'Àfrica Occidental, etcètera), en una trajectòria que inevitablement xocarà amb l'altre gran lleó: Roma, amb la qual signa el seu primer tracta l'any 510 ANE, iniciant-se la disputa pel control econòmic de la Mediterrània Occidental.

Entre els segles V i VI ANE es produeixen tot un seguit de canvis a nivell socioeconòmic a Cartago, de cara a les seves relacions externes, que posaran de relleu la consolidació de l'hegemonia de la capital púnica, redefinint el seu model; aquest no era encara tant de caràcter imperialista com basat en l'establiment de relacions de dependència político-econòmica amb les ciutats fenícies en un marc desigual de comerç, administrat amb una forta intervenció estatal (Costa 1994: 81, López 1995: 73). L'expansió de l'activitat agrícola a l'àrea cartaginesa, així com l'augment de la demanda de mà d'obra esclava, evidencien la intensificació de l'activitat productiva de la metròpoli, motivant el sorgiment d'un seguit de canvis político-administratius en el govern de Cartago (López 1995: 74).

Si bé ja des d'època arcaica estableix una hegemonia política i econòmica respecte diverses ciutats fenícies occidentals, serà a finals del segle V ANE i sobretot al segle IV ANE, quan assoleix un gran impuls, posant de manifest el punt àlgid a nivell econòmic, polític i militar de la potència cartaginesa en aquell moment (Ramon 2006a: 86).

Cartago desenvolupa una constitució republicana de marcat caràcter aristocràtic, una classe que consolida la seva posició a partir de la possessió de propietats agrícoles, cosa que provoca una notable expansió al nord d'Àfrica per tal d'incrementar la seva riquesa i poder. Aquests terratinents s'associen als cercles mercantils dedicats a les empreses comercials marítimes, constituint la cúspide de la piràmide de classes de la societat cartaginesa. Així, els sectors més benestants són els que es fan amb el control productiu, comercial, polític i militar (Barceló 2009: 25).

Aquesta aristocràcia forneix l'exèrcit amb càrrecs de generals i almiralls, servint-se del dispositiu militar tant per imposar el seu propi predomini com per garantir les xarxes econòmiques marítimes de la mediterrània occidental. Val a dir que tant l'exèrcit naval com el terrestre (determinants per al sistema polític cartaginès) es fonamenten al voltant d'una milícia ciutadana que es reforça amb contingents dels pobles nord-africans sotmesos, així com d'una potent flota. En el cas d'haver-hi enfrontament militar, es recluten contingents de guerrers especialitzats en qualitat de mercenaris, com és el cas de grups provinents de les penínsules itàlica i ibèrica, d'Àfrica o de les Balears, que lluitaven sota comandament cartaginès (Barceló

2009: 26).

Si bé la derrota a la batalla d'Himera (480 ANE) força un canvi en els interessos expansionistes cartaginesos a Sicília, en cap cas frenarà la seva dinàmica de creixement. Arran del segon tractat signat entre Roma i Cartago (348 ANE), s'estableix la supremacia comercial cartaginesa, on aquests insisteixen a limitar la zona operativa romana al nord d'Àfrica, Sardenya i la costa meridional hispana. A l'acord s'introdueixen clàusules que exigeixen la fiscalització per part dels representats cartaginesos de les operacions mercantils dels romans i els seus aliats en aquests territoris, permetent-li a canvi traficar a la mateixa Cartago i la seva *epicrateia* de Sicília (Ferrer 2009: 101).

La intensificació econòmica de la metròpoli cartaginesa amb la península ibèrica arran del Segon Tractat romano-cartaginès es fa notar sobretot a les seves colònies peninsulars i veïnes (bàsicament Eivissa) que experimenten un gran impuls econòmic amb una gran intervenció estatal que cerca garantir les transaccions comercials⁷⁸. Les ciutats fenícies sud peninsulars (V – IV ANE) viuen una gran intensificació de la seva activitat productiva (agrícola, piscícola i minera) (López 2006: 31) així com també Eivissa⁷⁹, relacionada sobretot amb el vi (però també

78 “De acuerdo con esta posición, la hegemonía cartaginesa iba a proporcionar a las ciudades fenicias un nuevo marco de relaciones mediterráneas y el establecimiento de un nuevo soporte institucional para el intercambio por medio del comercio por tratado o comercio administrado. Este conjunto de cambios (...) implicó el fortalecimiento de una serie de centros coloniales en un proceso de constitución de ciudades-estado (...) El nuevo modelo de ciudad-estado se presenta como ámbito de unas nuevas fórmulas de relación social, política y económica que comienzan a delinarse en el siglo VII a.C. Y se consolidarán en el siglo VI.” (López 1995: 60).

79 Entre els segles VI – V ANE s'observa una gran influència cartaginesa d'Eivissa. Alguns investigadors consideren que hauria experimentat l'arribada de contingents de població cartaginesos en aquest moment, cosa que es deduiria de la notable presència en el registre de materials púnics d'ençà d'ara (Costa 1994, 2000a) qui asseguren que el caràcter urbà que assoleix al segle V ANE l'assentament fenici de Sa Caleta, així com l'ocupació d'altres àmbits de l'illa “(...) se debió en buena parte a la llegada de los nuevos contingentes de población púnica (...) esta migración, como otras contemporáneas detectadas también en diversas fundaciones fenicias sardas y sicilianas, se inscribían en la política de Cartago de resituar contingentes de sus excedentes de población en ciudades aliadas como una fórmula que, por un lado, le permitía controlar sus problemas sociales y, por otro, se convertía en un mecanismo para establecer relaciones privilegiadas con las ciudades que acogían dichos contingentes” (Whittaker 1978: 75 – 76; (Costa 2000a: 65). No obstant, aquesta “cartaginització” estaria més aviat motivada per la influència que exercia la metròpoli nord-africana sobre l'illa d'Eivissa: “En realitat, l'equació tomba “tipus cartaginès” igual a “cartaginès” enterrat, o forma ebusitana de tipus cartaginès igual a terrissaire cartaginès immigrat, no deixa de ser un perfecte simplisme. Acceptades durant temps teories d'aquesta mena per part de diferents investigadors, s'ha proposat més recentment (Ramon e.p.) la possible voluntat de les classes altes ebusitanes (l'oligarquia urbana ja perfectament consolidada) d'assimilar trets característics dels seus homòlegs a la metròpoli dominant, és a dir, Cartago.” (Ramon 2005: 123)

amb la manufactura d'objectes ceràmics) (Ramon 2005: 123), on cal afegir la gestió de la circulació de mercaderies en aquest àmbit de la Mediterrània Occidental.

Les relacions entre Cartago i Eivissa eren molt estretes i la voluntat de la metròpoli nord-africana d'aprofitar els beneficis resultats de les transaccions econòmiques ebussitanes seria més que raonable⁸⁰, degut sobretot al seu emplaçament estratègic (Costa 2000a: 66).

Després de la derrota cartaginesa en la I Guerra Púnica (264 – 241 ANE) i del Tractat de Pau amb Roma del 241 ANE, Cartago entra en un estat crític, al que hem de sumar Guerra dels Mercenaris (241 – 238 ANE); arran d'això, Sardenya s'incorporara als territoris de Roma, perdent influència també sobre Sicília; el marc d'acció de Cartago queda reduït a l'àrea nord-africana, la península ibèrica i Eivissa (López 1995: 85; Costa 2000a: 69). Malgrat tot, la metròpoli cartaginesa no capitula sinó que es reinventa i reorienta la seva activitat econòmica cap a nous fronts, consolidant la presència allà on ja la tenia.

En aquest ordre de fets, l'any 237 ANE s'inicia la campanya de conquesta dels territoris del sud de la Península Ibèrica per part d'Amílcar Barca, en allò que es qualifica com un intent de recuperació de la influència perduda i de fortificació del poder de Cartago. Es funden les ciutats d'*Akra Leuke* i *Cartago Nova*, dirigint-se a explotar els recursos econòmics de la zona (sobretot metal·lífers); es sotmeten algunes zones del territori per tal d'obtenir tributs i, probablement també, mà d'obra esclava. Per tant, al segle III ANE el potencial cartaginès s'orienta al control i l'explotació directa dels recursos dels territoris sota el seu domini a partir del mecanisme de fundació de colònies (López 1995: 75 – 76).

El resultat de l'empresa bàrquida serà d'un cantó l'afermament de les relacions entre les noves fundacions i Cartago així com la introducció a partir del segle III ANE de la forma de producció esclavista, per part d'una oligarquia mercantil més consolidada i reforçada⁸¹ (López 1995: 78).

80 "(...) Ibiza pudo haber llevado el peso de la presencia y de la influencia púnica en territorios que resultaban de interés como fuente de obtención de recursos, materias primas, mercenarios, etc., en los cuales la presencia ebusitana se remontaba al menos al siglo VII o VI ANE (...), como era el área ibérica levantino-catalana y, posteriormente, las Baleares." (Costa 2000a: 66).

81 "Las ciudades fenicias peninsulares y el área económica del estrecho liderada por Gádir veían ampliado su mercado al interior peninsular conquistado por los bárcidas, no sólo con las nuevas fundaciones coloniales, sino con los numerosos pueblos iberos en relaciones de amistad con los conquistadores. (...) La conquista bārcida de Hispania trajo consigo un estrechamiento de las relaciones

Eivissa, a finals del segle III ANE també experimenta transformacions relacionades amb les maniobres expansives cartagineses; assoleix el punt àlgid de les seves importacions, tant pel que fa a quantitat com a zones de distribució, com reflecteix el material amfòric, sent les PE-16/T-8.1.3.1. el principal exponent d'aquest procés (Gelabert-Batllori 2009: 68; Ramon 2005: 128).

En aquest context d'intensa activitat econòmica i productiva, esclata la II Guerra Púnica (218 – 201 ANE) a la península ibèrica, en un intent més de l'imperi romà de fer-se amb el control mediterrani, que pel moment encara capitalitzaven els púnics. Suposa la primera petjada a la península de Roma, que d'ençà d'aquest moment no farà més que eixamplar les seves passes fins assolir el control del territori. Cartago no es limitarà a la defensa de les colònies fenícies, sinó que impulsarà una iniciativa de mans d'Aníbal que perseguirà fer-se amb el control de la península itàlica i conquerir Roma. És l'enfrontament decisiu pel monopoli dels mercats de la Mediterrània Occidental, del qual només podia sortir-ne un vencedor. La lluita entre les dues potències, malgrat els grans èxits assolits sobretot per Aníbal en la seva campanya a Itàlia, inclina la balança a favor de l'imperi romà; davant aquest panorama, ciutats de filiació fenicio-púnica cercaven el favor de Roma per no patir gaire els greuges de les represàlies dels vencedors, mentre que d'altres veien desaparèixer de cop els seus drets i llibertats davant l'ocupació itàlica (López 1995: 100 – 101). L'aliança entre Eivissa i Cartago es mantingué tot i les derrotes sofertes per la potència africana a la península ibèrica, com evidencia el desembarcament de les tropes de *Magó* a Eivissa quan es dirigia al nord d'Itàlia després de fracassar en el seu intent per tornar a conquerir Cadis (Costa 2000a: 77); se'ls subministraren aliments i joves per a l'exèrcit, i s'encunyà moneda per sufragar les despeses de la guerra i l'armament (Ramon 2005: 129).

Amb el triomf de Roma en la II Guerra Púnica finalitza la supremacia cartaginesa a la Mediterrània Occidental i l'imperi estén els seus tentacles amb l'objectiu de monopolització de la Mediterrània.

Però si bé Cartago havia sofert una gran derrota, no suposa (encara) la seva

económicas y políticas de las ciudades fenicias peninsulares con Cartago, que se convirtió en su principal cliente una vez que las islas mediterráneas cayeron bajo el poder de Roma." (López 1995: 78).

eliminació definitiva, sinó que ressorgeix amb empenta i segueix generant riquesa amb el seu excedent productiu (Ferrer 2009: 102). L'any 152 ANE s'envia a Cartago una ambaixada romana pels problemes entre cartaginesos i nòmides en la qual participa Cató el Censor. Aquest, en observar el dinamisme econòmic cartaginès i veure el perill d'una nova amenaça a Roma⁸², focalitza les seves intervencions al Senat en la demanda d'una acció militar per part de l'Imperi per tal d'acabar i destruir d'una vegada per totes la metròpoli cartaginesa; la intervenció militar es justifica amb arguments inventats amb l'objectiu de desprestigiar la societat de Cartago (Ferrer 2009: 102). Finalment, la metròpoli s'arrasa el 146 ANE per part de les tropes de Publi Corneli Escipió Emilià Africà Menor. Roma imposa de manera contundent i per la força la seva supremacia, iniciant-se una nova etapa a la Mediterrània.

2.1.3. La romanització de les Illes Balears

Després de la destrucció de Cartago (així com del saqueig de Corint) Roma tanca el cicle de la seva ràpida expansió territorial, entrant a l'etapa prèvia a l'imperi, la Baixa República (146 – 31 ANE), on el sistema patirà una gran crisi que precedirà a la seva fi. L'expansionisme cobrarà factura a l'imperi; a nivell intern seran anys tèrbols i inestables, de gran conflictivitat i lluita social, on el Senat intentarà, no sense grans problemes, la concentració de poder necessària per la reforma administrativa del territori itàlic i de les províncies que se li anaven afegint (en el domini de les quals dilapidava gran part de les seves energies) (Orfila 2008: 15).

No es tracta només d'un canvi en el control comercial mediterrani (que tampoc és homogeni), sinó que consisteix en la imposició d'un nou ordre econòmic que pretén sotmetre els territoris conquerits al servei de la metròpoli romana, sent les imposicions fiscals un dels seus pilars claus.

En aquest sentit, s'estableix un sistema tributari a partir d'imposicions econòmiques a les zones conquerides, extraient-ne alhora excedents agrícoles,

⁸²*"El temor real a una dura competencia productiva y comercial, o el más increíble acerca de un nuevo levantamiento militar contra Roma, acabarían convenciendo al pueblo romano para aceptar la ignominia de esa eliminación total."* (Ferrer 2009: 102).

monetaris i mà d'obra. El plus producte necessari per fer front als pagaments imposats per Roma s'obté mitjançant el comerç esclau i l'aplicació del sistema productiu esclavista, que culminarà entre els segles II i I ANE; l'obtenció d'excedent del treball esclau motiva la producció de mercaderies que són emprades com a valor de canvi, cosa que provoca un increment de l'activitat comercial i d'acumulació de riquesa (López 1995: 114 – 115). Així, s'instaurarà una producció esclavista d'objectes en sèrie, produint unes quantitats enormes de béns orientats al comerç i a l'obtenció de béns d'intercanvi (com ara les produccions romanes de Campaniana A o d'àmfores Dressel 1); d'aquesta manera s'estén el sistema de producció esclau més enllà de la metròpoli itàlica (López 1995: 120).

La recaptació de tributs per part de Roma no és la mateixa a tots els territoris conquerits, sinó que varia en funció del grau de resistència oposat, relacionat, d'una banda, amb els interessos econòmics locals, i de l'altra amb els beneficis que la potència itàlica podia obtenir en cada àmbit. Hi ha ciutats federades (incorporades mitjançant un *foedus*), *civitas liberae et immunes* (exemptes de tribut al haver-se signat amb elles un pacte d'*amicitia*), les *liberae* (que a diferència de les anteriors, sí que havien de pagar tributs), i finalment les estipendiàries, sota òrbita romana a partir de la *deditio* (rendició sense drets ni condicions), gravades amb *stipendium* i controlades per un governador provincial (Garcia i Sánchez 2000: 32). A nivell jurídic existeix una gran multiplicitat d'estatus i de condicions, sovint vinculada a la relació de la seva ciutat amb l'administració romana. En primer lloc estarien els *cives Romani*, ciutadans de ple dret. En segon lloc, els ciutadans amb *ius Latii*, habitants de colònies i de municipis que gaudien del dret llatí, i finalment els *peregrini*, habitants sense drets (al correspondre a ciutats que no havien signat pactes amb Roma) (Garcia i Sánchez 2000: 33; 2004: 124).

Així, tant per les poblacions locals com per les ciutats alineades al bàndol cartaginès, les represàlies poden ser en alguns casos notables i molt dures, mentre que en d'altres gairebé imperceptibles.

A Eivissa, al contrari d'allò que es podria considerar, no se li apliquen mesures tant punitives tot i la seva filiació púnica i l'aliança amb Cartago, sinó que l'activitat econòmica i mercantil continua expandint-se, incrementant-se fins hi tot les

exportacions (Ramon 1991: 153; 2005: 129). Malgrat el problema de determinar qui eren els *negotiatores* encarregats de la gestió de la distribució de mercaderies, val a dir que ciutats com *Tarraco* (la filiació romana de la qual és indubtable) consumiran productes púnics i ebussitans, a banda dels itàlics, fins encara ben entrat el segle I ANE⁸³.

En aquesta conjuntura, Eivissa rebria un tracte de cert enteniment amb Roma, derivat de l'*amicitia* que la metròpoli itàlica aplicava sovint a les ciutats perifèriques (García 2001a; 2003: 75); això evidenciaria el sotmetiment sense resistència ni necessitat d'una intervenció violenta directa, si bé és possible que que hagués patit una primera fase d'imposicions tributàries prèvia al signat de l'acord de federació⁸⁴ (Ramon 2005: 130). Aquest procés acabaria Segons Plini el Vell (Nat. Hist. III, 76-77) amb la consideració d'*Ebussus* com a ciutat federada cap a finals del segle I ANE, tot i les friccions en un passat (García 2001a; 2003: 76).

Els primers contactes entre les Balears i les autoritats militars romanes es produeixen gairebé un segle abans de la intervenció meteliana. L'any 217 ANE es produeix sense èxit un primer intent per posar peu a l'arxipèlag balear per part de Roma amb l'atac a la ciutat d'Eivissa (Costa 2000a: 73 – 74). En aquesta conjuntura Escipió rep des de Mallorca i Menorca un *legati pacem petentes* (és a dir, un llegat per sol·licitar la pau), amb el qual queda clar que una part de l'arxipèlag es posiciona ja amb el que serà en bàndol vencedor de la Segona Guerra Púnica, prèvia a la fi del conflicte (García i Sánchez 2004: 118)⁸⁵.

83“*No habría que olvidar, junto a los productos itálicos, otro tipo de importaciones, como son las púnicas, básicamente ánforas, ahora bajo el control de negotiatores itálicos, una vez que Cartago ha sucumbido al poder de Roma en el 146 ANE. De esta forma parece que las factorías púnicas del Estrecho (sur de la PI) salen reforzadas, estando presente en los contextos de Tarraco en alto número de envases de salazones, sobre todo ánforas CCNN T.9.1.1.1. y en menor medida la Mañá Crb/ T-7.4.3.0. Dentro del mundo púnico no habría que olvidar la importancia de Ibiza, cuyos productos están bien representados, sobre todo con los contenedores vinarios de los tipos PE 17 y al imitación de las ánforas itálicas PE 24, junto a cerámica común, como son los morteros*” (Díaz i Otiña 2003: 73).

84 En aquest sentit, alguns investigadors consideren que en un primer moment o bé hauria estat sotmesa per la *deditio*, el que implicaria la seva obligació estipendiària, o tindria un estatus de *mutas mutandis*, seguint amb la seva condició de *civitas liberae* però amb imposicions tributàries (Ramon 2005: 130).

85 Alguns investigadors fins hi tot afirmen que aquest tractat es reduiria sols a Mallorca, arran dels fets derivats de l'arribada de Magó el 206 ANE a l'arxipèlag; segons informa Livi a les fonts, els habitants de la més gran de les Gimnèsies repel·liren el general amb una pluja de projectils de fona, mentre que a Menorca pogué instal·lar-se per passar l'hivern sense se atacat com en el cas de les poblacions mallorquines. “*Llama la atención la distinta actitud de los indígenas menorquinas antes del desembarco cartaginés, ya que, según de desprende del texto de Tito Livio, no parecen tomar ninguna iniciativa para impedirlo. Ello permitiría plantear que tal vez sólo los baleares mallorquinas habrían*

La conjuntura ja manifestava importants canvis a nivell polític i econòmic per part de les poblacions locals mallorquines i menorquines, contribuint la intervenció de les tropes metelianes, com ara veurem, a accelerar aquest procés de transformació⁸⁶ (Lull *et alii* 2001: 101).

Finalment, l'any 123 el cònsol Quint Cecili Metel ocupa militarment les Balears, adduint com a justificació de la intervenció la suposada cooperació entre els indígenes i grups de pirates (*latrones*) que operaven a la zona⁸⁷ tal i com refereixen Estrabó (III, 5,2), Orosi (V, 13,1) o Flor (I, 43) a les fonts (Orfila 2008: 17). Molt s'ha escrit sobre les causes de l'ocupació romana de les Balears el 123 ANE, i (encara que la nostra intenció no és la de revisar aquests) (Zucca 1998: 91 – 96; 190 - 195; García i Sánchez 2000: 25 – 31) tot sembla indicar que respondrien a més d'un factor⁸⁸. Encara que és cert la pirateria en aquell moment agitava les aigües de la Mediterrània Occidental com un mal endèmic (Zucca 1998: 95; Orfila (ed) 2000: 25), és un problema que no es resoldrà fins època d'August, sent emprada com a argument per justificar l'ocupació de les illes, amagant altres interessos⁸⁹; d'altra banda, la ruta que passava per l'arxipèlag, entre la península i Itàlia seria força segura i d'un gran dinamisme al llarg de tot el segle II ANE (Molina 1997; Puig 2005: 8).

Alls problemes interns d'organització socio-política que patia Roma a l'inici, s'ha

pactado con los romanos." (Costa 2000a: 79).

86 "(...) hem d'imaginar que les comunitats experimentaren canvis en les seves estructures polítiques i econòmiques, però encara hi ha arguments per parlar de certa continuïtat poblacional i de la perdurabilitat de les pràctiques ideològiques i rituals que havien caracteritzat la societat posttalaiòtica." (Lull *et alii* 2001: 101).

87 "Parece legítimo, por ello, relacionar tales perturbaciones -como sugiere Morgan- con determinados movimientos de población generados por las campañas romanas en Cerdeña y Galia Transalpina, antecedentes directos de las operaciones metelianas. (...) A tenor de estas circunstancias, la aparición de la piratería en aguas de Baleares se explicaría por la llegada de prófugos procedentes de las áreas citadas, habiendo cooperado sólo una parte de los habitantes de las islas en las acciones de estos." (García i Sánchez 2000: 28).

88 "En aquest sentit, ens sembla molt més versemblant la contextualització de la campanya del 123 ANE en una dinàmica imperial romana de més ampli abast, campanyes que s'inscriurien dins les intervencions que un cop acabada la Tercera Guerra Púnica i assegurada l'hegemonia romana a la península Ibèrica amb la intervenció a Numància el 132 ANE, la República engegui al Mediterrani occidental. Aquestes operacions militars a Sardenya (126- 122 ANE), la Gàl·lia Transalpina (125-120 ANE) i les Balears respondrien a una mateixa estratègia de consolidació de les rutes entre Itàlia i Hispània (...)" (Puig 2005: 8).

89 "Pirates, interferències comercials, obtenció de noves terres, utilització dels foners baleàrics per part de l'exèrcit romà (Zucca 1998), rutes de connexió ràpides; totes aquestes causes, i per ventura més són les que s'han de tenir en compte en justificar la conquesta de Mallorca i Menorca." (Orfila (ed.) 2000: 27).

d'afegir una expansió territorial encara en curs. En el darrer quart del segle II ANE la potència itàlica encara no té ben fermat, ni de bon tros, Sardenya, el sud de la Gàl·lia ni Eivissa, pel que és cabdal pels seus interessos econòmics garantir l'estabilitat de les seves activitats comercials assegurant la circulació marítima (Orfila (ed) 2000: 27)⁹⁰. Així, als factors polítics se li han de sumar els interessos comercials lligats amb els beneficis que suposava el controla d'aquesta via en les transaccions romanes sobretot amb la península⁹¹, així com, de manera secundària, la possible necessitat de terres (Orfila 2008: 19).

A partir d'aquest moment, les comunitats baleàriques entren en una nova dimensió al veure's integrades en els esquemes socio-econòmics del món romano-republicà, regularitzant organitzacions preexistents i creant nous assentaments al territori (Garcia i Sánchez 2000: 15).

A nivell administratiu, en un primer moment les Balears passen a formar part de la *Provincia Hispania Citerior* (Garcia i Sánchez 2000: 29) i del *conventus iuridici Carthaginiensis* (Orfila 2008: 22). A Mallorca s'emplacen les noves fundacions de Palma i *Pollentia* (dos *oppida* amb dret romà) que segons Estrabó es nodririen més endavant de 3000 colons procedents de la Península Ibèrica (Garcia i Sánchez 2004: 120), *Guium* i *Tucis* (ciutats de dret llatí) i la *civitas Bocchoritana* (suposadament federada)⁹²; a Menorca, es troben les *civitates* de *Iamo*, *Sanisera* i *Mago*; finalment està també *Ebussus* com a ciutat federada (Garcia i Sánchez 2000: 17). Malgrat aquesta varietat estatutària les ciutats baleàriques s'encaminen totes cap a un mateix resultat: la submissió a la política romana dirigida a la seva regularització sota el signe municipal (Garcia i Sánchez 2003; 2004: 117; Orfila 2008: 21 – 33).

90 "(...) la connexió directa entre Itàlia i Hispània no tenia una ruta segura (Zucca 1998: 95), la conquesta de les Balears no tan sols assegurava aqueixa connexió, sinó que, a més proporcionava la ruta més curta perquè travessava per l'estret de San Bonifaci." (Orfila (ed.) 2000: 27).

91 "Parece por tanto evidente que los negociatores debieron presionar al Senado para abrir esa ruta directa (Amengual et al., 2003), justificándose así el motivo de la incursión romana sobre las Baleares al poder ser utilizadas como base (García Riaza y Sánchez León, 2000: 25-31) (...)" (Orfila 2008: 19) "Il Senato poté allora essere sollecitato a sottrarre a Gracco una iniziativa che andava obbiettivamente a favor degli equites, quale quella della sicurezza della rotta attraverso le Baleari dagli attacchi della pirateria, conferendo al console Quinto Cecilio Metelo il compito della repressione della pirateria balearica e la conquista di quelle isole" (Zucca 1998: 95).

92 Aquesta s'identifica amb Pedret de Bóquer, i es troba emplaçada al port de Pollença, en un tipus d'emplaçament costaner força similar al d'*Ebussus* (també federada) el que ha portat a pensar en una similitud econòmica i política entre tots dos nuclis (Garcia i Sánchez 2000: 109; 2004: 119).

Pel que fa a l'estatus jurídic de les noves fundacions, els habitants de Palma i *Pollentia* tenen plena ciutadania; els de *Guium*, *Tucis*, i probablement també *Bocchoris*, gaudeixen del dret llatí, mentre que la resta de ciutats de les Balears són ciutadans sense drets (com en els casos de *Iamo*, *Mago* i *Sanisera*) (Garcia i Sánchez 2000: 33; 2004: 124).

La situació dels poblats autòctons sota el nou ordre econòmic romà no és tan ben coneguda com la de les ciutats i nuclis que acabem de veure. No obstant, no suposa la desaparició de les comunitats indígenes illenques, sinó que aquestes segueixen funcionant i perdurant tot i patir les conseqüències de la nova situació (Fernández-Miranda 1983: 103; Lull *et alii* 2001: 99). Així, malgrat la destrucció d'alguns assentaments indígenes durant el procés d'ocupació de les Balears per part de l'exèrcit romà (com ara a Son Favar, Sa Roca Rotja o Son Carrió, en el cas de Mallorca) la continuïtat en molts d'altres és força clara (Fernández-Miranda 1983: 98; Lull *et alii* 2001: 99; Orfila 2008: 34)⁹³, entesa com una incorporació pacífica dins l'ordre romà. Per tant, es produeix un desenvolupament dual de la societat balear: d'un cantó s'experimenta un ràpid procés d'incorporació a l'ordre romà, amb la fundació de noves ciutats i assentaments, mentre que per l'altre es produeix la pervivència de les pràctiques socio-econòmiques de les poblacions autòctones, que lentament aniran patint canvis fruit de la nova conjuntura en la que es veuen immerses (Fernández-Miranda 1983: 103).

Si bé les importacions ebussitanes es segueixen documentant a Mallorca i Menorca després de la conquesta romana, evidenciant una continuïtat de l'economia eivissenca⁹⁴ (García i Sánchez 2000: 107), la irrupció de productes itàlics es tornarà molt marcada (Lull *et alii* 2001: 98). Els circuits econòmics es reorienten fruit de la nova conjuntura i de les relacions entre les autoritats romanes i els sectors dominants de les comunitats indígenes (Lull *et alii* 2001: 99); la modificació de la demanda a favor de les produccions itàliques provoca que

93 Mostra d'això, són diversos enclaus posttalaiòtics que seguiran funcionant en època romana, sobretot santuaris com el de Costitx, Son Oms, Son Marí, S'Illot des Porros, els Antigors de Ses Salines, Almallutx o Sa Roca Rotja de Sóller, així com els recintes de taula Trepucó i de Torralba d'en Salord (Fernández 1983: 98; Lull *et alii* 2006: 100).

94 "*La prosperidad económica ebusitana durante buena parte del siglo II a. C. Constituye, en efecto, un factor que debe tenerse en cuenta, pero no demuestra por sí sola la existencia de un vínculo político de federación, sino una situación de no beligerancia que pudo haber presentado una diversa caracterización jurídica.*" (García i Sánchez 2000: 108).

Ebussus es vegi abocada a readaptar-se a la situació (García i Sánchez 2000: 107).

La implantació d'una economia monetària a les Gimnèsies és un fet del tot nou suposant un canvi molt notable per les poblacions illenques (Lull *et alii* 2001: 100); així, es comença a trobar moneda també en contextos locals si bé en proporcions més aviat escasses, sent una excepció el tresor de Torelló (Arevalo i Marcos 1998) (que més que un acte de protecció de moneda s'interpreta com una ofrena) (Orfila 2008: 22).

Els canvis i transformacions que experimenta la potència itàlica transcendeixen també als territoris sota el seu control. Pel que fa a les Illes Balears, les guerres sertorianes són un moment força rellevant. En aquest sentit, per tal d'acabar amb el poder personal assolit per Sertori en l'àmbit de la Península Ibèrica, l'esquadra naval d'Anni Lusc de cinc mil hoplites s'estableix en aigües balears, per tal de controlar i sufocar el governador rebel (Garcia i Sánchez 2004: 121). En aquest sentit, diverses ciutats veuen incrementada la seva població sobretot a partir de l'arribada de tropes, reorganitzant-se'n algunes, que passen a ser privilegiades amb estatut colonial, com és el cas de *Palma* i *Pollentia* que, a més, pateixen remodelacions urbanístiques com la monumentalització dels seus respectius fòrums (Orfila 2000 (ed.); Garcia i Sánchez 2004: 121) i un reforç de les seves guarnicions militars, federant-se altres nuclis⁹⁵ (Garcia i Sánchez 2000: 115; 2004: 128). La necessitat de control militar a l'arxipèlag balear durant aquest conflicte té com a conseqüència un impuls en la presència i pressió romanes a les illes (Garcia i Sánchez 2000: 115).

En aquest context, és probable la participació de contingents de foners en els enfrontaments bèl·lics entre Sertori i Roma, evidenciant la continuïtat de pràctiques indígenes en un nou marc socio-econòmic (Lull *et alii* 2001: 75). Tot i que la suposada participació de guerrers balears coincideix amb la recuperació sertoriana de la província Citerior entre el 78 i el 77 ANE, no existeixen evidències unívokes que els identifiquin amb un o altre bàndol, sent més probable que la seva participació en els dos⁹⁶. Finalment, Pompeu acabà amb el poder sertorià de la

95 És ara probablement quan es produeix la federació d'*Ebussus* i de *Bocchoris* (García i Sánchez 2000: 115; 2004: 128).

96 "Existe, en efecto, constancia arqueológica de honderos entre las fuerzas de Sertorio, en virtud del hallazgo de glandes plumbeae en la provincia de Huelva, con la leyenda Q SERTORI PRO CO(n)S(ulis).

península cap a l'any 74 ANE, sent Sertori assassinat per Perpenna, el seu lloctinent.

En època flàvia, es concedeix per part de Vespasià el dret llatí a Hispània entre l'any 73 o 74 ANE, tal i com informa Plini el Vell (*Naturalis Historia* III, XXX). En aquest moment, ciutats com *Iamo* o *Mago* són promocionades i assoleixen la municipalitat, tal i com ocorre amb *Ebussus*, que passa de ciutat federada a municipi de dret llatí (Garcia i Sánchez 2004: 124 – 128).

A partir de l'any 40 ane, Sext Pompeu controlava Sicília, Sardenya i Còrsega, i seria probable que també ho fes a Illes Balears. Pompeu, bloquejant el subministrament de gra des dels punts esmentats, va ser nomenat el juliol del 39 ane governador de Sardenya Sicília, Còrsega i de totes les illes que tingués ocupades fins el moment (Zucca 1998: 107). Si, efectivament, Pompeu controlava les Balears⁹⁷, és probable que si hagués vist confinat a partir de l'any 38 ane quan es produí una maniobra estatal per recuperar aquests territoris, fins la desfeta naval de Nauloco l'any 36 ane (Zucca 1998: 108). En aquest sentit, és possible que en la *coniurati Italiae et provinciarum* favorable a Octavi, davant la guerra contra Marc Antoni el 31 de setembre, les Illes Balears també estigueren incloses en ella, junt amb la Gàl·lia, la península ibèrica, Ilíria, l'Àfrica, Sardenya i Sicília. És llavors quan Octavi envia un prefecte extraordinari per atendre la costa de la Citerior, on hauríem d'incloure també les Balears. La reorganització del 27 ANE adjudica la competència de la Hispània Citerior a l'emperador, que l'administrava a través d'un cònsol (Zucca 1998: 108).

Finalment, al darrer terç del segle I ANE culmina el procés d'anivellament estatutari de l'arxipèlag balear amb la promoció jurídica de *Iamo*, *Mago* i *Ebussus* (Garcia i Sánchez 2004: 131).

Desconeixem el grau d'afectació del pas de la República a l'Imperi el 31 ANE, i se'n tenen poques dades més enllà d'una emissió ebussitana d'època de Tiberi figura com a *insula Augusta YBSHM* o d'una estàtua d'August a Pollentia, amb posat

Sin embargo, no hay pruebas de la relación directa de los proyectiles con fuerzas auxiliares del archipiélago balear. La presencia de funditores en el transcurso de la Guerra Sertoriana se constata, además, en ambos bandos contendientes (...) (García i Sánchez 2000: 114).

⁹⁷ "Il riferimento al blocco delle rotte dall'Iberia, dalla Sardegna, dall'Africa e dalla Sicilia verso Roma rende plausibile l'ipotesi che Pompe potesse tenere anche le Baleari." (Zucca 1998: 108).

religió (Zucca 1998: 108). El fet més destacat seria la modificació de l'administració provincial en època d'August, on es divideix la província en tres sectors, *Baetica*, *Lusitania* i *Tarraconensis*, integrant-se les *Insulae Baliares* en el darrer (Garcia i Sánchez 2000: 29).

A finals del segle i entrant a l'era, veiem com van desapareixent pràcticament tots els elements relacionats amb la societat posttalaiòtica anterior (produint-se l'abandó de poblats i de certes pràctiques funeràries, per exemple), polaritzant-se la vida al voltant de les grans ciutats, especialment *Palma* i *Pollentia* pel que fa a Mallorca. A partir d'aquí, la trajectòria seguida per les comunitats il·lenques fins a la fi de l'imperi romà és encara força desconeguda (Lull *et alii* 2001: 100), romanent encara sota terra les respostes als seus interrogants.

3. Anàlisi de la materialitat arqueològica: la realitat formal dels contenidors amfòrics

3.1. Definició d'un contenidor amfòric: forma en funció

Abans d'entrar en quina informació ens poden aportar els contenidors amfòrics i què ens indica la seva presència al registre, cal entendre de quin objecte estem parlant quan ens referim a una àmfora. És a dir: què és? Convé plantejar-nos fins a quin punt al parlar d'una àmfora, no estem emprant codis d'experiència que ens fan assumir què són les coses mentre que en realitat ningú sap quin és el ser de les coses; és a dir, que ningú sap què són, però en canvi, tothom proposa què podrien ser (Lull 2007: 172). En aquest sentit, creiem que és necessària una reflexió i posicionament al respecte.

Quan parlem de les àmfors estem realitzant una prova empírica que mitja entre el fet i la dada, discriminant de la realitat un fet que assoleix entitat social i l'anomenem com el llenguatge social la coneix, perquè la reconeix (Lull 2007: 172). A l'hora d'avaluar el sentit objectiu de l'àmfora cal tenir en compte que es tracta d'un objecte arqueològic, i per tant, és una resta d'un món social que recupera i analitza la disciplina arqueològica per tal de conèixer-lo. Per tant, fa referència a un context històric determinat, reflectint-s'hi les relacions de natura social i natural de la societat que les generà, alhora que ens indiquen les activitats en les quals s'insereixen⁹⁸ (Lull 2007: 176 – 177) com a producte tangible d'unes relacions socials concretes de les quals ens informen⁹⁹.

La diversitat en la materialitat amfòrica ha portat als investigadors, com en d'altres camps de l'arqueologia, a classificar i endreçar aquest marasme d'objectes situant-los en l'espai i en el temps (no sempre amb èxit), en funció de la seva forma sense atendre al seu ser en la majoria dels casos. D'aquest esforç d'encasellament en surten les tipologies que en ocasions esdevenen més aviat una eina d'esclavitud

98 *“Los objetos constituyen las fuerzas productivas por antonomasia y la materia prima de las relaciones sociales; expresan el nivel de desarrollo social gracias a las soluciones que procuran.”* (Lull 2007: 177).

99 *“Han sido producidos por la relación entre seres humanos, y entre éstos y el resto de la naturaleza. Las cosas materiales son perfectos indicadores de esa relación y del estado y del estadio de dicha relación.”* (Lull 2007: 167).

que no pas de coneixement. Cal que les classificacions tipològiques parteixin d'hipòtesi i de plantejaments teòrics amb criteris de significació, ja que contràriament no tindran sentit (Lull 2007: 133).

El caràcter del tipus amfòric no és únicament natural (referent a una realitat preexistent) o artificial (totalment creat pels investigadors de manera unilateral), sinó que els tipus són de fet conceptes que fan referència a una realitat concreta¹⁰⁰ (Vargas 1998: 33) resultat de la interacció entre l'observador i l'objecte (Lull 2007: 134).

En la definició d'un tipus amfòric conflueixen diversos aspectes de la matèria, per tant és sempre una cosa real tant si l'entenem com un conjunt d'objectes discrets (la matèria, l'univers físic), com l'esquema mental del productor que l'elabora (la ideologia) o com un concepte formulat per un investigador (realitats objectives que, tot i que necessiten un suport mental, no necessiten ser pensades per ser) (Garcia 1998: 35). És l'arqueologia la que crea una nova dimensió de l'objecte tractant de fer-lo renéixer, fent necessària la cautela per no donar lloc a contemplacions del tot diferents als interessos que els produïren. En aquest sentit la tipologia és la primera descripció d'una tasca classificatòria emprada per apropar-nos als objectes, l'objectiu de la qual serà el de substituir l'entorn original de les coses del passat enteses a partir d'objectes arqueològics (Lull 2007: 134).

Segons això, en un primer nivell de definició tipològica els objectes són agrupats segons les semblances formals que presenten cercant la identitat individual de cada tipus, cosa que possibilita la utilització de les tipologies clàssiques malgrat els problemes que aquestes presenten¹⁰¹, per tal d'establir qüestions de caire cronològic i de procedència (García 1998: 36). Però la classificació no es pot quedar aquí ja que esdevé del tot simplista i reduccionista. Atendre tan sols a l'analogia formal i funcional (aparentment) per elaborar tipologies que es

100 *"De este modo, los tipos aparecen como naturales en la medida en que se adecuan a esta realidad y como arbitrarios en la medida que, por cualquier motivo (analítico, académico o simplemente práctico) se separan de ella."* (García 1998: 33).

101 La classificació del registre amfòric que hem fet en el present treball l'hem realitzada aplicant les tipologies definides a l'ús i que actualment són vigents dins la comunitat científica, assumint les limitacions i problemes que presenten en molts casos. La nostra decisió d'emprar les classificacions vigents radica en la necessitat d'aplicar un sistema d'ordenació i denominació de la materialitat arqueològica que sigui útil i operatiu de cara a fer extensibles els resultats de la investigació a altres àmbits i treballs realitzats.

traduiran en desenvolupament tecnològic ignora les condicions socials de producció dels objectes, base de la seva gènesi. Cal aproximar-nos als objectes, entesos com a matèria social, a partir de les seves dimensions diferents, sense confondre aparences materials amb relacions socials i alhora amb les pràctiques socials que les generen (Lull 2007: 136).

Les classificacions tipològiques de la materialitat amfòrica es basen sobretot en la seva definició (a partir de l'enumeració de trets (re)coneguts que comparteixen tots els exemplars), descripció (característiques formals) i denominació (atribuint un nom a cada tipus per efectes pràctics). No obstant, amb aquesta descripció no en tenim prou per conèixer el ser de l'objecte ni allò de què ens informa, si no que tan sols ens servirà com a punt de partida per endreçar una realitat material que ens sobrepassa i a la qual necessitem imperiosament donar-li nom per tal de no perdre'ns en l'esforç de comprendre-la.

No s'ha conèixer prèviament, de manera necessària la realitat socioeconòmica en la qual es desenvolupa la producció i distribució de les àmfores per poder definir els tipus que es correspondran als objectes reals i a les forces productives de la societat que els generà (García 1998: 35); operar així suposa ometre i perdre de vista la matèria epistemològica, eina de l'arqueologia per aproximar-se a una realitat pretèrita. És a dir, si s'argumenta que per definir un tipus s'han de conèixer les condicions socials i l'estat de les forces productives en què es generen, com es suposa que hi arribem sinó és a partir d'aquests tipus? Cal atendre a l'objecte convertit en dada des que recau sobre ell la nostra atenció i veure quina informació ens proporciona en sí mateix i què ens explica de la realitat en la qual fou produït assumint que el seu fet és preexistent a ell mateix i independent de nosaltres, invertint el raonament. És amb l'anàlisi de les propietats físiques i tècniques de l'objecte, així com de les transformacions que pateixen al llarg del temps, que podrem arribar a copsar l'estat de les forces productives en el moment en el qual es produïren, ja que és a partir del registre i la materialitat arqueològica que arribem al coneixement de la realitat i no a la inversa; si no es fonamenta amb cap evidència empírica, el plantejament mai fugirà del terreny de l'especulació ni de formulacions excessivament deductives.

El problema que sorgeix amb els objectes arqueològics és precisament que allò que era “alguna cosa” en el passat, en el futur es deixa de percebre d'aquella manera; per tant, allò que coneixem no sempre és allò que s'ha conegut (Lull 2007: 124).

Així, per arribar a conèixer què és allò al que avui anomenem àmfora i que socialment es determina com alguna cosa que es pot distingir, haurem d'intentar cercar i esbrinar el què de la cosa i què és el que fa qui sigui una àmfora i no una altre cosa. Cal anar més enllà d'una descripció quadriculada que tan sols ens donarà una interpretació carregada de subjectivitat i probablement lluny de la realitat de l'objecte, perseguint i constituint una explicació científica contrastada amb l'empíria, que es basarà necessàriament en la història de l'objecte i les fluctuacions que experimenta en el seu esdevenir.

Les dimensions de l'objecte fan referència als diferents moments de la seva vida, des del sentit de la seva producció, a allò que produeixen en tant que són útils per alguna cosa, al seu ús i consum final, passant per les mutacions i desplaçaments que pugui experimentar al llarg de la seva trajectòria, a més a més de presentar una vesant estètica (Lull 2007)¹⁰².

Partint del seu origen, val a dir que la producció dels objectes no és tant per satisfer necessitats, sinó per resoldre problemes¹⁰³, en funció dels quals, adoptaran una forma determinada¹⁰⁴. Així, els objectes es distingeixen mitjançant el significat de la producció i en sentit del seu ús, sense existir necessàriament una relació transitiva entre producció i ús; la causa del seu ús no està necessàriament a l'origen de la seva producció (Lull 2007: 191).

Un objecte es produeix amb uns objectius i propòsits concrets i impulsa alhora el canvi tecnològic¹⁰⁵ (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 153); la intenció que presideix la

102 Per una explicació detallada de la proposta, veure Lull 2007, especialment el capítol 4, on es tracta de l'arqueologia de l'objecte.

103 “*Se insiste en que los artefactos constituyen la forma en que los seres humanos buscarían satisfacción a sus urgencias, pero se olvida que los objetos constituyen satisfacción al abrir y ensanchar la vida, y manifiestan con ello también las posibilidades materiales de nuestra realidad concreta.*” (Lull 2007: 201).

104 “*La forma, como figura actualizada, rememora otras que abrieron el camino para su acontecer, mientras que su función, la que le otorga profundidad y significado dinámico, nos proporciona el giro hacia su vivencia empírica.*” (Lull 2007: 173).

105 “*Aquest impuls es produeix perquè la tecnologia existent té un rendiment inadequat en el seu camp funcional, camp que engloba tot el conjunt de funcions utilitàries o tècniques, socials i ideològiques que se suposa que aquest objecte ha de satisfer (Kingery 2001; Skibo/Schiffer 2001)*” (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 154).

seva fabricació és la funció de l'objecte, si bé l'ús transcendeix sovint de la mateixa (Lull 2007: 191). Per avaluar els resultats d'un disseny determinat d'un contenidor amfòric s'ha de considerar la seva funcionalitat en el marc dels grups d'acció que hi participen des de la seva producció, passant per la distribució, fins el seu consum (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 154), que pot suposar o no l'amortització de l'objecte. Per tant, per trobar el sentit de l'objecte hem de començar per desxifrar el sentit de la seva producció, vinculada a les possibilitats socials i els materials disponibles de la mateixa (Lull 2007: 187).

El sentit original de l'objecte és la funció que motiva la seva producció. En el cas de les àmfores és la seva funció de contenidors de mercaderies alimentàries (en forma de fluids) i al seu transport via marítima¹⁰⁶. La seva forma ve donada pel mitjà aquàtic per on havien de circular, facilitant-los la seva punta la fixació al fang o l'arena de l'embarcador, així com al cabotatge dins les naus (Chic 2001: 1183; Toniolo 2000: 3), i també la condiciona el seu objectiu primari d'emmagatzematge i transport com a envàs d'un únic viatge (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 154). Si bé aquesta és la intenció de la seva producció, cal tenir en compte que en la vida del contenidor pot experimentar altres usos i trajectòries, desplaçant o mutant el seu sentit original (Lull 2007: 201).

En aquest sentit, podríem pensar que un cop atesa la seva producció i analitzada la funció que determina la seva existència ja hem resolt l'interrogant de què és una àmfora. El problema, és que la producció de l'objecte obre un ventall molt ampli de possibilitats diferents d'ús que no sempre tenen perquè correspondre's amb la intencionalitat que va motivar la seva producció¹⁰⁷ (Lull 2007: 189). Cal tenir en compte que els objectes no són productes passius, sinó que són subjectes¹⁰⁸ determinants que habiliten gestos, pensaments i accions, ja que a banda de ser

106 *"Anche l'anfora, come un qualsiasi altro oggetto, va calata nel ruolo che svolse duemila anni fa, quello di contenitore alimentare per i trasporti su lunghe distanze. (...) La forma dell'anfora risponde ad alcune regole fisse dettate dal metodo di trasporto: imboccatura stretta per non far fuoriuscire el contenuto; corpo capiente per poter trasportare di più in una sola volta; anse robuste ed arcuate per poter sollevare senza rischi l'anfora piena; fondo provvisto di un peduncolo -il puntale- più o meno lungo che consentiva un buon stivaggio nelle navi"* (Toniolo 2000: 1 - 3).

107 *"Una vez concluido el proceso de producción el objeto producido entra en sociedad de una manera determinada. El uso, en cambio, genera indeterminación en el objeto, al poder ser variado y oportunista."* (Lull 2007: 189).

108 Com assenyala Marx: *"la producció no produeix, doncs, només un objecte pel subjecte, sinó també un subjecte per l'objecte."* (Marx 1857; Lull 2007: 188).

producte són productors (Lull 2007: 188 – 189). Se li ha de demanar a l'objecte com fa tota la història que l'envolta, com construeix ambient, reordena l'espai i anul·la o re-dimensiona realitats preexistents (Lull 2007: 167). Les restes i marques d'ús constitueixen dades útils per crear la síntesi de l'ús dels objectes, per això haurem de tractar d'identificar-les i diagnosticar-les per veure de quin ús o usos de les àmfores ens informen, sent fonamental també analitzar el context on aquestes apareixen, per tal d'entendre les produccions que possibilita en la realitat on s'emmarquen.

Precisament perquè la identitat d'un objecte està en el seu ús, pot ser que arribi un moment on el contenidor sigui el mateix (tingui la mateixa forma) però ja no sigui una àmfora sinó una altre cosa, conservant l'ésser però no l'essència. És a dir, entren en una nova dimensió on desplacen o muden la seva funció original sense ser aliens a la mateixa ni al sentit del seu ús (Lull 2007: 201). Aquesta argumentació ens sembla fonamental ja que, si assumim que un objecte té una funció concreta per la qual es produeix, quan la trobem en contextos apartats d'aquest ús original podem afirmar que està fent alguna altra cosa tot i presentar les mateixes característiques morfològiques que origen; encara serà més evident si les veu alterades.

L'àmfora com a objecte té diferents usos que sancionen el seu ser, alguns aparentment força allunyats de la intenció que es considera que motivà la seva producció en un moment determinat; però si volem arribar-les a entendre caldrà discriminar aquesta funció inicial dels usos que se li donen, en contextos diferents, per arribar real i efectivament a la cosa.

Però, si com hem vist, per a què es va fer no necessàriament és equivalent amb com i per a què s'utilitza: com podem abordar aquesta investigació en la matèria? Com es documenta l'ús de l'objecte si la producció tan sols dóna possibilitats d'utilitzar-lo, per molt evidents que siguin? Doncs anant més enllà del terreny de la producció de contenidors amfòrics i submergint-nos en la seva vida, el seu esdevenir i la seva història en tant que productors, integrant-se i actuant dins la societat on s'insereixen, que no sempre es correspon a aquella d'on sorgí (com ocorre en el cas que ens ocupa) obrint noves possibilitats i alternatives, donant lloc a noves

realitats insospitades.

Com hem dit, són envasos destinats a contenir producte que circularà via marítima. Tenen una doble realitat complementària però diversa que conviu en el seu ésser: a més de contenidor d'emmagatzematge, es converteixen en mercaderia al transformar-se el seu valor d'ús en valor de canvi, en el sentit que són recipients emprats en el transport i circulació de productes diversos al seu interior, que s'intercanvien. És a dir, a l'inici de la seva trajectòria (o segons la seva forma en funció) contenidor i contingut conflueixen en un mateix valor de canvi (tot i derivar-se de produccions diferents): esdevenen una mercaderia (García 1998: 37)¹⁰⁹ que produirà capital¹¹⁰ a través del comerç, que és allò que precisament fa que un producte s'hi converteixi, i que es posa en servei de la producció industrial (Marx [1867] 1980: 357).

Si la forma dels objectes es vincula amb la seva funció, al·licient de la seva producció, es pot determinar que objectes per usos originals similars compartiran trets morfològics. Si bé les àmfores comparteixen un seguit de trets que els hi permeten desenvolupar el seu rol inicial de contenidors destinats l'emmagatzematge i transport, tenim una gran varietat de contenidors amfòrics de característiques formals diferents. Així, les àmfores d'Eivissa tenen una forma i les itàliques una altre, tot i ser objectes que tenen la mateixa funció en origen (la d'emmagatzemar i transportar vi, en el cas dels recipients vinaris, per exemple). Però a banda d'aquestes diferències entre àmbits productius, també en presenten a nivell intern, veient com es produeixen àmfores morfològicament diverses en els mateixos àmbits productius; fins hi tot, en els mateixos tallers (per exemple, tallers de la tarraconense que produeixen contenidors Pascual 1, Tarraconense 1 i Dressel 2-4 de manera conjunta). Altres vegades pot respondre a qüestions cronològiques entre àmfores més antigues i més recents que han variat de forma (com s'observa en l'estilització dels contenidors púnico-ebussitans o els itàlics, com comentarem més endavant).

109 *"Esta característica peculiar del ánfora, la separa de otras producciones cerámicas, puest que en ella continente y contenido se relacionan y se oponen dialécticamente, de modo que la activación del contenido envasado sólo es posible después de la desactivación del recipiente."* (Vargas 1998: 37).

110 Una mercaderia pot esdevenir un bé sense objecte; totes les coses que s'assoleixen en paper de bé però que no s'empren com a tals són mercaderies que produeixen capital (Lull 2007: 225).

Però si tenen tantes formes possibles, què és el que ens porta a referir-nos-hi de la mateixa manera? És a dir, per què les considerem el mateix *tipus* objecte? De la mateixa manera que ocorre amb l'objecte tassa, plat, taula, o cullera: tot i presentar multitud de variacions formals i tècniques, hi ha una sèrie de trets que reconeixem i associem amb la seva forma que ens porten a afirmar que la seva funció és la mateixa; o, més ben dit, la seva forma en funció ja que, com hem vist, pot tenir molts més usos.

Però per què presenten aquests diferències? A què es deuen i què les motiva? Doncs que els diferents tipus de contenidors amfòrics responen a estils diversos en relacionats amb les seves dimensions espacial i temporal (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 152; Lull 2007: 215). Aquests estils responen (en part) a la seva "tradició" productiva i a l'elecció d'unes determinades característiques tècniques i compositives concretes en cada cas (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 153), presentant detalls¹¹¹ diferents relacionats amb la seva vesant estètica que cada societat expressa de manera diferent (Lull 2007: 213).

En aquest sentit, cal tenir en compte que una de les virtuts de l'estil és la distinció (Lull 2007: 215). Així, pels seus detalls, reconeixem un estil relacionat amb una esfera espacial i/o temporal de la materialitat amfòrica. No és per nosaltres que es pretén aquesta distinció, sinó que en el cas de les àmfores s'ha de cercar en la seva funció original d'envàs d'un producte en circulació i intercanvi (mercaderia: continent-contingut). L'estil informava sobre les característiques d'allò que contenia (vi, salaons, oli, etcètera) així com de la seva procedència i de la seva qualitat (o qualitats). De la mateixa manera que una ampolla de vi es diferencia d'una altre per la seva etiqueta a primera vista (tot i contenir ambdues vi i ser, en essència, el mateix tipus d'objecte) una àmfora també es diferencia d'una altre per detalls en la seva forma que es copsen tot d'una i que informen de la natura del contingut, vinculat a produccions diferents; més enllà, o a més a més, de qüestions epigràfiques.

Si bé és cert que morfologies amfòriques concretes responen a ubicacions

111 "Los detalles de las cosas muestran al mundo otras condiciones materiales del tiempo y las razones de una época; son la cópula que germina en lo distintivo del objeto. Los detalles son la materia prima del estilo." (Lull 2007: 214).

específiques, se'ns planteja una altre qüestió que embolica més la vessant estètica de les àmfores: la imitació d'estils. Quina és la intenció d'una societat de copiar una estètica que no és la pròpia, a la vegada que produeixen objectes d'estils propis? Alguna cosa ha de tenir i/o significar l'estètica d'aquests objectes per provocar que s'imitin arreu; les còpies pretenen quelcom que tenen els originals i que els identifica. Però què tenen i com hi arribem? Èxit, demanda, popularitat, fama? La imitació de determinats envasos indica diferències en el producte que el consumidor reconeix i vincula. Així, de nou, és l'objecte el primer que parla abans que es descobreixi el seu contingut, és ell qui a banda d'emmagatzemar i transportar el producte el caracteritza i anomena, participant de la seva gestió i distribució de manera activa al informar ella mateix de què és.

Però a més de la variable espai que influeix en la morfologia de les àmfores, el temps té una incidència molt important. La producció de contenidors d'un mateix lloc d'origen no roman immutable al llarg de la seva existència, sinó que els tipus canvien i es desenvolupen. Dins un mateix estil pateixen transformacions, que en el cas dels contenidors amfòrics consisteixen bàsicament en una progressiva estilització i allargament (Panella 2010: 18; Toniolo 2000: 1). Aquesta tendència formal es vincula amb la seva funció original de contenidor, esdevenint cada vegada més eficaços i especialitzats¹¹². Així, al llarg del temps, s'experimenta la substitució d'uns contenidors per un altres, cosa que implica una competició tecnològica entre una família de productes simples (com són les àmfores) que ahora pertanyen a la mateixa família de tecnologia material (la ceràmica) (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 152). Com veurem més endavant al capítol 4 quan ens referim als diferents àmbits productius, aquesta transformació es vincula amb l'esfera econòmica de la societat que les fabrica, informant-nos necessàriament de la mateixa.

En definitiva, per tal de determinar les possibilitats que les àmfores obren a la societat i les utilitats que poden generar, no podem perdre de vista que són contenidors d'alguna cosa i que no podem abordar-les només des de la perspectiva

¹¹²*“La eficacia del objeto es directamente proporcional a la necesidad que tenemos de usarlo. A mayor eficacia del objeto, mayor especialización y mayor necesidad tenemos de él, mayor dependencia y mayor predisposición social a incrementar la producción de objetos similares”* (Lull 2007: 223).

únicament productiva, ja que ens mancarà tota la informació relativa al destí de l'objecte en el seu esdevenir i de tot allò que fa, a banda de tot allò que és (en tant que fa); a més d'elaboració (manufactura i manteniment) haurem d'atendre a l'ús i el consum per copsar la seva vida de manera plena (Lull 2007: 187). Les àmfores formen part de l'esfera social de producció d'objectes, per això, quan esdevenen objectes arqueològics, podem arribar la realitat econòmica en la qual es produïren i des de la qual produïren, com analitzarem en l'apartat que desenvolupem tot seguit.

3.2. L'àmfora com a indicador econòmic de la interacció entre societats: utilitat del material amfòric com a objecte arqueològic

A diferència del que alguns investigadors esmenten sobre la capacitat de conèixer de la disciplina arqueològica (García 1998: 36), i com hem resolt a l'apartat anterior, els objectes ens permeten arribar a les relacions socials de producció i reproducció de les societats en que els produïren (Castro *et alii* 1996: 38)¹¹³ informant-nos de la dimensió econòmica en la qual s'insereixen; Lull 2007: 178)¹¹⁴. Però l'anàlisi i comprensió d'aquesta realitat econòmica no pot estar només en el procés de producció del continent i del contingut, sinó que és fonamental atendre a la distribució i al consum per completar la visió del mateix. L'únic agent que està present en tot el procés productiu, des de l'origen a l'amortització, és l'àmfora, ja que una vegada consumit el contingut, només ens queda el contenidor com a principal informadora de tot aquest procés (alhora que ella mateixa n'inicia un altre dins la seva trajectòria d'objecte, com hem vist al punt anterior). Tenint en compte això i que els diferents contextos en els quals es documenten els contenidors amfòrics ens informen de diferents aspectes de la

113“(…) en cuanto materia obtenida, aprovechada, transformada y/o mantenida, las condiciones materiales u objetos cobran un sentido originario en las prácticas sociales. Las prácticas socio-económicas se establecen entre hombres i mujeres e involucran y dimensionan el mundo de los objetos. Estos son reconocidos desde la arqueología en calidad de objetos arqueológicos (…)” (Castro *et alii* 1996: 38).

114“La esfera económica parece inmediata a los objetos y su análisis parece evidente. También, las relaciones sociales de producción se ocultan allí tras el esfuerzo corporativo social y/o acumulado que permitió su presencia. Por ello, un objetivo primordial de la investigación arqueológica reside en concretar la mediación económica y social que los objetos facilitan (…)” (Lull 2007: 178).

seva vida, hem traçat una proposta que pretén servir de guia en la comprensió d'aquests objectes arqueològics i que desenvolupem en aquest apartat.

La qüestió a desvetllar segons el nostre entendre es podria explicar breument de la següent manera: fins a quin punt les àmfores com a objecte arqueològic poden ajudar a determinar les característiques de les relacions econòmiques entre les comunitats que les produïrien, distribuïren i amortitzaren? És a dir, com entenem i de què ens informa la presència de contenidors amfòrics (un cop distingits com a objectes, com vèiem a l'apartat anterior) en els contextos arqueològics en què apareixen? Novament cal situar en primer lloc els objectes i la capacitat d'aproximar-nos a ells, de la qual resulta l'èxit o fracàs de la nostra recerca.

Cal atendre a les tres esferes en les quals circulen les àmfores per comprendre quina és la informació que ens poden aportar com a objecte: la de la producció, la distribució i el consum.

Partint de l'esfera de la producció, val a dir que els contenidors amfòrics són una font fonamental de dades sobre el sistema productiu que les generà¹¹⁵ (López 1995: 118) i del marc econòmic en el qual es troben immerses (Chic 2001: 1206). Així, a banda d'aportar informació sobre el ritme econòmic de les zones productores (ubicant-les gràcies a la composició de la pasta i fins hi tot a la resina impermeabilitzant¹¹⁶) i de les seves polítiques organitzatives, ens parlen de les persones vinculades a la fabricació dels envasos i de la seva distribució (a partir de l'estudi de les marques i segells que presenten); és més en el cas romà (on el terme *amphora* esdevingué punt de referència del dret comercial) serveixen de guia de l'evolució financera i fiscal de les institucions municipals, així com també de la d'actuacions dinàmica militars (Chic 2001: 1203).

Cal tenir molt present que són contenidor d'alguna altra cosa, per tant, responen a dos processos productius diferents, el del contingut i el del contenidor. Com que la seva forma en funció es deriva del seu ús com a recipients per emmagatzemar

115“Es obvio que el estudio de la cerámica no nos puede aportar más que un conocimiento muy parcial y limitado sobre la economía antigua, pero, aunque presentan múltiples problemas como documento arqueológico, las ánforas constituyen el mejor testimonio para conocer determinados aspectos sobre la producción y el comercio en la Antigüedad.” (López 1995: 118).

116“(…) nos indica que tipo de plantas se han empleado en la resinación para en zona ayudándonos a reconstruir el paisaje vegetal y en particular nos pone en contacto con una determinada forma de explotar las silvae, privadas o públicas, para obtener la pix y el oleum lignei, tan necesarios para la impermeabilización interna de los recipientes, y en especial de las ánforas (...)” (Chic 2001: 1193).

quelscom, serà el procés productor del contingut el que condicionarà el del contenidor. En el cas de les àmfores, majoritàriament el contingut es deriva del procés de producció agrícola, dintre del qual el vi fou el principal protagonista (en el context històric que ens ocupa), ja que era el producte que donava més rendiment i per això fou el més cultivat, en un marc de negoci de l'avantatge comparativa. L'àmfora, com hem dit, a més, esdevé mercaderia, per culpa del comerç, i adopta un valor de canvi; valor de canvi que implica divisió social de treball a nivell supra-regional. Així, el recipient informa de la producció de contenidor i contingut podent-les inferir a partir de l'objecte.

En el nostre àmbit de recerca ens ateny sobretot la producció amfòrica púnica (sobretot l'ebusitana) i la romana (tant itàlica com provincial), que necessàriament ens parlarà tant de la dimensió de l'agricultura vitícola en aquests àmbits, com dels mecanismes i xarxes de distribució de mercaderies, la comercialització de les quals aportarà beneficis, independentment del seu valor d'ús. La mercaderia és la forma elemental de riquesa a les societats capitalistes, el mode de producció de les quals consisteix precisament en l'acumulació massiva de les mateixes (Marx [1867] 1976: 43). Per tant, si bé la seva existència no sigui suficient per categoritzar el sistema econòmic que les enquadra, el fet que es generin i circulin mercaderies ens diu molt sobre la seva estructura i natura, al aparèixer com a font de riquesa; segons això, en els casos del món púnic i el món romà podem qualificar les seves economies de capitalistes, sense gaire dubte.

Abans que els romans, els púnics adoptaren un sistema de plantacions i d'agricultura intensiva, sobretot a partir del segle IV ANE; els romans, l'aprengueren probablement dels mateixos púnics, i d'ençà del segle III ANE¹¹⁷ implantaren el sistema de plantacions agrícoles i vil·les (Carandini 1989: 509), que estaria a la base (amb més o menys remodelacions segons el context) de l'economia de la potència romana. Encara més, destruïda Cartago el 146 ANE, tot el corpus de coneixement acumulat sobre l'agricultura passa a mans dels romans (en aquest context Cató escriu *De agri cultura*, posant de manifest la importància que

117 El 262 ANE els romans prengueren la púnica ciutat d'Agrigent, i el 256 ANE realitzaren la primera incursió a Cartago "(...) dove dalla fine dal IV secolo, la campagna era fittamente popolata di lussosi edifici, circondati da vigneti e oliveti intensivi." (Carandini 1989: 509).

aquesta activitat econòmica tenia pels romans) que exercien el control productiu del vi, així com la seva distribució, a tota la conca mediterrània (Carandini 1989: 510).

El producte que se n'obtenia, però, no es destinava tan sols als mercats de consum proper, sinó que, tant en el cas de l'economia púnica com de la romana, una part important es convertia en mercaderia i s'intercanviava per generar riquesa, sent aquest un objectiu a la base del procés productiu, que preveia la transformació de valors d'ús en valors de canvi. Així, tot i que tant l'estat púnic com el romà es fonamentaven en l'agricultura com principal pilar econòmic, la comercialització de mercaderies fou una de les seves fonts principals de beneficis. Si bé en el cas púnic el seu caràcter comerciant venia d'antic (recollint el llegat fenici previ), l'abocament als intercanvis i a les transaccions marítimes per part de Roma, no estigué mai en l'origen de la seva activitat econòmica sinó que esdevingué amb el temps, d'acord amb les transformacions que patí la metròpoli fins convertir-se en un imperi capitalista. Per tant, tot i que l'agricultura seguí sent la base de l'economia romana (tal i com les classes socials fundades en els antics valors no es cansaven d'emfatitzar, sobretot la senatorial) les transaccions comercials s'erigien com a objectiu fonamental de la mateixa, sent la vertadera font de riquesa per la societat romana, i de la qual, malgrat les recances inicials, vells i nous ordres en treien benefici (Carandini 1989: 507).

A banda de qüestions tècniques, socials o ideològiques que poden tenir implicacions en el procés de producció dels diferents contenidors amfòrics (arribant a transcendir també als àmbits de la distribució i el consum) (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 153), creiem que és la variable econòmica la que està darrere de tota la resta, com a motor principal que articula tot el procés, sent les altres implicacions secundàries, més conseqüència que causa de la seva gènesi i trajectòria com a objecte.

En relació amb això, les diferents tipologies amfòriques estan unides a les característiques de la producció agrícola i a la seva comercialització; així, per exemple, en contextos econòmics d'intensificació de la producció proliferen morfologies estàndard destinades a ser importades¹¹⁸. Aquest seria el cas del vi

118“Una voluntad claramente exportadora parece ir acompañada de la creación de formas

itàlic i les Dressel 1 (mitjans segle II i I ANE), el de l'oli bètic i les Dressel 20 (segles I – III NE) i el del vi gal i les Gauloise 4 (mitjans segle I NE) (Revilla 1993: 121). En aquest sentit, si bé és cert que la realitat (en canvi constant) i el context històric influeixen en la seva forma i motiven la seva existència, són producte de la mateixa, sent elles els qui ens informaran sobre el món en el qual han estat produïdes i no al revés.

Anem a veure què passa en el cas dels dos àmbits productius principals de contenidors amfòrics que ocupen la nostra recerca. Pel que fa a la mercaderia transportada, en el cas del vi, existien productes de qualitats i característiques molt diferents. El panorama de circulació de productes vinaris estaria dominat pels vins de qualitat mitja/baixa que consumia un ampli espectre de la població, el valor de canvi dels quals era més barat,¹¹⁹ mentre que el vi de luxe era d'un consum molt restringit (tal vegada una sisena o cinquena part de la producció mitjana en circulació) (Carandini 1989: 506). Per tant tant a nivell de producció del contingut com del continent, l'activitat productiva s'orienta a la producció de mercaderies de baix cost de manera massiva i sistemàtica, a l'abast d'un volum més elevat de consumidors, si bé una petita part de la producció es reserva per un sector amb capacitat adquisitiva més elevada que reforça la seva posició de poder i es diferencia de la resta amb el consum de productes que no estan a l'abast de tothom.

La fabricació i expansió d'aquestes formes es vincula de manera inevitable amb les possibilitats de comercialitzar aquest producte de manera massiva, cosa que implica la creació i existència d'una demanda abundant i estable. Demanda que pot respondre a un consum de producte a àrees externes de l'Imperi, entenent-lo com una mercaderia de luxe, o del propi consum dels grans centres urbans, com seria el cas de Roma (Revilla 1993: 121). En aquest sentit, podem reprendre la qüestió de les imitacions que plantejàvem a l'apartat anterior: la demanda major d'un determinat producte (els contenidors del qual presenten una morfologia i estètica

estandarizadas y producidas masivamente en los alfares de una región con grandes excedentes agrícolas (...) (Revilla 1993: 121).

119“(…) non conta tanto dal punto di vista economico, guadagnare tanto su poche cose, quanto guadagnare molto o anche poco su molte; non conta tanto la domanda di ristrette élites, quanto quella legata ad ampi strati sociali (...) il vino di seconda e forse anche di terza scelta veniva normalmente commerciato nel Mediterraneo.” (Carandini 1989: 506).

determinada), ja sigui perquè la seva qualitat seria superior o perquè gaudeixi d'una popularitat elevada, provoca que s'imiti a diferents zones fora del seu lloc d'origen que cercaran cobrir tant mercat com els sigui possible per incrementar els seus beneficis.

Així, per exemple, l'expansió territorial romana anirà acompanyada d'un increment de la producció vinària per tal de generar més excedent i distribuir-lo de manera més massiva entre els contingents poblacionals sota el seu control, generant i acumulant riquesa arrel d'aquest intercanvi; en aquest sentit, les províncies es convertiran en consumidores de productes romans (que cercaran la monopolització), tant per part de les tropes establertes a diferents zones, pels contingents de colons, com per la població autòctona local, en els mercats de les quals s'introdueixen. Aquest increment de la producció implicarà la deslocalització del procés productiu més enllà de les fronteres de la península itàlica on es fabricaran a imatge i semblança de les originals (sovint amb costos de producció menors), beneficiant-se d'aquests nous sectors de consum.

No serà només dins l'economia itàlica que es cercarà obtenir riquesa d'aquesta expansió, sinó que els mateixos púnics (enfrontats amb Roma per la disputa del control de la Mediterrània) en lloc d'apostar per una producció proteccionista que tracti de potenciar les fabricacions pròpies, imitaran també els tipus itàlics per beneficiar-se de la major demanda que començaran a tenir i que anirà *in crescendo* a mesura que es consolida el poder romà a la zona. Es diversifica i amplia la producció per generar un volum major de beneficis.

Relacionat també amb la seva producció, les transformacions que pateixen els contenidors reflecteixen els canvis soferts en el panorama econòmic en el qual aquestes àmfores es produïren (i de retruc el producte que contenien), a més d'informar sobre el grau d'especialització de l'objecte i l'experiència acumulada que la societat hi aboca per adaptar-lo de manera més òptima cada vegada a la funció que motiva la seva producció. L'estilització progressiva a la qual hem fet referència més amunt permet detectar canvis i transformacions en el procés productiu del material amfòric molt notables; d'una banda, els contenidors amb formes més allargades impliquen una menor inversió de matèria prima així com

també del temps de producció (Gelabert-Batlloori 2009: 48). Per tant, es produeixen contenidors de menor valor al haver-se invertit en la seva producció una inversió menor de treball humà (Marx [1867] 1976: 47)¹²⁰; ahora es fabriquen de manera més ràpida i intensiva, emprant-se menys material en la seva elaboració. Així, el canvi morfològic de les àmfores respon al desenvolupament de les forces productives, ja que el temps de treball que és necessari invertir en la producció de l'objecte és cada vegada menor, el que implica que la força productiva de treball és major (Marx [1867] 1976: 48). Per tant, s'experimenta una intensificació de la producció (produint objectes de menor valor en menys temps) i reducció de costos en la mateixa transformant la realitat de les forces productives.

Alhora, els contenidors que resulten d'aquests processos productius són més especialitzats, ja que al ser recipients més estilitzats s'adapten millor al cabotatge i emmagatzemant a les quilles dels vaixells, permetent transportar més producte al seu interior en un mateix viatge i fent possible una major diversificació de les mercaderies en cada trajecte.

En l'àmbit púnic d'Eivissa, en els contenidors de la sèrie 1 (els vinaris) aquesta transformació morfològica s'accentua sobretot a partir de les PE-16/T-8.1.3.1. (240 – 200 ANE) (tot i que ja comença amb les PE-14/T-8.1.1.1.), tipus a partir del qual l'allargament i adopció d'un perfil bicònic dels recipients es fa molt evident (per culminar en les PE-18/T-8.1.3.3.); és en aquest moment quan es produeix el punt màxim d'intensificació de la producció amfòrica púnico-ebusitana (Gelabert-Batlloori 2009: 76). En el cas itàlic, les àmfores grecoitàliques experimenten el mateix procés des de les formes més arcaïques, sent les Dressel 1A (135 – 50 ANE) l'exponent principal d'aquest procés.

Si atenem al context socioeconòmic de cada àmbit, veiem com hi ha una inevitable relació amb l'esfera econòmica de què ens informa la producció amfòrica.

Si bé ho desenvoluparem amb més detall en el capítol 4, l'estandardització de la producció amfòrica així com el seu increment, es produeixen en un context de pugna màxima pel control econòmic de la Mediterrània entre Roma i Cartago, que

120 *“lo que determina la magnitud de valor de un valor de uso es sólo el quantum de trabajo socialmente necesario o tiempo de trabajo socialmente necesario para su producción”* (Marx [1867] 1976:47).

s'inicia quan encara aquesta darrera jugava un rol preferencial sobretot a nivell marítim, i la metròpoli itàlica no s'havia abocat encara al mar¹²¹. El moment de major intensitat del trànsit marítim comercial romà es produeix durant l'expansió de l'imperialisme i l'alt imperi; el trànsit marítim serà més alt del que mai ho havia estat fins hi tot més que el que experimentarà en els propers mil anys (Hopkins 1980: 106).

Cal tenir en compte a més que l'estat romà es fonamentava en milions de petites contribucions obtingudes mitjançant els impostos (Hopkins 1980: 120). Per fer front a aquests impostos, s'havia d'incrementar la producció per obtenir un plusproducte destinat a convertir-se en valors de canvi per obtenir beneficis i fer front a les imposicions tributàries (sobretot a les províncies). La necessitat d'abastiment de la metròpoli i l'increment de la producció per fer front als tributs es tradueixen, entre altres aspectes, en la intensificació de l'activitat agrícola, pilar bàsic de l'economia. L'adopció de noves formes de contenidors més rentables (i més ben adaptats a la seva funció original), abarateixen els costos de producció en una dinàmica de maximització dels beneficis obtinguts per fer front a les imposicions tributàries romanes.

Per tant, en la pugna dels estats capitalistes púnic i romà pel control econòmic de la mediterrània, es produeix un procés d'intensificació de la producció agrícola (bàsicament vinària) que es tradueix també en la indústria terrissaire que genera recipients de menor valor per tal que el producte sigui més barat, convertint-los en mercaderies orientades a la generació de riquesa, en una dinàmica d'increment de les transaccions marítimes i supra-regionals en les quals s'articulen. En aquest moment, on sí bé l'agricultura juga un paper fonamental, no ho serà tant per l'autoabastiment com per l'obtenció de plusproducte convertible en valors de canvi que aportaran beneficis derivats de la seva gestió comercial, i és en aquest sentit que les àmfores optimitzaran els trets morfològics derivats de la seva funció com a contenidors per al transport de mercaderies, possibilitant un emmagatzematge

121 A diferència dels cartaginesos, els romans en un inici no tenien vocació marítima; més endavant, degut a la seva expansió territorial mediterrània, la mar se'ls farà familiar, reprenent l'empremta ròdia sense ser ells els autors ni els possessors de les regles originals de la circulació marítima. Adoptaran un dret pràctic adaptant-se a les noves circumstàncies amb un pragmatisme evident, fins l'època imperial, on es formularan prerrogatives legislatives cercant el benefici propi (Gaurier 2004: 143).

major i més divers i una millor manipulació del recipient.

En resum, l'àmbit de la producció dels contenidors amfòrics ens aporten informació de primera mà sobre la dinàmica econòmica i comercial en la qual s'originen, per una de les mercaderies principals que protagonitzen aquest procés. Caracteritzar la producció amfòrica de cada àmbit a partir del seu estudi (tant a nivell tipològic i petrogràfic) permetrà entendre les dinàmiques de distribució i consum en les que es mouen les àmfores.

La segona esfera fonamental és la distribució. Aquesta implica implica la fesomia dels mercats on es movien els productes, sent fonamental atendre a qui gestionava la seva circulació per entendre qui s'en beneficiava de la mateixa. Dels tres àmbits (producció distribució i consum) és el més difícil de determinar ja que, com veurem tot seguit, no tenim evidències materials directes a banda d'alguns derelictes, havent de recórrer a inferències resultat de la relació entre producció i consum.

No obstant, els derelictes sí que ens donen informació directa sobre la dinàmica de distribució, si bé sovint esdevenen insuficients per extrapolar el panorama global on s'inserien, degut a l'escassetat de testimonis que a vegades no permeten anar més enllà d'evidències puntuals. Tot i això, el carregament d'algunes d'aquestes naus en el marc espacio-temporal que ens ocupa, posa sobre la taula algunes qüestions interessants. Podem observar com sovint un mateix vaixell transporta mercaderies d'àrees de producció diverses, a banda de l'origen de la pròpia nau. Alguns testimonis en són Cala Sant Vicenç (Pollença, Mallorca), una nau grega que transportava àmfores ibèriques a banda d'altres productes grecs, El Sec (Calvià, Mallorca), vaixell púnic que distribuïa mercaderies gregues (tots dos datats entre el IV – III ANE), o, per cronologies més recents, el derelictes púnic de Cabrera 2 que a més de contenidors de producció pròpia també en portava d'itàlics. En canvi, d'altres tan sols porten productes del seu focus d'origen, com ocorre amb els vaixells itàlics (com Bon Capó, Es Llatzeret o Illa Pedrosa entre d'altres (Asensio 2010: 27 – 29). Per tant, no trobem una única estratègia comercial, sinó que en tenim de diverses que en alguns casos funcionen a la vegada, com ocorre entre les xarxes púnica i romana.

Si bé és cert que després de la II Guerra Púnica irrompran sobretot a la costa catalana i llewantina peninsular els productes itàlics, les mercaderies púniques (i en especial, púnico-ebussitanes) es segueixen distribuint de manera activa fins ple segle II ANE, tot i que es veuen restringides a l'àrea de les Balears (Asensio 2010: 27 – 31). En aquest moment conviuen mercants itàlics que distribueixen els seus propis productes amb comerciants ebussitans que a banda dels seus, fan arribar les mercaderies itàliques a l'arxipèlag, fent palès, com ja hem assenyalat al capítol 2, l'important rol que jugaren els agents comercials púnics en la comercialització dels productes itàlics a la península ibèrica.

No té perquè semblar estrany que es mantingui l'activitat de les comunitats de filiació púnica (com ocorre al sud-est peninsular o a Eivissa), un cop imposada Roma i vençuda Cartago, ans el contrari. Qui signa els pactes amb roma és l'estament polític dominant, que és políticament dominant perquè ho és a nivell econòmic; a les classes benestants només els preocupa el fet de trobar-se sota un estat o un altre aconseguir garantir els seus privilegis, i la possibilitat de mantenir-los i incrementar-los. Per això, en un moment determinat¹²² no tindran cap problema en aliar-se i pactar púnics i romans tot i que això impliqui el reconeixement de l'estat romà i l'entrada dins la seva òrbita, ja que es tractarà d'un nou marc en el qual ambdós agents poden beneficiar-se a nivell econòmic, lluny d'arguments d'arrel cultural o nacional; és l'argument econòmic el que explica l'actuació política i no al revés.

Però una cosa és la distribució i l'altra el consum, i s'han de tenir en compte de manera separada per explicar la dinàmica econòmica conjunta. Cal no caure en raonaments circulars i tenir molt present que el material amfòric importat a cada poblat no indica patrons de distribució sinó de consum d'aquestes mercaderies; fins a quin punt podem equiparar el patró de consum amb el de distribució és un interrogant que convé ser plantejat, ja que creiem que per desgràcia sovint s'han interpretat com a sinònims sense atendre al fet que pertanyen a esferes diferents de l'activitat econòmica.

122 Abans de la fi de les Guerres Púniques i de la decantació de la balança en favor de Roma, els sectors púnics dominants ja s'afanyaven a signar acords i pactes amb la potència itàlica per tal d'assegurar els seus privilegis ja que es feia patent com l'afeblida Cartago no els podria garantir després de les conseqüències del conflicte.

D'una banda, poden existir diferents circuits econòmics que impliquin la circulació de determinats productes; però el fet que aquests estiguin al mercat, no vol dir que siguin consumits ni per tothom ni de la mateixa manera, com hem exposat al capítol 2 pel que fa a les zones d'influència dels diferents àmbits productius. Així, si bé és cert que s'observa un equilibri en el registre submarí de naus itàliques i púniques que conviuen durant el segle II ANE (Asensio 2010: 31) el consum és diferent pel que fa als poblats costaners peninsulars que per als de l'arxipèlag balear, trobant fins hi tot diferències en el mateix àmbit de les illes, com veurem al llarg del desenvolupament d'aquest treball.

Per tant, no es poden extrapolar els contextos de distribució i equiparar-los amb els de consum d'una zona determinada ni viceversa, sinó que caldrà analitzar-los per separat i traçar llaços entre sí que ens permetin entendre la relació dialèctica entre l'agent exportador i l'importador (i consumidor) d'uns determinats productes.

Entre les esferes de distribució i consum tenim un aspecte transicional entre ambdues: la circulació la terrestre, sovint molt més costosa que la marítima¹²³.

A l'apartat anterior, hem vist com l'àmfora es considera un recipient d'un sol ús, emprat per contenir mercaderies que han de circular via marítima; arribades, el seu contingut es buidava a les platges i/o ports on arribava, es portava a les botigues o tavernes i d'allà es distribuïa per a ser consumit. Si fos cert que les àmfores tinguessin sempre un sol ús que acabés al port de destí, hauríem de trobar quantitats ingents de deixalles de contenidors amfòrics en els mateixos, com les del *Monte Testaccio* o encara majors¹²⁴. Només pel que fa a Roma, es calcula que a inicis de l'imperi es consumien dos milions d'hectolitres a l'any (Carandini 1989: 512); això vol dir dos bilions de litres anuals. Si una àmfora tenia de mitjana uns 25 litres de capacitat, arribarien cada any uns 80 milions d'àmfores, només pel que fa al vi. Entre els segles I i II NE el volum seria d'un hectolitre a l'any, amb un consum *per*

123 El transport marítim suposava sobre el cost total un 0,02 mentre que en carro era de 1.007; al mateix temps, en una nau es podien emmagatzemar fins a 92.000 kg que circulaven a 3,7 km/h, mentre que un carro com a màxim podia transportar 386 kg a 1 km/h (Toniolo 2000: 6).

124 Aquesta interpretació s'ha recolzat en evidències arqueològiques com és el cas del *Monte Testaccio*, gairebé un *tell* format per restes de rebuig de contenidors amfòrics al port d'Ostia. Cal tenir en compte, però, que el tipus d'àmfores que s'hi documenten són d'oli provinents de la Bètica, responen a més a un moment molt concret de la història de l'imperi.

capita superior als 100 litres anuals (Toniolo 2000: 5). No és difícil imaginar les muntanyes que s'haurien de formar durant tota la trajectòria de la metròpoli si efectivament aquest fos el destí de les àmfores, fent-se patent com aquesta hipòtesi falla a nivell empíric.

Però, si les àmfores no estan als ports, on són? El cas és que majoritàriament, en l'àmbit que ens ocupa, les trobem als contextos de consum dels poblats. Per tant, es fa evident com no necessàriament s'amortitzen un cop desembarquen dels vaixells, sinó que comencen una nova vida dins la seva esfera de consum que també tindrà una doble vessant: el consum del continent i del contingut.

El consum del contingut (a banda de la informació que ens pot donar sobre la distribució) ens informa de l'economia a escala supra-regional, en el sentit de si tothom consumeix les mateixes mercaderies o no, quin és el sistema d'obtenció d'aquests productes, on, quan i per què.

Que existien vins de qualitats diverses és una qüestió fora de dubtes que ja s'evidencia des de l'esfera productiva del procés, com veiem més amunt. Però com es detecta a nivell de consum i de què ens informa? La diversa natura d'un contenidor (tant a nivell formal com compositiu) també respon al producte que transportava. Així, una àmfora ebusitana ens indicarà el consum d'un vi eivissenc (probablement de baixa qualitat i diferent dels vins itàlics), una *tarraconense* el d'un vi provincial, i una de Campaniana, ens parlarà possiblement de vins de qualitat, depenent del tipus amfòric de què es tracti i del moment en que hagi estat produït.

Seguint amb aquest darrer exemple, com hem vist més amunt, en un moment on la península itàlica ha deslocalitzat la pràctica totalitat de la seva activitat productiva a les províncies (des de finals de l'època tardo-republicana però sobretot des d'inicis de l'imperi), l'àrea napolitana reorienta la seva activitat a la producció de vins de luxe (Carandini 1989: 514); per tant, documentar contenidors itàlics d'aquest moment, pot indicar com al poblat on es localitzen hi havia com a mínim un sector amb capacitat adquisitiva suficient per adquirir aquest tipus de vi.

Si es documenten contenidors de zones diferents en àmbits i contextos del poblat diversos, poden estar indicant diferents consums que es tradueixen en diferències

en el capacitat d'adquisició que són, de fet, diferències de classe que reflecteixen la realitat socio-econòmica de la comunitat que l'habita. Diferències que es poden establir també entre poblats evidenciant patrons de consum diversos que aporten informació sobre la dinàmica econòmica regional.

Tot i que el vi era principal mercaderia consumida, no era l'única, sinó que es documenta als poblats la presència de recipients que contenien altres productes, com oli o salaons de peix, per exemple. No obstant, en l'àmbit balear que centra la nostra investigació la proporció d'aquestes altres mercaderies és secundària i força minoritària en relació amb el vi. Més reduïda encara que els productes piscícoles és la presència d'àmfores d'oli (tot i que cal tenir en compte que l'explotació intensiva de l'olivera es produeix en moments més tardans de l'imperi on s'ha produït una concentració major de població en nuclis urbans, desapareixent diversos poblats de fundació no romana). Mercaderies diferents, per tant, tenen consums diferents, indicant la presència dels contenidors als contextos de consum, els tipus de productes es consumien en cada moment i quina era la seva procedència, a banda de qui i com els gaudien.

Per tant, podem afirmar que els diversos contenidors amfòrics d'origen de producció diferent, posats en circulació indiquen diferents circuits comercials (a partir de l'anàlisi de la seva distribució), veient a partir dels contextos de consum (i de les qualitats i/o característiques de les mercaderies que transportaven) realitats socials diverses (a nivell *micro* i *macro*), que informen sobre la dinàmica econòmica del moment

Però, com hem plantejat a nivell teòric al punt 3.1., el consum del contingut de l'àmfora no suposa la fi de la seva vida com a objecte, sinó que inicia una nova trajectòria que no ens informarà tant de les diferents esferes econòmiques que els donen lloc com a producte, sinó que inaugura el seu rol com a productor. És més que evident que hi havia xarxes que feien circular les àmfores directament fins els poblats més enllà de les transaccions marítimes; un cop allà la mercaderia continguda es consumia i el contenidor amfòric o bé entrava en una nova fase de la seva vida esdevenint un nou objecte (mutant-se o reciclant-se) o bé s'amortitzava per complert i s'abocava a les deixalles. Així, les possibilitats eren diverses i

variaven dependent de cada realitat econòmica¹²⁵.

Arreu tenim testimonis d'usos alternatius, com ara l'emmagatzematge del gra resultat de la mòlta (Turó de les Abelles) (Camps i Vallespir 1998: 158; Calvo, Guerrero i Salvà 2002: 248), l'ús com a sepultures per enterraments infantils (Son Ferrer) (Garcias i Gloaguen 2003: 274-275), reciclant les seves nanses com a peses de teler (Pérez i Gómez 2009: 154), emprades en la manufactura metal·lúrgica (Mas Castellar de Pontós) (Pons (dir.) 2002), o en funcions tan dispars com materials de construcció (Martínez 2007: 135), aïllament de sòls, canalitzacions i sistemes de drenatge (Quilici 1998: 24, 28, 29; Laubenheimer 1998: 48, 50, 59, 68), entre moltes altres.

Així, se'ns desvetlla com les àmfores es transformen des de la seva funció original com a contenidors per al transport de mercaderies marítimes, poden esdevenir moltes altres coses allunyades del seu sentit primigeni, evidenciant novament com l'ús és el fet i la producció de l'objecte tan sols ofereix probabilitats (Lull 2007: 192).

Per tant, cada moment de la vida d'un contenidor amfòric informa sobre un aspecte relacionat amb la seva producció, distribució i consum que ens aporta dades fonamentals per reconstruir el panorama econòmic en el qual s'integren, des del seu origen fins la seva fi. Caldrà veure a nivell material com detectem aquesta trajectòria de l'objecte.

Segons això, hem elaborat una sistematització teòrica sorgida de la nostra necessitat d'endregar i entendre la materialitat amfòrica en el seu espai i el seu temps. Aquesta rau en una classificació dels diferents moments de la història de la vida de l'àmfora segons el context i el seu estat¹²⁶ diagnosticant tant els aspectes de la seva vida com l'esfera econòmica en què es situen, per tal de desxifrar de què ens informen en cada cas i crear la seva síntesi d'ús. Així tindrem un seguit de contextos referents a la funció original de l'àmfora, uns altres on el seu sentit s'ha

125 *"Le anfore venivano conservate, sia prima di partire che una volta giunte la destinazione, in appositi magazzini, per essere poi rivendute all'ingrosso e al dettaglio oppure reimbarcate su barche più piccole per raggiungere i mercati dell'entroterra o i porti costieri non in grado di accogliere le grandi navi ordinarie."* (Toniolo 2000: 6).

126 Som conscients que caldria incloure també les traces d'ús que poguessin deixar les diferents utilitzacions de les àmfores púnico-ebussitanes, però per excedir els límits d'aquest treball i de la informació de la que ara per ara disposem, hem estimat considerar-les en un segon pla en la sistematització plantejada a partir dels contextos d'aparició.

transformat (modificant-la formalment o no) i produeix altres coses, i finalment podem trobar-la consumida del tot i amortitzada. Tot seguit els exposem:

a) *Àmfora com a contenidor per al transport de productes alimentaris*

Els contextos on creiem que una àmfora com a objecte compliria amb la seva funció en tant que intenció de la seva fabricació podrien ser els següents:

- *Tallers de fabricació d'àmfores*: terrisseries on es produeixen àmfores.

- *Vaixells enfonsats*: per determinar la seva funció en aquest tipus de context, seria necessari que les àmfores apareguessin associades a l'enfonsament de la nau així com també a altres objectes amb les que circularien fins el moment del naufragi.

- *Factories comercials que empressin les àmfores com a contenidors per al transport de mercaderies*: podrien ser factories que elaboressin el producte i que després el distribuïssin en les àmfores, o bé altres establiments on arribés el producte en les àmfores i de d'allà es tornes a distribuir i comercialitzar.

- *Platges o fons marins*: hem dubtat molt d'afegir aquest punt però finalment l'hem inclòs ja que, tot i ser controvertit, creiem que aquest objecte trobat a les platges o al fons del mar podria estar indicant que es troba relacionada la seva funció amb la intenció que motivà la seva producció, les platges com lloc de sortida i/o d'arribada i el fons del mar com a evidència de circulació. Tot i això, no tindria excessiva significació la seva troballa o almenys no ens indicaria de manera unívoca l'existència de relacions comercials, ja que com hem dit el seu ús podria haver mudat. No obstant, tot i que no seria possible determinar de manera precisa quins és el destí de l'objecte que l'ha portat allà, ho considerarem com una part de la seva vida que podríem encabir en aquest moment corresponent amb la seva intencionalitat productiva.

b) *Àmfora desplaçada*

Ja que hem considerat que l'àmfora seria l'objecte produït per a transportar via marítima els productes que es comercialitzarien, creiem que quan es troben en altres contextos diferents dels explicitats a l'apartat anterior, el seu ús és un altre;

són un altre objecte. Els altres contextos als que ens referim són les estructures d'habitació (unitats domèstiques i altres espais i/o edificis) dels poblats on es documenten, on el paper que hi juga l'àmfora és diferent que aquell que motivà la seva producció.

Distingirem dos moments en la vida de l'àmfora en aquesta segona fase de reutilització:

- *Consum del contingut (primer grau de reutilització)*: aquí s'emmarquen aquelles àmfors en ús, tant per context com per conservació del recipient, relacionades amb el consum del seu contingut. Si bé podem trobar l'àmfora buida (cosa que és una constant), presenta gran part del seu perfil i no ha patit cap alteració en la seva forma, tot i que el seu sentit com a objecte ha estat desplaçat d'aquell que motivà la seva fabricació ja que està vinculada al transport del contingut, i en aquest cas ens parla del seu consum. La presència de tapadores d'àmfora associades a aquests contenidors més aviat sencers, ens ajuden a identificar aquest ús vinculat amb el contingut que transportaven. A vegades podem trobar també associats altres objectes relacionats que intervenen en el consum del producte (com ara copes o tassons en el cas que sigui vi).

- *Àmfora reciclada (segon grau de reutilització)*: aquest grup està del tot desvinculat del contingut que transportava el contenidor amfòric; aquí tindrem aquells contenidors amfòrics que han estat reciclats modificant-se intencionalment la seva forma, amb el que podem parlar d'objectes el sentit dels quals ha mudat, al tenir un ús diferent que els sanciona. En aquest grup podem trobar àmfors fetes servir com a peces de teler, per emmagatzemar gra, en canalitzacions, enterraments, aïllament de sòls, fonamentacions, etcètera, com hem comentat més amunt.

El fet de trobar-les en aquests altres contextos no relacionats amb la producció que les formalitza, és una evidència més que la forma proposa però és l'ús qui sanciona la funció de l'objecte. Així, en el cas de les àmfors reutilitzades i/o reciclades, tenim com a mínim un altre ús que la funció que la producció proposava (informant-nos d'alguna cosa més que del consum del producte que contenien), ja que no són més contenidors per transaccions marítimes sinó contenidors que actuen en la vida

quotidiana, reciclats o mudats, aprofitant un recipient ja fabricat, per donar-li usos alternatius, que les marques d'ús provocades en l'objecte i les evidències de reciclatge ens ajudaran a identificar. En tot cas, la característica d'aquest grup és que les àmfores transformades produeixen quelcom en tant que s'usen; així, per exemple, una àmfora emprada com a canalització es segueix utilitzant, de la mateixa que ho fa una altre que ha estat esmicolada com a material de construcció pels murs d'una casa, i ho faran fins que acabi la vida de la claveguera i la del mur, respectivament, i només en el cas que no es tornin a fer servir per una altre cosa. És quan passen a convertir-se en material de rebuig que ja no produeixen res, acabant de manera definitiva amb la vida de l'objecte.

c) *Amortització*

Entenem que el consum de les àmfores es produeix quan es consumeix la utilitat de la matèria. A diferència de l'ús, que vol dir fer servir alguna cosa amb una finalitat concreta, consumir implica extinció i cancel·lació del cicle econòmic de la producció, incentivant-la de nou (Lull 2007: 196). En el cas de les àmfores hem distingit aquest apartat per fer referència a aquells contextos on apareixen amortitzades i ja no es tornen a fer servir perquè s'ha acabat amb elles i ja no s'usen, és a dir, ja no produeixen res. Bàsicament, hem considerat els contextos següents:

- *Contenidors per a enterraments*: en aquest cas l'objecte s'amortitza ja que és una inversió de la societat que consumeix l'objecte al fer-lo servir com a contenidor dels seus difunts, no tornant a utilitzar-se per una altre finalitat més (almenys fins que arriba a les nostres mans i el convertim en objecte arqueològic, o a les mans d'un col·leccionista i/o antiquari que el converteix en un objecte decoratiu conferint-li un capital que la matèria ignora). La funció que motiva la producció amfòrica com hem anat veient no és la de constituir-se com a sepultures o estructures funeràries, de nou estem davant una mutació de l'objecte derivada del seu ús.

- *Abocadors*: es tracta de dipòsits amb material fragmentat, deixalleries, sitges amb material trencat, etcètera; és a dir, aquells contextos on es poguessin

dipositar les àmfores quan es trenquen o es destrueixen per haver-les consumit després d'un ús que ha acabat per desgastar-les. Quan es trenquen i es fan a trossos l'objecte ja no té la forma que se li donà en la producció, i no pot realitzar la funció que motivà la seva fabricació, però sí que en pot fer d'altres que poden dur al seu consum. Així, una àmfora trencada (intencionadament o no) pot servir de material de reompliment d'un nivell constructiu o bé per emprar-se com a plat, tenint un ús, tot i que aquest impliqui la seva amortització. En tot cas, diferenciem aquests contextos dels B perquè impliquen consum i amortització mentre que els anteriors no necessàriament, sinó que contempnen ús (i desgast) que no te perquè implicar necessàriament consum. Com a restes derivades d'una activitat o pràctica de consum, seran d'obligada atenció en el cas de voler analitzar el panorama global d'un poblat, més enllà del material que tenim als edificis i estructures.

Com veiem són moltes les preguntes plantejades però creiem que a totes elles els podem trobar resposta, tan sols cal dirigir bé aquestes qüestions que ens formulem i atendre a la realitat per respondre-les. En aquest sentit se'ns fa evident com les àmfores ens poden donar informació sobre les relacions comercials, l'organització de la producció i l'estructura econòmica de les comunitats implicades, de la mateixa manera que ens poden estar dient altres coses a banda d'aquesta segons el moment de la vida de l'objecte en el que ens trobem. On haurem d'anar és veure com documentem a nivell arqueològic l'ús de l'àmfora en cada cas dins l'ampli ventall de possibilitats que ofereix la seva producció.

Tan sols així, entendrem i coneixerem realment a l'objecte, què fa, com i per què, què produeix i què construeix, com i qui el consumeix, etcètera. Només si atenem a l'objecte es desvetllarà i despertarà des del seu present d'objecte arqueològic explicant-nos la seva història, a partir de la qual sabrem la història.

4. El material amfòric de Mallorca i Menorca

El nostre treball de recerca persegueix, entre altres, l'objectiu d'aportar tanta lluny com sigui possible a la qüestió dels intercanvis i moviment de productes ceràmics (en concret amfòrics) dins el Mediterrani, i de manera específica en les zones mallorquina i menorquina en època posttalaiòtica i clàssica. En aquest sentit, esdevé imprescindible en primer lloc analitzar les característiques i la natura d'aquest material, aproximant-nos a l'esfera de la producció d'aquelles mercaderies que seran després distribuïdes, per després passar a veure com es tradueix en la del consum, i de quina realitat o realitats n'és reflex.

Segons això, hem articulat el present apartat en tres punts diferenciats, si bé estan connectats i formen part d'una mateixa estructura global. En el primer (4.1.) hem analitzat els àmbits de producció de les principals mercaderies amfòriques (així com les característiques de les mateixes) que trobem distribuïdes a Mallorca i Menorca, endinsant-nos en el segon (4.2.) en la vessant compositiva d'aquests materials; creiem que la qüestió de la petrografia i de l'anàlisi de pastes és fonamental de cara a aprofundir en la natura de les produccions amfòriques, copsant el seu dinamisme des de les seves àrees de procedència. Finalment, un cop denominat el nostre "objecte" epistemològic tal i com neix i inicia la seva trajectòria com a forma en funció, passarem a veure com es comporta després en l'esfera del consum (4.3.), per tal de completar la dinàmica de circulació de mercaderies amfòriques en la Mediterrània Occidental.

4.1. Procedències, producció i distribució del material amfòric de Mallorca i Menorca

En aquest apartat exposarem de manera sintètica les característiques dels àmbits de producció dels contenidors amfòrics documentats a Mallorca i Menorca des d'època posttalaiòtica fins el canvi d'era, amb el segle I NE com a topall màxim. Aquesta franja evidencia tot d'una els principals agents econòmics amb els quals entraren en contacte: el món fenicio-púnic i el romà, des de diferents focus de

producció i distribució de mercaderies. Hem tractat d'analitzar les seves dinàmiques econòmiques i les transformacions que experimenten a partir de l'anàlisi dels contenidors amfòrics.

No hem inclòs l'àmbit productiu ibèric en aquest anàlisi degut a la poca presència que els seus productes tenen en l'àmbit baleàric de Mallorca i Menorca, sent les seves troballes massa esporàdiques com per treure'n conclusions significatives.

4.1.1. L'àmbit púnic

4.1.1.1. Eivissa

La sistematització del material amfòric eivissenc va ser realitzada per Joan Ramon Torres (Ramon 1981a, 1981b, 1991, 1995), hereu de la tasca de Mañá (Mañá 1950), qui, al llarg dels anys, ha anat revisant i afegint modificacions a mesura que han avançat els coneixements sobre la qüestió, que no es troba exempta de problemes (Gelabert-Batlloiti 2009).

La datació de les àmfores púnico-ebussitanes es realitza a partir de cronologies creuades amb altres produccions ceràmiques d'importació (amb les conseqüents dificultats que suposen) acceptant-se la seva utilització com a fòssil director per datar tant nivells arqueològics com els altres materials amb els quals apareixen associades.

Tot seguit, presentem les datacions proposades per a les àmfores púniques produïdes a Eivissa (Ramon 1991; 1995; Adroher 1993a). Hem pres les produccions més significatives per a l'àmbit d'estudi que ens ocupa, com són les àmfores de la sèrie 1 a partir de la PE-14/T-8.1.1.1., per ser el contenidor ebussità que inaugura la tradició de les importacions amfòriques eivissenques a les Balears, i el paradigma de l'arrencada de la projecció econòmica d'*Ebussus*, com veurem més endavant¹²⁷, així com la majoria dels de la sèrie 2 (excepte la PE-23) i de la 4 (PE-41).

127 Les altres produccions de la sèrie 1 són la PE-10/T-10.1.2.1., el tipus més antic de la sèrie, de filiació fenícia, datat entre el 670/650 – 575/550 ANE, les antigues PE-11, que avui estan fora de la classificació ebussitana, per considerar-se tipus ibèrics, i les PE-12/T-1.3.2.3., de finals del segle VI ANE i inicis del V ANE.

TIPUS	CRONOLOGIA Ramon 1991	CRONOLOGIA Ramon 1995	CRONOLOGIA Adroher 1993a
PE-14 (T-8.1.1.1.)	400/375 - 300 ANE (deixa de fabricar-se a inicis del III)	400/390 - 300 ANE	400/300 ANE
PE-15 (T.8.1.2.1.)	170 ± 40 ANE	Des de finals del segle IV (últim decenni?) fins un moment indeterminat de la segona meitat del segle III ANE	300/250 ANE
PE-16 (T-8.1.3.1.)		240/220 - 190 ANE	250/190 ANE
PE-17 (T-8.1.3.2.)	160 ± 40 ANE	200/190 - 120 ANE	200/ 1 ANE
PE-18 (T.8.1.3.3.)	120/100 ANE ± 50/75 NE	120/100 ANE - 50/75 NE	125 ANE / 75 NE
PE-22	375/350 - 225/200 ANE		500 - 200 ANE
PE-24	190/175 - II ANE?		200 - 125 ANE
PE-25	34/40-80 - 150 NE		25 - 175 NE
PE-26	2a meitat segle I ANE - 1a meitat I NE		25 ANE - 50 NE
PE-41	1a meitat segle I NE		1 - 75 NE

Figura 4.1. Cronologia dels principals tipus amfòrics púnico-ebussitans.

Durant els segles VIII i VII ANE els centres fenicis occidentals experimentaren una intensificació de les seva activitat econòmica, sent un indicador l'expansió de contenidors amfòrics com el Vuillemot R1 o Benoit A, que de l'estret de Gibraltar arriben fins a Mozia o Cartago (Ramon 1981b: 40; Sanmartí 1991: 119). El comerç fenici s'havia mantingut actiu a l'arc mediterrani occidental des de la segona meitat del segle VII ANE fins a inicis del VI ANE, malgrat els retrocessos que podrà experimentar a causa de l'increment de la presència de produccions gregues (com ocorre sobretot a l'àrea massaliota) (Sanmartí 1991: 120).

És a partir de finals del segle V ANE i inicis del IV ANE quan Eivissa comença a adoptar un paper molt significatiu pel que fa a les transaccions comercials de la Mediterrània Occidental, com si prengué el relleu dels centres fenicis occidentals (Ramon 1981b: 41; Sanmartí 1991: 126), experimentant un notable desenvolupament econòmic que es traduirà en la intensificació de la seva

producció i en la distribució de la mateixa. El gran salt quantitatiu tant pel que fa al nombre d'àmfores que es documenten, com a la multiplicació de llocs on es localitzen (Ramon 1991: 147; Costa 2000a: 65; Castrillo 2005: 158; Vives-Ferrándiz 2005: 74), evidencia aquest procés, sent les PE-14/T-8.1.1.1., el recipient que marca l'inici d'aquesta trajectòria comercial que assolirà una gran projecció econòmica.

L'entrada en escena dels agents púnics d'Eivissa provocarà una gran dinamització dels productes a la Mediterrània Occidental degut a la distribució de mercaderies de procedència diversa, introduint-les d'Orient a Occident i viceversa, que arribaran a comunitats que fins el moment les desconeixien¹²⁸. No volem dir que la causa de la diversificació de la circulació de productes a la Mediterrània Occidental (especialment d'ençà el segle IV ANE, com tractem posteriorment) es degui a l'acció dels agents púnics d'Eivissa exclusivament, però és cert que la seva posició estratègica i l'orientació de la seva activitat econòmica a l'intercanvi de béns i la gestió de mercaderies, tindrà repercussió tant en les comunitats d'origen i d'arribada d'aquests productes, com en la pròpia societat ebusitana.

Si bé gran part de la seva activitat econòmica serà la distribució, els púnics d'Eivissa també es dedicaran a treure més rendiment de les seves terres i a convertir els seus productes en valors de canvi per obtenir riquesa. El vi serà el producte estrella, al qual es lligarà tota una indústria tant de contenidors com de vaixella associada, que, més enllà del consum local, es distribuirà a l'exterior.

Pel que fa a la producció de contenidors amfòrics, si bé ja des d'un primer moment es començaran a fabricar amb formes originals i pròpies (tot i que amb clares influències de fenícies), sorgirà una línia de recipients (i probablement també de productes) que imitarà les àmfores de moda d'altres focus d'origen, com ocorre per exemple amb les àmfores gregues (PE-22), les itàliques (p. ex. PE-24 o PE-25) i les provincials (p. ex. PE-26 o PE-41). Sovint conviuran imitacions amb formes pròpies, cosa que convida a interrogar-nos sobre el perquè de dues formes

128 Pel que fa a l'àrea de Catalunya, per exemple "*(...) desde finales del siglo V a.C., por lo menos, y durante todo el siglo IV a.C., la distribución de productos alimenticios de importación -aceite, vino, salazones u otros-, así como de determinadas cerámicas comunes de uso utilitario -principalmente morteros- en el nordeste peninsular es protagonizada fundamentalmente por mercaderes púnicos, sin duda ebusitanos.*" (Sanmartí 1991: 126).

diferents per a un mateix objecte, demanant-nos si tindria a veure amb la natura del contingut i/o del consumidor. L'argumentació més versemblant per explicar aquesta realitat condueix a pensar, més que en consumidors diversos, en la comercialització de productes de qualitats i característiques diferents que produïa la mateixa Eivissa, evidenciant el seu grau de complexitat i especialització productiva en l'elaboració de vi, que es convertia en valor de canvi.

L'emplaçament de la zona industrial ebusitana es situaria entre el nord de Puig des Molins i el nord-oest de l'antiga ciutat (Ramon 1995: 66-68; 1998a: 143-165; 1998b: 166-215) on a més d'àmfores s'hi fabricaven una gran diversitat d'objectes ceràmics, tant d'imitació com de morfologies locals. La cronologia global d'aquests centres de producció comprèn aproximadament del segle V ANE fins el II ANE, quan es comencen a fer reformes i ampliacions al sector terrissaire de la ciutat, (Costa 2000a: 83), funcionant alguns de manera contemporània mentre que d'altres s'abandonen davant la creació de nous centres (com succeeix per exemple en el cas del taller AE-36, actiu des del segle IV ANE fins principis del III ANE, que es substitueix per l'AE- 34, 200/190 ANE – 150 ANE) (Ramon 2011: 183 – 189).

A part d'aquest conjunt urbà, existeixen altres terrisseries també a la ciutat d'Eivissa però no concentrades en aquest sector, com són el taller FE-13 (Ramon 1997), Can Rova de Baix i Ca n'Andreuet. A diferència de la zona tradicional ebusitana, aquests altres estarien en funcionament entre els segles II – I ANE i l'I NE¹²⁹, evidenciant la continuïtat de l'activitat productiva ebusitana força temps després de la imposició de l'Imperi romà com a potència dominant de la Mediterrània.

129 “Sin embargo, y pensamos que ello es muy interesante, todos los indicios de carácter más o menos rural no han evidenciado hasta la fecha dataciones más antiguas que los últimos siglos de época púnica, concretamente los II/i ANE y cambio de era /siglo I NE. Por tanto una cuestión importante que resta por averiguar es si las alfarerías se extienden en el resto de la isla junto con la colonización agraria de los siglos V-III ANE. o es un fenómeno posterior” (Ramon 1981b: 37).

Cronologia	Tallers	Produccions principals	Característiques
Segle IV ANE	AE ¹³⁰ -20/AE-33 i AE-36	-PE-14/T-8.1.1.1./T-8.1.1.1. ¹³¹	Trencament de la monotonia i estandardització productiva del segle V ANE ¹³² .
III ANE	AR ¹³³ -33/V FE-13/Ses Figuretes (fora del sector urbà)	-PE-16/T-8.1.3.1./T-8.1.3.1. -Imitacions de vernís negre i vaixel·la hel·lenística	Introducció d'innovacions als gustos mediterranis
II ANE ¹³⁴	AE-34	-PE-17/T-8.1.3.2./T-8.1.3.2., PE-24 i PE-23 -Eb. 69, Eb.72, Eb. 77 -Gran quantitat de plats de peix de vernís negre. -Imitacions de campaniana A -Ceràmica de cuina	
I ANE	Can Rova de Baix Ca n'Andreuet FE-13	-PE-18/T-8.1.3.3./T-8.1.3.3., PE-25, PE-26 i PE-41 ¹³⁵	La producció terrissaire es trasllada zones allunyades del nucli tradicional

Figura 4.2. Panorama de la indústria terrissera d'Eivissa a partir del segle IV ANE (Ramon 2011).

La tipologia amfòrica de morfologia originalment ebusitana (ens referim a l'antiga sèrie 1, o als tipus compresos entre la T-10.1.1.1 d'Eivissa fins la T-8.1.3.3.) es transforma i canvia, tenint successivament tipus amfòrics més llargs i estilitzats que donen lloc a formes bicòniques, a mesura que evolucionen. El moment a partir del qual aquestes comencen a transformar-se de manera més notable i significativa, es dona amb les PE-14/T-8.1.1.1., que coincideix amb la intensificació

130 L'abreviació AE significa Avinguda Espanya, i el número del taller es correspon amb el de la finca del carrer (Ramon 1998b).

131 Al taller AE-36 es documenten alguns exemplars molt evolucionats que s'acosten més aviat a les PE-15/T-8.1.2.1./T-8.1.2.1. (Ramon 2011: 184).

132 Increment de la variabilitat formal tant en contenidors mitjans com en elements de vaixel·la i adopció a major escala d'imitació de formes àtiques (produïdes generalment en pasta grisa. (Ramon 2011: 184).

133 L'abreviació AR fa referència al carrer Aragó en el qual (al número 33) es documentà l'esmentat taller.

134 Els dos primers terços constitueixen la màxima expansió comercial d'Eivissa (Ramon 2011: 192).

135 No es disposa de cada dada concreta de la producció ceràmica del sector (Ramon 2011: 193), pel qual no es poden concretar els tipus que es fabricaven; no obstant, tenint en compte que són els contenidors més recents i que no els trobem als altres tallers, s'haurien de situar en aquesta època.

de l'activitat productiva i gestora de les mercaderies ebussitanes que experimenta l'illa de finals del VI ANE (Costa 2000a: 65), intensificant-se cada vegada més aquesta tendència a partir d'aquí.

A nivell tècnic, com hem introduït al punt 3.2., les àmfores púnico-ebussitanes experimenten un procés de canvi morfològic que suposa el pas de formes més globulars a unes altres més estilitzades¹³⁶. L'anàlisi de les mesures dels diferents tipus de contenidors ebussitans posa de manifest l'existència d'un seguit de variables que canvien, incrementant-se l'alçada màxima dels contenidors (i alhora la de la boca i el coll), mentre s'apunta l'extrem inferior cada vegada més (reduint-se el seu angle) i disminueix el diàmetre màxim (Gelabert-Batlloori 2009: 38). Aquesta transformació implica una reducció de la quantitat de matèria prima utilitzada (ja que s'inverteix menys argila en la fabricació de recipients allargats que no pas globulars) així com una menor inversió de treball humà en cada contenidor, perquè les formes estilitzades es modelen més ràpida i fàcilment¹³⁷. Així, el canvi formal dels contenidors eivissencs respon al desenvolupament de les forces productives¹³⁸, ja que generen productes de menys valor, amb menys matèria primera i menys treball humà invertits¹³⁹, i, per tant, més barats. Alhora, les àmfores resultants d'aquesta transformació en l'esfera productiva, degut a la seva estilització s'adapten millor a la seva condició original de recipients per al transport marítim de substàncies líquides, facilitant la seva forma el cabotatge a les naus alhora que s'optimitzava l'espai, cosa que permetia incrementar el volum de

136“(…) l'allargament es produeix sense alterar gaire la dimensió horitzontal, sinó a partir del perllongament de les extremitats superior i inferior de l'àmfora, que produeixen l'estretament del diàmetre màxim. Així, tenim contenidors amfòrics cada vegada més llargs i estilitzats, amb colls amb major longitud i esveltesa, i bases més apuntades i punxegudes, dibuixant formes més bicòniques progressivament.” (Gelabert-Batlloori 2009: 45).

137 Per a més detall sobre les implicacions tècniques en la producció amfòrica dels contenidors ebussitans, veure el punt 4.2. de Gelabert-Batlloori 2009 en el qual es realitzà un treball d'experimentació amb terrissaires professionals.

138“(…) podem afirmar que el canvi morfològic de les àmfores púnico-ebussitanes respon al desenvolupament de les forces productives, ja que el temps de treball que és necessari invertir en la producció de l'objecte és cada vegada menor, el que implica que la força productiva de treball és major (Marx 1976: 48 [1a ed. 1867]) (...) ens trobem amb una producció amfòrica on els objectes cada vegada tindrien menys valor al tenir menys treball humà contingut” (Gelabert-Batlloori 2009: 49).

139“(…) cuanto mayor la fuerza productiva del trabajo, tanto menor el tiempo de trabajo requerido para la producción de un artículo, tanto menos la masa de trabajo en él cristalizada, tanto menor su valor. A la inversa: cuanto menor la fuerza productiva del trabajo, tanto mayor el tiempo de trabajo necesario para la producción de un artículo, tanto mayor su valor. La magnitud de valor de una mercancía varía, pues, en razón directa del quantum de trabajo y en razón inversa de la fuerza productiva del trabajo que se realiza en ella.” (Marx 1976: 48-49 [1a ed. 1867].).

producte així com diversificar-lo (Gelabert-Batlloori 2009: 49 – 50).

Així, la producció amfòrica púnico-ebusitana, a partir sobretot de les PE-14/T-8.1.1.1., es sistematitza i s'intensifica, produint objectes de forma cada vegada més ràpida, amb menys treball humà i matèria invertits, experimentant les forces productives un desenvolupament que es mantindrà i fins hi tot incrementarà en moments posteriors (Gelabert-Batlloori 2009: 68). Aquest anirà acompanyat d'una major distribució dels productes ebussitans (Ramon 1981, 1991, 1995), que començaran a inundar la Mediterrània i en especial Mallorca i Menorca i la costanera llewantina i catalana, gestionant part de la circulació d'altres productes¹⁴⁰, com ara la ceràmica àtica (Sanmartí 1991: 127) però també productes itàlics amfòrics i de vaixela (com evidencia la nau de Cabrera 2) (Asensio 2010: 27) als mercats occidentals que controlaven.

La potència dels agents ebussitans es manté i s'aguditza sent un punt clau de màxima intensificació de la seva producció amfòrica la fabricació del tipus PE-16/T-8.1.3.1, del qual es maximitza la distribució, trobant-ne en un gran nombre de jaciments (Gelabert-Batlloori 2009: 76), en ple desenvolupament de les Guerres Púniques (Costa 2000a: 67).

Com ja hem reiterat en diverses ocasions, no s'atura l'activitat púnica d'Eivissa amb la imposició de Roma en el control econòmic mediterrani, sinó que es segueixen produint contenidors, sent les PE-18/T-8.1.3.3. el principal exponent¹⁴¹, així com també les PE-25 (còpia de la Dressel 1A), a banda de les ceràmiques comunes (Ramon 1991: 158; Buxeda i Cau 1998: 97-98).

140 "(...) independientemente de un comercio intermedio con los centros postalayóticos de las Baleares, estos mercantes ebusitanos cargaban materiales propios o foráneos (púnico-centromediterráneos, etc.) y descargaban (materiales ibéricos, etc.) en el puerto de Eivissa donde (...), debían tener su base principal." (Ramon 1998a: 150-151).

141 Aquest serà el tipus amfòric que estarà vigent durant un període més llarg de temps, que perduren des del 120 ANE fins el 75/50 NE aproximadament. Creiem que la seva continuïtat tant perllongada (cosa que no ocorre en els altres tipus) estaria motivada per l'assoliment del màxim òptim de la forma en funció que motiva la producció dels contenidors amfòric púnico-ebussitans, aconseguint-se les característiques morfològiques que s'adapten millor a la funció de les àmfores, ja que no pateixen més transformacions formals, i es mantenen vigents fins que acaba la producció amfòrica púnico-ebusitana. (Gelabert-Batlloori 2009: 75).

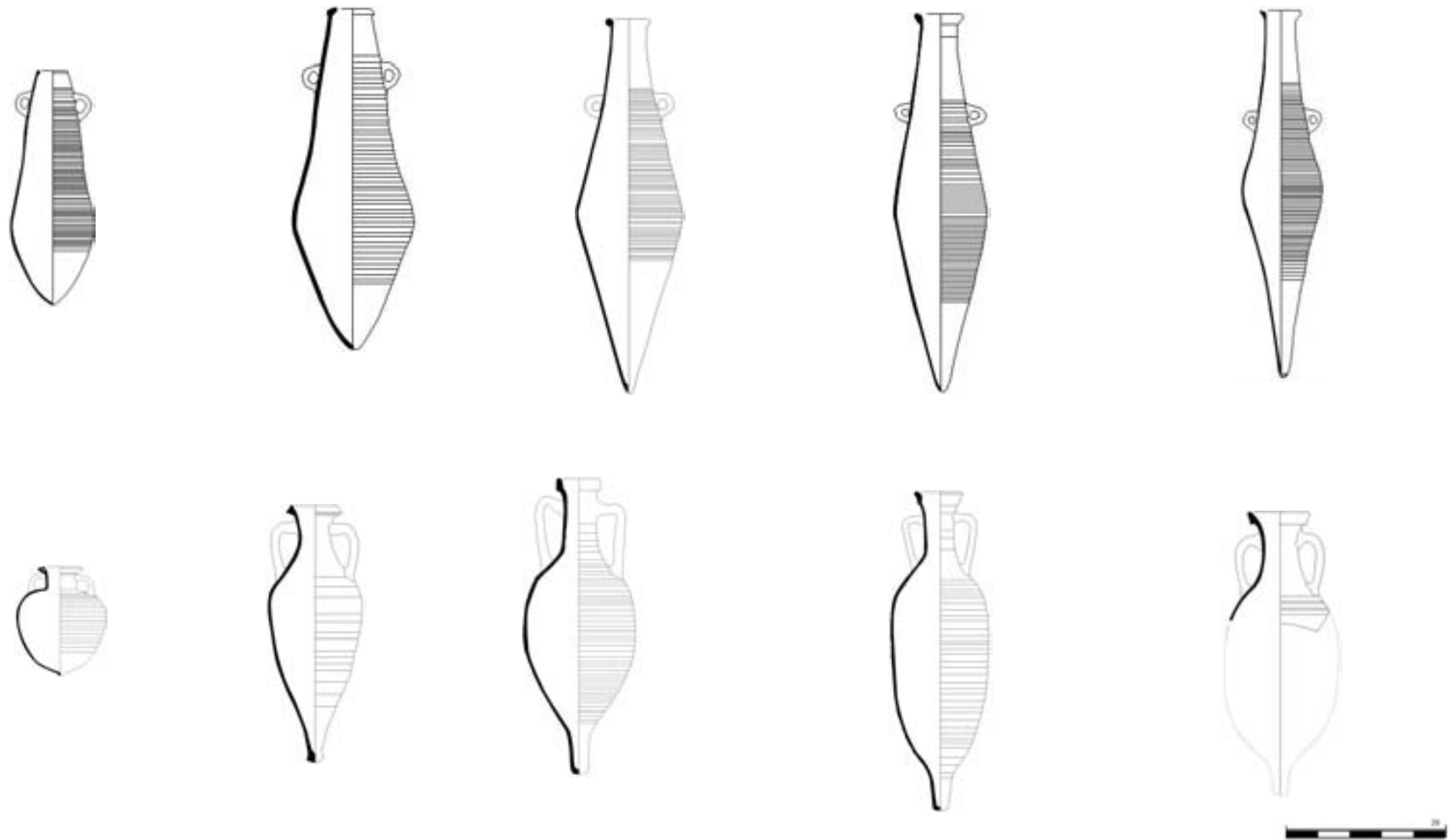

Figura 4.3. Representació dels principals contenidors amfòrics púnico-ebussitans (fila superior, de dreta a esquerra: PE-14/T-8.1.1.1., PE-15/T-8.1.2.1., PE-16/T-8.1.3.1., PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3.; fila inferior, de dreta a esquerra: PE-22, PE-24, PE-25, PE-26 i PE-41).

Durant la II Guerra Púnica (218 – 201 ANE) l'activitat econòmica i productiva ebussitanes experimenten el moment de màxima expansió, que es mantindrà encara amb una plenitud molt notable després de la caiguda de Cartago el 146 ANE, sobretot per abastir els mercats de més proximitat de Mallorca i Menorca (Orfila 2008: 20). Ara bé, és cert que els productes itàlics entraran amb força i substituiran els eivissencs, sobretot a nivell peninsular i d'ençà de la segona meitat del segle II ANE) (Sanmartí 1991: 128).

4.1.1.2. Altres àmbits púnics

Tot i que les produccions ebussitanes seran dominants dintre d'aquest àmbit, sovint apareixen altres materials púnics provinents d'àrees diverses; en cas de Mallorca i Menorca es tracta de produccions centre-mediterrànies i de l'àrea de l'Estret de Gibraltar, que apareixen però en unes proporcions força reduïdes i minoritàries.

a) Àrea Centre-Mediterrània

Per aquesta zona central de la Mediterrània entenem les produccions que es fabriquen en terrisseries que es troben a l'àrea cartaginesa i al seu voltant, així com a centres nord-africans ubicats a Algèria i el Marroc. Es distingeix un gran grup en la mateixa que comprendria l'àmbit de Cartago-Tunis, tenint-ne un altre identificat com a sector extrem-occidental indeterminat (Ramon 1995: 257-258).

Aquesta zona estarà sota l'òrbita econòmica i productiva de Cartago, potència que d'ençà del segle VIII ANE començarà a imposar-se i finançar-se dins la Mediterrània. A partir del segle VI ANE la metròpoli cartaginesa experimenta un seguit de transformacions que contribuiran a la seva implantació com a potència comercial hegemònica, establint-se en el poder un seguit de famílies aristocràtiques que es faran amb el control de les institucions estatals (López 1995: 73). L'explotació sistemàtica de les terres nord-africanes i els beneficis del control marítim, contribuiran a generar riquesa, que proporcionarà flexibilitat social i consolidarà el paper de l'economia cartaginesa en la Mediterrània (Barceló 2009: 27).

Abans de l'expansió de Cartago pel territori africà que tingué lloc al segle V ANE (després que la derrota a la batalla d'Himera els obligués a reorientar la seva expansió territorial), les possibilitats productives cartagineses eren escasses, així com també era limitada l'adquisició de determinats objectes; no obstant, aprofitaren l'experiència econòmica i de gestió comercial fenícia reorganitzant-se en centres de distribució que es convertiran en colònies, en un doble mecanisme que els permetia obtenir terres i afavorir els intercanvis amb la població autòctona (Ferrer 2009: 104).

Tot i que l'àrea cartaginesa produirà mercaderies que es transportaran en diferents contenidors amfòrics des de gairebé el segle VIII ANE, i amb més fermesa d'ençà del segle VI ANE (López 1995: 73), les evidències amfòriques que ens arriben a Mallorca i Menorca són força més tardanes dintre de la trajectòria comercial cartaginesa. De fet, les àmfores púniques més antigues que trobem a l'arxipèlag balear (sense tenir en compte Eivissa) són de les darreries del segle III ANE, com tractarem més a baix.

L'activitat mercantil cartaginesa es gestionava per iniciativa privada amb col·laboració estatal, aplicant el tresor públic tot un seguit de taxes i impostos que gravaven les transaccions, proporcionant-li suculents beneficis a l'Estat¹⁴² (Ferrer 2009: 101). De la mateixa manera que ho feien els comerciant púnics d'Eivissa, els centre-mediterranis (amb Cartago com a focus d'operacions) gestionaven altres productes a banda dels propis, posant en circulació mercaderies gregues, egípcies i campanes, tal i com queda patent a partir del derelicte del Sec, que carregava ceràmica àtica des d'Atenes, passant via Cartago (Arribas *et alii* 1987), Binisafúller (primer terç del segle III ANE), o a partir de les restes d'un naufragi a les costes de Cartagena (entre els segles IV i III ANE) (Ferrer 2009: 103)

La zona cartago-tunisenca comprèn els tallers ubicats tant a la pròpia ciutat de Cartago, al nord de Tunis com també a la zona que els romans anomenaran la *Bizacena* (Ramon 1995: 258). Malgrat l'ampli espai de territori on es produeixen i l'elevat nombre de centres productius que les fabriquen, les àmfores procedents

142 "Este beneficio réiproco fue bien entendido por las autoridades cartaginesas que no sólo apoyaban las empresas sino que también otorgaban legalidad a las transacciones mediante la intervención de agentes oficiales (Fantar 1993: 313), y cuidaban de la seguridad en el transporte con el apoyo de su poderosa armada naval." (Ferrer 2009: 101).

d'aquesta zona presenten uns trets compositius molt similars. D'ençà del segle VIII ANE fins l'època romana s'arriben a produir fins a 62 tipus amfòrics diferents, amb una gran diversitat formal i entre sí. No obstant, tot i que es puguin establir matisos compositius segons paràmetres concrets de procedència, cronologia o morfologia dels tipus amfòrics, destaca la gran identitat que presenten les produccions nord-africanes (Ramon 1995: 258).

Tot i aquest ampli ventall productiu i la seva llarga tradició a la Mediterrània, els contenidors púnics centre-mediterranis que trobem a Mallorca i Menorca són bàsicament recipients vinaris del tipus Mañá C1/2, Mañá C1/T-7.2.1.1., i Mañá C2a/T-7.4.2.1/T-7.4.3.1¹⁴³.

No obstant, de manera minoritària s'en documenten altres com el Merlin/Drappier 3 o T-3.2.1.2. (del qual tan sols es coneixen dos exemplars sense context, un a Eivissa i l'altre a la nau Cabrera II), el Mañá D o T-4.2.1.5. identificat al pec del Sec (desconegut als jaciments terrestres mallorquins i menorquins, amb només tres exemplars a Eivissa), Mañá D o T-5.2.3.1. (més habitual a Menorca en prospeccions superficials, i molt poc freqüent a Mallorca, documentat tan sols a partir de la nau de Cabrera (Cerdà 1978) i que també apareix a Eivissa) i el T-5.2.3.2. (documentat a un taller d'Eivissa, a la nau Cabrera II en el cas de Mallorca, i a Cales Coves, Alcaldús i Trepucó pel que fa a l'àmbit menorquí) (Guerrero 1999: 83 – 92) i també al jaciment de Biniparratxet Petit, tot i que no se n'especifica la variant (Hernández-Gasch 2009). Podem situar *grosso modo* la cronologia d'aquests tipus tan poc habituals a l'arxipèlag balear entre mitjans i finals del segle III ANE (Ramon 1995), molt després de l'inici de l'activitat productiva amfòrica cartaginesa, com dèiem més amunt (López 1995: 73).

Reprenent el què hem exposat a l'inici d'aquest punt, la presència de contenidors púnics centre-mediterranis no és gaire notable en l'àmbit de Mallorca i Menorca (ni tampoc en excés a Eivissa), sinó que aquest mercat estava clarament dominat pels productes ebussitans i no pels cartaginesos, com queda palès a partir de la diferència quantitativa abismal de les produccions d'un i altre focus.

Una de les produccions més rellevants sobretot per constituir l'antecedent del

143 Si bé la revisió tipològica ha estat represa i replantejada per Ramon (Ramon 1995), beu del treball previ de Mañá, tal i com hem vist que ocorre en l'àmbit ebussità (Mañá 1950).

tipus cartaginès que més projecció tindrà a les Balears és la Mañá C1 (Ramon 1981) o T-7.2.1.1. (Ramon 1995), recipient molt important que tindrà una àmplia projecció comercial al segle III ANE, (Ramon 1995: 205); s'emmarca en el moment de màxim esplendor de la metròpoli nord-africana, quan la seva activitat econòmica s'orientava bàsicament a la navegació, el comerç, l'artesania i l'activitat agrícola, arribant a assolir Cartago més de 100.000 habitants (Barceló 2009: 25). Es tracta d'un tipus que es produeix sobretot al Sahel, Tunis, i que funcionarà com a referent de diversos contenidors que es fabricaran posteriorment en aquesta zona. La diversificació de la seva dispersió és molt considerable, trobant-les a Catalunya (a jaciments com Empúries, Molí de l'Espígol, Mas Boscà o Alorda Parc), així com també a València, Múrcia, Andalusia, França, Itàlia, Àfrica (Tunis i Llívia) i Grècia (Atenes); en el cas de les Balears les tenim als jaciments de Sant Antoni i Sal Rossa a Eivissa i a Cabrera pel que fa a Mallorca (Ramon 1995: 206, 631). En aquest moment la metròpoli cartaginesa incrementa la seva productivitat agrícola (introduint noves espècies a les planícies del nord d'Àfrica i ampliant les zones conreades així com els mitjans productius) per tal d'abastir la seva població en augment; no obstant, la seva orientació comercial via marítima cada vegada s'aguditzava més, intensificant-se les relacions entre Cartago¹⁴⁴ (qui monopolitza el sistema de transaccions i intercanvis establert) i els emporis que gestiona (a Eivissa, Sardenya, Sicília, així com al llarg de la costa nord-africana) (Barceló 2009: 25).

Contràriament al que es pugui pensar, les poques produccions d'aquest àmbit que es documenten de manera més significativa (per bé que secundària) a les Balears (Mallorca i Menorca) no es corresponen amb els moments de major esplendor econòmic comercial de Cartago (entre els segles V i III ANE, bàsicament), sinó que es tracta de contenidors fabricats en moments posteriors a la seva derrota amb l'Imperi romà a la II Guerra Púnica, que fins hi tot segueixen vigents després de la destrucció de la metròpoli nord-africana el 146 ANE.

144 "Allí confluyen materias primas (metales, grano, madera, lana, etc.) para ser manufacturadas en sus talleres y posteriormente exportadas a los principales mercados de consumo. Con el tiempo se perfila una gama de productos (joyas, cerámica, armas, muebles, ornamentos, figuras votivas, etc.) cuya presencia en los diversos puntos de la geografía mediterránea documenta el alcance y la envergadura de la influencia cultural cartaginesa." (Barceló 2009: 25).

En un moment indeterminat del segle II ANE sorgeix el tipus C1/2, a cavall entre el T-7.2.1.1. i el T-7.4.2.1. posterior, que assolirà una gran importància¹⁴⁵. Es produeix a les zones de Tunis i Cartago, i la seva àrea de dispersió és pràcticament la mateixa que en el cas de Mañá C1/T-7.2.1.1., tot i que es restringeix en el cas de les Balears a l'illa d'Eivissa (Castell d'Eivissa, taller AE-7, Can Berri d'en Sargent, Cala Vadella) (Ramon 1995: 206, 631).

A la primera meitat del segle II ANE es comença a produir a l'àrea del nord de Tunis i a Cartago (testimoniant-se en tallers del nord d'Àfrica com Belvedere, Byrsa, Dermech-Ben Attar), el tipus amfòric Mañá C2a (Ramon 1981) o T-7.4.2.1./T-7.4.3.1.¹⁴⁶ (Ramon 1995), la producció amfòrica púnica centre-mediterrània que més projecció tindrà en l'àmbit baleàric. Els seus centres de producció seguirien concentrant-se a l'àrea cartaginesa i del nord de Tunis, distribuint-se per Catalunya, Múrcia, Andalusia, País Valencià, Itàlia, França, Àfrica i les Illes Balears, com hem dit. Pel que fa a Menorca en tenim evidències a Cotaina, Cales Coves, Binicodrell Nou, Na Salada de S'Hort (Ramon 1995: 210), Torralba d'en Salord (Fernàndez-Miranda 2009) i Biniparratxet Petit (Hernández-Gasch 2009); a Mallorca, apareix a diversos assentaments com el Turó de les Abelles (Camps i Vallespir 1998), Na Guardis (platja i fondejador) (Guerrero 1984, 1992), Platja d'es Trenc, Na Fàtima (Ramon 1995: 210), Ses Païsses (Aramburu i Hernández-Gasch 2005), *Pollentia* (Orfila (ed.) 2000) i Son Fornés, així com a la nau romana republicana de la colònia de Sant Jordi (Cerdà 1980).

Es tracta del tipus centre-mediterrani típic, amb la boca molt oberta, gairebé plana, i amb la vora motllurada i horitzontal que el fa característic. El cos és cilíndric, amb el coll molt curt, i es rematen en un pivot llarg i cònic que sovint acaba en botó (Ramon 1995: 210).

145 No obstant, per Joan Ramon, el fet de trobar-se entre dos morfotipus “(...) no significa que lo sea desde una óptica cronológica, ni tampoco que constituya un auténtico eslabón morfológico. Puede ser igualmente, la versión peculiar de un modelo elaborado por unos talleres concretos.” (Ramon 1995: 206).”

146 Algunes variants d'aquest són T-7.4.2.2., tipus morfològic molt vinculat al T-7.4.2.1. amb mínimes diferències formals entre sí, havent-se trobat tan sols un exemplar sencer. També defineix el T-7.4.3.1., una espècie de versió de T-7.4.2.1. però amb el coll més allargat i la motllura més complexa. Les cronologies i zones de producció d'ambdós serien les mateixes que les de T-7.4.2.1. (Ramon 1995: 210).

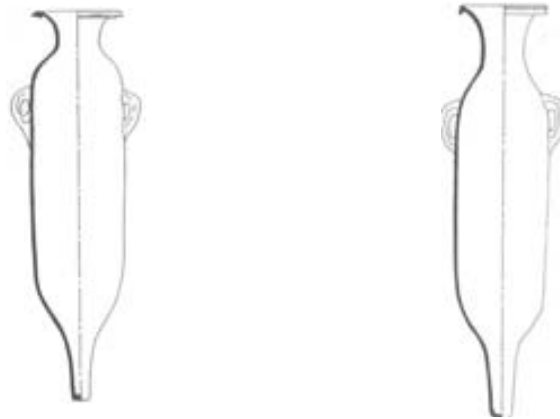

Figura 4.4. Representació dels principals contenidors amfòrics púnics centre-mediterranis i de l'Estret de Gibraltar (de dreta a esquerra: Mañá C2a/T-7.4.2.1. i Mañá C2b/T-7.4.3.3.).

Cartago ressorgí amb empenta i seguí generant riquesa amb el seu excedent productiu (Ferrer 2009: 102), estant per determinar si fins hi tot la destrucció de la ciutat el 146 ANE suposà el cop definitiu a la seva economia o no.

b) Zona del Cercle de l'Estret

Entre els segles V i IV ANE l'àrea de l'Estret de Gibraltar experimenta un creixement econòmic notable arrel de l'explotació dels recursos de la zona; si bé la mineria era una font important, seran la indústria de salaons de peix l'activitat econòmica cabdal¹⁴⁷ (Garcia 2001b: 11), organitzada a partir de factories de petits propietaris individuals (López 2006: 31).

L'àrea de l'estret de Gibraltar difondrà els seus productes per l'Àfrica, Sicília, Grècia i Itàlia, funcionant els ports fenícis del sud-est de la Península Ibèrica com a ports comercials entre la Ibèria meridional, la zona atlàntica i la mediterrània (López 2006: 33); no obstant, trobem escassos testimonis d'aquests productes a l'àmbit balear, de la mateixa manera que hem vist que ocorre amb els contenidors púnics centre-mediterranis.

En aquest sentit, si bé des del segle IV ANE les ciutats fenícies sud peninsulars experimenten un gran creixement i urbanització per tal d'explotar els recursos de la zona, sobretot la indústria de salaons (López 2006: 131), a les Balears els derivats de peix van ser productes molt poc consumits i apreciats per part de les comunitats autòctones.

Tenim diversos contenidors documentats de manera esporàdica com ara el tipus Mañá/Pascual A-4/T-11.2.2.4/5/6 (V – IV ANE), amb només dos exemplars provinents de Na Guardis, la Mañá/Pascual A-4/T-12.1.1.1. (segon quart IV/III ANE – I ANE), de la qual tan sols se'n coneix un també procedent de Na Guardis, i la Muñoz E-2/T-9.1.1.1. (finals III/segona meitat II ANE – inicis I ANE), amb un únic testimoni al Turó de les Abelles (Guerrero 1999: 77 – 81); no obstant, com veurem més endavant serà la la Mañá C2b o T-7.4.3.3 un dels més significatius, si bé les

147 "La ciudad de Gades, y con ella toda la costa sur de Hispania, llegó durante la Antigüedad a ser sinónimo de prosperidad ligada a la pesca y a la transformación "industrial" de los productos del mar (Chic y Garcia, 1997: 12)" García 2001b: 11.

seves proporcions segueixen sent escasses en els àmbits de Mallorca i Menorca.

D'ençà de l'inici de la Segona Guerra Púnica canviarà la situació de les ciutats fenícies peninsulars respecte a Cartago que s'imposarà sobre elles per tal d'assegurar-se aliats fidels a Aníbal, a partir de disposicions militars, polítiques i administratives, cosa que provocarà la pèrdua de sobirania per part dels nuclis del sud-est, i s'agreuja a mesura que avanci el conflicte amb Roma (López 2000: 52).

A partir de la victòria romana a la Batalla d'Ilipa (206 ANE), Cartago pateix el cop decisiu pel que fa a la retirada de la seva oposició a la península, fins que el sud caigué per la força. Roma aplicà unes dures imposicions fiscals com a càstig pel suport donat al bàndol cartaginès (excepte en el cas de Cadis, que obtingué el tractat de ciutat federada).

D'ençà d'aquest moment canviarà l'organització econòmica i productiva de la zona. La irrupció de l'imperi romà suposarà l'establiment d'un sistema tributari a partir d'imposicions econòmiques, l'extracció d'excedents agrícoles, monetaris i de mà d'obra d'aquests territoris conquerits. El plus producte necessari per fer front als pagaments imposats per Roma s'obté a partir d'ara mitjançant el comerç esclau i l'aplicació del sistema productiu esclavista, que culminarà entre els segles II i I ANE; la percepció d'excedent extret del treball esclau motiva la producció de mercaderies que seran emprades com a valor de canvi, cosa que provoca un increment de l'activitat comercial i d'acumulació de la riquesa (López 1995: 114 – 115).

Al contrari del que es pugui pensar, no s'abandonen les formes locals en la nova dinàmica productiva sota el control romà sinó que es mantenen les estructures econòmiques i els circuits comercials existents, sota una nova òrbita (García 1998: 57). Mostra d'això es la continuïtat morfològica amb els contenidors fenicis dels recipients que es fabricaran a partir d'ara (com les Mañá – Pascual A4 que segueixen la línia de les Vuillemot R-1) (García 1998: 60)¹⁴⁸.

L'estat romà s'apropiarà de la producció de salaons monopolitzant l'explotació de

148 També hi tenim les Cadis A5 que es mantenen al mercat fins substituir-se per morfotipus romans, produint-se entre finals del segle V o inicis del IV ANE fins la primera meitat del segle II ANE. També tenim els tipus Cadis C1 i Cadis E2 que es produeixen entre el segle IV ANE i inicis o mitjans del segle II ANE, estant aquestes darreres presents als campaments numantins (García 1998: 60 – 63).

la sal, la gestió de la qual anava a càrrec de *publicani*, als qui havien de pagar el cost de la sal per tal de fer les salaons. Això comportava l'increment dels costos de producció d'aquesta indústria, cosa que contribuirà a la implantació del treball esclau (com hem dit més amunt) per tal d'incrementar la producció per cobrir el sobre-cost de la mateixa (López 1995: 119). Tot i la introducció del sistema de producció esclavista, encara es mantenen els patrons productius púnics pel que fa a la fabricació d'àmfores encara al segle II ANE, existint centres amb separació espacial de la manufactura i del lloc on s'elabora el contingut, sistema no propi del model esclavista romà (on la producció de contenidor i contingut es troben al mateix lloc o són molt properes), però sí de l'economia púnica (Garcia 1998: 218). La producció estandarditzada de baix cost que instaurà l'imperi romà comportarà la circulació de peces més barates que faran entrar en crisi el sistema productiu artesà de les ciutats fenícies occidentals, que, com a resposta, acabaran per adoptar el sistema productiu esclavista emprat per Roma (López 1995: 120).

La Mañá C2b/T-7.4.3.3¹⁴⁹. és el tipus que materialitza aquesta nova realitat econòmica i que, de retruc, és el contenidor d'aquesta zona que més presència té a Mallorca i Menorca. Imita l'anterior forma púnica de la Mañá C2a/T-7.4.2.1/T-7.4.3.1, d'origen centre-africà, i es produeix fins una mica més enllà de la caiguda de Cartago el 146 ANE, entre el 110/100 – 50/30 ANE (Ramon 1995: 212 – 213) sent el seu apogeu a la segona meitat del segle II ANE, coincidint amb el gran auge comercial de la zona (López 1996: 120 – 121; García 1998: 67).

Procedeixen de la zona costanera, mediterrània i atlàntica de l'àrea adjacent a l'Estret de Gibraltar, sent possible que també es produís a terrisseries com els Forns de Cadis, Kouass, Banasa o Cerro de la Mar (Ramon 1995: 213). Es distribueixen per Catalunya (Burriach, Badalona, Riells la Clota), Múrcia, País Valencià, Galícia, Portugal, Ceuta, Melilla, Andalusia, França, Itàlia (Ostia i Albintimilium), Àfrica (Marroc i Argel) i les Illes Balears (Ramon 1995: 213).

149 Existeix un tipus lleugerament anterior a aquest que constituïria per Joan Ramon la primera versió de l'àmfora cartaginesa T-7431 dels tallers fenicio-púnics de l'Extrem Occident i la zona atlàntica: "(...) el T-7.4.3.2. no puede ocultar el hecho de ser hijo de manos extrañas a la escuela cartaginesa: la posición y forma de las asas y sobre todo la espalda, exageradamente corta, oblicua y poco hemisférica, que fuerza la proyección del cuello a un arqueamiento poco perfecto y esbelto, casi angular. Son, entre otros detalles, inequívocos reflejos de un modelo cronológicamente hablando no muy lejano a las T-7.4.3.1. Pero, en definitiva, una versión lejana y excéntrica del prototipo original" (Ramon 1995: 211).

Un dels seus principals elements diagnòstics són els llavis motllurats i de secció allargada i ametllada, que presenten una gran varietat formal interna tot i que es constitueixen en general com a remats del coll (Ramon 1995: 212)¹⁵⁰.

Són àmfores més lleugeres que el tipus que substitueixen les Cadis o Mañá-Pascual A4, més fàcils de fabricar, amb forma més cilíndrica i vora exvasada, cosa que facilita l'abocament del seu contingut, que serien bàsicament salaons (López 1996: 119).

Per concloure, dir que aquest contenidor serà el darrer amb morfologia púnica que arribarà a les Illes Balears procedent de l'àrea de l'Estret de Gibraltar, sent substituït, com veurem en apartats posteriors, per recipients itàlics (de morfologia i procedència), amb els quals conviuran durant un cert temps, fins el segle I ANE¹⁵¹.

4.1.2. L'àmbit itàlic

A banda de l'ebussità, l'altre gran àmbit des d'on arriben contenidors amfòrics a Mallorca i Menorca és l'itàlic. Les principals importacions seran les àmfores grecoitàliques en un primer moment, seguides per les Dressel 1, en les seves tres variants, però sobretot la 1A. També en trobem de produïdes a les províncies en el context en què Roma deslocalitza la producció de la península itàlica a les àrees perifèriques per tal de reduir costos, sent les de la zona catalana i andalusa les que es documenten majoritàriament a les Balears.

En aquest apartat les veurem per separat, analitzant la península itàlica, la Laietània i la Bètica de manera separada, si bé s'entenen dins un mateix marc global.

4.1.2.1. L'àmbit de la península itàlica

La principal mercaderia que produirà i exportarà la península itàlica serà el vi. La

150 "En realidad es importante señalar que una de las características que distinguen algunos de los bordes de las ánforas T-7.4.3.1., de las T-7.4.3.3., es que la cara externa del borde de éstas últimas muchas veces es vertical y acentuadamente "colgante" (Ramon 1995: 212).

151 Segons Ramon la seva desaparició es situa entre el 50 i el 30 ANE (Ramon 1995: 210 – 211), mentre que altres com Guerrero consideren que no es pot marcar el límit de manera precisa (Guerrero 1999: 83).

vinicultura es desenvolupa des de ben antic, molt abans de la dominació romana del territori, sent elaborat pels etruscos i els grecs de la Magna Grècia establerts a la zona (sobretot al sud de la península i a l'illa de Sicília). Ja al segle V ANE, i de manera més intensa entre el IV i el III ANE es produeixen una sèrie de contenidors amb forts lligams morfològics entre sí i que es coneixen com a àmfores grecoitàliques (Panella 2010: 16). Aquest terme va ser establert per Benoit (Benoit 1954)¹⁵², i segons Manacorda faria referència a contenidors amb el cos en forma de baldufa i de cronologia anterior a les Dressel 1, (Tchernia i Zevi 1979; Tchernia 1986: 309; Hesnard *et alii* 1989), que de fet es consideren el tipus previ.

Les grecoitàliques tindran una gran projecció pel que fa a la seva distribució a tota la conca mediterrània i a les zones més orientals de l'imperi com ara Delos o Corint (Will 1982: 343; Vandermersch 1994; Keay i Williams 2005); la diversitat dels centres de producció també fou molt notable, fabricant-se tant a la mateixa península itàlica com a alguns àmbits provincials; marquen el tímid inici d'un procés que s'incrementarà notablement en moments posteriors: la deslocalització de la producció romana.

Sicília¹⁵³ fou el seu focus de producció més antic, produint-se entre el IV – III ANE també a la Magna Grècia, Ischia, Apúlia i la zona de Nàpols (Panella 2010: 16 – 17). Les grecoitàliques més antigues porten segells grecs (com és el cas per exemple de les trobades al derelict de la Secca de Capistello a Lípari) (Tchernia 1986: 48-49), mentre que al segon quart del segle III ANE ja n'apareixen en llatí (Panella 2010: 27 – 28)¹⁵⁴.

La projecció econòmica dels contenidors grecoitàlics assoleix ja a mitjans del segle

152 "(...) questa denominazione intendeva mettere in evidenza i rapporti tra un gruppo anfore di età ellenistica caratterizzate da elementi tipologici comuni, ritenute tra le più antiche produzioni italiane, e il mondo greco, da cui si riteneva che il modello derivasse. La terminologia è stata generalmente accolta, nonostante i tentativi di sistematizzare su nuovi basi la loro tipologia." (Panella 2010: 16).

153 Will (Will 1982) i posteriorment ho confirmà Vandermersch (Vandermersch 1994), a partir d'anàlisi petrogràfics i dels segells que apareixien impresos, considera Sicília com el lloc de fabricació dels tipus més antics, els que ella anomena 1A. També apunta que el tipus 1C podria provenir de Cosa i l'1D d'una zona propera a Cosa i Pompeia. Investigacions més recents (Vandermersch 1994), suggereixen com a zona de procedència pels tipus 1C i 1D la costa d'Etrúria, el sud del Laci i la Campània, així com Lucània, el *Bruttium* i la Sicília púnica (Keay i Williams 2005).

154 Tradicionalment es considerava el timbre *Ti Q. Iuventti* (documentat a la Grand-Conglué) un dels més antics sobre aquests contenidors en llengua llatina, datant-se a finals del segle III i primer decenni del II ANE tal i com recollia Tchernia, però més recentment se n'han documentat altres (*N. Aulanius* o *L. Valerios*) del voltant del 250 ANE lleugerament més antics (Panella 2010: 28 – 29).

III ANE un relleu molt notable pel que fa a la seva comercialització, produint-se en paral·lel un seguit de canvis morfològics que donaran lloc a àmfores de majors dimensions i perfils ovoïdals més allargats, a diferència de les àmfores anteriors més arrodonides i baixes. És a dir, s'observa el mateix procés que el que hem analitzat amb les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1 (al punt 4.1.1.1.) i en un moment molt similar; que consisteix a produir recipients amb major capacitat, resistència i més manejables, amb un grau major d'estandardització (Panella 2010: 18). Coincidint amb el fenomen de transformació dels contenidors, entre finals del segle III ANE i a inicis del II ANE es produeix a la península itàlica un increment del comerç marítim que suposa l'obertura de nous mercats (cosa que afavoriria als productors de vi italians i contribuiria al desenvolupament de la seva producció) i, de l'altra, el nou panorama, un cop acabada la segona guerra púnica, esdevindrà òptim per al desenvolupament de la producció vinícola i oleària (Tchernia 1986: 58); com hem dit més amunt, aquest procés repercutí en la morfologia de les àmfores, alhora que s'incrementà el nombre de terrisseries que en fabricaven (Panella 2010: 34).

El volum d'exportacions de productes itàlics (entre els quals el vi juga un rol fonamental) s'incrementà en relació a l'expansió política i territorial romana, tant a les províncies hispàniques, com en la posterior conquesta transalpina i fins hi tot en la tutela de Grècia i Macedònia, entre altres àmbits (Tchernia 1986: 98). L'expansió armada territorial romana anava acompanyada de l'ampliació de mercats als quals exportar els seus productes; d'aquesta manera motivava el creixement de la producció pròpia obtenint beneficis cada vegada majors de la seva distribució. Així, el rumb que pren l'economia romana a partir d'aquest moment es basa en la implantació d'un sistema agrícola d'explotació intensiva destinat a abastir la metròpoli, a incrementar els guanys de l'estat i a consolidar el seu domini als territoris de nova conquesta a partir d'aquest model productiu.

Aquest procés s'aguditzarà sobretot a partir del segle II ANE, d'una banda per una intensificació de la producció local que a la segona meitat del segle esdevingué molt abundosa i excedentària (Panella 2010: 22), i de l'altra arran de les imposicions tributàries sobre les zones conquerides i les noves províncies, per tal

de treure'n excedents productius (Hopkins 1980: 101); així s'estendrà el sistema de producció esclavista de la metròpoli a la resta del seu territori.

També en el marc del segle II ANE, la producció d'àmfores grecoitàliques s'estén a l'àrea adriàtica i la costa tirrènica central d'Itàlia (sent importants focus el Laci, Campania, Etrúria, Tarento, Salent, Spina, Adria i Aquileia entre altres). Aquesta s'ampliarà encara més a mesura que l'imperi romà descentralitza la seva producció a les províncies, trobant-les a zones fins llavors receptores de la península itàlica, com a Marsella, la península ibèrica (com a Torre Blanca) (Pons 2002: 276), al nord d'Àfrica (Tchernia, 1986: 42-53; Toniolo, 2000), imitant-se per part dels agents púnics, com es documenta a Eivissa amb les PE-24.

Pel que fa a les Illes Balears, val a dir que arriben des de les primeres produccions grecoitàliques de finals del segle IV ANE (tot i que la seva presència és molt modesta) fins les més recents prèvies (i contemporànies) a les Dressel 1, amb les quals sovint és difícil diferenciar-les.

Existeixen molts estudis i propostes de classificació dels contenidors grecoitàlics, que, a diferència d'allò que ocorre amb altres tipus, no compten amb una definició morfo-tipològica única emprada de manera uniforme per la comunitat científica, existint encara a dia d'avui poc acord sobre la seva definició i caracterització¹⁵⁵. Davant aquesta indefinició tipològica sobre la catalogació de les àmfores grecoitàliques, ens hem vist obligades a establir un criteri de classificació a partir de les sistematitzacions realitzades fins el moment, que figura a l'annex 2 i que aquí tan sols esmentarem amb un quadre resum en el qual sintetitzem les característiques de la variant antiga o arcaica, la mitja o plena i, finalment la recent, en transició cap a la Dressel 1A.

No és la nostra intenció la de resoldre la problemàtica de la tipologia de les àmfores grecoitàliques ni tampoc la seva denominació cronològica, que d'altra banda es troba en procés de reformulació per part d'experimentats investigadors com ara Panella (Panella 2010); tan sols pretenem aquí establir un cert ordre i criteri a partir de les classificacions vigents per tal d'aplicar un mètode sistemàtic

155 *“La situazione degli studi su questa famiglia di anfore “visceralmente eteroclita” si riflette nel disagio che accompagna la lettura delle sintesi di cui oggi si dispone, anche di quelle più aggiornate. Benché non siano mancati tentativi di far ordine, la tipologia delle grecoitaliche è infatti sostanzialmente ancora assai confusa.”* (Panella 2010: 81).

de diagnòstic.

	Cronologia	Tipus de vora	Característiques	Correspondències
GI arcaica	Finals IV – inici III ANE	Perfil horitzontal Bec d'ànec	Cos en baldufa amb pivot curt, cilíndric i buit. Alçada: 60 – 70 cm. Diàmetre màx: 34 – 36/40 cm Diàmetre vora: 11 a 15 cm	Vandermersch V Will 1A Toniolo ADRIA 1 i 2
GI plena	2a ½ III – inici II ANE	Triangular horitzontal	Cos ovoide, allargades i apuntades, pivot massís i cilíndric. Alçada: 75/80 – 90/95. Diàmetre màx: 32 a 35 cm. Diàmetre vora: 11/13 a 15/16 cm.	Vandermersch VI Will 1C i 1D Toniolo ADRIA: 2A i 4C 3, 4, 5, 6, 8, 10, 13, 14, 15 i
	2a ½ III ANE – 1a ½ II ANE	Base obliqua		Vandermersch VI Will 1C, 1D i 1E Toniolo ADRIA: 4A a la 8A 13A a la 15A 9
	2a 1/2/finals III ANE – 1a ½ II ANE	Base còncava		Vandermersch VI Will 1C, 1D i 1E ADRIA: 4B a la 6B 13B a la 15B 17B i 8B 6C 11 i 12
GI recent (transició)	Segle II ANE (2a ½ II ANE)	Perfil allargat i en franja	Cos allargat, ovoide i apuntat, amb pivot massís i cilíndric. Alçada: 80/85 a 95 cm. Diàmetre màx: 33 a 35 cm. Diàmetre vora: 13 a 16 cm.	Will 1E Toniolo ADRIA 16, 17, 18 17A

Figura 4.5. Caracterització tipològica i cronològica de la proposta de classificació de les àmfores grecoitàliques, amb la correspondència amb les sistematitzacions de Will (1982), Vandermersch (1994) i Toniolo (2000).

Després de la destrucció de Cartago i la intervenció transalpina del 129 ANE, s'assoleix el monopoli romà del vi a la Mediterrània amb un caràcter altament especulatiu de les transaccions comercials que permetia l'obtenció de grans beneficis econòmics. Malgrat no estar encara en època imperial, el proteccionisme per part de la República (sobretot en època tardo-republicana) s'anava incrementant, mirant de reduir l'oferta i evitar la competència¹⁵⁶ (Carandini 1989: 511).

Així, d'ençà del II però també posteriorment en el segle I ANE, es pot dir que el vi romà és emprat com un instrument d'exploració de les províncies marginals i dels mercats de les zones incorporades a l'imperi, per tal de satisfer les necessitats de la península itàlica i per mantenir la riquesa de les classes dirigents (Tchernia 1986: 94), obligant-la a replantejar el seu sistema productiu.

Les Dressel 1 (així com la campaniana A¹⁵⁷) són les dues produccions que exemplifiquen aquest procés de consolidació i expansió del sistema de producció esclavista, ja que són productes fabricats en enormes quantitats de manera estandarditzada (reduint-se el cost i el temps de producció, així com també la qualitat de l'objecte) orientats al comerç i a l'obtenció de béns de canvi. Es tracta de produccions destinades fonamentalment a la seva exportació via marítima, generant productes més barats i de menor cost (López 1995: 120); això s'aconsegueix gràcies a la reducció de les despeses tant pel que fa a la matèria prima (fabricant-se contenidors encara més estilitzats, en el cas de les àmfores, en els quals s'inverteix menys argila), a la força de treball (és treball esclau que no es remunera) així com al temps (són productes estandarditzats que es fabriquen més ràpidament). Es pot dir que les Dressel 1 (sobretot la 1A) són un símbol del domini del vi itàlic a Occident en època republicana, si bé la Lamboglia 2 ho serà per l'Orient (Carandini 1989: 510). Estem en el moment de la generalització del consum de vi itàlic, sobretot a les províncies occidentals de l'imperi, tant a ciutats com a vil·les, iniciant-se en aquests moments la producció de vins de gran qualitat i

156 *"Si passa dunque dalle condizioni varie, disordinate e non burocratiche dell'imperialismo avanzate a quelle normalizzate, regolamentate e trasparenti dello stato imperiale, ormai in sé compiuto."* (Carandini 1989: 511).

157 És molt probable que la campaniana A ja circulés a partir del 200 ANE juntament amb els contenidors grecoitàlics (Panella 2010: 45), però és el binomi que fa amb la Dressel 1A el que exemplifica la deriva econòmica capitalista de la República de Roma.

fama com el Falern, només a l'abast d'un sector (Carandini 1989: 510).

La classificació per les àmfores Dressel 1 vigent fou proposada per Lamboglia (Lamboglia 1955: 252 – 260) i Benoit (Benoit 1957: 263 – 272) fa més de cinquanta anys, i tot i no estar absent d'alguns problemes encara es manté vigent avui (Tchernia 1986: 312 – 313; Keay i Williams 2005)¹⁵⁸. Segons aquesta, es distingeixen tres tipus: Dressel 1A, 1B i 1C.

Es tracta d'una producció que trenca en part amb la trajectòria morfològica anterior d'arrel grega, per alçar-se com la gran mercaderia vinària romana (Panella 2010: 60)¹⁵⁹. Les Dressel 1A es considera que començarien a produir-se entre el 140 i el 130 ANE (normalment es situa el 135 ANE) fins mitjans del segle I ANE (Tchernia, 1986; Py 1993: 53; Keay i Williams 2005). La variant 1B seria lleugerament més tardana i es dataria entre el darrer quart del segle II ANE fins finals del segle I ANE (Py 1993: 53; Keay i Williams 2005). Finalment, les Dressel 1C es situen entre finals del segle II ANE fins del darrer quart del segle I ANE (Py 1993: 53; Keay i Williams 2005).

L'element diagnòstic més clar per distingir entre les tres produccions és la vora, que varia de manera notable entre les tres formes, si bé mantenen la seva tendència triangular. El cos és molt similar en tots els casos, però s'observa una tendència progressiva a l'allargament i estilització del recipient en les tres variants, que culmina amb les Dressel 1C (per més detall sobre les característiques morfològiques dels tipus, veure l'annex 1).

El seu principal focus de producció fou la península itàlica en un primer moment, concentrant-se a la costa tirrènica (d'Etrúria a Campània) i més al sud (Tchernia 1986: 45) a les àrees l'*ager Volterranus*, l'*ager Pisanus*, Rosignano Marittima, Cosa, Pompeia, Cropani Marina, Baxos i Naxos (Keay i Williams 2005), tot i que acabarà imitant-se també a les colònies, com ara a Catalunya (López i Martín 2008b: 690; 2007: 33-34), França i la costa sud d'Andalusia (García 1998: 71 – 74).

158 "Following an early classificatory scheme by Lamboglia (1955), the type is conventionally subdivided into three sub-types, known as the Dressel 1A, 1B and 1C, which are still used today." (Keay i Williams 2005).

159 "La terza rottura (...) è infine rappresentata dalla nascita delle Dressel 1 (...) che benché derivino dalle precedenti e siano prodotte spesso nelle stesse officine, sono anfore "antigreche" ("antihellénique" per eccellenza o "anhellénique", fuzionali per standardizzazione, robustezza e maneggevolezza alla crescita esponenziale del commercio vinario della tarda repubblica." (Panella 2010: 60).

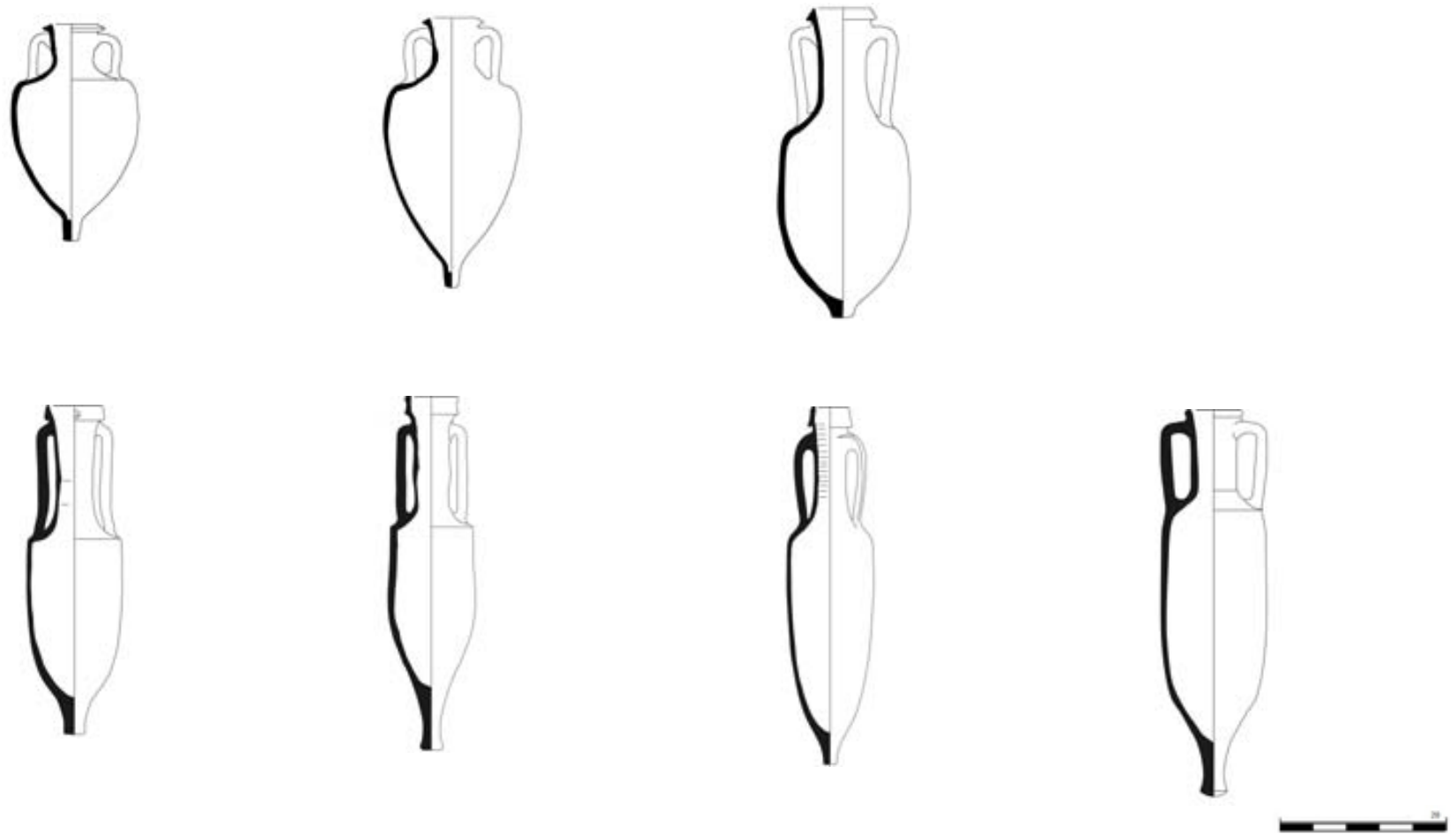

Figura 4.6. Representació dels principals contenidors amfòrics itàlics (fila superior, de dreta a esquerra: grecoitàlica arcaica, plena i recent; fila inferior; Dressel 1A, 1B, 1C i 2/4).

Serán un contenidor molt freqüent a tota la conca mediterrània, sobretot a la banda occidental (si bé també se'n troben a l'est) sent especialment comunes a la costa francesa, a tot el territori peninsular ibèric i a la Lusitània; també arribaran també a zones més allunyades com l'interior de França, Alemanya o Anglaterra (Keay i Williams 2005). Pel que fa al cas que ens ocupa, són un tipus molt ben representant a les Illes Balears.

A finals de la República, el panorama del vi itàlic està dominat per l'existència d'una viticultura pròspera el producte de la qual era consumit tant per l'elit romana (les produccions de major qualitat, considerades mercaderia de luxe), per la plebs urbana (com a base de la seva alimentació, juntament amb el pa), i alhora destinat a les províncies i més enllà, vers el mar Egeu, l'Àfrica occidental, la península Ibèrica i la Gàl·lia (Tchernia 1986: 125) en el marc d'una crecuda exponencial de l'activitat comercial itàlica (Panella 2010: 60). A partir d'ara, s'experimenten canvis econòmics importants dins el marc imperial que es tradueixen també en la producció amfòrica.

La *pax romana* assolida en època imperial (que s'inicia el 27 ANE) trencarà les barreres que tancaven el mercat itàlic entrant en escena amb força les províncies occidentals (Carandini 1989: 512). Assoleix el zenit el procés de deslocalització de la producció que de manera tímida s'havia començat a donar en moments anteriors; Itàlia ja no s'abastirà a ella mateixa ni exportarà el seu vi a les províncies, sinó que es convertirà en receptora i consumidora del producte resultant de les seves empreses fora de la península. El centre econòmic de l'Imperi romà serà ara la península ibèrica i la Gàl·lia, passant la península itàlica a una posició de semi-perifèria, en un context de plenitud d'imperi – món (Carandini 1989: 514).

L'indicador principal d'aquest fet serà la substitució de les Dressel 1 per les Dressel 2-4, contenidor per excel·lència d'aquest moment. Així, tant les Dressel 1 com també les Lamboglia 2 (substituïdes per les Dressel 6) desapareixen als darrers decennis del segle I ANE per un nou tipus amfòric (Tchernia 1986: 126, Carandini 1989: 512; Panella 2010: 56).

Els tallers que en el seu moment fabricaren les grecoitàliques, i posteriorment les

Dressel 1, començaran a partir d'ara a fabricar aquest nou contenidor vinari, en una successió lineal (tal i com evidencia el fet que les mateixes inscripcions trobades per a Dressel 1 referents al vi de Falern i de Fondi apareguin també sobre Dressel 2-4) (Tchernia 1986: 127). Es tracta d'un tipus amfòric que pren com a referent les àmfores de nanses bífides de Cos (Carandini 1989: 512; Keay i Williams 2005; López i Martín 2008a: 65).

En un primer moment es fabrica a la península itàlica, concretament a l'àrea tirrènica, però ràpidament s'imita de manera molt prolífica a les províncies de l'imperi, sent una de les àrees de producció més intensa la Laietània (com veurem al següent apartat). Amb aquesta producció culminarà el procés de deslocalització de la producció de vi a l'imperi, si bé ja s'havia iniciat anteriorment. Canviarà el panorama econòmic i productiu de la península itàlica, conduint a la reorientació de la indústria vinícola local¹⁶⁰; aquesta, es dedicarà a la producció de vins de luxe de molta qualitat per al consum de les classes més benestants, afectant al dinamisme econòmic itàlic (Carandini 1989: 514).

La normalització i monetarització al territori romà que es produeix en aquest moment afavoreix l'especulació itàlica, al haver-se transformat allò que abans eren àrees marginals de l'imperi en províncies productives, cosa que alhora es tradueix en mercats consumidors d'una gran quantitat de vi tant de baixa com de mitja qualitat (Carandini 1989: 513).

No obstant, no desapareixeran del tot les exportacions de vi itàlic després del regnat d'August, sinó que encara continuaran en alguns casos, vinculades especialment a vins de qualitat de consum restringit, com el de Falern o Sorrent (Tchernia 1986: 148). A més a més, sembla ser que a finals del segle I ANE i inicis de l'I NE es produeix al territori itàlic un increment de les vil·les, que es transformen des de la unitat productiva tardo-republicana, i perduraran fins el II NE (Panella 2010: 64).

Dins la regió itàlica, la Campània és el focus principal que produeix Dressel 2-4, trobant-se també a Etrúria i més al nord, a diverses zones de l'Emilia Romagna,

160 *"I viticultori in Italia rimasero in un primo momento attoniti di fronte a questo capovolgimento del mercato, persero tempo e quando corsero airipari era ormai tardi: il vecchio privilegio era perduto."* (Carandini 1989: 513).

arribant fins hi tot a Trieste, al sud d'Itàlia (com ara a Puglia o Calàbria, per exemple) i a Sicília (Naxos, Lípari i Portinenti) (Keay i Williams 2005). La seva producció es documenta des del 70 ANE a les zones de Pompeia i Brindisi arribant fins al segle III NE (Keay i Williams 2005)¹⁶¹. Les àmfores Dressel 2-4 produïdes a la península itàlica s'estenen al llarg de tot l'imperi romà, distribuïnt-se fins la Gran Bretanya, Lusitània, el nord d'Àfrica, Egipte i l'est de la Mediterrània, arribant a zones properes al Mar Roig i l'Índia (Keay i Williams 2005).

A banda de la zona de producció itàlica i la catalana, i de l'illa egea de Cos d'on són originàries, de Dressel 2-4 també se'n fabriquen a l'Àfrica, al sud de Tunis, la Bètica, País Valencià (la variant anomenada Almadrava, que es produiria a més de en aquesta regió a Catarroja i Oliva) Egipte, *Cilícia* (entre el Mar Roig i Beirut), França (d'una banda a la part baixa del Loira i de l'altra a Lió) i fins hi tot a Anglaterra (a la regió de *Verulamium*), tot i que amb petites proporcions. Presenten algunes variacions morfològiques entre sí tot i que segueixen tenint els trets distintius d'aquest morfotipus, entre els que destaca la vora arrodonida en forma d'anell i les nanses bífides. La cronologia de la seva producció és pràcticament la mateixa tot i fabricar-se en centres diversos, comprenent les darreries o mitjans del segle I ANE fins el segle II i fins hi tot III NE (Keay i Williams 2005).

Dintre dels límits cronològics que ens ocupen en aquest treball, es tracta del darrer contenidor vinari itàlic que arribarà a Mallorca i Menorca.

4.1.2.2. L'àmbit Citerior o de la *Tarraconensis*¹⁶²

L'àmbit de la Citerior o de l'aquella posteriorment serà la *Tarraconensis*, és un dels punts principals de la Mediterrània Occidental del qual es servirà Roma en la seva dinàmica de deslocalització de la producció fora de la península itàlica, com hem apuntat anteriorment. La viticultura (i, en conseqüència, la fabricació de

161 "(...) In general terms, production seems to have continued throughout the first century AD. More specifically, the Vesuvian eruption of AD 79 must have destroyed the Pompeian and Sorrentine vineyards, and possibly many in the *ager Falernus*, as well as disrupting the road system and port facilities in the region (Williams, 2004). In some parts of Italy, however, Dressel 2-4 were still being made at the beginning of the third century AD (Freed, 1989)" (Keay i Williams 2005).

162 En aquest treball emprarem els qualificatius "citerior" i "tarraconense" com a sinònims per en concret referir-nos a la zona catalana d'aquesta província (especialment, de les àrees de les províncies de Tarragona i Barcelona), si bé la província comprendria una àrea molt major.

contenedors amfòrics pel vi) serà una de les activitats més importants, sense oblidar les salaons i l'oli, però en altres zones més allunyades de l'àrea catalana (Beltrán 2008: 295 – 299).

Vindrà introduïda de la mà de veterans de guerra que s'implanten al territori que acabaran per esdevenir en poblacions itàliques que fixaran la seva residència a Hispania, i introduiran els sistemes de producció romans a la zona (Molina 1997: 346) destacant l'entrada del conreu de la vinya en una zona on fins al moment no es cultivava aquesta espècie. Si bé no es coneix amb exactitud el funcionament del sistema d'explotació agrícola, és probable que es basés, com a Itàlia, en les *villae* però aquesta no seria l'única solució ni s'extrapolaria de manera lineal la realitat itàlica (Tremoleda 2008: 131); altres formes serien possibles, com ara una distribució descentralitzada que es basaria en una estructura jerarquitzada en la qual la vil·la jugaria un paper central, comptant amb diversos punts satèl·lit especialitzats en activitats diverses; de totes maneres, és estèril pretendre un comportament uniforme i homogeni per tota la zona (Revilla 2008: 144; 190).

L'elaboració de contenidors amfòrics i de vi, així com el seu comerç, funcionarien de manera descentralitzada en diferents centres de producció, com evidencia la gran diversitat de marques i segells¹⁶³; existrien infraestructures diverses amb una organització de la producció excedentària i la comercialització de la mateixa, sent difícil però apropar-nos a les seves formes de propietat (Revilla 1993: 147). Aquestes instal·lacions serien fundacions *ex novo*, no reciclant-se els tallers que havien fabricat àmfores ibèriques, sinó que se'n fan de nous per aquestes noves produccions (Pascual 1987: 125). És probable que els centres d'explotació agrícola i les terrisseries coincidissin en molts casos (com ocorre a Nostra Senyora del Port), si bé també podrien existir de manera independent, sense fabricar gairebé mai àmfores de manera exclusiva, sinó que es combinaria amb vaixel·la de taula, ceràmica fina i material constructiu¹⁶⁴ (Tremoleda 2008: 130; Carreras i Guitart

163 Segons Comas, la diversitat de segells posaria en relleu l'existència de diferents propietaris a diferència del que s'apunta per la vil·la de Cosa segons les investigacions de Manacorda i Carandini, on la producció de vi estaria controlada per pocs propietaris que monopolitzarien tot el procés (Comas 1985: 14).

164 "Aquests productes complementaris semblen destinats a satisfer una demanda local o regional dels establiments rurals i urbans de la zona, a la vegada que mantenen i amortitzen unes instal·lacions industrials que segurament estarien inactives una part de l'any, donada l'estacionalitat del gruix de la demanda amfòrica (...)" (Tremoleda 2008: 131).

(eds.) 2009: 15). En concret, el vi de *Tarraco* estarà vinculat al consum per part de determinats sectors privilegiats de la societat, sobretot en època flàvia antonina, rere el qual s'ha de tenir present l'interès d'aquestes classes de potenciar una producció que controlaven (Revilla 2008: 220).

Ja al segle II ANE, quan es funden les ciutats de *Baetulo* i *Iluro*, en un context marcat per les Guerres Africanes, les invasions dels pobles nòrdics (cimbris i teutons), la proletarització de l'exèrcit romà i el problema agrari, que sacsejava la República de Roma (Guitart 1987: 145), s'inicia la primera producció d'excedent vinari a la Citerior destinat a la seva exportació, amb la imitació de la Dressel 1.

La identificació dels primers exemplars de la Dressel 1 citerior es produeix a Montpalau (Pineda de Mar) i Burriac (Cabrera de Mar), mentre que les més antigues les tenim als centres del Vilar (Valls) i a Cabrera de Mar, establiment republicà tardà que va coexistir amb el proper *oppidum* ibèric de Ca l'Arnau, coincidint el seu abandonament amb la fundació d'*Iluro*, on s'hi instal·là un centre productor de ceràmica fins els segon decenni del segle I ANE (López i Martín 2008a: 33-34; 2008b: 690). Es produeixen entre els últims decennis segle II ANE – mitjans segle I ANE (sent la seva expansió màxima entre el 75 – 50 ANE)¹⁶⁵.

Des de les terrisseries de Cabrera de Mar, Darró (Vilanova i la Geltrú), El Vilarenc (Calafell), El Vilar (Valls), Tomoví (Albinyana-Santa Oliva), es distribueixen a altres zones del Principat, així com a València, Mallorca, Menorca i França. Morfològicament són molt similars al tipus itàlic que imiten, tot i que presenten algunes variacions, existint també diferències entre els individus més antics i els més recents (López i Martín 2008a: 41). És característic de les produccions més antigues (provinents bàsicament del Vilar) la presència d'àmfores de petit format, que reproduïxen fidelment la forma dels exemplars més grans (López i Martín 2008a: 38).

Entre la segona meitat del segle II ANE i inicis del segle I ANE s'experimenten canvis al panorama de la zona. Sobretot al segle I ANE és quan es produeix el

165 "Por consiguiente, podemos concluir que las producciones más antiguas de ánforas citeriores que imitaron a las grecoitálicas y las Dr 1 A deben situar-se entre el circa 125 a. C. y el circa 75 a. C. En esta segunda fecha ya se habría iniciado -quizá un decenio antes- la manufactura de los tipos Dr. 1 B, 1 C y 1 citerior. Este último alcanzó la máxima expansión entre el 75 y el 50 a. C., aunque convivió con las formas Tar. 1 y Pasc. 1, de manera cada vez más residual, llegando hasta un momento indeterminado próximo al cambio de era." (López i Martín 2008b: 692).

màxim desenvolupament de la tecnologia romana; a l'àrea interior de la Citerior s'estenen les vil·les, seguint un esquema similar al del litoral, especialment al nord, amb fundacions flàvies com *Egara* (Terrassa) o *Aquae Calidae* (Caldes de Montbuí). Així, els nuclis originaris de ciutadans romans establerts a les millors terres de la depressió pre-litoral acaben per aglutinar els centres del seu entorn (des de la primera meitat del segle I ANE), i esdevenen municipis flavis, transformant-se el territori a partir del conreu de la vinya, gestionada principalment per mitjanes propietats (Guitart 1987: 147). A aquest procés contribuí la dissolució que feu Cèsar de les legions pompeianes, que suposà l'establiment de més de 8.000 colons junt amb el de contingents de població de les zones més pobres de Roma, consolidant la seva presència al territori¹⁶⁶ (Molina 1997: 349).

No obstant, tot i existir aquesta producció de vi prèvia, és d'ençà de l'època d'August quan s'estableixen els grans eixos comercials a partir dels quals s'articularen les diverses exportacions tarragonines experimentant-se la màxima intensificació de l'activitat productiva i comercial de la zona¹⁶⁷ (Revilla 1993: 117); és ara quan es posa en circulació el volum major i més divers de contenidors amfòrics de tota la seva trajectòria econòmica (Miró 1988: 191).

La pràctica totalitat de tallers de la Tarraconense fabriquen formes amfòriques diferents (en alguns casos fins a cinc en el mateix taller, com ocorre a Llafranc i l'Aumedina), totes elles teòricament per al mateix contingut: el vi¹⁶⁸. Aquesta diversitat formal en els contenidors vinaris fa pensar en vins de qualitats diferents destinats a consums diversos.

Contràriament a una imatge uniforme del treball artesà (Revilla 1993: 116), la diversitat de processos tecnològics en els mateixos tallers (sobretot pel que fa a argiles diferents) que es documenta en alguns casos¹⁶⁹ posa de relleu la

166 "De esta forma, César aseguraba el control del territorio, su puesta en producción al tiempo que se deshacía de molestos e improductivos contingentes poblacionales." (Molina 1997: 349).

167 "(...) durante la época augústea tenemos en circulación todos los tipos anfóricos fabricados en Catalunya, excepto la Dressel 1 layetana. En cuanto a la variedad, es pues el período más importante, especialmente los decenios posteriores al cambio de era". (Miró 1988: 197).

168 "Detrás de ello se subyace la cuestión de la organización de los alfares, caracterizados por una multiplicidad de formas, aparentemente incompatible con una actividad destinada a la producción, en grandes cantidades, de un envase sin retorno y destinado a una amplia distribución. Esta situación es tanto más extraña cuanto que las distintas formas contienen aparentemente, un mismo producto: el vino." (Revilla 1993: 115).

169 Un dels casos més significatius és el del mercat de Santa Caterina a Barcelona, on conviuen

complexitat de la producció terrissera i les característiques diferents d'uns contenidors que es deriven d'una mateixa cadena operacional manufacturera (Martínez 2007; 2009).

Per tant, estem davant una zona que produirà vi de manera intensa i especialitzada, elaborant productes de qualitat diferent en un mateix moment, fent evident la diversitat de consumidors als quals arribaven els productes d'aquest àmbit. El fet que a banda de les imitacions es produeixin formes pròpies i originals (cosa que també succeirà a la Bètica, com veurem al punt següent) és simptomàtica de la maduresa i expansió que assolí la producció de vi hispànic (Molina 1997: 349).

La fundació de *Barcino* en aquest context, evidencia la prosperitat dels nuclis urbans laietans i la nova dinàmica de reorganització de les províncies hispàniques per normalitzar la situació jurídica de la Citerior, concentrant-se colons i ciutadans en allò que ja són vertaders nuclis urbans (Guitart 1987: 148). El territori el pla de Barcelona oferia unes condicions d'allò més òptimes tant per la producció vinícola com per la producció ceràmica, especialment amforal (Martínez 2009: 117). En aquest marc d'intensa activitat econòmica, el vi s'estendrà per les províncies occidentals, arribant a la Gàl·lia, al *limes*, la Bretanya, la península itàlica, a Cartago i, evidentment, Hispània, produint-se en aquest moment el moment àlgid de l'exportació del vi laietà (Guitart 1987: 149; Miró 1988: 191; Revilla 1993: 170 – 171).

La primera forma pròpia de la zona serà la Tarraconense 1 o Laietana 1, a la segona meitat del segle I ANE (entre el 40 – 20 ANE assoleixen *floruit*) decaient al penúltim decenni anterior a l'era, sense saber si arribà o no al segle I NE (López i Martín 2008a: 51-53; 2008b: 697).

La classificació actual diferencia una gamma molt variada de subtipus, com són les variants 1A, 1B, 1C, 1D i 1E, tenint també altres variants més minoritàries com la 2/Fenals 1 i 3. No obstant, comentarem aquí de manera conjunta els trets principals englobant les variants sota el concepte de Tarraconense 1, ja que comparteixen moltes característiques formals entre sí, i la seva cronologia de producció pràcticament la mateixa.

àmfores calcàries amb altres no calcàries (Martínez 2009: 107).

Els tallers de producció es localitzen bàsicament a Catalunya (sent el focus de producció principal dels quals l'àrea del Maresme i a l'àmbit del Vallès); destaquen entre altres les terrisseries de Llafranc (Palafrugell), el Collet de Sant Antoni (Calonge), el Collet de Fenals (Lloret de Mar), Can Portell (Argentona), Ca l'Arnau i Can Mateu (Cabrera de Mar), Vilarenc (Calafell), Tomoví (Albinyana-Santa Oliva), i tal vegada Mas d'en Gras (Vila-seca). No està clar però podria ser que també se'n produïssin a Marsella¹⁷⁰.

El seu àmbit de distribució és força ampli, i comprèn, a banda de l'àrea catalana, diversos punts de la península (Aragó, País valencià i les Balears) així com també es documenta a diversos assentaments de França. Pel que fa a Mallorca i Menorca en trobem a *Pollentia*, Palma, Ses Païsses, Maó, i Son Fornés), pel que si bé és cert que hi són molt minoritàries, no es pot negar el seu consum a les illes (com s'ha plantejat en alguna ocasió)¹⁷¹.

Pel que fa als seus trets morfològics, val a dir que la vora és el principal element diagnòstic. És caracteritzen per llavis més o menys oberts decorats amb motlures a la part superior i inferior. A vegades aquesta motllura es desenvolupa cap enfora, cosa que provoca la inclinació de la vora i que aquesta tingui la cara externa convexa. No obstant, la variant 1E no presenta motlures, sinó que són verticals tant a la cara externa com la interna, arribant a confondre-la amb la Pascual 1, de la qual en són precedent directe. La forma del cos és, junt amb la vora, l'element que més canvia en els diferents subtipus de Tarraconense 1. Les 1A són les que presenten una tendència més ovoïdal del totes, mentre que les 1B i les 1E, són més esveltes i allargades, i les 1C més cilíndriques, arribant fins als 96 cm d'alçada com a màxim, en global respecte totes les variants (López i Martín 2008a: 47).

Si bé no aprofundirem en la qüestió epigràfica, la diversitat de marques i segells documentada en les àmfores d'aquesta zona posa de manifest un ventall ampli de realitats productives (Berni i Revilla 2008: 95 – 112; Arguelo i Huertas 2009: 89 – 96;).

170 "S'ha d'assenyalar, a més, que una forma semblant a la Tar 1 es produeix en pasta massaliota i s'ha trobat a Marsella datada de les darreries del segle I ANE" (López i Martín 2007: 50).

171 "De moment, però, no sabem si les illes, a més de ser un destí final dels productes, constitueixen una escala cap a Itàlia, ja que en aquesta darrera àrea les troballes són gairebé nul·les o, de moment, dubtoses." (López i Martín 2008a: 54).

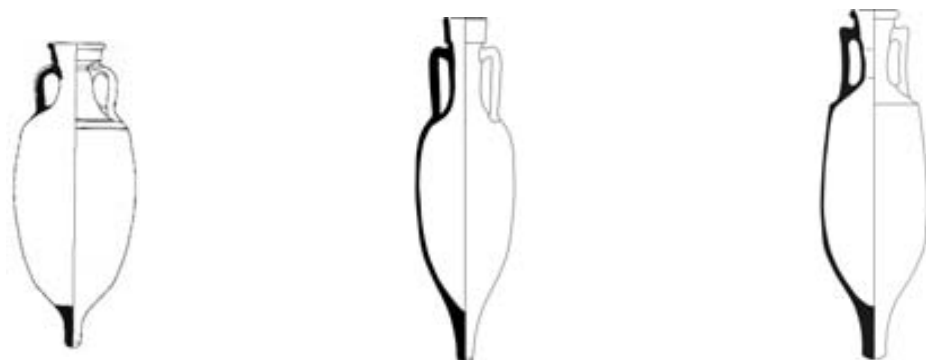

Figura 4.7. Representació dels principals contenidors amfòrics de la Tarraconense (de dreta a esquerra: Tarraconense 1, Pascual 1 i Dressel 2-4)..

Poc després de la Tarraconense 1, amb la qual conviu, es comença a produir la Pascual 1 com una imitació tardana de la Dressel 1 (en concret, de la variant 1C) (Molina 1997: 248). Es tracta d'un contenidor amfòric que es produeix entre el 40 ANE i finals segle I NE, sent el moment de màxim esplendor entre els principats d'August i Tiberi, (sobretot durant els primers vint anys de la nostra era); el seu consum cau en el mercat d'exportació tradicional cap al 60 – 70 NE, tot i seguir encara alguns decennis a nivell de consum local (López i Martín 2008a: 57-64; 2008b: 698)¹⁷².

La Pascual 1 es fabrica en un gran nombre de terrisseries disperses entre Llafranc i Benifallet, sent Catalunya la seva àrea productiva principal, tot i que també se'n fan al País valencià i França (López i Martín 2008a: 57-64; 2008b: 700-701).

Una de les principals zones de difusió d'aquesta àmfora és la Gàl·lia, la província que va rebre probablement amb major intensitat el vi laietà al ser tant receptora com zona de pas d'aquests productes¹⁷³, que substituiran el vi itàlic transportat fins llavors en les Dressel 1 (Miró 1988: 191; López i Martín 2008a: 64; 2008b: 700-701). La distribució amfòrica no és homogènia a tota la zona, sinó que presenta unes dinàmiques diferents; així, per exemple al sud-oest de la Gàl·lia desapareixen dels *oppida* amb el canvi d'era¹⁷⁴, mentre que a la vall baixa del Rodan es mantenen fins al segle I NE, sent el conjunt amfòric divers en funció de les característiques del poblament de cadascuna d'elles; així mateix la ruta de Narbona – Bordeus hauria estat emprada com a via de distribució d'aquests productes cap al nord-oest (Keay i Williams 2005)¹⁷⁵.

Entre altres zones més allunyades¹⁷⁶, també es distribueixen fins la Bretanya

172 "El ciclo vital de esta forma se inicia hacia el 40 a.C., según se ha comprobado tanto en los centros productores como en los lugares de consumo, singularmente en el sur y el centro de la Galia, destino de la mayor parte de la producción, puesto que a diferencia de la Dr.2-4, no es abundante en Italia, aún habiéndose registrado hallazgos." (López i Martín 2008b: 698).

173 "En tot cas, el mercat d'exportació per excel·lència cal cercar-lo a les Gàl·lies, on aquestes àmfores arriben per via marítima a través de la ruta de cabotatge, i s'estenen arreu seguint els coneguts eixos de l'Aude – Garona i del Roine (...) Aquestes vies de comerç connectarien, d'una banda amb la Britània i, de l'altra, amb el limes, a través del Rhin" (López i Martín 2008a: 64).

174 Es considera que aquest canvi (tal i com sovint s'apunta també pel que fa a l'àrea ibèrica) es deuria a una adopció progressiva de les pràctiques socio-econòmiques romanes, entre les que evidentment hi hauria el consum (i posterior producció) del vi (Miró 1988: 181).

175 A la Gàl·lia *Lugdunensis* (on la imposició romana és probablement més tardana) el primer tipus itàlic que apareix és la Pascual 1, sense tenir Dressel 1 com ocorre a la Narbonesa, i que indica una presència anterior de l'empremta de Roma (Miró 1988: 182).

176 La distribució cap a regions més septentrionals de l'imperi es produeix sobretot a partir d'un

(*Camulodunum*, Bagendom) (on arriba el vi precisament per circuits gals), el *limes* germànic (Goeblingen-Nospelt, Magdalensberg), el nord d'Àfrica (Cartago, Tànger, Alger), la península itàlica (tot i que en poques quantitats, però la seva presència està ben documentada com indica per exemple el dipòsit de la Longarina) i Sicília (Sur Lavezzi 3, Bonifacio), a banda del territori ibèric, especialment Catalunya, el País Valencià, Aragó, Andalusia i Múrcia (López i Martín 2007: 55 – 64). Pel que fa a les Balears, l'escassetat d'aquests contenidors (com hem vist que succeïa amb les *Tarraconense* 1) s'expliquen sovint amb el fet que les illes no eren focus de recepció sinó de pas d'aquests carregaments (Miró 1988: 194)¹⁷⁷; no obstant, el desenvolupament de la recerca treu a la llum més testimonis d'aquest tipus (com per exemple a Biniparratxet Petit i Son Fornés) que es decanten en favor d'un consum local.

A nivell morfològic, la Pascual 1¹⁷⁸ es caracteritza per la seva tendència estilitzada i allargada, diagnosticant-se a partir de la vora molt alta i vertical (entre 6 i 10 cm d'alçada), a vegades inclinada cap enfora, i llavis engruixits cap a l'interior (López i Martín 2008a: 55 – 57).

El següent tipus que es produirà en l'àmbit laietà seran les Dressel 2-4¹⁷⁹, que com vèiem al punt anterior d'aquest capítol, es tracta d'un contenidor itàlic que imitarà les àmfors de Cos i que serà fabricat a diversos àmbits de les províncies de l'imperi; per tant, la seva morfologia serà molt similar a la dels contenidors del mateix tipus produïts a Itàlia (i a altres sectors), diferenciant-les entre sí moment on la Gàl·lia comença a autoabastir-se amb la seva pròpia producció de vi (Miró 1988: 199).

177 "*La escasa vocación mediterránea*" de nuestra ánfora se pone de manifiesto en las Baleares, una de las vías de paso obligatorias hacia la Península itálica junto con la del cabotaje por los litorales galo e itálico. En efecto, frente a una cantidad importante de Dressel 2-4, sólo podemos mencionar varios cuellos en Pollentia y la marca de M PORCI de Torralba d'en Salord (Menorca) (la única presencia segura en la isla). Además, tenemos también el hallazgo submarino sin contexto (GONZÁLEZ SERRANO, 1976)." (Miró 1988: 194).

178 Recentment s'han distingit dues variants del tipus Pascual 1: la 1A i la 1B (López i Martín 2006: 57-64; 2008: 700-701), si bé, com hem fet amb la *Tarraconense* 1, les comentarem aquí de manera conjunta exposant-se detallades a l'annex 1.

179 "*Les àmfors Dr. 2-3 o 2-4, juntament amb les Pasc.1, són les més conegudes i significatives de la producció tarraconense. En aquest cas, però, no es tracta d'una forma original sinó d'una imitació d'un envàs per a vi estès per tota la mediterrània, l'origen del qual cal cercar-lo a les àmfors de Kos, que es van produir molt temps a la costa tirrènica i que s'ha anomenat de diverses maneres (...)* A casa nostra, adopta diverses variants, tot i que essencialment s'assembla als envasos itàlics, amb llavi semicircular, el coll cilíndric, unes espatlles ben marcades, el cos piriforme acabat en un pivot troncocònic i massís, tot plegat acompanyat de les característiques nanses de doble tija amb un colze acusat." (López i Martín 2008a: 65).

bàsicament per qüestions compositives¹⁸⁰. Val a dir que les Pascual 1 no desapareixeran tot i l'enorme difusió que tindran les Dressel 2-4 a partir que entrin al mercat, fabricant-se també de manera conjunta (com es documenta a Torre Llauder al Maresme, Adarró al Garraf, Vila-Vella i Can Pedrerol de Baix al Baix Llobregat, o a Fenals i Mas Carbotí a la Selva, entre molts d'altres).

S'ha apuntat que des de mitjans segle I NE la Dressel 2-4 és més emprada en les exportacions externes mentre que el tipus Pascual 1 es destinaria més aviat a un mercat interior de caire regional (Miró 1988: 118).

La seva producció s'inicia cap al primer decenni segle I ANE¹⁸¹- segle II NE, assolint el moment àlgid durant la dinastia Júlia-Clàudia, als decennis centrals del segle I NE¹⁸² (Miró 1988: 183), per abandonar-se alguns tallers (*figlinae*) entre el 60 i el 70 NE (López i Martín 2008a: 72-75).

En plena època d'August i iniciada ja la trajectòria de Roma com a imperi, l'empremta romana es deixa sentir cada vegada més als territoris incorporats, culminant el procés de deslocalització de la producció de la península itàlica a les províncies. En aquest moment la Tarraconense ja és una gran productora i exportadora de vi, des d'on es distribuïen productes de qualitats diferents a diversos àmbits mediterranis, reprenent i ampliant la projecció de la Pascual 1. S'ha apuntat l'existència de tres tipus de vi al *Conventus Tarraconensis*, segons la informació de les fonts escrites: el de la Laietània (de poca qualitat), el de *Lauro* (de l'àrea del Vallès) i el de *Tarraco*, el més apreciat de tots (Comas 1985: 14; Miró 1988: 184)¹⁸³.

180 "(...) A casa nostra, adopta diverses variants, tot i que essencialment s'assembla als envasos itàlics, amb llavi semicircular, el coll cilíndric, unes espatlles ben marcades, el cos piriforme acabat en un pivot troncocònic i massís, tot plegat acompanyat de les característiques nanses de doble tija amb un colze acusat." (López i Martín 2008a: 65).

181 La seva producció seria anterior a aquesta data ja que es realitza en base al vaixell Grand-Ribaud D (Var), pel que seria un *terminus ante quem* a l'inici de la seva fabricació (López i Martín 2008a: 72).

182 A partir de les troballes a Badalona s'ha establert la seva permanència fins el segle II, assolint el 50 NE unes proporcions del 50% respecte la resta de material amfòric documentat (López i Martín 2008a: 73).

183 Plini el Vell (24 - 79 NE) subratlla les grans quantitats de vi laietà que es produïen, i fa referència als vins tarragonins i de *Lauro* per la seva finor. *Marcial* (40 - 102 NE) considera el vi de la Laietània de poca qualitat (cuit i d'escàs valor); en canvi el vi de *Tarraco* és molt apreciat pel poeta, considerant-lo pitjor només respecte al vi de la Campània, cosa que també afirma *Sílio* Itàlic (25 - 101 NE). Més endavant, *Anneo Floro*, que probablement visqué en temps d'Adrià, també es refereix al vi tarragoní per igualar-lo en qualitat a l'italià (Miró 1988: 184).

Moltes marques epigràfiques apareixen en aquests contenidors i han permès dibuixar la seva dinàmica de circulació comercial. Segons l'estudi d'algunes d'elles, si bé seria probable una distribució comercial directa des de les vil·les costaneres (com sembla que seria el cas de El Morè, al Maresme, degut a la seva proximitat amb la costa) o bé a través dels cursos fluvials, és possible que les àmfores produïdes a l'interior es transportessin via terrestre amb carros i/o animals de càrrega, fins les principals ciutats amb ports comercials, com *Barcino*, *Baetulo* o *Iluro*, on s'emmagatzemaven en *horrea*¹⁸⁴ fins que arribaven els mercaders que les adquirien i distribuïen (Comas i Carreras 2008: 185).

Els principals centres productors d'aquest contenidor es troben a Catalunya tot i que també tenim indicis de la seva fabricació al País Valencià, com per exemple el cas de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat). Sembla ser que la producció valenciana de les Dressel 2-4 és més tardana que la catalana, iniciant-se en època de Neró fins el tercer quart del segle II NE. A nivell tipològic les àmfores valencianes són diferenciables per les pastes, els perfils més esvelts i les boques més obertes (López i Martín 2008a: 75).

Les zones que van rebre vi envasat en aquests contenidors van ser moltes i molt diverses, des de l'àmbit peninsular (especialment Catalunya, Aragó i les Balears) fins a França, Itàlia, *Rhaetia*, Anglaterra, l'Àfrica proconsular i Cartago (López i Martín 2008a: 72-75), sent la ciutat de Roma i el *limes* germànic¹⁸⁵ les principals àrees de distribució en època d'August (Keay i Williams 2005).

A les Illes Balears es documenten a diversos jaciments, com Cala Vellana (Menorca), Palma, Portopí, illot de Na Guardis, s'Hospitalet Vell, *Pollentia*, Ses Païsses i Son Fornés, per citar-ne alguns, que tal vegada haurien arribat a l'arxipèlag balear de mans dels comerciant púnics d'Eivissa (Miró 1988: 199).

Com a altres contenidors fora d'aquesta línia de recipients vinaris, trobem la producció de les Dressel 7-11 que es fabricaran a imitació de les bètiques originals, respecte les quals la pasta és el principal element diferenciador¹⁸⁶.

184 "Aquesta hipòtesi donaria sentit a la complexa composició dels carregaments dels derelictes de la *Tarraconense*, en els quals apareixen àmfores de diverses vil·les que no es troben molt allunyades entre si." (Comas i Carreras 2008: 185).

185Es documenta també a Magúnzia, Magdalensberg, Arrabona (Gyôr) (López i Martín 2008a: 72-75).

186 Les expliquem amb més detall al punt següent en referir-nos a les bètiques com a prototipus

Les Dressel 7-11 de la *Tarraconensis* es produeixen entre finals i l'últim decenni del segle I ANE – mitjan segle II NE, si bé és difícil indicar el final de la seva fabricació en alguns casos (López i Martín 2008a: 79).

A Catalunya s'en fan en una gran diversitat de centres, així com també al País valencià i la Gàl·lia (López i Martín 2008a: 78-79), i a Eivissa, on reben el nom de PE-41; tenen una presència molt notable a l'arxipèlag balear, en especial a Mallorca (Guerrero 1999: 76). Les Dressel 7-11 de la Citerior es distribueixen per l'àrea catalana, les Balears i França (López i Martín 2008a: 78-79). Pel que fa a les illes, se'n documenten a Portopí (López i Martín 2008a: 78-79) Ses Païsses, Biniparratxet Petit i Son Fornés entre d'altres.

Si bé s'ha vinculat el seu contingut amb salaons i derivats de peix, degut a què copien àmfores de la Bètica amb aquestes funcions, no està gens clara avui dia la natura del producte que contindrien; aquest, fins hi tot hauria pogut ser vi, com sembla probable per a les imitacions tarragonines de Dressel 7/11 (Comas i Carreras 2008: 183) i per les PE-41 ebussitanes.

A finals del segle I NE es produeix un descens progressiu de l'activitat econòmica tarragonina, quan alguns tallers desapareixen, com seria el cas d'Aumedina o Mas del Catxorro (Revilla 1993: 117), sense que això suposi la fi definitiva de la producció d'aquests tipus a la zona (Miró 1988: 204). De fet, alguns centres productius arriben fins a finals del segle I NE (com Adarró) i altres fins hi tot als segles II i III NE, com és el cas de Llafranc (Revilla 1993: 117), retrocedint el dinamisme econòmic que la zona havia experimentat en moments anteriors.

Tal vegada, sigui interessant per la trajectòria de l'àmbit productiu citerior observar altres regions de l'imperi que també diversifiquen la producció de contenidors amfòrics a partir de l'època d'August, com és el cas de la Gàl·lia Narbonesa. En aquesta zona conviu la producció de contenidors de morfologia diversa, de base plana i apuntada (com ara Corneilhan, on es fabrica Dressel 2-4, Pascual 1 i Gauloise 3 de manera contemporània); avançat el segle I NE les terrisseries experimenten un procés d'especialització en la producció amfòrica que culminarà amb l'estandardització del procés, del qual resultaran les Gauloise 4, en auge al segle II NE, que no tenim a Laietània. La fabricació d'aquest darrer tipus va original, figurant també la seva descripció a l'annex 1.

l·ligada a la nova realitat econòmica de la zona i a la seva necessitat d'exportar el producte resultant d'una activitat agrícola en expansió¹⁸⁷. Val a dir que en aquest pas del segle I NE al II NE, tot i el sosteniment econòmic, s'experimenta una reconversió dels nuclis urbans, entrant en desús alguns tipus amfòrics de la zona (Guitart 1987: 149).

Si bé es desconeixen a la Laietània els contenidors substituïts de la Dressel 2-4, es documenta una incipient producció de Gauloise 4 com a la zona Narbonesa, encara que en proporcions molt reduïdes que en els moments de la Tarraconense 1, Pascual 1 i Dressel 2-4, així com també respecte l'àrea gal·la, vertadera protagonista de l'activitat econòmica vitícola en aquest moment.

4.1.2.3. L'àmbit del sud-est de la Península Ibèrica (*Ulterior*, Bètica i Lusitània)

En aquest punt tractarem la producció d'aquells contenidors de morfologies romanes que es fabriquen al sud de la península ibèrica, comprnent territoris de l'actual Andalusia i Portugal, i que més projecció tenen en l'àmbit de les illes de Mallorca i Menorca. Aquesta zona en un primer moment (d'ençà de la divisió romana del 197 ANE) formaria part de la *Hispania Ulterior*, dividint-se en època d'August (27 ANE) en la *Baetica* i la Lusitània. Si bé sovint s'engloben sota un mateix concepte, les àmfores de la Bètica presenten un panorama fragmentat i complex sota el qual s'amaga d'una banda un tipus de ceràmica peculiar i característic, i una zona de producció molt àmplia i canviant (Garcia i Bernal 2008: 661).

Com hem apuntat abans quan parlàvem del món púnic, al segle II ANE comença a introduir-se el sistema de producció esclavista al sud de la Península Ibèrica, que culminarà al segle I ANE (quan la ciutat de *Gádir* assoleix el seu estatut municipal) cosa que provoca uns grans canvis en el model econòmic de la zona; aquests

187 "En el caso galo, este proceso de sustitución de un panorama multiforme por una fabricación cada vez más uniforme y estandarizada va unido a las necesidades de comercialización de una producción importante. El nuevo recipiente estandarizado caracteriza, así, una situación de fuerte expansión del vino galo (...) el desarrollo de una producción estandarizada y uniforme, a gran escala, va unido a la expansión de la producción agrícola y a su comercialización masiva." (Revilla 1993: 120).

s'evidencien, entre altres qüestions, per una ruptura de les tradicions ceràmiques locals i la implantació de tallers de producció d'àmfores romanes (Garcia 1998: 219) com ara veurem amb detall.

La integració de l'oligarquia gaditana al món romà provoca l'adquisició de noves terres per tal d'incrementar el seu prestigi local, adequant-se als esquemes de les classes terratinents romanes; coexistiran formes púniques i romanes als mateixos tallers amfòrics, en un marc de consolidació del règim de producció basat en el treball esclau a la zona (López 1996: 120), implantant-se el sistema de la *villae* basada en l'agricultura de plantació (Garcia 1998: 69). A inicis d'aquest segle, a Cadis es comença a produir la primera imitació d'un tipus amfòric d'origen itàlic la grecoitàlica recent, com s'ha documentat a Torre Alta, sent la Dressel 1C un altre recipient itàlic que s'imita a la zona, copiat sobretot a l'àrea de *Gádir* entre les dècades centrals i finals del segle I ANE (Garcia 1998: 73).

Durant el segle I ANE, sorgeixen les ovoides gaditanes que impliquen un punt d'inflexió entre les produccions púniques i les imitacions itàliques, apareixent en aquest moment el repertori amfòric típic de *Gádir*, que estarà plenament constituït al canvi d'era (Garcia 1998: 221) i serà simptomàtic de la maduresa de l'activitat econòmica de la zona (com hem notat també pel que fa a l'àrea catalana) (Molina 1997: 349).

Amb la consolidació del sistema productiu esclavista es produeix una necessitat major de contenidors amfòrics, davant l'increment tant de la producció agrícola com de la indústria de salaons. A finals del segle I ANE augmenta el nombre de terrisseries que comencen a concentrar-se intensivament als punts de fabricació dels productes d'exportació i s'expandeixen les formes amfòriques gaditanes (López 1995: 160 – 161; Garcia 1998: 76). No existeix acord pel que fa a l'origen d'aquestes morfologies, que si bé tradicionalment s'havien parangonat amb les àmfores tirrèniques (Garcia 1998: 75), la presència del vi d'Apúlia sembla que probablement hauria estat més intensa i igualada amb el del Tirrè, fent-les derivar directament de les formes locals, tant a la Bètica com a la Tarraconense¹⁸⁸ (Molina

188 “De este complejo entramado tipológico se extrae la importancia que debieron tener las producciones tardorrepublicanas de la Bética. En ese sentido, para explicar el despegue económico, a través de sus exportaciones, de la agricultura hispana en la época tardorrepublicana no sólo habrá que tener en cuenta las producciones catalanas, ampliamente valoradas porque han sido objeto de

1997: 465 - 466).

Un tipus fonamental pel que fa al desenvolupament de contenidors posteriors (com les Haltern 70, Dressel 7/11, Dressel 20 i fins hi tot les àmfores laietanes), i que marcarà tendència a la província hispana al establir una corrent formal i econòmica dintre de l'activitat comercial romana, serà la Lomba do Canho 67 (Fabiao 1989) el primer envàs hispànic propi (Molina 1997: 212; 2000: 641)¹⁸⁹. Presenten similituds morfològiques amb els envasos de transports alimentaris d'Apúlia i la Itàlia adriàtica, als que apareixen associats junt a les àmfores Maña C2/T-7.4.3.3., cosa que fa pensar en una estreta relació entre les àmfores apulo-adriàtiques (Lamboglia 2, àmfores de Brindisi – Apani 2, tipus Colombina) i les Lomba do Canho 67 de la bètica. (Molina 2000: 642; Fabiao 2001: 672; Almeida 2008: 70).

Es produeixen en època tardo-republicana al segon terç del segle I ANE (tot i que l'ús preferent se li dóna al tercer quart del segle I ANE), per ser substituïdes per altres contenidors en època d'August (Molina 2000: 641). Les Lomba do Canho 67 es fabriquen a l'àrea de la Vall del Guadalquivir i al Cercle de l'Estret de Gibraltar, així com també a la Lusitània (la darrera zona que s'incorpora a la producció d'aquest tipus) (Almeida, Garcia i González e.p.) (sent probable que també se'n produïssin a Sala, al Nord d'Àfrica), des d'on es distribueixen per les diferents zones de la Bètica, Portugal, França, Itàlia, Catalunya, València, les Balears (bàsicament Mallorca) i el nord d'Àfrica (Molina 2000: 640), arribant fins hi tot a l'Àsia Menor, com a *Ephesus* (Keay i Williams 2005).

A nivell morfològic, es caracteritzen per la tendència cilíndrica i ovoïdal del seu cos, assolint el diàmetre màxim a la meitat superior de l'àmfora. El coll és curt i s'uneix de manera suau amb el cos; vora lleugerament inclinada cap a l'exterior amb el perfil del llavi ovalat i una motllura molt pronunciada en la seva transició amb el

muchos estudios, sino también las béticas, que apenas han recibido la atención de la investigación española." (Molina 1997: 469).

189"La documentació hasta el momento analizada nos presenta un contenedor de transporte procedente del valle del Guadalquivir y el área de influencia de Cádiz, cuya fabricación se remonta a la primera mitad del siglo I a.C. Hemos visto que no se trata de un envase marginal, puesto que su difusión alcanza todo el Mediterráneo occidental, marcando una línea de desarrollo formal que se reconoce en otras ánforas posteriores (Dr 20, H70, Dr 7-11, Layetana/Tarraconense 1). Estamos, pues, ante un tipo que marca una tendencia en Hispania, enlazando con una corriente formal, y por tanto económica, perfectamente asentada en los circuitos comerciales romanos." (Molina 2004: 641).

coll, com a tret formal més diagnòstic. La secció de les nanses és el·líptica, presentant en alguns casos un nervi exterior i en d'altres més aviat una incisió; com a variacions formals particulars, les produïdes a la zona del Guadalquivir les nanses sempre arrenquen sota l'anell del coll, mentre que les lusitanes tenen les vores més exvasades i són en general més amples (Almeida, Garcia i González e.p.). Tot i la seva morfologia (especialment de la vora) i el fet que es fabriquin a una zona de gran tradició en la indústria de salaons i productes derivats del peix, no es consideren recipients piscícoles, o no de manera única. L'elevada presència de pastes del Guadalquivir documentades als jaciments de la *Hispania Citerior*, porta a considerar que la utilització preferent d'aquests envasos respondria a l'emmagatzematge d'oli, vi o conserves d'altres aliments (com *defrutum* per exemple), més que no pas salaons, sent probable que aquest recipient s'emprés com un contenidor multifuncional per contenir diferents mercaderies¹⁹⁰ (Molina 1997: 249; 2000: 638).

Amb el principat d'August s'arriba a una conjuntura favorable per l'economia imperial, situació que millora també les perspectives econòmiques de les noves províncies bètica i lusitana, però en especial de *Gádir* (Garcia 1998: 222), un dels motors de la zona. Es produeix un increment de les terrisseries d'àmfores que arriben a la quantitat de 38 a la Badia de Cadis. L'aparició de les vil·les a la Bètica serà resultat del procés d'ocupació del territori en època cesariana i augustea (Molina 1997: 460); els tallers moltes vegades s'emplacen en relació a la proximitat d'argiles i de vies de comunicació, més que no pas per la proximitat del mar (alguns tallers es situen fins a 3 km de distància respecte la costa). Es tracta d'instal·lacions no gaire grans on els possessors de *fundi* es dediquen tant a vendre com a envasar la seva pròpia producció, cosa que implica que es fabriquin diferents contenidors de manera simultània sense ser el contingut el determinant de la variant formal (Garcia 1998: 225 – 226).

En un marc de creixement dels centres urbans, i per tant de nous nuclis de producció i consum que alimenten el creixement de les explotacions agropecuàries

190“En conclusión, existen datos que avalarían cualquiera de los contenidos, lo que a modo de hipótesis podría significar que las ánforas LC 67 se utilizaran como envase de distintos productos, ninguno de forma exclusiva.” (Molina 2000: 638).

(Molina 1997: 461), funcionava una dinàmica separada de la gestió de la producció de mercaderies i l'especialització productiva (on podia donar-se el cas que un comerciant comprés el contenidor i el contingut a productors diferents), que perdurà fins la creació d'una indústria ceràmica a Cadis deslligada de la plantació i de la pesca a mitjans segle I NE (Garcia 1998: 227 – 228).

En aquest context, on encara la indústria de salaons segueix jugant un paper fonamental en l'economia bètica, apareix el tipus Dressel 7-11 (antic Beltrán I). Sota aquesta denominació s'engloben diferents variants definides per Dressel (de la 7 a la 11) que, per considerar-se excessives, s'agrupen en un gran bloc que fa referència a unes produccions morfològicament molt similars, que comparteixen cronologia i lloc de fabricació (Almeida 2008: 166). Aquests contenidors procedeixen dels tipus romans d'època republicana i el seu contingut principalment eren salaons de peix (Carreras 2000: 424)¹⁹¹.

Si bé és difícil donar-los una cronologia concreta, es considera que es produïrien en un marc de substitució dels contenidors de tradició púnica per uns altres de tipologia clarament romana; si bé es comencen a fabricar a la segona meitat del segle I ANE, aquesta substitució que hem esmentat es materialitza sobretot al darrer terç del segle I ANE, quan s'empren com el contenidor predilecte de salaons de la zona (Almeida 2008: 166). A finals del segle I NE es substitueixen per les formes Beltrán IIA i IIB, en un marc de contracció de l'activitat terrissaire gaditana i una progressiva decadència del vi i les salaons de la zona (Garcia i Bernal 2008: 678).

Es concentra la seva producció bàsicament a la zona costanera de la Bètica, és a dir, a Cadis, Almeria, Granada i Màlaga (Carreras 2000: 422).

Es caracteritzen per presentar uns llavis allargats i exvassats molt oberts cap enfora, amb l'extrem superior a vegades pla i altres sobresortint una petita punxa que s'inclina cap avall, mentre que també n'hi ha de més arrodonides. Acostumen a presentar una motllura a la cara externa, més o menys accentuada i sobresortint segons l'individu, que marca l'extrem inferior del llavi, a vegades amb un solc

191“*Las producciones de Dressel 7-11 seguramente se destinaban, por asociación, a contener las salazones obtenidas de la pesca de especies locales como el sábalo, y cuyas instalaciones de procesamiento parecen haber sido identificadas en Torre de los Herberos y Las Playas.*” (Carreras 2000: 424).

entrant; un dels trets característics és una mena de collarí que presenten. La cara interna acostuma a estar esglaonada. El coll el tenen allargat, cilíndric i en forma d'embut, més ample a la part inferior que a la superior, rematant-se a la base en pivots força llargs. Les nanses són allargades i no gaire sortints, sent més o menys acolzades segons l'individu. L'extrem superior recolza sota la vora, a l'inici del coll, i l'inferior descansa sobre les espatlles. La seva secció és entre ovalada i arrodonida, sovint amb nervis per la cara externa (o bé un central o diversos, és a dir, estriada).

A la segona meitat del segle I NE es produeix una especialització i increment de la mida dels tallers que manifesta la concentració de la propietat i l'aparició de noves formes amfòriques estandarditzades que simplifiquen les anteriors. Destaquen les de salaons, com les Beltán IIB i les Dressel 12, sorgint-ne d'altres amb continguts diversos com la imitació del contenidor vinari Dressel 2-4, les Haltern 70 (que igual que la Lomba do Canho 67 funcionaran com un contenidor multifuncional)¹⁹² i les Dressel 19-20 per un nou producte derivat de l'agricultura extensiva que es consolidarà a la zona, icona del moment que viu el model econòmic esclavista implantant: l'oli (López 1995: 173).

Així, es produeix una notable expansió i transformació de l'economia de la zona de *Gàdir* i els seus voltant, existint una gran complexitat tipològica, en la qual conviuen tipus antics i nous, deixant de produir els tallers més allunyats de la costa i sobrevivint els millor situats; ara és quan es produeix la màxima expansió de les salses bètiques (sobretot al primer quart de segle) (Garcia 1998: 230). El canvi en l'estructura econòmica i productiva que hem anat veient que experimenta la Bètica a la segona meitat del segle I NE, provoca un increment de les exportacions de vi alhora que disminueix la distribució d'àmfores salseres, sense que suposi una crisi econòmica¹⁹³. Ja abans de la conquesta romana de *Britania* el 43 NE, arribaven salaons gaditanes i vi de la bètica, que es refermen i consoliden a partir d'ara,

192 "La polémica del contenido de las Haltern 70 estriba en reconocer si los derivados de la uva (*sapa, defrutum*) tenían suficiente entidad como para ser comercializados por sí solos, o simplemente servían como preservantes para las olivas (...) las Haltern 70 parece que se destinaron a contener multitud de productos agropecuarios obtenidos en la región (olivas, derivados de la uva, salazones), tal vez con un predominio de las olivas." (Carreras 2000: 421).

193 De fet arriben encara de manera notable a l'atlàntic i les illes britàniques; més aviat que es tracta de petites crisi relacionades amb l'economia imperial (Garcia 1998: 239).

provocant el manteniment de la prosperitat de la Bètica al llarg del període flavi (Garcia 1998: 239).

Tot i que no tenen massa presència a les Balears, i menys en la cronologia que ens ocupa, comentarem aquí breument la seva trajectòria per tal de fer-nos a la idea de les transformacions i canvis que una zona comercial d'arrel fenicio-púnica experimenta quan passa a formar part de Roma, a partir dels seus contenidors amfòrics.

Un dels tipus més importants que es produirà a la zona i que assolirà una gran expansió, són les Haltern 70¹⁹⁴, datades entre el segon quart i mitjans del segle I ANE fins l'època antonina, assolint el *floruit* durant regnat d'August (Carreras 2000: 420). A finals del segle I NE (com la Dressel 7/11) donen pas a altres tipus de contenidors de formes menys conegudes i minoritàries (Garcia i Bernal 2008: 678).

Es tracta d'un tipus originari de la Bètica, que es produeix bàsicament a la vall alta i mitja del Guadalquivir, però que també es fabrica a França, a la vall del Rodan. Des del seu inici aquest tipus es dispersa ràpidament per l'oest de la Mediterrània i el nord de l'Atlàntic¹⁹⁵, arreu de tota la Península Ibèrica i el nord d'Àfrica, fins Anglaterra, Alemanya, França i Itàlia (Carreras 2000: 420).

Morfològicament, es caracteritzen per presentar una vora allargada i arrodonida en l'extrem superior, amb la cara externa convexa i amb una motllura o solc cap a la meitat de la mateixa; per la cara interna són més aviat còncaves. A l'extrem inferior arrenca el coll de manera marcada amb un angle aproximat d'uns 90°. En les transformacions que pateixen aquestes àmfores al llarg de la seva trajectòria, els recipients d'època flàvia presentaran acanalacions al llavi. El cos és cilíndric, mentre que el coll és allargat en forma de collarí; aquest patí diverses transformacions en la trajectòria d'aquest recipient amfòric augmentant la seva longitud progressivament. Les nanses presenten una acanalació central a la cara externa (Carreras 2000: 420).

194 "Aunque resulta aventurado relacionar la Haltern 70 a algún envase predecesor, su forma se parece a la Oberaden 83 y Lomba do Canho 67, envases béticos producidos en el Guadalquivir de cronología anterior y contemporánea." (Carreras 2000: 420).

195 "(...)es interesante destacar su importante presencia en las costas atlánticas peninsulares donde es el ánfora predominante (p.e. León, Astorga, Campa Torres, A Coruña), y su concentración en las rutas fluviales galas del Ródano, Sàone y Rhin." (Carreras 2000: 421).

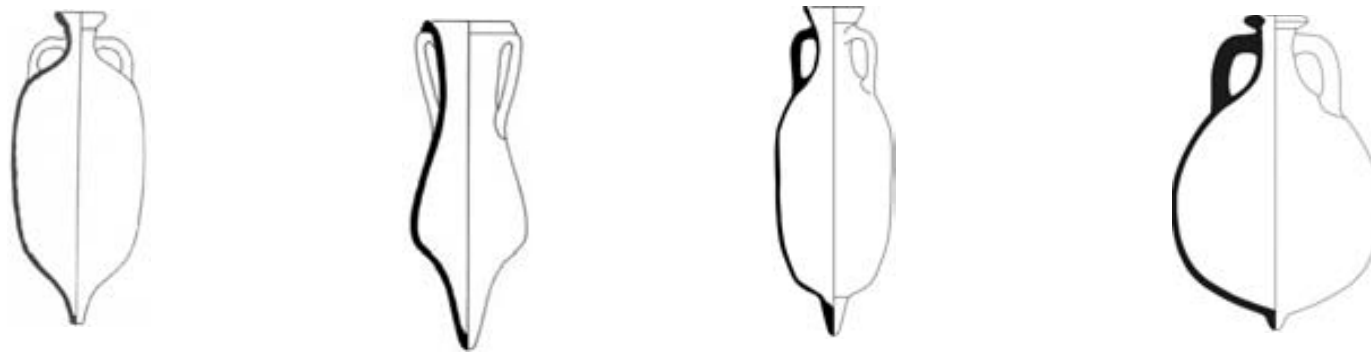

Figura 4.8. Representació dels principals contenidors amfòrics de la Bètica (de dreta a esquerra: Lomba do Canho 67, Dressel 7/11, Haltern 70 i Dressel 20).

Respecte al contingut s'han documentat ossos d'oliva i de raïm, així com resina i restes de substàncies marines; existeixen inscripcions on s'anuncia que contenen *defrutum*, *muria* i *sapa* entre d'altres substàncies, pel que es considera (entre altres qüestions) que les Haltern 70 serien un recipient multifuncional¹⁹⁶ pel que fa al producte contingut (Carreras 2001: 421).

Part dels beneficis obtinguts en la indústria de salaons s'inverteixen a partir d'ara en la producció d'oli (López 1995: 173), necessitant contenidors per aquest producte. Un dels recipients d'oli que tingué més significació a la zona fou l'àmfora Dressel 20; de fet, es tracta del contenidor oleari més característic del comerç marítim del Mediterrani dels tres darrers segles de la nostra era (Molina 1997: 265). La seva producció estaria molt relacionada amb les Haltern 70, tal i com ho indica, entre altres coses, la presència dels mateixos segells en ambdós contenidors¹⁹⁷ (Carreras 2000: 420).

La Bètica comptava amb diferents factors que farien favorable l'explotació de l'olivera, entre els quals es troba el bon clima de la zona (que permet el funcionament de diferents conreus i que aquests proliferin en abundància), l'existència d'excedents alimentaris i miners per invertir-hi, i les bones comunicacions fluvials i marítimes; aquests elements afavoriran la implantació de l'olivera per abastir a Roma en forma de tributs estatals (Pons 2009: 76). Pel que fa a aquest tipus d'explotació sembla més probable que funcionés a partir de petits propietaris més que no pas en grans latifundis, sent el principal focus les vil·les de la vall mitja del Guadalquivir, entre Còrdova i Sevilla. Totes les terrisseries on es produeix aquest tipus de contenidor es troben a la vorera del Guadalquivir i del Genil, als trams on aquests rius són navegables, per facilitar en transport fluvial (Pons 2009: 74).

Les Dressel 20 es produeixen a la Bètica (tot i que a la Tarraconense també se'n fabriquen algunes en proporcions molt més reduïdes).

196“Las Haltern 70 parece que se destinaron a contener multitud de productos agropecuarios obtenidos en la región (olivas, derivados de la uva, salazones), tal vez con un predominio de las olivas.”(Carreras 2000: 421).

197“El origen común de los centros de producción con las Dressel 20 se ve confirmado en la coincidencia de sellos como el CFVFAVITTI o inscripciones pintadas con el nombre de VRITTI; además se han documentado restos de Haltern 70 en prospecciones superficiales en un lugar próximo a Arva, importante figlina de Dressel 20 (Remesal. com. Pers.)” (Carreras 2000: 420).

Les diferents variants morfològiques d'aquest contenidor ofereixen una cronologia global des d'època de Tiberi (generalitzant-se a partir de Claudi) (aproximadament del 10 ANE) arribant fins al segle III NE (*ca.* 280 NE) (Martín-Kilcher 1983: 337 – 347; Molina 1997: 266). Aquest tipus amfòric es distribueix especialment per les províncies occidentals de l'imperi romà i a Roma, la capital de l'Imperi, estant present també a assentaments militars d'Anglaterra i Alemanya al llarg del *limes* (Beltrán 1970: 464; Revilla 1993: 120; Keay i Williams 2005). Aquest recipient sembla ser l'únic emprat en el comerç de l'oli de la zona, produint-lo en exclusiva els tallers de la vall del Guadalquivir; aquesta estandardització en la producció amfòrica està relacionada, amb el gran volum i dinamisme que assoleix l'explotació de l'olivera, així com amb una gran expansió de la distribució del producte a l'exterior¹⁹⁸.

Són àmfores que es caracteritzen sobretot per un cos globular i hemisfèric; la seva tendència tant arrodonida porta a considerar fins hi tot que no tindrien espatlles sinó que el cos fa un *continuum* sense diferenciar aquesta part del cos; es rematen a la base amb una petita punxa, fins hi tot en ocasions aparenta un mugró. El coll és molt curt, i la vora arrodonida, a vegades pot tenir la seva secció una aparença lleugerament quadrangular, diferenciada del coll. Algunes variants més tardanes presenten una vora punxeguda i triangular amb motlures en la cara externa. (Keay i Williams 2005).

Si bé a la primera meitat del segle II NE segueix funcionant la producció de salaons del sud peninsular, l'estructura econòmica romana (incapaç de mantenir la producció i el consum en uns nivells necessaris pel manteniment de l'administració i de l'exèrcit) i la transformació de l'imperi, des d'una confederació municipal a un estat nacional, afecta també a la Bètica. Centres manufacturadors com el de Puente Melchor evidencien el canvi productiu en la fabricació de contenidors amfòrics, dins una tendència de concentració dels tallers que acaba de cristal·litzar-se en època severiana; en aquest moment, es produeix un canvi que separa la realitat econòmica imperial dels nous esquemes productius, traduint-se en la substitució

198 "Es sintomático que esta uniformidad y homogeneidad de la forma vaya unida a un proceso de producción masiva que, a su vez, responde a una comercialización a gran escala del aceite bético, proceso en el que el papel de incentivación y control del estado romano es fundamental." (Revilla 1993: 121).

d'àmfores tradicionals per noves formes que imiten les gal·les i les gaditanes, en un marc de decadència que acabarà per desplaçar la indústria gaditana a un lloc secundari en els mercats occidentals (Garcia 1998: 246). Així, a finals del segle II NE es produeixen nous tipus amfòrics mal coneguts en un context de reorganització del sistema de recollida de l'oli bètic i d'una reducció de les importacions a Roma. La decadència de salaons hispanes (que coincideix amb el mandat de Còmode) no es tradueix de la mateixa manera a la *Lusitania*, que encara es segueixen mantenint. Cal tenir en compte (entre altres factors) els efectes que provoca la irrupció de les produccions africanes per entendre la definitiva caiguda de la producció de mercaderies alimentàries de la Bètica: l'hegemonia productiva africana, gestionada per colons que treballen la terra en grans latifundis, produint una gran quantitat de mercaderies, acaba per desplaçar les salaons hispanes. A més a més, la *Tarraconense* i la *Narbonense* faran la competència a la Bètica, així com també el Mar del Nord, cosa que provocarà l'abandó dels comerciants bètics de les rutes atlàntiques, degut tant a la competitivitat local com a l'increment de les produccions lusitanes i africanes. Tot aquest conjunt de factors provoca la caiguda de les exportacions bètiques de salaons que s'intenten compensar en un increment de l'oli i el vi per tal de cercar la recuperació econòmica diversificant els productes exportats (Garcia 1998: 245).

A finals del II però sobretot al segle III NE es produeixen contenidors de vi com les Keay Ia en un context de prosperitat de la costa andalusa. A mitjans segle III NE les salaons s'inclouen també en els productes fiscals de la *annona*, fent que les produccions sud peninsulars, entre finals del III i IV NE, estiguin lligades a l'abastiment de l'exèrcit, l'administració i la *plebe frumentaria*, a més de participar en el comerç privat. Es pot dir que al llarg de la seva trajectòria, el comerç bètic segueix les oscil·lacions que experimenta el comerç de l'imperi romà: durant l'època de Claudi s'incrementa el trànsit comercial, mentre que amb Neró es produeix una situació de crisi que es recupera amb Vespasià, per retrocedir amb Domicià i tornar-se a recuperar amb Trajà (Garcia 1998: 234).

Entre els segle IV i V NE finalitza la producció amfòrica gaditana, molt afectada per la superioritat africana, tot i que seguiran els contactes comercials de la

Mediterrània amb la zona de l'Estret de Gibraltar un cop desaparegut l'Imperi romà d'occident (Garcia 1998: 249). Val a dir però que la Mauritània Tingitana estarà connectada al món romà a partir de rutes comercials amb *Ostia* (Roma) però també amb Cadis. Al *Monte Testaccio* la majoria d'àmfores que apareixen són hispanes observant-se una absència aparent de produccions tingitanes, cosa que ha fet demanar-se a alguns investigadors quins serien els contenidors que s'emprarien per exportar els productes mauritans. Aquesta qüestió, ha suscitat polèmica entre els que apunten la possibilitat que de fet la Tingitana exportés sota nom hispà i que fins hi tot la Bètica pogués exportar-hi contenidors per emmagatzemar el seu producte (Gozalbes 2002: 134) i qui veu aquesta hipòtesi com a anti-econòmica¹⁹⁹, tot i que no se sap en quins contenidors es transportava l'oli de la Tingitana i a la zona no tenim tallers de Dressel 20 (Pons 2009: 80).

No obstant, la Bètica també es beneficiarà de l'activitat comercial de Mauritània, tot i que les produccions africanes acabin per desplaçar-les, existint una xarxa comercial entre els segle I ANE – III NE que perpetraria el cicle de l'estret plantejat per Tarradell en època cartaginesa. Aquest consorci comercial però es trencarà amb la creació de la província romana de la Tingitana, que afectarà als *negotiatores* de les ciutats meridionals hispanes; no obstant, Otó (69 NE) tornarà a la Bètica l'administració de la Mauritània (Gozalbes 2002: 135); aquesta qüestió fa patent que tot i la disminució del flux d'exportacions bètiques i de la seva desaparició en favor de productes d'altres zones, es traduiria en una reconversió econòmica, en la qual no hem d'oblidar el paper que la Bètica jugarà en la gestió de les exportacions de la Tingitana, d'on obtindrà notables beneficis.

Finalment, des de la integració de la *Mauretania Tingetana* a l'imperi (a partir del 40 NE) la província nord-africana entra plenament al context econòmic del Mediterrani occidental romà, sense ser ni una àrea sub-desenvolupada ni un satèl·lit de la Bètica, que produeix oli suficient per destinar a a l'autoconsum i abastir a Roma (explicant-se la presència d'oli bètic a la Tingitana resultat d'un comerç lliure entre privats), vi i salaons (Pons 2009: 125). Però això ja forma part d'una altra història.

199 A banda hi hauria el segellat del vi, ja que es considera que qui omple el contenidor ha de saber a qui correspon cada segell (Pons 2009: 80).

4.2. Anàlisi compositiva del material amfòric: proposta metodològica de diagnòstic i classificació de les pastes dels contenidors amfòrics

Atendre a la qüestió de la composició de les diferents pastes que presenten els contenidors és d'obligada dedicació a l'hora d'analitzar la materialitat amfòrica i les variables que hi conflueixen. Com acabem de veure en el punt 4.1. és habitual que un mateix tipus s'imiti en diferents àrees de producció, sent insuficient, per tant, la seva forma de cara a determinar-ne la procedència.

La nostra proposta neix de la necessitat de sistematitzar l'observació i classificació de les pastes observades en la nostra investigació. En un primer moment, ens limitàvem a descriure els trets compositius de cadascun dels fragments observats, analitzant-los a ull nu i amb lupa, anotant el tipus de desgreixant i els elements visibles, la seva proporció i la talla, la coloració de la matriu, la cocció, etc. No obstant, a mesura que anàvem realitzant més observacions, es feia patent com existien un seguit de fragments que compartien els mateixos trets de manera reiterada, distingint-se entre sí diverses categories d'associacions compositives; a aquesta observació, se li sumava el fet que sovint coincidia la pasta definida amb el tipus amfòric en el qual s'identificava. Davant aquestes evidències, vam considerar necessària la definició i categorització dels diferents tipus de pasta observats per tal de sistematitzar la totalitat de la mostra amfòrica a analitzar a partir de la mateixa metodologia de treball, per després passar a la seva contrastació empírica amb l'aplicació de la tècnica analítica petrogràfica, per veure com l'observació microscòpica es tradueix (o no) a nivell de composició dels contenidors²⁰⁰. Creiem que és fonamental un tipus d'estudi en aquest sentit, ja que permet endreçar de manera sistemàtica la realitat observada i fer-la més comprensible, alhora que la contrasta analíticament amb la definició compositiva (petrogràfica en el nostre cas).

La mostra sobre la qual realitzàrem les nostres observacions ha consistit en el 30% del total d'individus d'una mateixa tipologia amfòrica²⁰¹, que donen un total de 138

200 Agraïm a l'equip d'anàlisi petrogràfic les làmines primes realitzades i en especial al Prof. Dr. David Gómez Gras que ens ha ajudat en aquest estudi a partir del seu anàlisi.

201 El volum total de les àmfores compren totes les campanyes de Son Fornés des de 1975 a 2009.

exemplars. Els tipus concrets sobre els quals hem analitzat les pastes són els següents: les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1 a partir de la PE-14/T-8.1.1.1., fins la PE-18/T-1.3.3., afegint la sèrie 2 (excepte la PE-23) i la PE-41; les itàliques (grecoitàliques i Dressel 1 en les seves variants); púniques centre-mediterrànies i de l'Estret de Gibraltar (Mañá C2a/T-7.4.2.1. i Mañá C2b/T-7.4.3.3.) i provincials, tant de la zona catalana com de la bètico-lusitana (Tarraconense 1, Pascual 1, Haltern 70, Dressel 7-11 i Lomba do Canho 67)²⁰².

A partir del seu estudi, hem anat definint diferents tipus de pasta²⁰³, que han anat modelant-se i modificant-se a mesura que augmentava el nombre d'exemplars analitzats. Així, hem distingit tres grans grups: les pastes itàliques, les provincials i les púniques, dintre de les quals hi tindríem les ebussitanes i les de la resta d'àmbits púnics (centre-mediterranis i de l'àrea de l'Estret de Gibraltar). Cada tipus de pasta es defineix a partir dels elements que la componen, assenyalant la seva natura (si són minerals volcànics, hematites, quars, mica, etcètera), la seva proporció (estimant-ne els percentatges) i la dimensió dels mateixos, observant també la matriu argilosa en la qual s'insereixen (de manera natural o artificial).

La variable tipològica, és una dada fonamental ja que, combinada amb la petrografia, ens permetrà identificar tipus de pastes amb àrees de producció concretes d'uns o altres contenidors, cosa que esdevé molt difícil, per no dir pràcticament impossible, quan ens trobem davant de fragments informes²⁰⁴. Això a la llarga ens permetrà avaluar la dinàmica de les importacions amfòriques al relacionar-les amb una àrea de producció concreta, en un context històric determinat.

No obstant, tot d'una es feren patents problemàtiques que evidenciaven la complexitat de l'estudi de l'anàlisi compositiva de les produccions ceràmiques, en el qual s'insereixen les amfòriques. Sovint un mateix tipus amfòric apareixia amb

202 Val a dir que d'alguns tipus la mostra analitzada no ha pogut anar més enllà d'un o dos individus degut a què estan molt poc representats en el marc del jaciment estudiat; tot i això, els hem inclòs perquè constitueixen exemples d'altres tipus de pasta que convé no obviar, tot i que caldrà tenir precaucions de cara a les interpretacions que se'n facin al respecte.

203 Per informació més detallada sobre les característiques de les pastes veure l'annex 8.3.

204 En aquest sentit, treballs com el de Cau (Cau 2005) realitzats per materials de Ses Païsses (en els que de manera incomprensible per al nostre enteniment, es barregen produccions amfòriques amb ceràmica de fabricació local), si bé resulten interessants, no tenen aplicació real i no es poden arribar a completar ni entendre, degut a què els fragments sobre els que s'ha realitzat l'anàlisi són informes no identificats, dificultant la definició de la procedència de les pastes definides.

pastes molt diverses, alhora que diferents contenidors compartien els mateixos trets compositius, qüestions que no són noves dins el terreny de l'estudi de les composicions ceràmiques. A més a més, si bé és cert que tenim tipus amfòrics associats amb àrees de producció concretes i acotades (com seria el cas de la Pascual 1, per exemple), existeixen contenidors que es fabricaren en moltes zones i molt diverses (com ara la Dressel 1 o la Dressel 2-4), així com també dins una mateixa zona geogràfica s'observen característiques compositives diferents (com ocorre a l'àrea catalana on s'observen pastes molt diferents que conviuren)²⁰⁵.

Més enllà de la qüestió tipològica i la seva relació compositiva, cal tenir en compte que existeixen tot un seguit de variables que incideixen en la composició dels contenidors i estan relacionades amb qüestions tècniques, funcionals i productives d'aquests objectes, a banda de les característiques geològiques del terreny de la seva àrea procedència, veient-se també afectades per processos post-deposicionals (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 153; Martínez 2007: 496).

Així, dins un mateix taller les composicions dels contenidors poden presentar una gran variabilitat que pot respondre a diferents factors²⁰⁶; d'un banda poden estar motivades a diferents estratègies adoptades pels ceramistes durant l'aprovisionament de matèries primeres; o bé resultar de la selecció de processos tecnològics que es relacionarien amb el processat de la pasta (és a dir, la manipulació, decantació de l'argila i agregació de desgreixant) (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 158; Martínez 2007: 496), que responen a determinats compromisos operacionals adaptats al procés productiu de cada centre, i que alhora estan

205 A la zona catalana, alguns jaciments (Can Pau Ferrer - Ca l'Arnau) comencen a produir tipus itàlics (com imitacions de la Dressel 1), amb pastes ibèriques, que es transformaran posteriorment amb la producció de la Taraconense 1 i la Pascual 1. En canvi, en altres llocs (El Mujall) la fabricació de nous tipus formals no s'acompanya amb canvis en la composició dels contenidors, mentre que també existeixen terrisseries on es substitueix tant la tipologia de les àmfores com també la composició, tornant-se ambdues plenament itàliques (Can Peixau o Cal Ros de les Cabres) (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 154).

206 La terrisseria del mercat de Santa Caterina (Arguelo i Huertas 2009: 91) presenta la matriu argilosa de les quals presenta àmfores amb diferències compositives molt notables (unes més vermelloses i calcàries, i l'altre més clares) que han portat a qüestionar la natura d'aquest centre productor (Martínez 2007: 496 - 497: "*(...) les àmfores procedents del mercat de Santa Caterina mostren una alta variabilitat composicional, que no és el que s'espera de la producció d'un taller ceràmic. Aquesta variabilitat contrasta amb la homogeneïtat observada en les produccions amforals del taller del carrer Princesa de Barcelona o les àmfores Pascual 1 del taller de Vila Vella (Sant Boi del Llobregat). Aquesta variabilitat composicional tan elevada obliga a parlar de diverses produccions amforals en el cas dels materials procedents del mercat.*" (Martínez 2009: 108).

relacionats amb les matèries disponibles, la destresa i el coneixement tecnològic dels terrissaires (Martínez 2007: 519).

Per tant, es posa de manifest la laxitud i poca estandardització en la recepta de composició de les argiles (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 156)²⁰⁷, depenent de factors diversos, relacionats tant amb la forma en funció dels contenidors, així com també amb variables tecnològiques implicades en el seu procés de producció, més enllà de la procedència²⁰⁸. Caldrà un estudi arqueomètric acurat dels centres productors que permeti definir les característiques tècniques dels contenidors, junt amb la variable geològica de la zona on es troben, així com un anàlisi dels centres receptors per adscriure la procedència dels materials rebuts, facilitant així la identificació de les xarxes comercials i l'avaluació de la distribució i consum dels diferents dissenys (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 153).

En aquest sentit, en el següent apartat realitzarem una revisió de les àrees de producció des d'on arriben els contenidors amfòrics que documentem en l'àmbit balear (la dinàmica productiva de les quals hem vist al punt 4.1., d'aquest capítol), combinada amb les característiques que ofereix el material des de la perspectiva dels centres receptors, a partir del cas concret de Son Fornés (jaciment que exposem amb detall al capítol 5) que ens permetran caracteritzar la dimensió compositiva del material amfòric que arriba a Mallorca i Menorca (VI/V ANE – I ANE/INE).

207 “ És plausible pensar que els costos, però també el marc geològic i, de manera especial, les tradicions i els aprenentatges, la configuració normal, deuen ser variables fonamentals en aquesta multiplicitat de situacions observada.” (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 156).

208 “Conèixer la provenença d'una ceràmica és important, però no representa el final del plantejament de la recerca. (...) La composició química d'una ceràmica és en funció de la tecnologia de la producció, de les eleccions tècniques i compromisos que seleccionen i processen les matèries primeres en una pasta argilosa emprada per al modelatge d'un disseny formal determinat, que serà cuit amb determinades atmosferes i temperatures de cocció, i en determinades estructures de cocció. Per això, la composició només es pot relacionar, sovint, de manera indirecta amb el marc geològic de la seva provenença, especialment si tenim en compte les possibles pertorbacions posteriors que hagin afectat a la composició original (Buxeda 1999; Buxeda/Martínez/Vila 2005).” (Buxeda, Martínez i Vila 2008: 157).

4.2.1. Característiques i definició dels grups compostius del material amfòric en l'àmbit autòcton mallorquí i menorquí entre els segles (V/IV ANE - I ANE/INE)

A) Àmbit púnic

A.1.) Àmbit púnico-ebussità

Pel que fa a la composició d'àmfores púnico-ebussitanes, val a dir que els seus paràmetres han estat definits de manera força clara i acotada (Ramon 1991, 1995). Dins allò que es denomina "grup Eivissa" se'n distingeixen bàsicament dues variants. La primera comprendria les produccions més antigues de contenidors amfòrics que es fabriquen en l'àmbit ebussità a mitjan segle VI ANE, que consisteixen en els tipus PE-10 i PE-11 (imitacions de les àmfores T-10.1.2.1. fenícies peninsulars) (Ramon 1995: 258). Les pastes que componen aquest grup són de textura tova i cocció mitjana, generalment molt poroses, predominant el marró, el taronja i el beix, tot i que el vermell també s'observa en ocasions. Pel que fa als components, s'hi troben nòduls de coloració grisa fosca en proporcions molt abundoses, que assoleixen fins a 5/6 mm de diàmetre. El quars i la calcita també hi són presents (tot i que només s'aprecien amb microscopi electrònic), apareixent també nòduls grocs i rojos, així com també partícules de calç, microorganismes marins i matèria vegetal (Ramon 1995: 258).

El segon grup compostiu és el que es documenta a la majoria de tipus púnico-ebussitans que es produeixen a Eivissa, estant vigent un mateix tipus (o molt similar) de pasta durant un llarg període de temps; a falta d'un major aprofundiment sobre la qüestió, aquest fet posa de manifest que ni els processos tècnics ni els canvis de les forces productives incidiren pràcticament en la composició dels contenidors amfòrics. Els tipus amfòrics amb aquest tipus de pasta són les àmfores púnico-ebussitanes de les sèries 2 i 3 (Ramon 1981, 1991), la resta de tipus de la sèrie 1 a partir de l'àmfora PE-12/T-1.3.1.2.) (fins la PE-18/T-8.1.3.3.), així com la T-9.1.1.1. (o E-2), envàs gadità destinat a l'emmagatzematge de salaons, que a banda de documentar-se a la província de Cadis, es troba, a molt

baixa, escala també a Eivissa (Ramon 1995: 226-227).

Els individus d'aquest segons subgrup presenten unes pastes de cocció variable i forta, tot i que a vegades és més aviat dèbil, amb una notable porositat. Predomina el groc, el vermell, el marró i el rosa. Pel que fa als components, la matriu de l'argila no presenta desgreixant sorrenc artificial afegit pels terrissaires, contenint de manera natural quars i calcita (inapreciables sense microscopi electrònic), punts de cal de diferents mesures, i sobretot gran quantitat de mica en partícules molt fines, com a tret característic principal (Ramon 1995: 258).

Pel que fa a la nostra observació, hem pogut veure un tipus de pasta exclusiu en tipus ebussitans, sent la seva adscripció a l'àmbit eivissenc més que probable. Les seves característiques confirmarien la presència notable de mica en punts de talla minúscula com el tret més típic de les composicions eivissenques; la mida tant petita dels seus components fa molt difícil la seva observació (val a dir que els trossos més grans arriben gairebé a les 0,1mm, mentre que normalment acostumen a ser de 0,5 mm). Generalment no presenten desgreixant artificial, sinó que aquell que apareix és el natural present a la pasta, amb un gra molt fi i una bona selecció compositiva. Acostumen a estar cuites a baixa temperatura. No obstant, malgrat aquestes semblances hem observat que una des les pastes és no carbonàtica mentre que l'altre sí.

	Característiques compositives generals	Talla dels components
Pasta SF PE 1 (no carbonàtica)	Quars 20 – 25% Moscovita 1 – 2% Hematites 1 – 4% Feldspat 1% Porositat 15 – 20% (alguna molt baixa 1 – 2%) Biotita accessòria	Normal: 0,04 – 0,1 mm Màxima: 0,1 – 0,2 mm
Pasta SF PE 2 (carbonàtica)	Quars 15 – 20% Moscovita 1 – 4% Fragments de roca carbonàtica i bioclasts 2 – 10% Hematites 1 – 3% Porositat 5%	Normal: 0,05 – 0,1 mm Màxima: 0,1 – 0,15 mm

Figura 4.9. Característiques compositives de les pastes amfòriques púnico-ebussitanes.

Com veiem en la figura 4.10., els components són pràcticament els mateixos en els dos tipus de composició (i la seva talla pràcticament idèntica), sent el seu desgreixant natural i la temperatura de cocció força baixa (entre 700° – 750°). La principal diferència, com hem dit, radica en què la pasta SF PE 1 no presenta carbonats²⁰⁹ (responent a una bona selecció d'argila probablement triàsica) mentre que la SF PE 2 sí que presenta fragments de roca carbonàtica i bioclasts (tant provinents de la marga com de sorra de platja), que poden arribar a assolir proporcions molt notables. L'únic cas de desgreixant artificial el trobem en el grup 2, on un exemplar (SF-T3-IIA2-15) presenta entre un 2 – 3% de xamota, però es tracta d'una excepció.

No s'observa un ús preferent d'un tipus de pasta o un altre segons el tipus amfòric concret, tenint els mateixos contenidors amb composicions diferents i una pasta igual per àmfors molt diverses, mantenint-se vigents durant un període de temps perllongat. Per tant, conviuen diferents tradicions tecnològiques i pràctiques artesanals terrissaires en un mateix moment, evidenciant la complexitat de la producció amfòrica ebussitana.

A.2.) Àmbit púnic no ebussità

Els contenidors púnics centre-mediterranis es categoritzen sota el grup compositiu anomenat “Cartago – Túnez”, que compta amb una gran entitat característica (Ramon 1995: 258). L'abast d'aquest grup seria força ampli tant a nivell geogràfic com cronològic, ja que aquestes pastes comprenen les produccions realitzades des del segle VIII ANE fins l'època romana, tant als tallers de Cartago com a l'àrea de Tunis, oferint malgrat això unes característiques específiques en la seva composició (Ramon 1995: 258).

Entre els seus components, destaca la presència de quars translúcid de gra fi a mitjà que apareix en proporcions molt abundants; també presenten calcita amb talles diferents, nuclis minerals marrons i vermells, així com de matèria fèrrica en quantitats reduïdes, nòduls blancs de calcita de trituració artificial d'una mida que

209 Val a dir que en el cas de la pasta 1 tenim un exemplar (SF-T3-IIA2-25) que presenta bioclasts i algun fragment carbonàtic (2%) mentre que l'argila no seria carbonàtica.

pot arribar a assolir fins a 6/8 mm de diàmetre; també és freqüent la presència d'elements malacològics en proporcions variables. Així el quars i la calcita serien els minerals que apareixen de manera majoritària en aquests tipus d'àmfores, com també els feldspats, sent les limonites i els minerals fèrrics més aviat minoritaris (Ramon 1995: 259). Són contenidors durs cuits a altes temperatures, sent els colors més habituals el marró – vermell, el vermell, el rosa, el groc i fins hi tot el blanc (Ramon 1995: 258).

Les àmfores fenicio-púniques d'Occident (localitzades a la regió costanera d'Andalusia, sud de Portugal, Algèria occidental i Marroc, és a dir, “cercle de l'Estret de Gibraltar”), es caracteritzen bàsicament per la presència de partícules de quars com a desgreixant, així com d'esquist negre brillant, mica i pissarra. Són freqüents les pastes bícromes (ORO o ROR, amb la part oxidant amb coloracions que varien entre el taronja clar i el marró) però també n'hi ha amb una sola coloració ataronjada (Mascort, Santmartí i Santacana 1991: 25).

Pel que fa a la seva composició, s'han definit dos sectors a la zona sud de la Península Ibèrica, en l'àrea anomenada de l'estret de Gibraltar: el grup Badia de Cadis i el grup Màlaga, classificats i caracteritzats per Joan (Ramon 1995: 256). Val a dir però que es considera que aquestes àmfores haurien estat produïdes a la zona d'Algèria Occidental, el Marroc i fins hi tot potser també a l'àrea andalusa meridional, sense poder pel moment diferenciar les característiques específiques de cadascun d'aquests àmbits productius (Ramon 1995: 257). És a dir, en les categories definides que tot seguit veurem s'agrupen totes aquelles produccions que presenten trets diferenciats d'altres àmbits productius fenici-cartaginesos, sense definir però unes característiques específiques dels tipus fabricats en aquesta zona.

El grup de la Badia de Cadis es caracteritza per unes àmfores amb coccions fortes de coloracions variables, predominant el vermell i el marró a la cara externa i el gris i el marró, de nou, a la interna. En la composició destaca (de la mateixa manera que ocorre amb el grup Cartago-Tunis) la presència de sorrenca de quars translúcid (així com de color caramel) en gra molt fi com a tret característic principal; a més, hi apareixen grans de calcita abundants, nòduls fèrrics esporàdics,

així com també partícules negres fines escasses, que s'identifiquen com a pissarra, i d'altres de mica de talla minúscula (Ramon 1995: 256). L'anàlisi amb microscopi electrònic, la difracció de raigs X i l'espectrografia infraroja que es realitzaren sobre alguns individus amfòrics classificats en aquest grup de pasta, confirmen la presència de quars i calcita en proporcions molt abundants, així com també de mica i alguns feldspats (Ramon 1995: 256).

El grup Màlaga, compta amb una gran base de material recuperat en diversos jaciments enigmàtics en la recerca del món fenicio-púnic a la Península Ibèrica (com ara Cerro del Villar, Morro de la Mezquitilla, Los Toscanos o Las Chorreras entre d'altres), que comprendria a grans trets una bona part de Granada així com la costa malaguenya. Aquesta variant compositiva és força homogènia, predominant les coccions de mitges a fortes. Les tonalitats majoritàries són el marró i vermell a l'exterior, sent típic que presentin el nucli de color gris; acostumen a estar recobertes d'una engalba blanca per la cara externa (Ramon 1995: 256).

Pel que fa a la composició destaca la mica daurada i platejada en partícules que oscil·len entre 1 mm i 0,5 mm respectivament; apareixen nòduls fèrrics i quars de talla mitjana, així com partícules de calcita i de pissarra de mida notable (fins a 5 mm o més encara), i alguns punts d'esquist. Aquesta classificació del grup compositiu màlaga coincideix amb la pasta identificada com a grup A²¹⁰, resultat de l'estudi amb microscopi electrònic d'individus de la penya Negra i Cerro del Villar entre d'altres (Ramon 1995: 256).

Finalment, s'estableix un darrer grup compositiu que es denomina "Extrem - Occident indeterminat". Val a dir que els tipus amfòrics que presenten aquesta pasta, també els trobem amb composicions característiques del "Badia de Cadis" i "Màlaga" (Ramon 1995: 257). En aquesta categoria s'agrupen totes aquelles produccions que presenten trets diferenciats dels altres àmbits productius fenicio-cartaginesos, sense definir però unes característiques específiques dels tipus fabricats en aquesta zona. No presenta una clara distinció dels trets dels individus que hi pertanyen, com hem vist que ocorre en el cas de l'àmbit cartaginès i

210 En concret, aquest grup es diagnostica per la presència de pissarra, esquist, gneis, amfíbol, granat i piroxè; es subdivideix en el grup A1, on apareix pissarra, esquist, quars, etcètera, l'A2, on predomina la calcària, i l'A3 que presenta marbre (Ramon 1995: 257).

tunisenc. No obstant, comprèn una gran diversitat de tipus amfòrics, dins els quals tenim recipients allargats a mode de cilindre, com les T-9.1.1.1., àmfors típicament fenícies com les globulars i ovoides T-10.1.1.1., així com també T-12.1.1.1. (de cos superior cilíndric i l'inferior s'obre en una corba obliqua per tancar-se amb un angle convex i/o ogival) entre d'altres. Es considera que aquestes àmfors haurien estat produïdes a la zona d'Algèria Occidental, Tunis, el Marroc i fins hi tot potser també a l'àrea andalusa meridional, sense poder pel moment diferenciar les característiques específiques de cadascun d'aquests àmbits productius (Ramon 1995: 257).

En el nostre cas, després de l'anàlisi del material realitzat, es va resoldre per agrupar les observacions compositives dels individus púnics centre-mediterranis (Mañá C2a/T-7.4.2.1.) i del cercle de l'estret de Gibraltar (Mañá C2b/T-7.4.3.3.), tot i correspondre's amb àrees productives diferents, degut als trets tan similars que presentaven entre sí, malgrat aquesta suposada diferència entre els centres productius.

En aquest tipus de pasta el component majoritari del desgreixant artificial és el quars que apareix rodat i arrodonit, assenyalant com la seva procedència seria de riu o de platja (tal i com conviden a considerar els fragments de roca carbonàtics i els bioclasts), tot i que és probable que l'argila provingués d'una marga. El carbonat està descompost en gran part, cosa que indica una temperatura de cocció propera als 850º.

Característiques compositives generals	Talla dels components
75 – 80 % PASTA Desgreixant natural 3% -Quars	Desgreixant natural 0,03 mm
25 – 20% DESGREIXANT -Quars 19% -Feldspat 1%	Desgreixant artificial Normal 0,2 mm Màxim 0,4 mm
-Carbonat no descompost (fragments de roca micrítics i algun bioclast) 1 – 5%	
POROSITAT -Contracció 10 – 14% -Carbonat descompost (bioclasts) 3%	

Figura 4.10. Característiques compositives de les pastes amfòriques púniques no ebussitanes.

Tot i que tal vegada és una mica agosarat, degut a la poca mostra d'individus amb la qual comptem, val a dir que la composició que hem identificat tant s'enquadraria en composicions púniques centre-mediterrànies com en de l'Estret de Gibraltar; tot i que en el segon cas més aviat seria similar al grup Badia de Cadis²¹¹, ja que el Màlaga presenta mica i nòduls fèrrics que no hem observat nosaltres, podent-les destriar degut a l'associació tipològica amb els diferents àmbits de producció (la Mañá C2a/T-7.4.2.1. en el cas de la Mediterrània central, i la Mañá C2b/T-7.4.3.3. per la procedència gaditana).

B) Àmbit itàlic

El principal tret diferenciador de les àmfors procedents de la península itàlica és sens dubte la presència de “*black sand*”. És molt habitual trobar-ne sobretot en la composició de àmfors produïdes a la zona de la Campània, concentrant-se a l'àrea de Nàpols, molt relacionada amb Pompeia i Herculà (Tchernia 1986: 45; Keay i Williams: 2005)²¹².

No obstant, el panorama és més complex ja que aquesta àrea productiva intensifica la seva activitat sobretot d'ençà del segle II ANE, mentre que anteriorment la península itàlica ja fabricava i exportava els seus contenidors, que eren produïts principalment a la Magna Grècia (sud de la península itàlica i Sicília) d'ençà del segle IV ANE (com hem vist al punt 4.1.2.1.).

Per aquesta raó, sovint es defineixen les característiques dels tipus amfòrics itàlics per separat, davant el perill d'incloure'ls tots sota la mateixa definició compositiva, degut a la gran varietat que es pot donar segons l'àrea de la península itàlica on es fabriquin els contenidors.

Pel que fa a les àmfors grecoitàliques val a dir que la diversitat de focus de

211 A grans trets s'assimila al grup definit per Cau (Cau 2005) com a pasta del sud de la península ibèrica, si bé en el seu cas observa una composició de caire més metamòrfic amb presència de roca plutònica que no hem observat nosaltres.

212 “*This is especially distinctive in the hand-specimen as the fabric appears to contain much 'black sand' - caused by the presence of dark green augite crystals (Peacock, 1971: Fabric 2). This distinctive fabric has been sourced to the area around the bay of Naples, and is especially associated with the towns of Herculaneum and Pompeii (Peacock, 1977d; see also Williams, 2005). However, one must be careful when dealing with undiagnostic bodysherds since the same fabric is also used for Dressel 1A, Dressel 1B, Dressel 1C, Dressel 2-4 Flat-based and the Campanian almond-rimmed type.*” (Keay i Williams 2005).

producció provoca que existeixi una gran varietat de les pastes d'aquests tipus amfòrics, podent-se trobar tant amb arena volcànica com amb foraminífers, quars en diferents proporcions i mides, etcètera.

Les Dressel 1 itàliques sí que presentarien una composició més recurrent, ja que responen a una producció intensificada i més estandarditzada localitzada a la Campània d'ençà de la segona meitat del segle II ANE; sens dubte la presència de “*black sand*” és un dels seus trets característics (Tchernia 1986: 45; Keay i Williams: 2005)²¹³.

El mateix ocorre amb les Dressel 2-4 produïdes a la península itàlica; Val a dir que s'han documentat contenidors amb el tipus de pasta característic de la zona tirrènica (vermella, de fractura irregular i amb punts negres de minerals volcànics²¹⁴) amb segells on figura el nom de *L.Eumachius*, identificats amb el pare o l'avi de la dona que subvencionà l'edifici de l'*Eumachia* de Pompeia, així com inscripcions pintades on figuren els noms de *Vesuvinum* o *Surrentinum*, referents al vi, situant la producció d'aquestes àmfores amb la regió dels voltants del Vesubi (Tchernia 1986: 45).

A partir de l'anàlisi de làmines primes podem diferenciar dos grups principals, malgrat que totes elles presenten una majoria de pasta (entre el 50% i fins al 60%) per sobre del desgreixant (30% - 50%) que hauria estat afegit de manera artificial. Tot i una lleugera variabilitat interna, es diferencien entre sí bàsicament per la presència majoritària de piroxens o de quars.

Veiem com la pasta anomenada SF IT 1 és de composició volcànica però amb litologia calcària i fòssils que indiquen la presència de sorra de platja. En canvi, la

213 “*This is especially distinctive in the hand-specimen as the fabric appears to contain much 'black sand' - caused by the presence of dark green augite crystals (Peacock, 1971: Fabric 2). This distinctive fabric has been sourced to the area around the bay of Naples, and is especially associated with the towns of Herculaneum and Pompeii (Peacock, 1977d; see also Williams, 2005). However, one must be careful when dealing with undiagnostic bodysherds since the same fabric is also used for Dressel 1A, Dressel 1B, Dressel 1C, Dressel 2-4 Flat-based and the Campanian almond-rimmed type.*” (Keay i Williams 2005).

214 “*This is especially distinctive in the hand-specimen as the fabric appears to contain much 'black sand' - caused by the presence of dark green augite crystals (Peacock, 1971: Fabric 2). This distinctive fabric has been sourced to the area around the bay of Naples, and is especially associated with the towns of Herculaneum and Pompeii (Peacock, 1977d; see also Williams, 2005). However, one must be careful when dealing with undiagnostic bodysherds since the same fabric is also used for Dressel 1A, Dressel 1B, Dressel 1C, Dressel 2-4 Flat-based and the Campanian almond-rimmed type.*” (Keay i Williams 2005).

SF IT 2 seria molt poc volcànica amb proporcions abundants de quars, i presència de foraminífers, que novament ens refereixen a l'arena de la vora de la mar; unes són més carbonàtiques que altres i en general presenten els carbonats descompostos cosa que indica elevada temperatura de cocció. Pel que fa a la talla, val a dir que són força similars, si bé en el cas de la SF IT 1 els components semblen ser lleugerament més grans.

	Característiques compositives generals	Talla dels components
Pasta SF IT 1 (composició volcànica)	Piroxens 10 – 20% Quars 5 – 10% Basalt 1 – 3% Hematites 2 – 10% Xamota 2 – 5% Vidre volcànic 1 – 2% Feldspat 1 – 5% Biotita 2% Calcàries, bioclasts i moscovita accessoris	Normal 0,25 – 0,35 mm Màxima 0,6 – 5 mm
Pasta SF IT 2 (composició calcària)	Quars 15 – 20% Feldspat 1 – 5%, fins a 10% Basalt 1% Xamota 1 – 3% Hematites 2 – 5% Piroxens 1 – 5% Carbonats 5 – 15%, dintre: - Bioclasts 1% - Calcita 10 – 15% Calcàries 10 – 20% Olivins (2%) i vidre volcànic accessoris	Normal 0,125 . 0,25 mm Màxima 0,35 – 2 mm

Figura 4.11. Característiques compositives de les pastes amfòriques itàliques.

Si atenem als tipus amfòrics que presenten una pasta o una altre observem com s'associen a tipus diferents. La pasta SF IT 2 es relaciona amb les àmfors grecoitàliques, i la seva composició no tant volcànica sinó amb majoria de quars, coincidiria amb les seves àrees de producció situades més al sud de la península itàlica, allunyades de la zona volcànica de la Campània, les més actives d'ençà de l'inici de la producció vinària a Itàlia. En canvi la SF IT 1 es documenta en totes les variants de Dressel 1, més recents que les anteriors, coincidint les característiques volcàniques de l'àrea costanera del golf de Nàpols, on es situarien la majoria de tallers en el moment d'intensificació de l'activitat econòmica i productiva romana,

especialment durant el punt àlgid de la República.

Val a dir que tenim algun exemplar no fàcil d'enquadrar en un o altre grup²¹⁵; si bé és cert que poden presentar una proporció notable de quars (monocristal·lí i policristal·lí) que arriba al 10%, el component majoritari és la calcita (15%); a banda de l'hematites i el feldspat, no apareix cap dels altres components que es documenta de manera habitual tant en la SF IT 1 com en la SF IT 2, sinó que per primera vegada apareix una lleugera proporció de sorrenca. Tot plegat ens convida a situar fora de la classificació dels dos grups que acabem de definir a aquest individu, que tal vegada provindria d'una altre zona de producció.

Per tant, les dues pastes diagnosticades es corresponen amb uns productes amfòrics concrets, que informen la realitat de l'activitat econòmica de la península itàlica des de la primera producció vinària romana (vinculada amb les grecoitàliques, aproximadament entre finals del IV ANE i com a màxim inicis o mitjans del II ANE) fins l'expansionisme capitalista d'època republicana (de mitjans del II ANE fins la meitat o darrer quart de l'I ANE), sense tenir dades del moment imperial respecte ja que en la mostra analitzada no tenim àmfores itàliques que vagin més enllà de l'era.

C) Àmbit provincial

Sota aquest gran grup fem referència a les àmfores que es produeixen a les províncies romanes; en concret a les de la *Hispania Citerior* (i posterior *Tarraconense*, concentrades bàsicament a l'àrea catalana) i la *Ulterior* (al sud-est de la península ibèrica, que es convertiran en època imperial en la Bètica i la Lusitània).

C.1.) La Citerior - Tarraconense

Als anys setanta es realitzaren les primeres investigacions sobre la composició de les àmfores d'aquesta zona establint una diferenciació que, com veurem tot seguit, investigacions posteriors han matisat i corregit; segons això s'evidenciava

215 Com és el cas de l'exemplar de Dressel 1A (SF-D6-IA1-8).

l'existència de dues pastes diferents, una clara i l'altra vermella més fosca²¹⁶ (Tchernia i Zevi 1972: 37). Poc després, Pascual tornava sobre la mateixa idea a partir de l'estudi de les àmfores laietanes, referint-se a l'existència d'una pasta més clara, entre groc i ocre, vinculada amb el Baix Llobregat, i d'una altra vermella (amb nombrós desgreixant granític), provinent de l'àrea del Maresme (Pascual 1977; Miró 1988: 106).

Així, existirien dos tipus de composició que es defineixen de la següent manera: la més clara seria de "tradició ibèrica" (i compartiria les característiques de la ceràmica comuna ibèrica) i la més fosca, la vermell-marró intensa, "tarraconense" o "laietana" (Miró 1988: 105; López i Martín 2008a: 37). Tot i que en el seu moment es plantejà que l'existència de dues composicions tindria una correspondència i traducció a nivell cronològic²¹⁷, actualment sembla demostrat que no existeixen evidències empíriques suficients per afirmar aquesta conseqüència temporal automàtica (López i Martín 2008a: 37)²¹⁸. A nivell general, les pastes laietanes presenten com a desgreixant quars, mica i feldspats especialment, ja que provenen dels sòls granítics de la zona (Miró 1988: 105).

La pasta denominada de tipus "ibèric" no presentaria desgreixant visible, sent contenidors durs, ben cuits amb una matriu d'un tipus de cocció en forma de sandvitx, és a dir, bicolor, amb el nucli reduït i les superfícies oxidades. El seu tacte seria més suau i la superfície llisa, anant la seva coloració entre el blanc i el to crema (7.5 YR-8/2 i 7.5YR-7/4 a l'escala de Munsell), amb presència de quars, feldspat i no gaire mica (Williams 1981: 128; Miró 1988: 107).

L'altre tipus de pasta, la denominada "laietana", presenta una coloració que va del vermell fosc al marró vermellós (10R-4/4 i 10R-4/6 a Munsell) gran quantitat

216 "(...) un dégreissant formé de petits cailloux très visibles, dont les plus caractéristiques et les plus nombreux sont d'un blanc pur, les autres vitreux ou gris. Les impuretés noires, grandes ou petites, sont extrêmement rares." (Tchernia i Zevi 1972: 37).

217 Respecte aquesta consideració, s'apuntava, a partir de les troballes realitzades a Aquitània, que la pasta clara es correspondria amb l'època d'August i la vermella a Tiberi, però ja Miró apuntava que aquesta hipòtesi era força inversemblant i que la diferència de coloració respondria a altres qüestions com el procés de cocció (Miró 1988: 105).

218 "(...) opinem que "l'iberisme" tècnic d'aquestes àmfores no pot constituir per si mateix un criteri cronològic, així com la suposada imperfecció tècnica de les anteriors no fa que llur datació sigui més baixa. A més, fora d'aquesta àrea cada centre productor utilitza aquelles pastes que després seran les habituals en les àmfores tarraconenses, i que varien segons l'àmbit geogràfic i per tant geològic. Així, les de la Cossetània (...) són força més clares i ben decantades, com es palesa, per exemple, a Darró (Vilanova i la Geltrú) i el Vilarenc (Calafell)" (López i Martín 2008a: 37).

d'inclusions de quars blanc, feldspat, granit i mica daurada (Williams 1981: 128), sent relativament toves i poroses (López i Martín 2008a: 37).

En el nostre anàlisi també hem observat l'existència de dues pastes de composició diferent:

La pasta SF TAR 1 és d'una tonalitat vermellosa intensa; presenta un desgreixant bimodal (n'hi afegeixen de granític i també en té de natural). Tot i no ser carbonàtica, sí que apareixen alguns punts de carbonats. El tipus de gra subangular indica que el desgreixant artificial afegit provindria d'una zona de riu, sent alhora de talla molt gran. La temperatura de cocció no és massa alta (750º).

En canvi, la SF TAR 2 és d'un color entre beix i gris. La pasta també presenta un desgreixant natural i un l'altre artificial. Els carbonats són àrids i sobretot es tracta de bioclasts (cosa que indicaria la presència de sorra de platja i situaria la seva producció propera a la costa); aquests estan descomposts, indicant una temperatura de cocció elevada. A diferència de l'anterior, destaca la presència de fragments de roca metamòrfics, posant en evidència que es tracta d'una argila diferent.

Tot i que som conscients que tenim pocs individus que ens permetin fer afirmacions contrastades amb més solidesa, creiem que la mostra analitzada ens permet fer algunes inferències molt interessants.

En primer lloc, veiem com es tracta, per la seva tipologia, de produccions de la Citerior concentrades en l'àmbit català²¹⁹; però, convé tenir en compte la multiplicat de tallers que fabricaren aquests tipus que s'ubicaren en diferents zones del territori des de Girona a terres tarragonines. A partir d'aquí, veiem com diferenciem una composició que es caracteritza per una tonalitat més vermellosa amb un desgreixant artificial molt groller, i una altre cuita a majors temperatures, amb un color entre beix i gris, dicotomia que coincideix amb la diferenciació que exposàvem més amunt per l'existència d'una producció de tradició tarragonina (SF TAR 1) i una altre de tradició ibèrica (SF TAR 2).

Val a dir que en tot això ens resulta sorprenent un fet: que la Haltern 70 tingui la mateixa composició que la Pascual 1, una àmfora l'àrea de producció de la qual és

²¹⁹ Es tracta d'un exemplar de Tarraconense 1 (SF TAR 1), una Haltern 70 i una Pascual 1 (les dues darreres amb pasta SF TAR 2).

clarament la zona de la Bètica. Això ens porta a concloure que aquest tipus d'origen bètic també fou imitat a l'àmbit català, ja que l'individu analitzat lluny d'una composició característica de la vall del Guadalquivir²²⁰ (Molina 1997: 251) i tal vegada al sud de França (Keay i Williams 2005), ho fa amb una de Catalunya. No obstant, el fet que només hàgim pogut analitzar un individu i la impossibilitat de fer-ho extensible a més exemplars, aconsellen tenir prudència i no fer conclusions precipitades, més enllà d'assenyalar la singularitat del fet.

	Característiques compositives generals	Talla dels components
SF TAR 1	82% PASTA Desgreixant natural -Quars 15% -Fragments carbonàtics micrítics 10% -Moscovita i biotita -1% 15% DESGREIXANT -Quars -Feldspats (ortoses i plagioclases) -Fragments de roca plutònica (granitoides) 3 - 4% POROSITAT	Desgreixant natural 0,05 mm Desgreixant artificial Normal 0,35 mm Màxima 0,7 mm
SF TAR 2	70 - 87% PASTA Desgreixant natural 5% -Quars 4% -Bioclasts 1% 20 - 13% DESGREIXANT Quars Feldspat Fragments de roca metamòrfics metamòrfics (esquistos, quarsites, pissarres), sedimentaris (gresos, <i>vuns</i>), plutònics (granitoides) Bioclasts Alguna presenta amfibols 5 - 8% POROSITAT	Desgreixant natural 0,03 - 0,05 mm Desgreixant artificial Normal 0,35 mm Màxima 0,7 - 1 mm

Figura 4.12. Característiques compositives de les pastes amfòriques provincials catalanes analitzades.

C.2.) Altres àmbits provincials

Els altres tipus analitzats no es corresponen amb una àrea de producció concreta sinó que cada un és d'una zona diferent, alhora que per si mateixes es fabriquen en

²²⁰ Composició sedimentària, amb nombrós desgreixant de quars i feldspat; existeixen variacions que inclouen abundant òxid fèrric i heinatita com a desgreixant (característiques de Las Marismas) (Carreras 2005: 420).

una àrea molt ample; es tracta de la Dressel 7-11 i la Lomba do Canho 67. Per això, més que incloure'ls en una gran àrea geogràfica, hem decidit comentar-los per separat tot observant les característiques dels àmbits de fabricació de cada un.

La Dressel 7-11 es produeix en un ventall molt ampli de tallers que es situen tant a Andalusia com a Catalunya. Pel que fa a les del sud-est peninsular, se'n fabriquen a les zones costaneres de Cadis, Granada, Màlaga i Almeria. La pasta típica de la vall del Guadalquivir és sedimentària, amb predomini de grans de quars, quarsita, feldspat, potassa, calç, sílex, micasquist i mica²²¹ (Keay i Williams 2005); existeixen variacions que inclouen abundant òxid fèrric i heinatita com a desgreixant (característiques de Las Marismas) (Carreras 2005: 420). L'àmbit català ens remet als dos tipus de pasta que hem comentat al punt anterior una anomenada tarraconense (de pasta més vermella, amb com a desgreixant quars, mica i feldspats especialment, ja que provenen dels sòls granítics de la zona (Miró 1988: 105) i una altra coneguda com a ibèrica (de coloració més clara, sense gaire desgreixant visible, amb quars, feldspats i no gaire mica (Williams 1981: 128; Miró 1988: 107).

Tot i que pot ser agosarat afirmar-ho disposant només d'un individu, creiem que el fet que l'exemplar analitzat presenti bàsicament quars i feldspats, absència de desgreixant artificial i, a més a més, una coloració clara, coincideix amb la descripció de les pastes de tradició ibèrica; per tant, es tractaria d'un individu fabricat a la zona catalana més que no pas a la Bètica.

Característiques compositives generals	Talla dels components
70% PASTA 30% DESGREIXANT -Quars i feldspat en la seva totalitat 7% POROSITAT	Normal 0,07 mm Màxima 1 mm

Figura 4.13. Característiques compositives de la pasta de la Dressel 7-11.

La Lomba do Canho 67 presenta un tipus de composició similar al de les produccions de la vall del Guadalquivir: no obstant, de manera menys freqüent,

²²¹ "The fabric is characterised by the heterogeneous nature of the rock and mineral inclusions, which reflect the complex geology of the Sierra Morena and other sources of Guadalquivir sediment." (Keay i Williams 2005).

també apareixen amb pastes assimilables al Cercle de l'Estret (compactes i depurades amb poques i diminutes inclusions de color blanc, de colors ocres amb tonalitats grisenques i verdoses). Tenen una composició homogènia, abundància de vacuoles (2-3mm); inclusions abundants, majoritàriament petites (0,5 mm), grises, platejades però sobretot blanques, a vegades més grans (1-2 mm). (Molina 2004: 638).

Característiques compositives generals	Talla dels components
90% PASTA Desgreixant natural 5% -Quars -Hematites -Bioclasts	Desgreixant natural 0,04 mm
10% DESGREIXANT -Quars -Feldspat -Fragments de roca : plutònics (granitoides), metamòrfics (esquists, quarsites), sedimentaris (gresos)" -Bioclasts (foraminífers)	Desgreixant artificial Normal 0,3 mm Màxima 0,8 mm
3 - 4% POROSITAT	

Figura 4.14. Característiques compositives de la pasta de la Lomba do Canho 67

La composició d'aquest exemplar amfòric és característica per tenir una gran quantitat de desgreixant artificial (amb gran varietat de fragments de roca), sent el natural de proporcions molt reduïdes. El tret més significatiu, però, és que es tracta d'una argila amb bioclasts però que no és carbonàtica, cosa que resulta poc freqüent²²².

Així, veiem com podria adaptar-se a la descripció compositiva que es dona pels contenidors d'aquest tipus a grans trets (malgrat que tinguem poques referències als components petrogràfics), sent interessant aprofundir en la qüestió de la pasta, si bé s'escapa dels límits del present treball.

²²² Com. pers. de David Gómez.

4.3. Ús i consum de la materialitat amfòrica a la Mediterrània Occidental (V/IV ANE – I ANE/I NE)

Un dels objectius bàsics de la nostra investigació és determinar la dinàmica de la interacció econòmica de les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques de Mallorca i Menorca entre els segles VI ANE – I ANE/I NE, a partir de l'anàlisi de la materialitat amfòrica. Així, esdevé imprescindible l'estudi i revisió del comportament de la dinàmica dels diferents contenidors amfòrics en els contextos observats, atenent a les associacions que es produeixen entre els diferents tipus com a reflex de les activitats econòmiques que les generen; precisament allò que ens proposem fer en aquest capítol.

A la figura 4.15. del present apartat exposem les cronologies donades per les produccions amfòriques en les quals centrem la nostra atenció en aquest punt i que ens serviran de punt de partida. La utilització dels contenidors amfòrics com a ancoratges cronològics no està exempta de problemes, tant pel fet de tractar-se de contenidors de vida llarga com per existir una diacronia manifesta entre les dates que determinen els centres de producció i les que s'obtenen en els contextos de consum.

Sovint, l'aplicació de la cronologia proposada per les produccions amfòriques presenta problemes de cara a la interpretació dels contextos de consum, (p.e. convivint tipus teòricament consecutius i/o productes d'una activitat seriada), cosa que convida si més no a comprovar la viabilitat de les sistematitzacions cronotipològiques de la materialitat amfòrica per aquests àmbits de recepció i no de producció de les mercaderies.

En aquest sentit, hem pres una mostra d'uns 150 contextos de diversos jaciments de les Balears (Eivissa, Mallorca i Menorca), així com de l'àrea costanera peninsular (Catalunya i País valencià, i un cas de Múrcia), per tal de valorar quina és la realitat que ofereixen els contenidors amfòrics en els contextos de consum d'aquesta zona de la Mediterrània Occidental.

La majoria dels jaciments estan compresos entre els segles IV i II ANE però també en tenim de lleugerament anteriors i alguns de més recents (si bé no hem entrat

pràcticament gaire més enllà del canvi d'era); la raó d'aquesta forquilla és la d'observar realitats diferents que ens permetin comparar i destriar amb el panorama que es dona en l'àmbit de les Balears, determinat els graus d'aproximació i distanciament, així com les causes que motiven els mateixos. No és la nostra intenció proposar noves datacions ni tombar les cronologies vigents, sinó, partint del panorama que ofereixen els àmbits de recepció dels productes amfòrics, assenyalar els problemes que es plantegen i apuntar algunes possibles solucions, a partir de l'evidència material.

Per a tal d'abordar la problemàtica, hem estructurat en tres punts l'apartat. El primer punt consisteix en la valoració de la dinàmica d'aparició dels tipus amfòrics, mostrant el funcionament de cada contenidor dins de la seva sèrie. El segon, tracta d'avaluar quines associacions es produeixen entre els diferents contenidors, determinant en el tercer en quina proporció es produeix cadascuna de les associacions observades. La valoració dels tres punts ens permetrà determinar el comportament de la materialitat amfòrica en els contextos de consum d'uns espais concrets, possibilitant el seu encreuament amb la vaixella ceràmica referents cronològics que ens ajudin a caracteritzar temporalment la dinàmica de circulació de les mercaderies ceràmiques a la Mediterrània Occidental entre els segles V/IV ANE – I ANE/I NE.

Àmfors ebussitanes		Àmfors itàliques		Àmfors provincials		Àmfors púniques	
PE-14	Segle IV ANE	GI arcaica	Finals IV- inici III ANE	Dressel 1 Citerior	Finals II – mitjans I ANE	Mañá C2a	1 ^a meitat II ANE
PE-15	Finals IV – 2 ^a meitat III ANE	GI plena ²²³	2 ^a meitat III – mitjans II ANE	Tarraconense 1	2 ^a meitat I ANE – 10 ANE	Mañá C2b	110/10 0 – 50/30 ANE
PE-16	240/220 – 190 ANE	GI recent	II ANE (2 ^a meitat II ANE)	Pascual 1	40 ANE – finals I NE		
PE-17	200/190 – 120 ANE	Dressel 1A	135 – 50 ANE	Dressel 2-4	1r decenni I ANE – II NE		
PE-18	120/100 ANE – 50/75 NE	Dressel 1B	125 – 10 ANE	Dressel 7-11	Finals I ANE – mitjans II NE		
PE-22	375/350 – 225/200 ANE	Dressel 1C	125 – 25 ANE	Lomba do Canho 67	2n terç I ANE – 30 ANE		
PE-24	190/175 – segle II ANE						
PE-25	35/40-80 – 150 NE						
PE-26	2 ^a meitat I ANE – 1 ^a meitat I NE						
PE-41	1 ^a meitat I NE						

Figura 4.15. Cronologia dels tipus amfòrics considerats per cada àmbit productiu en aquest estudi

223 A l'apartat 4.1.2.1. hem vist la classificació de les diferents variants dels contenidors grecoitàlics de manera detallada, on relatàvem tres sub-tipus dins de les denominades grecoitàliques plenes, que si bé aquí no especifiquem (degut a la manca d'informació al respecte en els contextos analitzats que ens impossibilita afinar fins a aquest nivell de detall), recordem tenen una cronologia concreta per cadascuna que exposem tot seguit: grecoitàlica plena horitzontal (2ª meitat III – inici II ANE), grecoitàlica plena obliqua (2ª meitat III – mitjans II ANE) i grecoitàlica plena còncaua (2ª meitat III/finals III – 1ª meitat II ANE). Per a més informació, consultar el punt 4.1.2.1.

4.3.1. Dinàmica de funcionament dels diferents àmbits productius.

Entenem que la dinàmica d'aparició d'un tipus respecte la seva família tipològica reflecteix si el seu comportament és a mode de seriació i successió cronomorfològica, o bé funciona de manera diferent reflectint altres realitats.

És a dir, si els contenidors d'una zona productora i exportadora es substitueixen en el temps, és d'esperar que cada tipus concret aparegui en solitari en els contextos arqueològics on es documenta. En aquest cas, cada contenidor amfòric té una elevada resolució cronològica.

En canvi, si diferents tipus d'àmfora d'una mateixa àrea de procedència apareixen de manera conjunta, vol dir que es produeixen simultàniament i no poden ser, per tant, emprats com a cronoindicadors excloents entre sí; més que informar sobre un patró cronològic reflecteixen activitats econòmiques diverses i contemporànies, ens parlen de la dinàmica de producció i distribució dels contenidors amfòrics des del seu lloc d'origen, que podem inferir a partir del panorama que reflecteixen els contextos de consum on arriba aquest material.

Per abordar la qüestió, hem aïllat diferents grups tipològics per analitzar com es comporta cada tipus amfòric en relació a la sèrie a la que pertany. Així, tenim els següents grups:

- Àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1: de la PE-14/T-8.1.1.1., a la PE-18/T-8.1.3.3.
- Àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 2 i 4: PE-22, PE-24, PE-25, PE-26 i PE-41.
- Àmfores itàliques: grecoitàliques (arcaica, plena i recent) i Dressel 1A, 1B i 1C.
- Àmfores provincials: Dressel 1Citerior, Tarraconense 1, Pascual 1, Dressel 2-4, Dressel 7-11 i Lomba do Canho 67.
- Àmfores púniques centre-mediterrànies i de l'Estret de Gibraltar: Mañá C2A/T-7.4.2.1. i Mañá C2B/T-7.4.3.3.

La metodologia segons la qual hem operat ha estat la següent: dins de cada grup hem analitzat quantes vegades apareix sola una producció o acompanyada d'altres

de la seva mateixa sèrie, calculant-ne alhora el percentatge en cada cas. Com expressàvem més amunt, la dinàmica d'aparició dels tipus dins la seva mateixa sèrie reflecteix si el seu funcionament és seriat o respon a altres qüestions.

Tot seguit, analitzarem el comportament dels diversos tipus amfòrics agrupats en les sèries que hem exposat anteriorment, que reflecteixen els contextos arqueològics sobre els quals fonamentem el nostre estudi.

A) Àmfores púnico – ebussitanes de la sèrie 1

Per analitzar el comportament dels tipus d'aquesta sèrie, ens hem de referir en primer lloc a la mostra que tenim (és a dir, quants contextos i individus tenim de cada tipus), així com quina és la dinàmica de d'aparició dels tipus dins la seva sèrie (novament, tant pel que fa a nombre de contextos com d'individus), valorant si mostren una tendència seriada o bé associativa.

	Total NMI	Total CTX	Assoc. NMI	Assoc. CTX	Soles NMI	Soles CTX
PE-14	82	29	39	16	43	13
PE-15	42	24	36	30	6	4
PE-16	143	40	62	21	81	19
PE-17	165	55	96	36	69	19
PE-18	74	35	57	21	17	14

Figura 4.16. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.

	% NMI Sols	% NMI Associats
PE-14	52	48
PE-15	14	86
PE-16	59	41
PE-17	40	60
PE-18	23	77

Figura 4.17. Percentatge d'aparició del NMI total de cada tipus PE de la sèrie 1, segons si es documenta en solitari o associat.

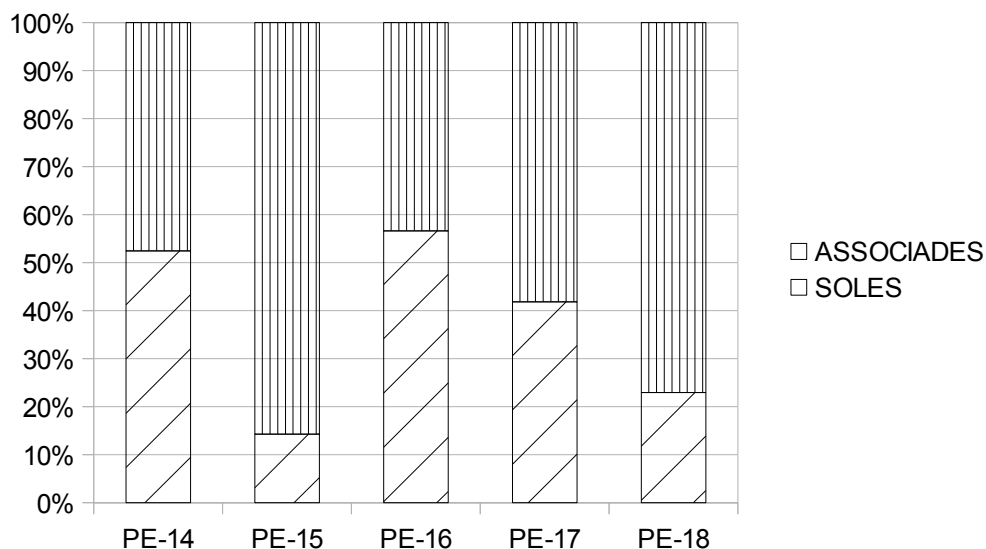

Figura 4.18. Dinàmica d'aparició dels tipus amfòrics púnico-ebussitans de la sèrie 1, presentada en percentatges.

Al primer cop d'ull veiem com la dinàmica d'aparició de les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1 no respon del tot a la que seria d'esperar en la d'una seriació crono-tipològica successiva.

Si bé es pot acceptar que un lleuger percentatge respongui a l'associació amb un altre contenidor de la mateixa sèrie com a resultat de la substitució transicional, o bé també al possible reciclatge dels envasos, els valors que observem d'associació de tipus dins la mateixa sèrie són molt elevats, posant de manifest una convivència que representa produccions contemporànies. Així, si bé en el cas de la PE-14/T-8.1.1.1. la proporció de contenidors que apareixen sols respecte els altres de la seva sèrie i els que ho fan acompanyats és més o menys equitativa, els altres casos s'associen gairebé sempre en valors superiors al 50% (arribant a xifres de relació molt altes, com un 86% en el cas de la PE-15/T-8.1.2.1. i un 77% en la PE-18/T-8.1.3.3.). Per tant, una primera aproximació al comportament de la família ebusitana PE 1 ens porta a descartar la idea de la seriació tipològica i la substitució progressiva d'uns tipus per uns altres, trobant-nos més aviat davant una dinàmica de convivència de diferents produccions amfòriques del mateix àmbit en els contextos de consum.

B) Àmfores púnico-ebussitanes de les sèries 2 i PE-41

El comportament d'aquestes àmfores respecte la seva sèrie és el següent:

	Total NMI	Total CTX	Assoc. NMI	Assoc. CTX	Soles NMI	Soles CTX
PE-22	18	15	1	1	17	14
PE-24	29	16	1	1	28	15
PE-25	16	4	1	1	15	3
PE-26	3	3	2	2	1	1
PE-41	15	10	6	3	9	7

Figura 4.19. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari

De les dades anteriors en deriva la gràfica que exposem a continuació:

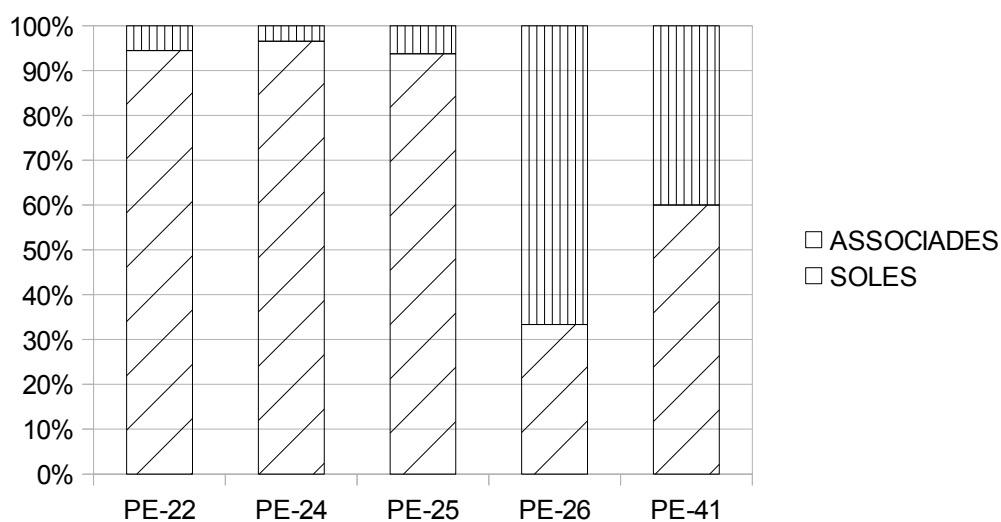

Figura 4.20. Dinàmica d'aparició dels tipus amfòrics púnico-ebussitans de la sèrie 2, presentada en percentatges.

Com hem fet en el cas de les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1, per tal de fer més representativa la gràfica anterior, detallarem el valor de la relació d'associació o en solitari en percentatges:

	% NMI Sols	% NMI Associats
PE-22	94	6
PE-24	97	3
PE-25	94	6
PE-26	33	67
PE-41	60	40

Figura 4.21. Percentatge d'aparició del NMI total de cada tipus PE de les sèries 2 i PE-41, segons si es documenta en solitari o associat.

De cara a valorar el seu comportament, creiem que és important tenir en compte que es tracta d'imitacions de contenidors amfòrics no eivissencs, que neixen de la intenció d'emular la producció més cobejada de cada moment per tal d'incrementar els beneficis comercials. A diferència del grup anterior, la seva dinàmica d'aparició reflecteix com en general cada tipus apareix sol respecte la seva sèrie de forma majoritària; això lliga perfectament amb la seva natura de còpies de la producció de moda vigent, tenint un moment i/o un mercat determinat per cadascun d'ells.

Així, per exemple, la PE-22 (que imita les àmfores gregues) apareix un 94% de vegades tota sola respecte la seva sèrie com també ho fa la PE-25 (còpia de la Dressel 1A), arribant gairebé al 98% en el cas de la PE-24 (imitació dels contenidors grecoitàlics); com veiem són tipus de cronologia diversa i de contextos econòmics diferents que s'imiten en el moment de màxima fama del producte per tal de treure'n un rendiment econòmic.

Atenció a part mereix la PE-26 que apareix un 67% de vegades acompanyada d'altres àmfores de la seva sèrie, mentre que la PE-41 ho fa en un 40%. Val a dir que cal ser molt cautelosos pel que fa a valorar la dinàmica de la PE-26, ja que només disposem de 3 individus documentats en 3 contextos, pel que convé relativitzar la seva significació. Caldrà observar detingudament aquests casos i veure amb quins s'associen de la seva sèrie per tal d'entendre la dinàmica econòmica que reflecteix el seu comportament.

C) Àmfores itàliques

Tot seguit ens ocuparem de l'anàlisi de les àmfores itàliques, que comprenen els contenidors grecoitàlics i els Dressel 1, amb les seves respectives variants. Respecte la seva sèrie, el seu comportament és el següent:

	Total NMI	Total CTX	Assoc. NMI	Assoc. CTX	Soles NMI	Soles CTX
GI arcaica	22	12	12	8	10	6
GI plena	380	49	112	35	268	14
GI recent	11	9	9	8	2	2
Dressel 1A	150	57	122	38	28	20
Dressel 1B	35	19	32	30	2	2
Dressel 1C	31	14	31	14	0	0

Figura 4.22. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric itàlic, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.

Podem il·lustrar la seva dinàmica de la manera exposant posteriorment els valors en percentatges:

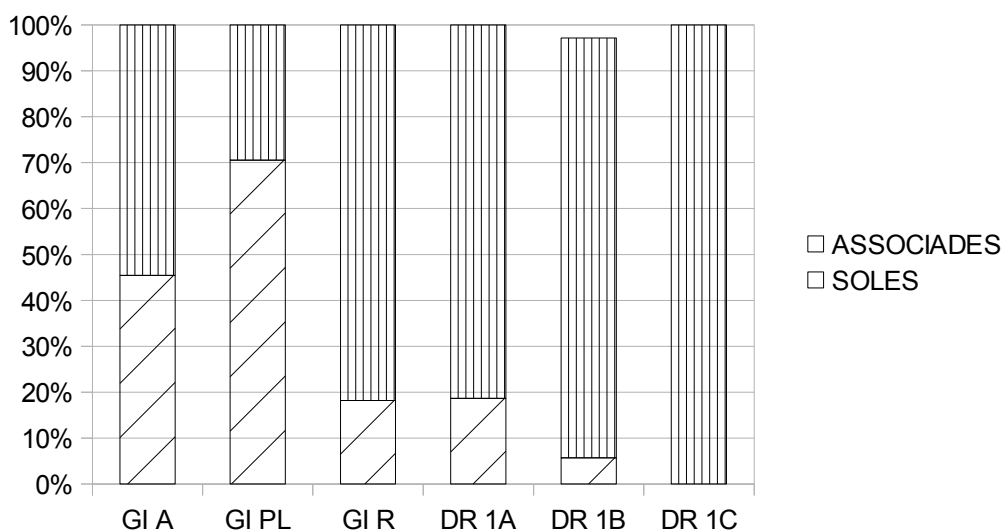

Figura 4.23. Dinàmica d'aparició dels tipus amfòrics itàlics presentada en percentatges.

	% NMI Sols	% NMI Associats
GI arcaica	45	55
GI plena	71	29
GI recent	18	82
Dressel 1A	19	81
Dressel 1B	6	91
Dressel 1C	0	100

Figura 4.24. Percentatge d'aparició del NMI total dels tipus itàlics, segons si es documenta en solitari o associat.

Pel que fa a les àmfores grecoitàliques, veiem com el seu comportament tampoc és propi d'una seriació tipològica, sinó que hi ha una gran convivència entre els diferents tipus que evidència produccions contemporànies.

Si bé és cert que apareixen les grecoitàliques arcaiques (les més antigues) soles en alguns casos, el 60% s'associen a altres de la seva sèrie, cosa que vol dir que en el moment de producció i distribució de la grecoitàlica arcaica (o almenys en part) també circulaven i es consumien altres contenidors amfòrics itàlics.

Les grecoitàliques plenes sí que tenen un comportament seriat diferenciat de la resta, associant-se només en un 30% de les vegades, mentre que la resta ho fa tota sola; això tal vegada reflectiria una producció molt intensa i dominant d'un determinat moment on eren el tipus majoritari. No obstant, revisant els contextos emprats en aquest estudi, veiem com n'hi ha un que reflecteix un comportament molt marcat i diferenciat de la resta i contribueix a alterar-nos la dinàmica de comportament d'aquesta producció; es tracta d'un context corresponent amb l'establiment rural de Mas Castellar de Pontós on s'hi documenta quasi el 50% del total de les grecoitàliques plenes (182 individus d'un total de 380), que no apareixen associades a cap més contenidor, a banda d'àmfores ibèriques. Creiem que és important tenir-ho present de cara a valorar les dades, ja que en el cas d'ometre'l variaria notablement el comportament de la grecoitàlica plena²²⁴.

A banda, destaca el fet que la grecoitàlica recent aparegui un 85% de vegades

²²⁴ Concretament, ometent el context de Mas Castellar de Pontós que acabem d'esmentar, tindríem un total de 198 individus, 68 dels quals apareixerien sols (un 34%) i 130 associats a altres de la seva sèrie (el 66%), reflectint una dinàmica associativa com a tendència majoritària d'aquestes producció.

acompanyada, cosa que es podria relacionar amb el seu caràcter de tipus en transició cap a la Dressel 1, si bé caldrà comprovar-ho.

Pel que fa a les Dressel 1 i les diferents variants, val a dir que clarament no presenten un comportament seriat sinó que s'associen a altres de la seva sèrie la majoria de les vegades (un 100% en el cas de la Dressel 1C); serà necessari veure a quines àmfores es vinculen per determinar com funciona la seva dinàmica.

D) Àmfores provincials

Les àmfores provincials es documenten en unes proporcions força inferiors que els grups que hem vist abans, tractant-se més aviat de contenidors secundaris i/o complementaris que acompanyen els altres, almenys en l'àmbit observat. Caldrà analitzar les seves dades amb precaució ja que reflecteixen una mostra reduïda.

	Total NMI	Total CTX	Assoc. NMI	Assoc. CTX	Soles NMI	Soles CTX
Dr. 1 Cit.	4	4	1	3	3	3
Tarr. 1	2	1	2	1	0	0
Pasc. 1	21	11	8	3	13	8
Dr. 2-4	60	3	60	3	0	0
Dr. 7-11	40	4	39	3	1	1
LC 67	5	5	0	0	5	5

Figura 4.25. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric provincial, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.

	% NMI Sols	% NMI Associats
Dr. 1 Cit.	75	25
Tarr. 1	0	100
Pasc. 1	62	38
Dr. 2-4	0	100
Dr. 7-11	2	98
LC 67	100	0

Figura 4.26. Percentatge d'aparició del NMI total dels tipus provincials, segons si es documenta en solitari o associat.

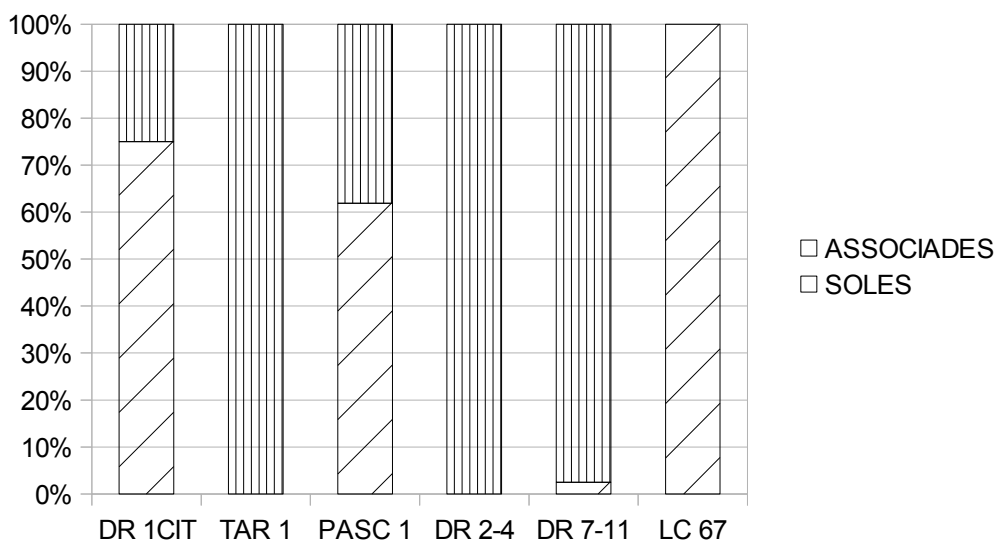

Figura 4.27. Dinàmica d'aparició de les àmfors provincials romanes expressada en percentatges.

Les àmfors provincials no presenten una dinàmica uniforme, sinó que varia segons els tipus. En els casos de la Dressel 1 Citerior, la Pascual 1 i la Lomba do Canho 67 sí que apareixen soles la majoria de les vegades (sobretot la darrera, amb un valor del 100%), mentre que la Tarraconense 1, la Dressel 2-4 i la Dressel 7-11 s'associen a altres tipus de la seva sèrie en gairebé en el 100% dels casos.

Així, d'una banda sí que s'observa un comportament seriat, que podria reflectir unes produccions que dominen en moments i/o mercats determinats (Dressel 1 Citerior, Pascual 1 i Lomba do Canho 67), mentre que les altres que apareixen associades a contenidors de la seva mateixa sèrie evidencien la convivència productiva i distributiva de les mateixes (com ocorre en el cas de la Tarraconense 1, Dressel 2-4 i Dressel 7-11). Caldrà veure com es relacionen entre sí els diferents tipus amfòrics per comprendre el seu comportament i tractar de determinar a quina realitat responen.

E) Àmfores púniques centre-mediterrànies i de l'Estret de Gibraltar

Finalment, les produccions púniques no ebussitanes presenten un panorama molt concret i particular:

	Total NMI	Total CTX	Assoc. NMI	Assoc. CTX	Soles NMI	Soles CTX
Mañá C2a	75	25	0	25	75	0
Mañá C2b	5	4	0	4	5	0

Figura 4.28. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric púnic centre-mediterrani o de l'Estret de Gibraltar, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.

Sí que veiem un comportament que reflecteix dues dinàmiques diferents: la de la Mañá C2A/T-7.4.2.1. i la de la Mañá C2B/T-7.4.3.3. Són dues produccions que no conviuen en els contextos de consum analitzats, sinó que o bé tenen lloc en moments diferents i/o són resultat de dinàmiques econòmiques diverses, sent necessari observar-los amb detall per tal de poder entendre el seu comportament i veure a què respon. No és necessària la realització de gràfiques ni de càlculs de percentatges ja que les dades en cru ja són prou clares sobre el funcionament d'aquests contenidors.

4.3.2. Associacions entre les produccions amfòriques

Per tal de valorar la dinàmica d'aparició de les produccions amfòriques dins de la seva sèrie, haurem d'observar les associacions que es produeixen entre els diferents contenidors. L'avaluació l'hem realitzat de la següent manera: prenent d'una banda els contextos²²⁵ en els quals els tipus s'associen i de l'altra el nombre individus que coincideix en cada relació. Així, hem calculat quantes vegades una producció s'associa amb una altre (i quin nombre de contenidors suposa), a partir del càlcul del nombre d'individus associat en el total de contextos en què la producció A apareix amb la producció B²²⁶.

225 La taula de la figura 4.29. mostra en quants contextos s'associen les diferents produccions amfòriques entre sí.

226 Totes les dades figuren en el CD adjunt en l'annex 8.5.

	PE-14	PE-15	PE-16	PE-17	PE-18	PE-22	PE-24	PE-25	PE-26	PE-41	GI A	GI PL	GI R	DR 1A	DR 1B	DR 1C	DR 1CIT	TAR 1	PASC 1	DR 2-4	MC2A	MC2B	DR 7-11	LC 67
PE-14	4	13	4	5	0	1	1	0	0	0	3	6	0	4	1	2	0	0	0	0	2	0	0	0
PE-15	13	2	8	6	2	1	1	0	0	0	3	6	0	4	2	1	0	0	0	0	2	0	0	0
PE-16	4	8	6	15	5	11	6	1	0	3	7	17	5	11	3	4	1	0	3	1	11	0	0	1
PE-17	5	6	15	2	21	7	13	3	2	6	5	26	7	31	12	11	3	1	6	2	21	2	3	0
PE-18	0	2	5	21	0	2	4	4	0	5	2	15	3	23	10	8	2	1	5	2	9	2	2	2
PE-22	1	1	11	7	2	1	0	1	0	0	6	9	2	4	2	1	0	0	1	0	3	0	1	0
PE-24	1	1	6	13	4	0	0	0	0	1	3	11	5	9	2	3	2	1	0	1	7	0	1	0
PE-25	0	0	1	3	4	1	0	0	0	0	1	3	1	2	1	1	0	0	0	0	2	0	0	0
PE-26	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
PE-41	0	0	3	6	5	0	1	0	2	0	0	0	0	4	1	2	1	1	8	2	5	0	1	0
GIA	3	3	7	5	2	6	3	0	0	0	0	7	2	4	2	2	0	0	1	0	1	0	0	0
GI PL	6	6	17	26	15	9	11	2	0	0	7	3	6	29	14	9	2	0	3	1	13	2	2	1
GIR	0	0	5	7	3	2	5	1	0	0	2	6	1	8	1	2	0	0	0	0	6	0	0	0
DR 1A	4	4	11	31	23	4	9	3	0	4	4	29	8	2	14	12	4	0	6	2	15	4	1	3
DR 1B	1	2	3	12	10	2	2	1	0	1	2	14	1	14	0	7	2	0	2	2	7	2	1	1
DR 1C	2	1	4	11	8	1	3	1	0	2	2	9	2	12	7	0	3	0	2	0	7	1	0	1
DR 1CIT	0	0	1	3	2	0	2	0	0	1	0	2	0	4	2	3	0	0	1	0	1	0	0	0
TAR 1	0	0	0	1	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	0
PASC 1	0	0	3	6	5	1	0	0	1	8	1	3	0	6	2	2	1	0	0	2	5	0	2	0
DR 2-4	0	0	1	2	2	0	1	0	0	2	0	1	0	2	2	0	0	1	2	0	1	0	2	0
MC2A	2	2	11	21	9	3	7	2	0	5	1	13	6	15	7	7	1	0	5	1	1	0	1	0
MC2B	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	0	2	0	4	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0
DR 7-11	0	0	0	3	2	1	1	0	0	1	0	2	0	1	1	0	0	1	2	2	1	0	0	0
LC 67	0	0	1	0	2	0	0	0	0	0	0	1	0	3	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0

Figura 4.29. Taula d'associació de contextos en què apareixen associades les diferents produccions amfòriques entre sí.

Per tal que resulti més entenedora la informació, hem elaborat una sèrie de gràfiques de barres on figura per cada tipus amfòric quina proporció del total d'individus identificats s'associa a d'altres produccions (barres verticals), així com el nombre de contextos en què apareixen juntes (barres diagonals). Així mateix, cada gràfica inclou el nombre de vegades que apareix sol aquell tipus en relació amb els de la seva sèrie (tal i com hem tractat en el punt anterior). D'aquesta manera, podrem determinar el pes de les associacions amfòriques i observar si responen a fets puntuals i a relacions esporàdiques, o bé reflecteixen dinàmiques de comportament consolidades.

Tot seguit, analitzarem individualment cada tipus amfòric per tal de veure a què respon la dinàmica d'aparició de cada producció amfòrica, observant quines produccions es vinculen entre sí.

4.3.2.1. Àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1

A l'apartat 4.3.1. del present capítol hem observat com la dinàmica d'aparició de les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1 no respondria a un comportament seriat substitutiu, sinó que la convivència entre les diferents produccions amfòriques d'aquest grup és manifesta i molt clara; això reflecteix una dinàmica econòmica diversificada, com a mínim de circulació i consum, sent necessari comprovar en el propi àmbit productiu eivissenc la coexistència o no de diferents produccions amfòriques de la sèrie 1 que trobem amortitzades de manera conjunta.

Tot seguit, tractarem d'observar a què respon aquesta associació, veient quins tipus amfòrics s'associen entre sí, valorant tant els de la mateixa sèrie com la resta de produccions amfòriques documentades en els contextos analitzats.

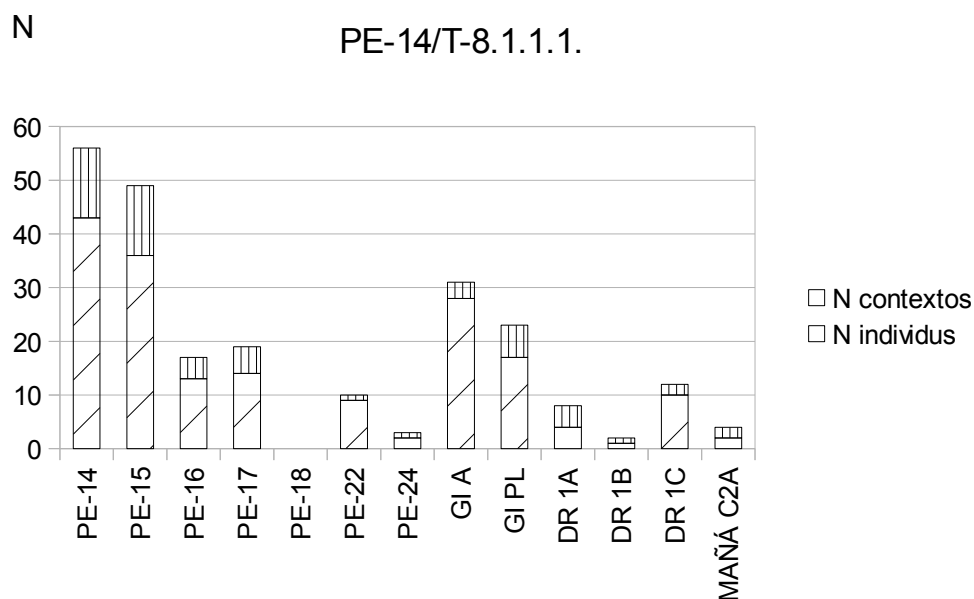

Figura 4.30. Número d'individus i de contextos de PE-14/T-8.1.1.1. associada a altres produccions amfòriques.

PE-14/T-8.1.1.1.	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	13	43
PE-15/T.8.1.2.1.	13	36
PE-16/T-8.1.3.1.	4	13
PE-17/T-8.1.3.2.	5	14
PE-18/T-8.1.3.3.	0	0
PE-22	1	9
PE-24	1	2
GI arcaica	3	28
GI plena	6	17
Dressel 1A	4	4
Dressel 1B	1	1
Dressel 1C	2	10
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	2	2

Figura 4.31. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-14/T-8.1.1.1. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

El volum de PE-14/T-8.1.1.1. que apareixen soles respecte la seva sèrie és molt notable i major que cap de les associacions d'aquesta producció amb qualsevol

altre tipus. Els 29 contextos en què es documenten responen sobretot a jaciments catalans i mallorquins, encara que en trobem algun de Menorca i el País valencià²²⁷. No obstant, el nombre de contextos on apareix sola o associada a la PE-15/T-8.1.2.1., és el mateix, vinculant-se fins a 36 PE-14/T-8.1.1.1. amb la PE-15/T-8.1.2.1. en un total de 13 contextos; per tant, és aquest el tipus amb el qual s'associa amb major intensitat dins la seva sèrie.

No resulta menyspreable el fet que es relacioni també amb PE-16/T-8.1.3.1. i PE-17/T-8.1.3.2. tot i que ho faci en menor mesura, tractant-se de fet de pocs contextos. Dins el mateix àmbit d'Eivissa, hi ha un únic context on 9 PE-14/T-8.1.1.1., apareixen amb PE-22, responent a una associació puntal.

Pel que fa a altres produccions, es relaciona sobretot amb la grecoitàlica arcaica amb la qual es vinculen 28 individus que responen només a 3 contextos en concret. En canvi, vers la grecoitàlica plena, augmenta fins el doble el nombre de contextos en què apareixen juntes, reduint-se a 17 el nombre de PE-14/T-8.1.1.1. associat; caldrà calcular la proporció de les associacions per determinar el pes del seu valor en cada cas. No obstant, es fa evident la convivència amb les àmfores grecoitàliques, des de les més antigues fins les variants plenes.

Un cas curiós és el de la seva vinculació amb Dressel 1C (la producció més recent a la qual s'associa, a banda de Dressel 1A i 1B, amb les que ho fa en proporcions força reduïdes), si bé respon només a dos contextos. Aquesta associació (que suposa 9 de les 10 PE-14/T-8.1.1.1. associades a Dressel 1C) correspon al recinte 11e de Ses Païsses, la seqüenciació estratigràfica del qual és força que dubtosa (degut a què s'excavà als anys 50) i ara mateix es troba en procés de revisió i estudi²²⁸, com veurem al punt 6 d'aquest treball.

227 En concret els jaciments són Alorda Parc, Mas Castellar de Pontós i Ullastret (Catalunya), Illeta dels Banyets (València) Torre la Sal (Castelló), Torralba d'en Salord (Menorca), Turó de les Abelles, Ses Païsses i Son Fornés (Mallorca).

228 Com. pers. Jordi Hernández-Gasch.

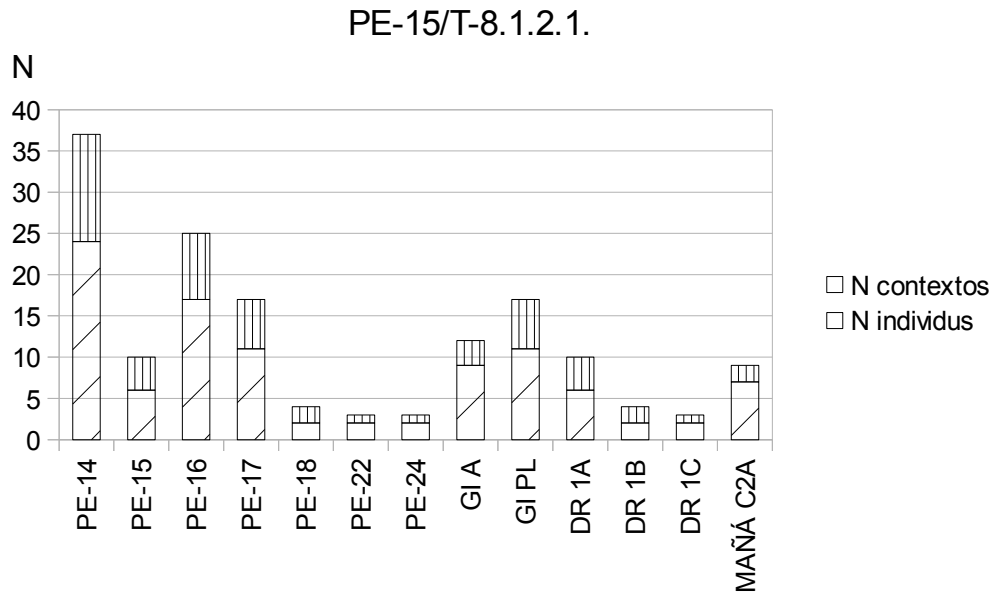

Figura 4.32. Número d'individus i de contextos de PE-15/T-8.1.2.1. associada a altres produccions amfòriques.

PE-15/T-8.1.2.1.	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	13	24
PE-15/T-8.1.2.1.	4	6
PE-16/T-8.1.3.1.	8	17
PE-17/T-8.1.3.2.	6	11
PE-18/T-8.1.3.3.	2	2
PE-22	1	2
PE-24	1	2
GI arcaica	3	9
GI plena	6	11
Dressel 1A	4	6
Dressel 1B	2	2
Dressel 1C	1	2
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	2	7

Figura 4.33. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-15/T-8.1.2.1. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

La PE-15/T-8.1.2.1. apareix en 24 contextos que reflecteixen el panorama de set jaciments que es troben sobretot en la zona catalana i mallorquina²²⁹.

A diferència d'allò que observàvem amb la PE-14/T-8.1.1.1., el nombre de vegades i de contextos en què aquesta producció apareix tota sola és molt baix, relacionant-se amb major o menor mesura amb tots els tipus de la seva sèrie; fins hi tot amb la PE-18/T-8.1.3.3., encara que amb proporcions baixes. Dintre de les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1, és amb la PE-14/T-8.1.1.1. amb qui presenta una associació més clara, sent molt notable també la seva vinculació amb la PE-16/T-8.1.3.1., mentre que es redueix pel que fa a la PE-17/T-8.1.3.2.. En relació a altres produccions ebussitanes (dins i fora de la seva sèrie) la seva vinculació és força reduïda.

Fora de l'àmbit d'Eivissa, s'associa sobretot a la grecoitàlica plena, apareixent també amb la seva variant antiga de manera poc significativa. La relació amb la Dressel 1A presenta els mateixos valors que els de la PE-15/T-8.1.2.1. sola respecte la seva sèrie, indicant una associació poc intensa.

Pel que fa a altres àmbits productius, val a dir que es vincula a la Mañá C2a/T-7.4.2.1. però de manera escassa.

La PE-16/T-8.1.3.1. representa un volum molt elevat d'individus que apareixen tots sols dins la seva mateixa sèrie; si observem el nombre de contextos, tot i tractar-se d'un valor considerable, no és massa llunyà al que presenta amb altres produccions, com són sobretot la grecoitàlica plena i la PE-17/T-8.1.3.2., seguides a un poc més de distància per la PE-22, Dressel 1A i Mañá C2a. Del total de 40 contextos en què es documenta, un total de 24 són mallorquins, i reflecteixen en total el panorama de 9 jaciments, tot ells dins l'arxipèlag balear²³⁰.

229 Mas Castellar de Pontós, Sitges Can Bartomeu, Can Miralles i Can Modolell, Ullastret (Catalunya), Torralba d'en Salord (Menorca), Cabrera 2, Ses Païsses i Son Fornés (Mallorca).

230 Hort d'en Xim 1, dipòsit CPU (Eivissa), Torralba d'en Salord, Biniparratxet Petit (Menorca), Cabrera 2, Na Guardis, Turó de les Abelles, Ses Païsses i Son Fornés (Mallorca).

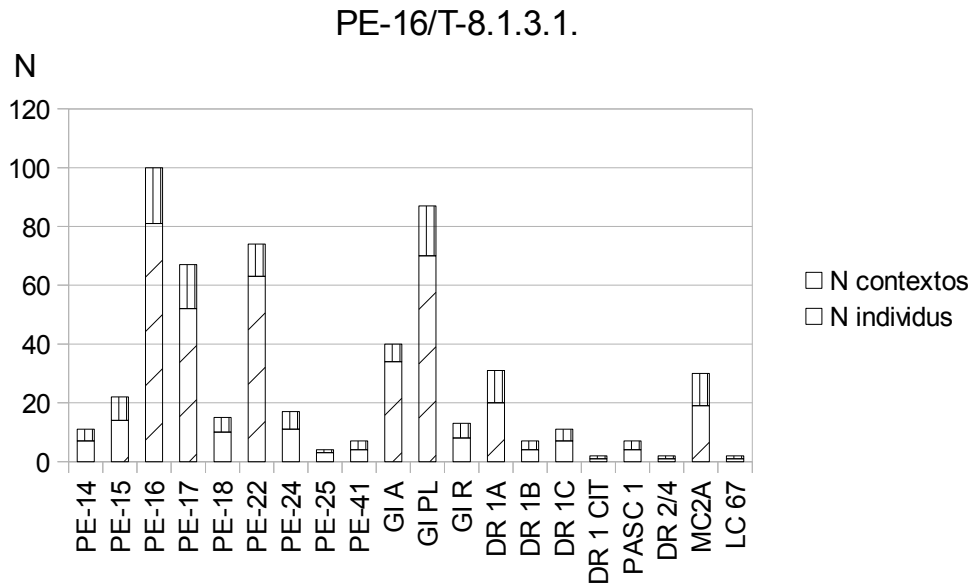

Figura 4.34. Número d'individus i de contextos de PE-16/T-8.1.3.1. associada a altres produccions amfòriques.

Si ho analitzem amb detall, podem observar com es tracta de determinats contextos que presenten forces PE-16/T-8.1.3.1. que no s'acompanyen d'altres produccions de la sèrie 1 púnico-ebusitana. Aquests contextos responen bàsicament al cas del jaciment de Na Guardis, jaciment púnic ubicat a la costa de Mallorca, on apareixen nombroses PE-16/T-8.1.3.1. soles respecte la seva sèrie. Aquest assentament representa un cas excepcional i particular, ja que és un punt de recepció de productes ebussitans i l'elevada presència d'aquestes produccions amfòriques bé podria respondre a l'arribada d'un carregament concret més que a una dinàmica reiterada. Això ho evidencia la gran associació que presenta alhora amb la PE-17/T-8.1.3.2., sense menystenir, tot i ser molt més minoritàries, les vinculacions amb PE-15/T-8.1.2.1. i PE-18/T-8.1.3.3.. Seguint en l'àmbit productiu d'Eivissa, crida l'atenció la gran associació de fins a 67 PE-16/T-8.1.3.1. amb PE-22, en un volum de contextos relativament baix, que novament ens remet al cas de Na Guardis.

PE-16/T-8.1.3.1.	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	4	7
PE-15/T-8.1.2.1.	8	14
<i>PE-16/T-8.1.3.1.</i>	19	81
PE-17/T-8.1.3.2.	15	52
PE-18/T-8.1.3.3.	5	10
PE-22	11	63
PE-24	6	11
PE-25	1	3
PE-41	3	4
GI arcaica	6	34
GI plena	7	70
GI recent	5	8
Dressel 1A	11	20
Dressel 1B	3	4
Dressel 1C	4	7
Dressel 1 Citerior	1	1
Pascual 1	3	4
Dressel 2-4	1	1
Mañá C2a	11	19
Lomba do Canho 67	1	1

Figura 4.35. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-16/T-8.1.3.1. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona

Pel que fa a les produccions itàliques, es vincula, com hem dit, sobretot a la grecoitàlica plena (el volum més elevat d'associació després dels valors de la PE-16/T-8.1.3.1. sola dins la seva sèrie) així com també a la grecoitàlica arcaica, seguint-la de més lluny la Dressel 1A; no obstant, el nombre de contextos és baix en relació al d'individus, fent referència a casos concrets que novament responen a d'una banda a Na Guardis, i de l'altre als jaciments eivissencs del dipòsit CPU i l'Hort de'n Xim.

Finalment, respecte a altres àmbits, destaca l'associació amb la púnica Mañá C2a/T-7.4.2.1..

PE-17/T-8.1.3.2.

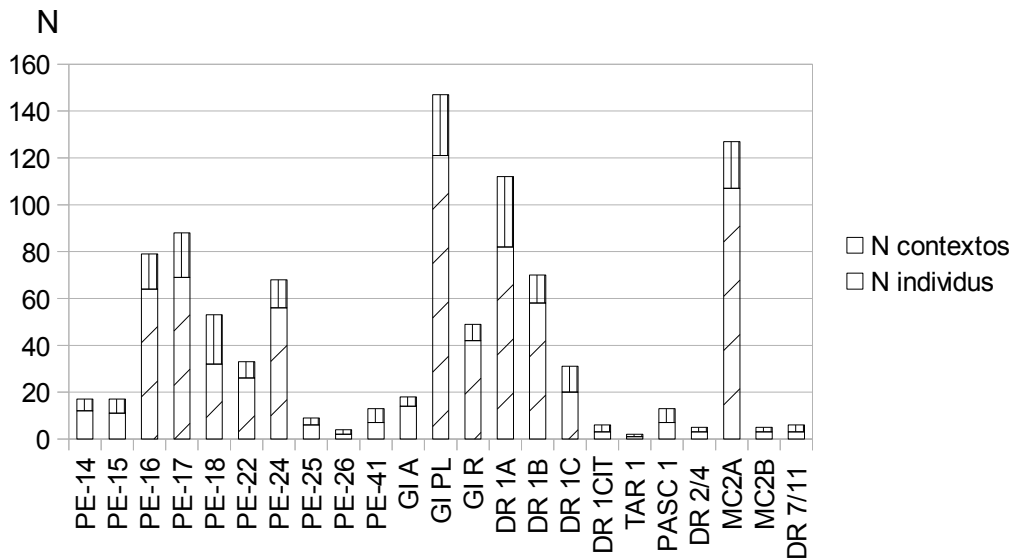

Figura 4.36. Número d'individus i de contextos de PE-17/T-8.1.3.2. associada a altres produccions amfòriques.

La PE-17/T-8.1.3.2. és el tipus de la sèrie 1 que es documenta en un nombre major de contextos (un total de 55), que si bé es concentren en gran part a l'àrea de Mallorca (un total de 38), també se'n documenten a la península (en especial al País valencià)²³¹.

Amb la PE-17/T-8.1.3.2. ocorre quelcom similar que amb la PE-16/T-8.1.3.1.: presenta un nombre molt elevat d'individus que apareixen sols respecte la resta de la seva sèrie i que responen a casos concrets (Na Guardis i a un altre dipòsit d'Eivissa i Can Vicenç d'en Jaume). No obstant, el volum d'associació amb la PE-16/T-8.1.3.1. és també, com en el cas anterior, molt elevat. En segon terme, però amb proporcions igualment significatives, figura el lligam amb PE-18/T-8.1.3.3., sent remarcable el fet que en aquest cas la relació entre nombre d'individus i nombre de contextos és més igualada, cosa que indica que no es tractaria de casos puntuals sinó d'una mateixa associació que es presenta en moltes ocasions de manera reiterada. Menys significativa, però també present, és l'associació que fa amb PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1..

²³¹ Arse/Saguntum (València), Torre la Sal (Castelló), Can Vicenç d'en Jaume, dipòsit CPU, Torralba d'en Salord, Biniparratxet Petit (Menorca), Colònia de Sant Jordi II, *Pollentia*, Na Guardis, Turó de les Abelles, Ses Païsses i Son Fornés (Mallorca).

PE-17/T-8.1.3.2.	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	5	12
PE-15/T-8.1.2.1.	6	11
PE-16/T-8.1.3.1.	15	64
<i>PE-17/T-8.1.3.2.</i>	19	69
PE-18/T-8.1.3.3.	21	32
PE-22	7	26
PE-24	12	56
PE-25	3	6
PE-26	2	2
PE-41	6	7
GI arcaica	4	14
GI plena	26	121
GI recent	7	42
Dressel 1A	30	82
Dressel 1B	12	58
Dressel 1C	11	20
Dressel 1 Citerior	3	3
Tarraconense 1	1	1
Pascual 1	6	7
Dressel 2-4	2	3
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	20	107
Mañá C2b/T-7.4.3.3.	2	3
Dressel 7-11	3	3

Figura 4.37. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-17/T-8.1.3.2. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Encara en l'àmbit ebussità, la PE-24 és l'àmfora amb la qual es relaciona de forma més evident, tot i que també és remarcable la vinculació amb la PE-22.

El màxim de PE-17/T-8.1.3.2. que apareixen relacionades a altres produccions amfòriques s'assoleix en relació a la Mañá C2a/T-7.4.2.1. i la grecoitàlica plena, amb més de 120 individus en cada cas (reflectint novament el panorama de Na Guardis i el dipòsit Can Vicenç d'en Jaume). La Dressel 1A és l'altra producció amfòrica itàlica amb la qual s'associa de manera més notable, seguida de la

grecoitàlica recent i la Dressel 1C.

Com a comentari general podem dir que amb major o menor mesura, la PE-17/T-8.1.3.2. apareix associada a un gran diversitat de contenidors amfòrics tractant-se alhora d'un contenidor produït, distribuït i consumit de manera molt intensa.

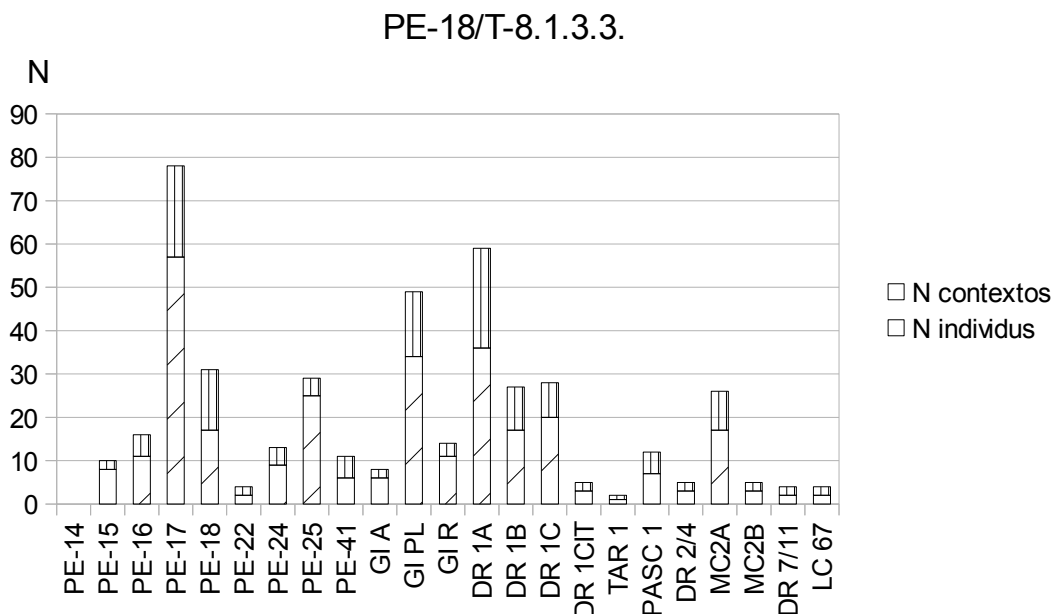

Figura 4.38. Número d'individus i de contextos de PE-18/T-8.1.3.3. associada a altres produccions amfòriques.

Fins a 17 PE-18/T-8.1.3.3. es relacionen a elles mateixes sense altres contenidors de la sèrie 1 un total de 14 vegades, cosa que més que respondre a un fet puntual assenyala una relació que es repetiria diverses vegades. Caldrà analitzar-ho amb deteniment per determinar a què respon aquest comportament.

Dels 35 contextos en què les hem documentades (provinents de 8 jaciments)²³², 26 són mallorquins, estant especialment present al poblat de Son Fornés.

El volum major de PE-18/T-8.1.3.3. associades a una altra producció es dona amb la PE-17/T-8.1.3.2. amb una proporció molt elevada, evidenciant la convivència entre tots dos tipus i el seu consum simultani.

²³² Aquests són Can Roça de Baix (Eivissa), Torralba d'en Salord, Biniparratxet Petit (Menorca) Ses Païsses, Pollentia, Na Guardis, Colònia de Sant Jordi II, i Son Fornés (Mallorca).

PE-18/T-8.1.3.3.	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	0	0
PE-15/T-8.1.2.1.	2	8
PE-16/T-8.1.3.1.	5	11
PE-17/T-8.1.3.2.	21	57
<i>PE-18/T-8.1.3.3.</i>	<i>14</i>	<i>17</i>
PE-22	2	2
PE-24	4	9
PE-25	4	25
PE-41	5	6
GI arcaica	2	6
GI plena	15	34
GI recent	3	11
Dressel 1A	23	36
Dressel 1B	10	17
Dressel 1C	8	20
Dressel 1 Citerior	2	3
Tarraconense 1	1	1
Pascual 1	5	7
Dressel 2-4	2	3
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	9	17
Mañá C2b/T-7.4.3.3.	2	3
Dressel 7-11	2	2
Lomba do Canho 67	2	2

Figura 4.39. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-18/T-8.1.3.3. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Fora de la seva sèrie però encara dins de l'àmbit d'Eivissa, és amb la PE-25 amb la qual apareix un nombre més elevat de PE-18/T-8.1.3.3., però consisteix en pocs casos que reflecteixen sobretot el panorama de jaciment eivissenc de Can Rova de Baix.

Pel que fa a altres produccions, es vincula fortament a la Dressel 1A i a la grecoitàlica plena, amb les quals el nombre de contextos associats (a banda del d'individus) és força significatiu, cosa que respondria en dinàmiques de relació

entre els tipus. Menys destacada però també significativa és la vinculació amb la Dressel 1B i la Dressel 1C, sent notable la Mañá C2a/T-7.4.2.1. pel que fa a altres àmbits productius.

4.3.2.2. Àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 2 i PE-41

A l'apartat 4.3.1. observàvem com la majoria d'àmfores d'aquesta sèrie apareixien soles respecte els altres tipus de la seva mateixa sèrie, fent-nos ressò del fet que es tracta d'imitacions de contenidors forans de moda en diferents moments i/o àmbits. Tot seguit analitzarem el comportament de cada tipus amfòric de la sèrie de manera individual.

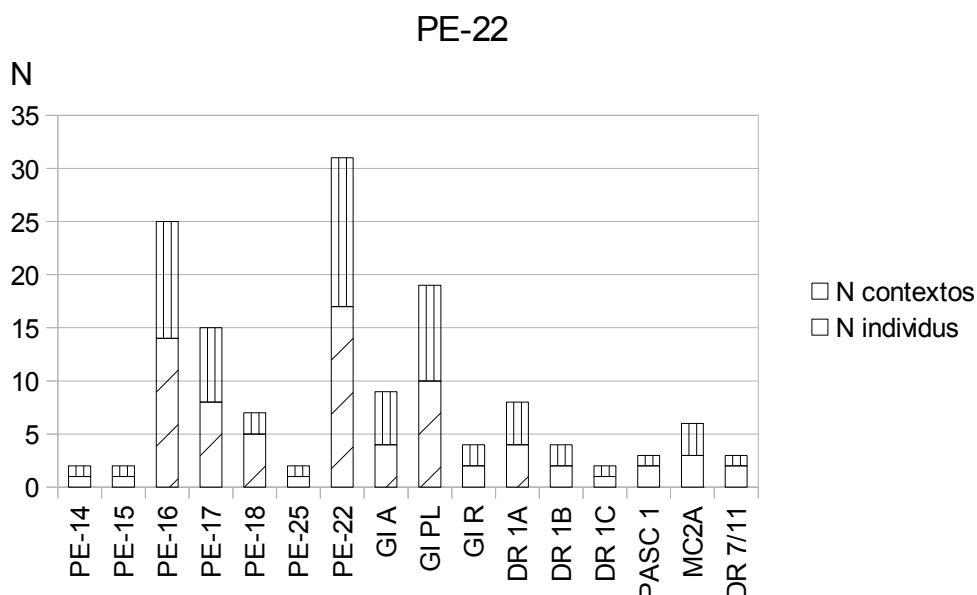

Figura 4.40. Número d'individus i de contextos de PE-22 associada a altres produccions amfòriques.

Si ens fixem en el comportament de la PE-22 sola respecte la resta de produccions de la seva sèrie, veiem com presenta una dinàmica segons la qual aquesta producció té un moment o un mercat concret en què és dominant.

PE-22	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	1	1
PE-15/T-8.1.2.1.	1	1
PE-16/T-8.1.3.1.	11	14
PE-17/T-8.1.3.2.	7	8
PE-18/T-8.1.3.3.	2	5
PE-25	1	1
<i>PE-22</i>	<i>14</i>	<i>17</i>
GI arcaica	5	4
GI plena	9	10
GI recent	2	2
Dressel 1A	4	4
Dressel 1B	2	2
Dressel 1C	1	1
Pascual 1	1	2
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	3	3
Dressel 7-11	1	2

Figura 4.41. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-22 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

En els contextos en què apareix la PE-22, (un total de 15 si afegim un on s'associa a la PE-25), veiem com 5 casos responen al jaciment de Na Guardis, 3 a Ses Païsses (Mallorca), 2 al Turó de les Abelles (Mallorca) i 2 més a Biniparratxet Petit (Menorca)²³³. Tot i que caldrà analitzar amb deteniment aquesta qüestió i hi tornarem més endavant, volem apuntar com no ofereixen una representació significativa del total d'àmbits analitzats, sinó que responen a realitats concretes fruit tal vegada de conjuntures o mercats específics on arribaria aquest producte. Tornant a l'associació de la PE-22 amb altres produccions, la més intensa és la que la vincula a la PE-16/T-8.1.3.1., apareixent un volum notable d'individus en un nombre força alt de contextos, cosa que més enllà d'una coincidència puntual respon a una dinàmica reiterada, sent significativa també la relació amb la PE-17/T-8.1.3.2., tot i que de manera menys intensa.

²³³ Els altres contextos on apareix la PE-22 són l'Hort de'n Xim (Eivissa), Arse/Saguntum (València) i la plaça de Sant Ginés (Múrcia), en els que tan sols apareix un individu en cada cas.

Respecte els altres contenidors no eivissencs, apareix principalment amb la grecoitàlica plena i arcaica, en ambdós casos amb una relació equilibrada d'individus i contextos, cosa que novament ens porta a desestimar associacions esporàdiques.

Pel que fa a altres produccions, val a dir que de manera puntual es relaciona amb tipus diversos però en proporcions molt reduïdes que no ens permeten anar per ara més enllà de vinculacions puntuals.

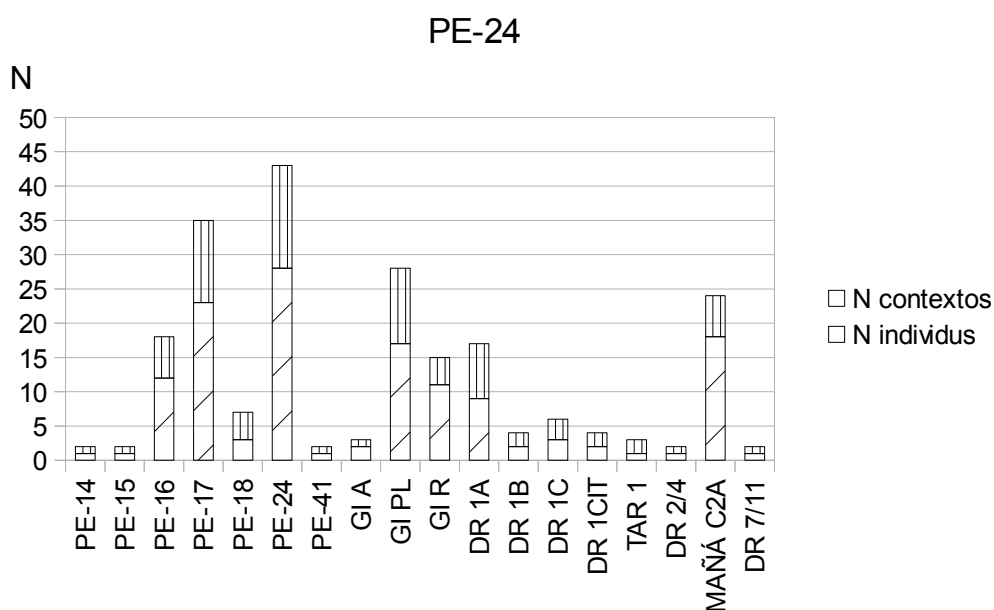

Figura 4.42. Número d'individus i de contextos de PE-24 associada a altres produccions amfòriques.

La PE-24 és una producció que apareix notablement tota sola respecte la seva sèrie; del total de contextos en què es documenta, quasi un 42% responen a Na Guardis i un 30% al poblat de Son Fornés (Mallorca)²³⁴.

²³⁴ La resta de jaciments són mallorquins; en concret es tracta de Ses Païsses i el Turó de les Abelles, amb dos contextos en cada un, així com la Colònia de Sant Jordi, molt vinculada a Na Guardis.

PE-24	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	1	1
PE-15/T-8.1.2.1.	1	1
PE-16/T-8.1.3.1.	6	12
PE-17/T-8.1.3.2.	12	23
PE-18/T-8.1.3.3.	4	3
<i>PE-24</i>	<i>15</i>	<i>28</i>
PE-41	1	1
GI arcaica	1	2
GI plena	11	17
GI recent	4	11
Dressel 1A	8	9
Dressel 1B	2	2
Dressel 1C	3	3
Dressel 1 Citerior	2	2
Tarraconense 1	2	1
Dressel 2-4	1	1
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	6	18
Dressel 7-11	1	1

Figura 4.43. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-24 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Presenta un fort vincle amb la PE-17/T-8.1.3.2. evidenciant la relació i convivència de les dues produccions; la segueix força més de lluny la PE-16/T-8.1.3.1., l'altre tipus amb el qual s'associa de manera significativa dins de l'àmbit eivissenc.

La PE-25 no s'associa de manera significativa a cap altre tipus de la seva sèrie (a banda del cas de la PE-22 que ja hem comentat).

D'entre les àmfores ebussitanes és força notable la vinculació amb PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3. amb les quals la convivència és més que probable; no obstant, respondria bàsicament a l'activitat del jaciment de Can Rova de Baix (Eivissa).

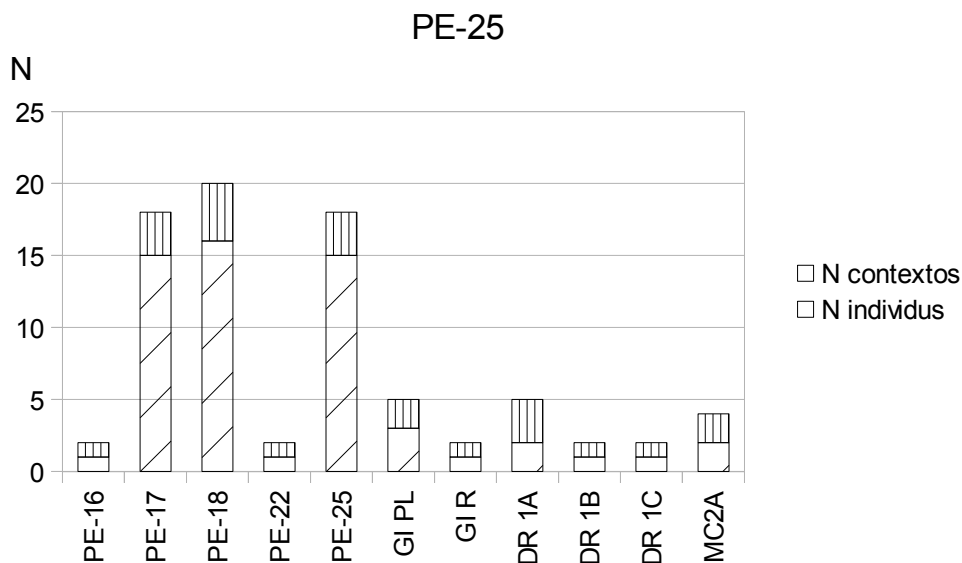

Figura 4.44. Número d'individus i de contextos de PE-25 associada a altres produccions amfòriques

PE-25	N contextos	N individus
PE-16/T-8.1.3.1.		1
PE-17/T-8.1.3.2.		3
PE-18/T-8.1.3.3.		4
PE-22		1
<i>PE-25</i>		3
GI plena		2
GI recent		1
Dressel 1A		3
Dressel 1B		1
Dressel 1C		1
Mañá C2a/T-7.4.2.1.		2

Figura 4.45. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-25 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Pel que fa a les produccions itàliques, són destacables les relacions amb la grecoitàlica plena i la Dressel 1A amb les quals es vincula en un volum notable d'individus en un nombre considerable de contextos. Val a dir però que també apareix amb la grecoitàlica arcaica i la recent, però en força menys casos, que

refleixen el panorama de Na Guardis.

El mateix ocorre en la vinculació amb la Mañá C2a/T-7.4.2.1.; aquests darrers serien casos concrets que no respondrien a una dinàmica d'associació reiterada, com sí que ocorre amb la grecoitàlica plena, i probablement també amb la Dressel 1A.

Cal tenir en compte que tan sols se'n documenten en 4²³⁵ dels 149 contextos inclosos en aquests càlculs, pel que caldrà anar amb precaució a l'hora d'extreure'n conclusions.

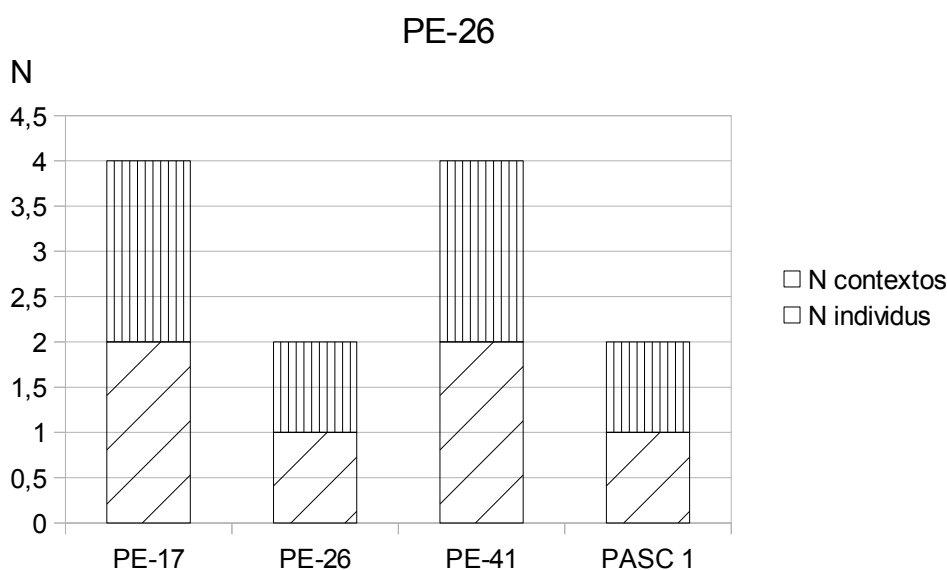

Figura 4.46. Número d'individus i de contextos de PE-26 associada a altres produccions amfòriques.

PE-26	N contextos	N individus
PE-17/T-8.1.3.2.	2	2
PE-26	1	1
PE-41	2	2
Pascual 1	1	1

Figura 4.47. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-26 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

²³⁵ Aquests consisteixen en dos contextos de Son Fornés (Mallorca), un de Biniparratxet Petit (Menorca) i l'altre de Can Rova de Baix (Eivissa).

Amb la PE-26 cal anar amb molta precaució, ja que el nombre de contextos on es documenta es redueix només a 3, tractant-se en tots els casos del jaciment de Biniparratxet Petit (Menorca), pel que són fruit d'una realitat molt concreta i perillosa d'extrapolar.

No obstant, la PE-26 és un dels tipus que es mostra amb un comportament diferent respecte els altres de la seva sèrie, apareixent associada a altres contenidors eivissencs com a tendència majoritària. Dins la seva sèrie es vincula a la PE-41, així com també a la PE-17/T-8.1.3.2. pel que fa a l'àmbit ebusità. L'única producció no eivissenca amb la qual es relaciona és la Pascual 1 (de fet és el tipus que copia), però tan sols en un cas.

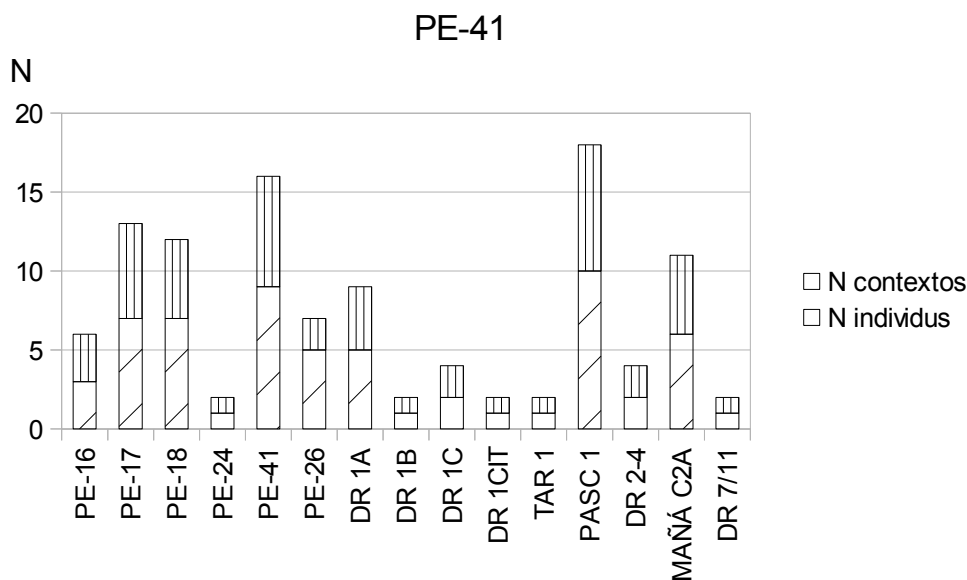

Figura 4.48. Número d'individus i de contextos de PE-41 associada a altres produccions amfòriques.

Del total de contextos en què es documenta (10 casos), tots excepte un²³⁶, responen al jaciment menorquí de Biniparratxet Petit, fet que caldrà tenir en present de cara a les interpretacions que se'n facin al respecte.

Dins de la seva sèrie, la PE-41 apareix bàsicament tota sola, però s'associa també a altres tipus, entre els quals destaca sobretot la PE-26, tot i que respon tan sols a un

²³⁶ Es tracta del jaciment de la Colònia de Sant Jordi II, respecte el qual cal tenir molta precaució degut a la seva natura sense estructures i molt oberta, susceptible d'alteracions post-deposicionals.

context (l'UE 32 de l'habitació 2 de Biniparratxet Petit). Pel que fa a les altres produccions ebussitanes, més interessant és la relació amb PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3. amb qui apareix en varis contextos, evidenciant una vinculació més intensa que aquella que presenta vers la PE-26.

PE-41	N contextos	N individus
PE-16/T-8.1.3.1.	3	5
PE-17/T-8.1.3.2.	6	7
PE-18/T-8.1.3.3.	5	7
PE-24	1	1
<i>PE-41</i>	7	9
PE-26	2	6
Dressel 1A	4	5
Dressel 1B	1	1
Dressel 1C	2	2
Dressel 1 Citerior	1	1
Tarraconense 1	1	1
Pascual 1	8	10
Dressel 2-4	2	2
Mañá C2a	5	6
Dressel 7-11	1	1

Figura 4.49. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-41 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona

Fora d'Eivissa, apareix sobretot amb la Dressel 1A, però és amb la Pascual 1 amb la qual es relaciona més intensament, cosa que posaria en relleu la seva convivència (encara que hem d'anar alerta perquè només es tracta d'un cas). Respecte altres produccions, destaca el lligam a la Mañá C2a/T-7.4.2.1.

4.3.2.3. Àmfores itàliques

A l'apartat 4.3.1. hem vist com les produccions amfòriques itàliques presenten una gran convivència entre sí (tant les grecoitàliques com totes les variants de Dressel 1), descartant d'entrada la idea d'un comportament seriat de substitució crono-

tipològica en els contextos de consum on es rep i s'amortitza aquest material. Com hem fet amb les àmfores ebussitanes, anem a veure el panorama que ofereix cada tipus de manera individual i les associacions que experimenten en cada cas.

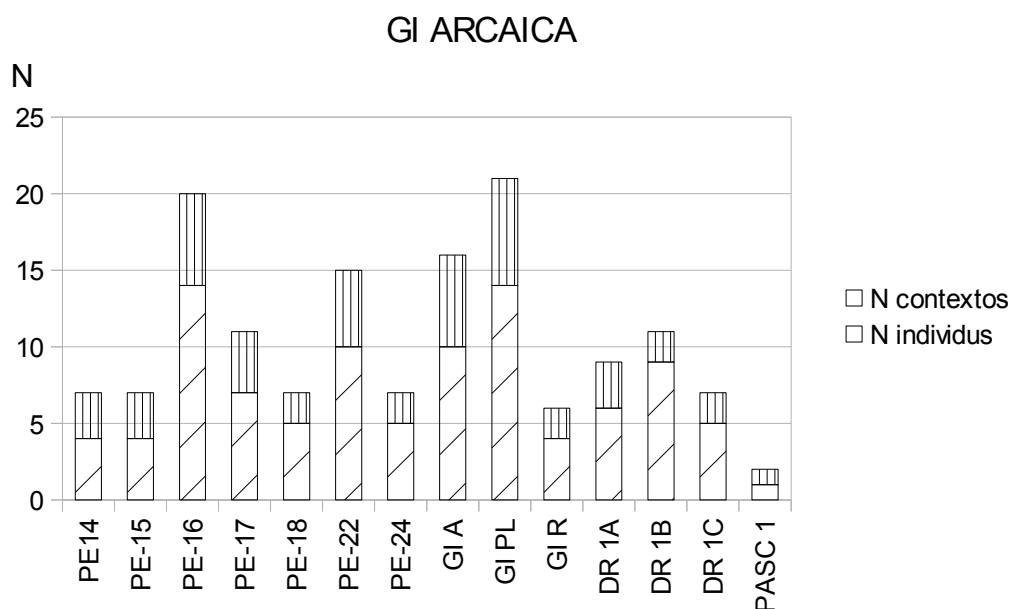

Figura 4.50. Número d'individus i de contextos de grecoitàlica arcaica associada a altres produccions amfòriques

Els 14 contextos en total en què es documenta la grecoitàlica arcaica ofereixen un panorama força divers i variat, amb jaciments tant de l'arxipèlag balear com també de les àrees catalana i valenciana, arribant fins hi tot a Múrcia; del total, 4 es relacionen amb Na Guardis i 3 amb Son Fornés²³⁷.

Dins el seu àmbit productiu, la grecoitàlica arcaica apareix sobretot amb la grecoitàlica plena, a banda de documentar-se totes soles en un volum notable. Les següents a relacionar-se de manera significativa (però en menor mesura) són la Dressel 1A i la Dressel 1B, si bé el nombre de contextos d'associació amb aquestes darreres és molt baix i costa deduir-ne una dinàmica d'associació freqüent.

²³⁷ En concret es tracta de l'Hort de'n Xim (Eivissa), Ses Païsses (Mallorca), Na Guardis (Mallorca), Son Fornés (Mallorca), Ullastret (Girona), Cabrera 2, Arse/Saguntum (València), Illeta dels Banyets (Alacant) i Plaça de Sant Ginés (Múrcia).

GI arcaica	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	3	4
PE-15/T-8.1.2.1.	3	4
PE-16/T-8.1.3.1.	7	16
PE-17/T-8.1.3.2.	4	7
PE-18/T-8.1.3.3.	2	5
PE-22	6	12
PE-24	2	5
<i>GI arcaica</i>	6	10
GI plena	7	14
GI recent	21	4
Dressel 1A	3	6
Dressel 1B	2	9
Dressel 1C	2	5
Pascual 1	1	1

Figura 4.51. Nombre de contextos i d'individus en què la grecoitàlica arcaica s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Pel que fa a altres produccions, destaca la forta vinculació amb la PE-16/T-8.1.3.1. (la majoritària respecte la resta de tipus no itàlics), seguida de la PE-22, sent en ambdós casos el nombre d'individus quasi el doble que el de contextos; com hem anat dient, una dinàmica d'aquest tipus manifesta un lligam recurrent entre les produccions esmentades. Altres relacions destacades són les que estableix en primer lloc amb la PE-17/T-8.1.3.2. i en segon terme amb la PE-24 i la Dressel 1C. Com en el cas de la grecoitàlica arcaica, la plena es documenta en un ampli espectre de jaciments que comprenen tant les Illes Balears, Catalunya, València i Múrcia, incrementant-se fins gairebé la cinquantena el nombre de contextos on apareix; del total, 21 responen al poblat de Son Fornés²³⁸.

²³⁸ La resta consisteixen en el Dipòsit CPU i Can Vicenç de'n Jaume (Eivissa), Torralba de'n Salord i Biniparratxet Petit (Menorca), Ses Païsses, Pollentia, Na Guardis i Turó de les Abelles (Mallorca), Ullastret i Mas Castellar de Pontós (Girona), *Arse/Saguntum* i Grau Vell (València), Torre la Sal (Castelló) i Plaça de Sant Ginés (Múrcia).

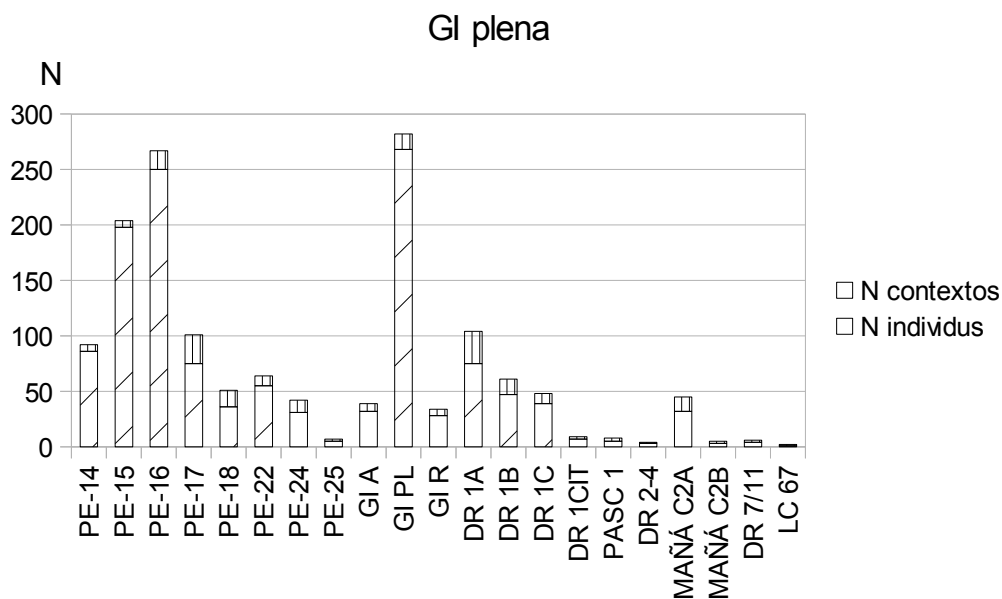

Figura 4.52. Número d'individus i de contextos de grecoitàlica plena associada a altres produccions amfòriques.

A primer cop d'ull s'observa com la grecoitàlica plena és un tipus del qual es documenten molts individus associats a tipus diversos; per tant ens trobem davant una àmfora de producció, distribució i consum molt intensos i perllongats.

Destaca l'elevada representació tota sola respecte la seva sèrie²³⁹. No obstant, com ja hem comentat al punt 4.3.1., respon a un nombre molt baix de contextos (un total de 14 que suposen 268 individus dels 380 totals), fent referència al panorama específic de l'establiment rural de Mas Castellar de Pontós.

Dins de les produccions itàliques, es vincula sobretot a les Dressel 1 (en especial a la Dressel 1A) més que no pas a les grecoitàliques (amb les que també ho fa però en menor mesura).

La PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-15/T-8.1.2.1. són les produccions eivissenques amb qui es relaciona de manera més forta pel que fa a nombre d'individus; no ens indicarien una dinàmica d'associació reiterada, sinó associacions puntuals (especialment pel que fa a la PE-15/T-8.1.2.1. amb la qual es documenten quasi 200 individus en 6 casos) que novament es refereixen a Mas Castellar de Pontós.

²³⁹ Recordem que el seu comportament era l'únic que mostrava diferències significatives respecte la seva sèrie, apareixent acompanyada només en quasi un 30% dels casos, respecte un 70% on ho fa tota sola dins el seu àmbit.

GI plena	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	6	86
PE-15/T-8.1.2.1.	6	198
PE-16/T-8.1.3.1.	17	250
PE-17/T-8.1.3.2.	26	75
PE-18/T-8.1.3.3.	15	36
PE-22	9	55
PE-24	11	31
PE-25	2	5
GI arcaica	7	32
<i>GI plena</i>	14	268
GI recent	6	23
Dressel 1A	29	75
Dressel 1B	14	47
Dressel 1C	9	39
Dressel 1 Citerior	2	7
Pascual 1	3	5
Dressel 2-4	1	3
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	13	32
Mañá C2b/T-7.4.3.3.	2	3
Dressel 7-11	2	1
Lomba do Canho 67	1	1

Figura 4.53. Nombre de contextos i d'individus en què la grecoitàlica plena s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

En canvi, amb PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3., si bé el volum d'individus de grecoitàlica plena que s'hi associen és més baix, s'incrementa força el nombre de contextos, evidenciant una associació més recurrent (sobretot pel que fa a la PE-17/T-8.1.3.2., amb 75 individus en 26 contextos).

Finalment, la vinculació amb la Mañá C2a/T-7.4.2.1. també és remarcable i podria referir-se a una relació més enllà d'una coincidència puntual entre les dues produccions, ja que el nombre de contextos on apareixen juntes no és gens menyspreable.

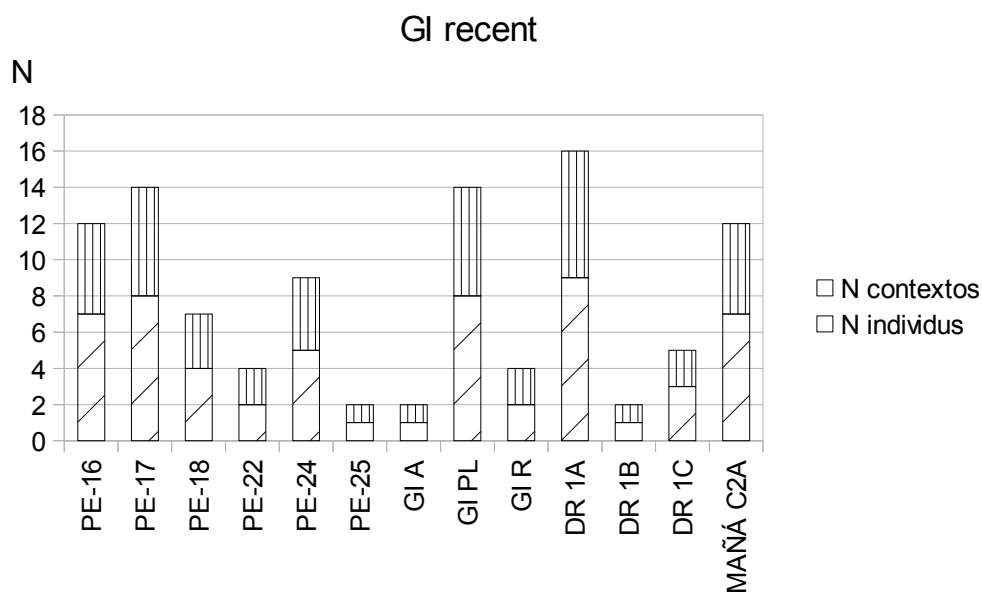

Figura 4.54. Número d'individus i de contextos de grecoitàlica recent associada a altres produccions amfòriques.

La grecoitàlica recent és un tipus que s'associa a d'altres de la seva sèrie en un 85% dels casos. Les documentem en un volum escàs de contextos que es redueixen només a jaciments de les Balears²⁴⁰.

Destaca la vinculació amb la Dressel 1A, tipus morfològic cap al qual es fa la transició des de les morfologies grecoitàliques. També presenta una relació molt intensa amb la grecoitàlica plena, documentant-se diversos individus en ocasions reiterades, cosa que faria palesa el consum contemporani d'aquestes produccions itàliques.

Fora de l'àmbit itàlic, presenta un fort vincle sobretot amb la PE-17/T-8.1.3.2., que, malgrat el volum baix de casos, convida a pensar en una dinàmica associativa recurrent. Seguidament apareix amb la PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-24 (amb les mateixes proporcions), reduint-se respecte la PE-18/T-8.1.3.3..

Entre altres produccions, és també molt notable la relació amb la Mañá C2a/T-7.4.2.1..

²⁴⁰ Entre aquests concretament tenim Na Guardis, Ses Païsses, Turó de les Abelles i Son Fornés (Mallorca), i Biniparratxet Petit (Menorca).

GI recent	N contextos	N individus
PE-16/T-8.1.3.1.		5
PE-17/T-8.1.3.2.		6
PE-18/T-8.1.3.3.		3
PE-22		2
PE-24		4
PE-25		1
GI arcaica		1
GI plena		6
GI recent		2
Dressel 1A		7
Dressel 1B		1
Dressel 1C		2
Mañá C2a		5

Figura 4.55. Nombre de contextos i d'individus en què la grecoitàlica recent s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

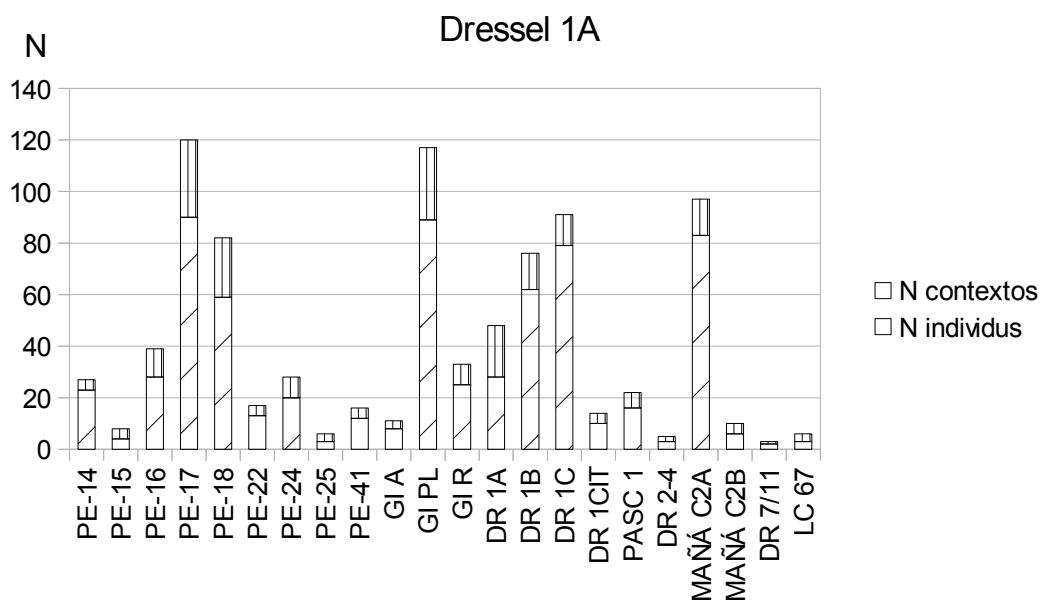

Figura 4.56. Número d'individus i de contextos de Dressel 1A associada a altres produccions amfòriques.

Dressel 1A	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	4	23
PE-15/T-8.1.2.1.	4	4
PE-16/T-8.1.3.1.	11	23
PE-17/T-8.1.3.2.	30	90
PE-18/T-8.1.3.3.	23	59
PE-22	4	13
PE-24	9	21
PE-25	3	3
PE-41	4	12
GI arcaica	3	8
GI plena	29	90
GI recent	28	89
<i>Dressel 1A</i>	20	28
Dressel 1B	14	62
Dressel 1C	12	79
Dressel 1 Citerior	4	10
Pascual 1	6	16
Dressel 2-4	2	3
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	14	83
Mañá C2b/T-7.4.3.3.	4	6
Dressel 7-11	1	2
Lomba do Canho 67	3	3

Figura 4.57. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1A s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

La Dressel 1A també és un tipus del qual es documenta un volum molt gran d'individus, fruit d'una activitat productiva molt intensa, com hem observat també en els casos de la PE-17/T-8.1.3.2. i la grecoitàlica plena. N'hem registrat en un total de 58 contextos que comprenen un gran nombre de jaciments estesos per tota la zona de la Mediterrània Occidental analitzada, repartint-se per les costes catalana i llewantina a banda de l'arxipèlag balear²⁴¹.

241 Els jaciments concrets són Son Fornés, Ses Païsses, Na Guardis, Turó de les Abelles, Pollentia i la nau romano-republicana de la Colònia de Sant Jordi (Mallorca), Biniparratxet Petit i Torralba de'n Salord (Menorca), Ullastret (Girona), Grau Vell (València), Torre la Sal (Castelló). Val a dir que dels

Relacionades amb el seu àmbit de producció, un 20% apareixen soles, mentre que el gruix ho fa amb altres tipus entre els quals destaca sobretot la grecoitàlica plena, seguida de la Dressel 1B i la Dressel 1C.

La producció amb la qual es vinculen de manera més clara és sens dubte la PE-17/T-8.1.3.2., seguida de la PE-18/T-8.1.3.3., dins de l'àmbit d'Eivissa. Amb la PE-14/T-8.1.1.1. experimenta una associació puntual, com ocorre també amb la PE-16/T-8.1.3.1., mentre que no existeix pràcticament relació amb la PE-15/T-8.1.2.1.. Pel que fa a altres produccions, destaca el fort lligam amb la Mañá C2a/T-7.4.2.1.. Com a comentari general, podem dir que és un tipus molt prolífic que apareix associat en major o menor mesura a una gran diversitat de tipus amfòrics.

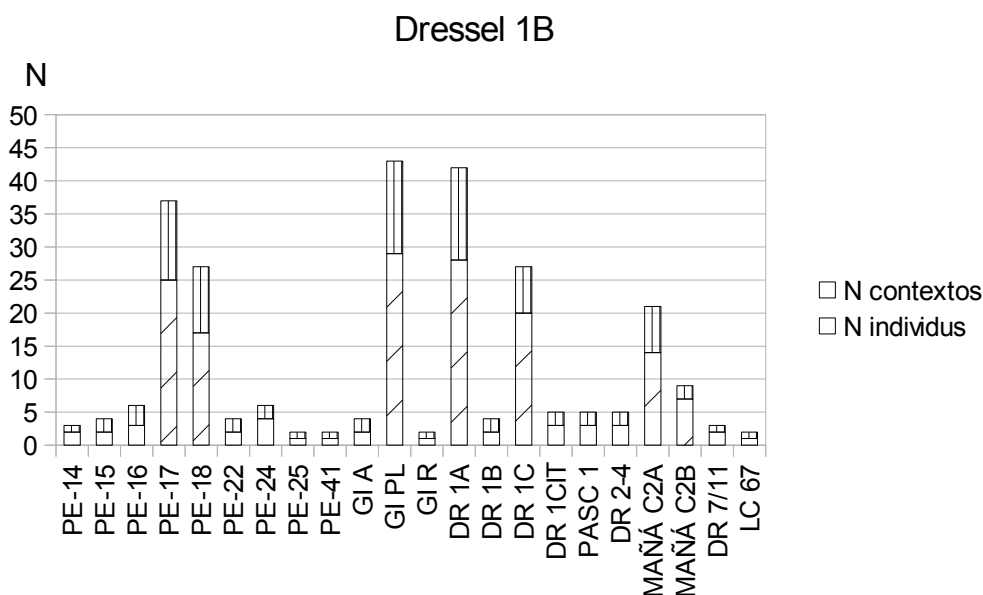

Figura 4.58. Número d'individus i de contextos de Dressel 1B associada a altres produccions amfòriques.

La majoria dels contextos en què es testimonia la Dressel 1B (un total de 19) comprenen l'àmbit balear i el catalano-llevantí, des de Girona a Múrcia²⁴².

Més del 90% del total s'associen a altres tipus de la seva mateixa sèrie. Concretament, es vincula sobretot a la grecoitàlica plena i la Dressel 1A, no apareixent gairebé mai tota sola. En segon terme, també es relaciona a la Dressel

58 contextos en què es documenta en la mostra analitzada, 25 corresponen a Son Fornés.

242 A més de Son Fornés (en el qual apareixen en 10 contextos), es documenten a Ses Païsses i Pollentia (Mallorca), Biniparratxet Petit (Menorca), Can Vicenç de'n Jaume (Eivissa), Grau Vell (Sagunt), Torre la Sal (Castelló), Plaça de San Ginés (Múrcia).

1C, tot i que en un nombre menor de contextos.

Pel que fa a Eivissa, es vincula notablement a la PE-17/T-8.1.3.2. i la PE-18/T-8.1.3.3. sent remarcable també l'associació amb Mañá C2a/T-7.4.2.1., encara que de manera menys destacada.

En resum, es pot dir que és un tipus que s'associa a una gran varietat de produccions amfòriques tot i que no de manera tan intensa com hem observat que ho fa la Dressel 1A.

Dressel 1B	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	1	2
PE-15/T-8.1.2.1.	2	2
PE-16/T-8.1.3.1.	3	3
PE-17/T-8.1.3.2.	12	25
PE-18/T-8.1.3.3.	10	17
PE-22	2	2
PE-24	2	4
PE-25	1	1
PE-41	1	1
GI arcaica	2	2
GI plena	14	29
GI recent	1	1
Dressel 1A	14	28
<i>Dressel 1B</i>	2	2
Dressel 1C	7	20
Dressel 1 Citerior	2	3
Pascual 1	2	3
Dressel 2-4	2	3
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	7	14
Mañá C2b/T-7.4.3.3.	2	7
Dressel 7-11	1	2
Lomba do Canho 67	1	1

Figura 4.59. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1B s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

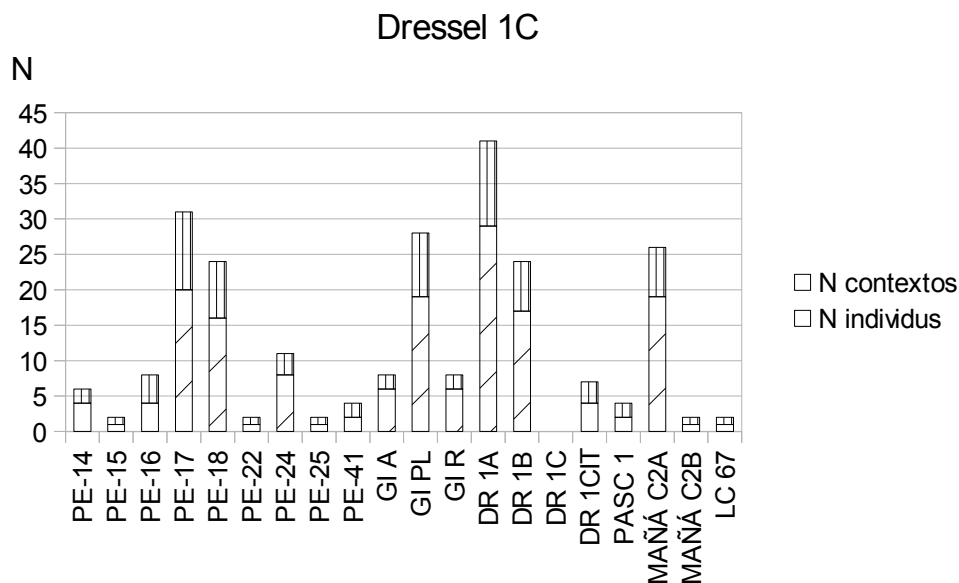

Figura 4.60. Número d'individus i de contextos de Dressel 1C associada a altres produccions amfòriques.

La Dressel 1C es documenta sobretot en jaciments balears dins la mostra estudiada, sobretot mallorquins²⁴³.

No apareix en cap context sola sense anar acompanyada d'un altre tipus de la seva sèrie, associant-se, per tant, en un 100% dels casos. Es vincula sobretot a la Dressel 1A, la grecoitàlica plena i la Dressel 1B, apareixent de manera força més reduïda amb la grecoitàlica arcaica i la recent.

La PE-17/T-8.1.3.2. i la PE-18/T-8.1.3.3. són els tipus amb els quals es relaciona majoritàriament pel que fa a l'àmbit d'Eivissa, sent remarcable també la PE-24, tot i que es tracta d'un nombre molt escàs de casos d'associació.

També es vincula a la Mañá C2a/T-7.4.2.1. de manera notable i en un nombre significatiu de contextos.

243 Torre la Sal (Castelló), Biniparratxet Petit (Menorca), *Pollentia*, Ses Païsses, nau romano-republicana de la Colònia de Sant Jordi i Son Fornés (Mallorca), amb 7 dels 14 contextos totals.

Dressel 1C	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	2	4
PE-15/T-8.1.2.1.	1	1
PE-16/T-8.1.3.1.	4	4
PE-17/T-8.1.3.2.	11	20
PE-18/T-8.1.3.3.	8	16
PE-22	1	1
PE-24	3	8
PE-25	1	1
PE-41	2	2
GI arcaica	2	6
GI plena	9	19
GI recent	2	6
Dressel 1A	12	29
Dressel 1B	7	17
<i>Dressel 1C</i>	0	0
Dressel 1 Citerior	3	4
Pascual 1	2	2
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	7	19
Mañá C2b/T-7.4.3.3.	1	1
Lomba do Canho 67	1	1

Figura 4.61. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1C s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

4.3.2.4. Àmfores provincials

Com hem vist al punt 4.3.1., les àmfores provincials no presenten una dinàmica uniforme, sinó que varia segons els tipus de què es tracti; així, algunes apareixen soles respecte la seva sèrie com a tònica general (com ocorre en el cas de la Dressel 1 Citerior, la Pascual 1 i la Lomba do Canho 67) mentre que altres s'associen fins al 100% dels casos (Dressel 2-4, Tarraconense 1 i Dressel 7-11). Tot seguit, observarem quines són les associacions entre els diferents contenidors per tal d'esclarir a quines dinàmiques responen, analitzant-les també de manera individual.

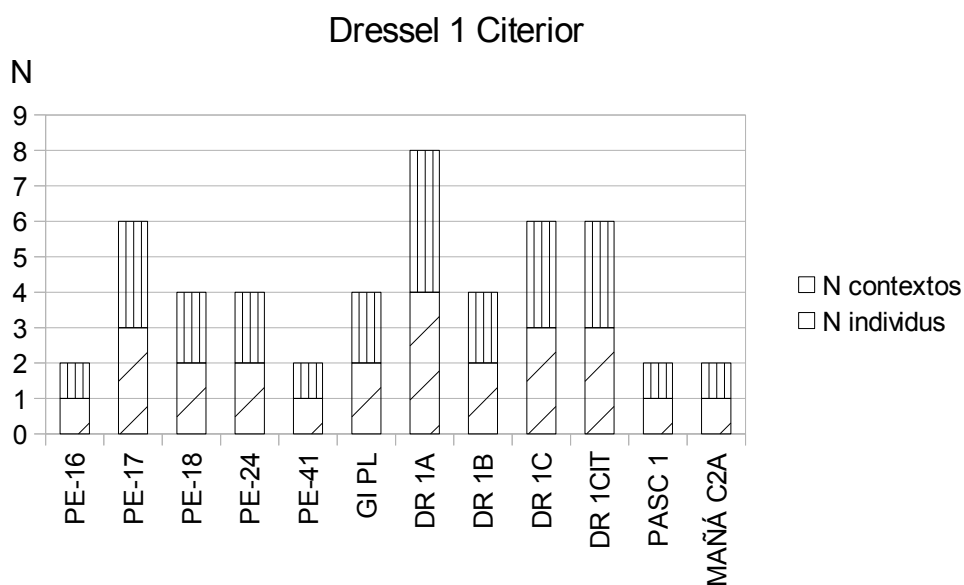

Figura 4.62. Número d'individus i de contextos de Dressel 1 Citerior associada a altres produccions amfòriques.

Dressel 1 Citerior	N contextos	N individus
PE-16/T-8.1.3.1.	1	1
PE-17/T-8.1.3.2.	3	3
PE-18/T-8.1.3.3.	2	2
PE-24	2	2
PE-41	1	1
GI plena	2	2
Dressel 1A	4	4
Dressel 1B	2	2
Dressel 1C	3	3
<i>Dressel 1 Citerior</i>	3	3
Pascual 1	1	1
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	1	1

Figura 4.63. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1 Citerior s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

En general tenim pocs individus i pocs contextos documentats on hi aparegui la Dressel 1 Citerior²⁴⁴, pel que convé tenir precaució a l'hora d'interpretar-ne les

²⁴⁴ Dels 4 totals documentats 2 es corresponen amb el jaciment de Son Fornés (Mallorca), un al

dades. Cal tenir en compte que aquest contenidor és la imitació provincial de la Dressel 1A concretament de la zona catalana la tendència del qual, com hem vist, és a aparèixer sola respecte altres produccions de la seva sèrie; així, sembla que hi hauria un moment o un mercat on dominarien sobre altres produccions provincials.

Fora del seu àmbit, es vincula sobretot amb la Dressel 1A, sent remarcable també l'associació a la PE-17/T-8.1.3.2. i la Dressel 1C.

Tarraconense 1	N contextos	N Individus
PE-17/T-8.1.3.2.	1	2
PE-18/T-8.1.3.3.	1	2
PE-24	1	2
PE-41	1	2
<i>Tarraconense 1</i>	0	0
Dressel 2-4	1	2
Dressel 7-11	1	2

Figura 4.64. Nombre de contextos i d'individus en què la Tarraconense 1 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Cal anar amb molta precaució amb la Tarraconense 1 ja que només en tenim documentats dos individus en un context (jaciment de Colònia de Sant Jordi II), en el qual apareix associat sobretot a contenidors púnico-ebussitans de la sèrie 1 (PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3.), de la sèrie 2 (PE-24) i la PE-41, a més de les provincials Dressel 2-4 i Dressel 7/11. Així, si bé hem decidit incloure'l com a representació d'aquest àmbit productiu, som conscients de la cautela que cal tenir al respecte de cara a la valoració de les dades. Per això, hem optat per presentar només la taula amb les dades ja que la gràfica caria de sentit.

Turó de les Abelles (Mallorca) i l'altre a Biniparratxet Petit (Menorca).

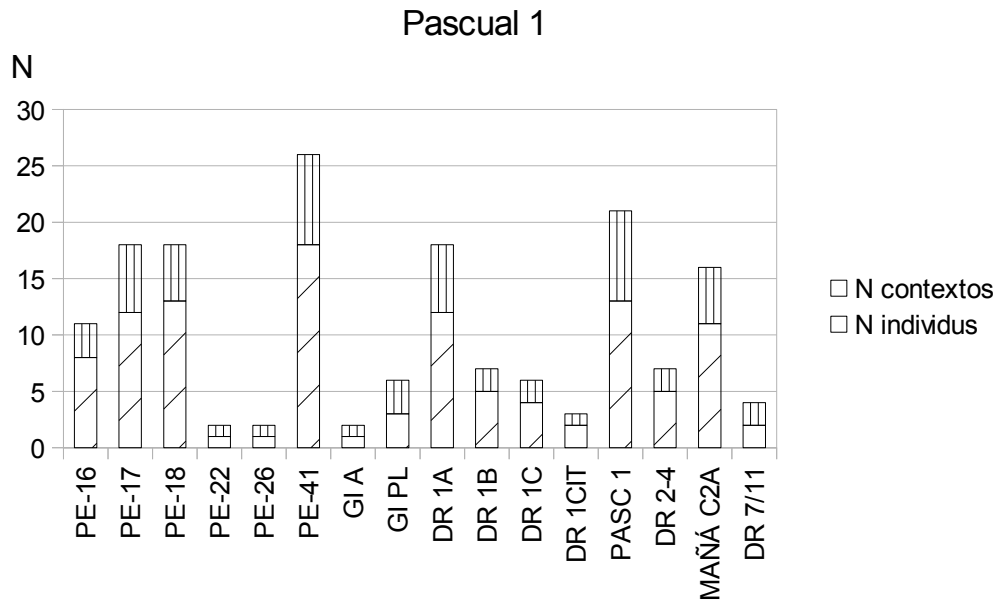

Figura 5.65. Número d'individus i de contextos de Pascual 1 associada a altres produccions amfòriques.

Pascual 1	N contextos	N individus
PE-16/T-8.1.3.1.	3	5
PE-17/T-8.1.3.2.	6	12
PE-18/T-8.1.3.3.	5	13
PE-22	1	1
PE-26	1	1
PE-41	8	18
GI arcaica	1	1
GI plena	3	3
Dressel 1A	6	12
Dressel 1B	2	5
Dressel 1C	2	4
Dressel 1 Citerior	1	2
<i>Pascual 1</i>	8	13
Dressel 2-4	2	5
Mañà C2a/T-7.4.2.1.	5	11
Dressel 7-11	2	2

Figura 5.66. Nombre de contextos i d'individus en què la Pascual 1 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Del total de contextos on es documenta (11) el 82% es corresponen al jaciment de Biniparratxet Petit (Menorca)²⁴⁵, cosa que caldrà tenir present a l'hora de fer interpretacions al respecte.

La Pascual 1 és un tipus que apareix normalment sol dins la seva sèrie, lligant amb un comportament dominant en un mercat o en un context determinat sobre les altres produccions del seu àmbit productiu.

Pel que fa a altres contenidors, es vincula bàsicament als púnico-ebussitans, sobretot a la PE-41 (tipus que de fet la imita); també és de destacar l'associació amb PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3. tot i que en un nombre menor de contextos.

A més, es vincula a la Dressel 1A i la Mañá C2a/T-7.4.2.1., sent agosarat afirmar, tant pel que fa a aquesta com a les anteriors associacions esmentades, si serien puntuals o fruit d'una dinàmica reiterada al tractar-se bàsicament de material registrat en un mateix jaciment.

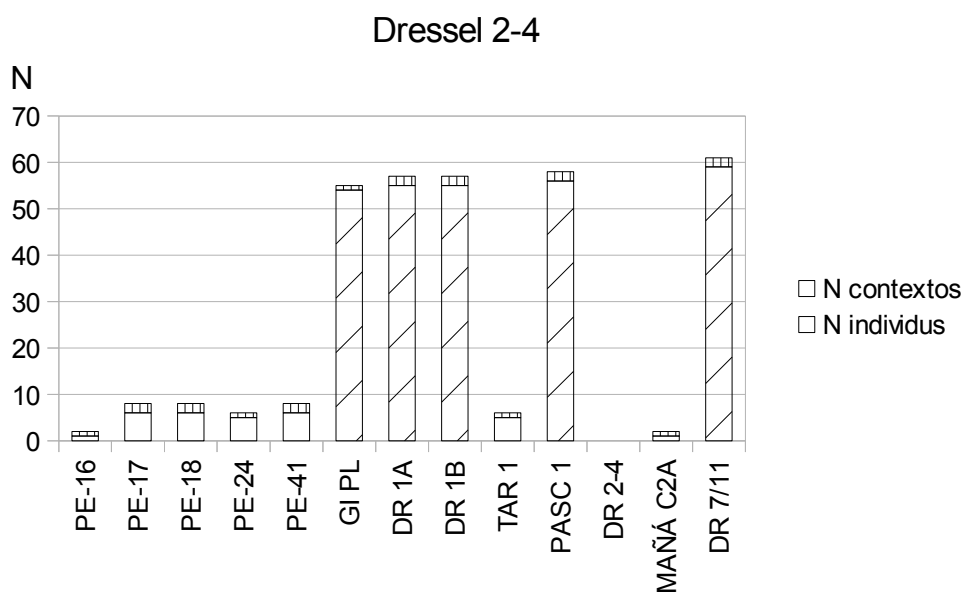

Figura 4.67. Número d'individus i de contextos de Dressel 2-4 associada a altres produccions amfòriques.

²⁴⁵ A més se'n documenta un altre context amb Dressel 2/4 a Son Fornés (Mallorca) i un altre a Grau Vell (València).

Dressel 2-4	N contextos	N individus
PE-16/T-8.1.3.1.	1	1
PE-17/T-8.1.3.2.	2	6
PE-18/T-8.1.3.3.	2	6
PE-24	1	5
PE-41	2	6
GI plena	1	54
Dressel 1A	2	55
Dressel 1B	2	55
Tarraconense 1	1	5
Pascual 1	2	56
<i>Dressel 2-4</i>	0	0
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	1	1
Dressel 7-11	2	59

Figura 4.68. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 2-4 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Només tenim registrada aquesta producció en 3 contextos del total de la mostra analitzada, d'entre els quals n'hi ha un que registra un volum notablement més elevat d'aquest tipus, com es pot deduir de la gràfica 4.67. En concret es tracta del cas de Grau Vell (València) on es registren 54 dels 60 individus en total documentats²⁴⁶.

La Dressel 2-4 sempre apareix associada a altres àmfores de la seva sèrie en un 100% dels casos (bàsicament amb la Dressel 7/11 i la Pascual 1), mentre que, pel que fa a altres produccions, es vincula sobretot a la grecoitàlica plena, la Dressel 1A i 1B. En molta menor mesura apareix amb alguns contenidors ebussitans, entre els quals destaquen la PE-17/T-8.1.3.2. i la PE-18/T-8.1.3.3., així com la PE-41.

²⁴⁶ Els altres dos jaciments on s'han registrat Dressel 2/4 són Colònia de Sant Jordi II (Mallorca) i Biniparratxet Petit (Menorca).

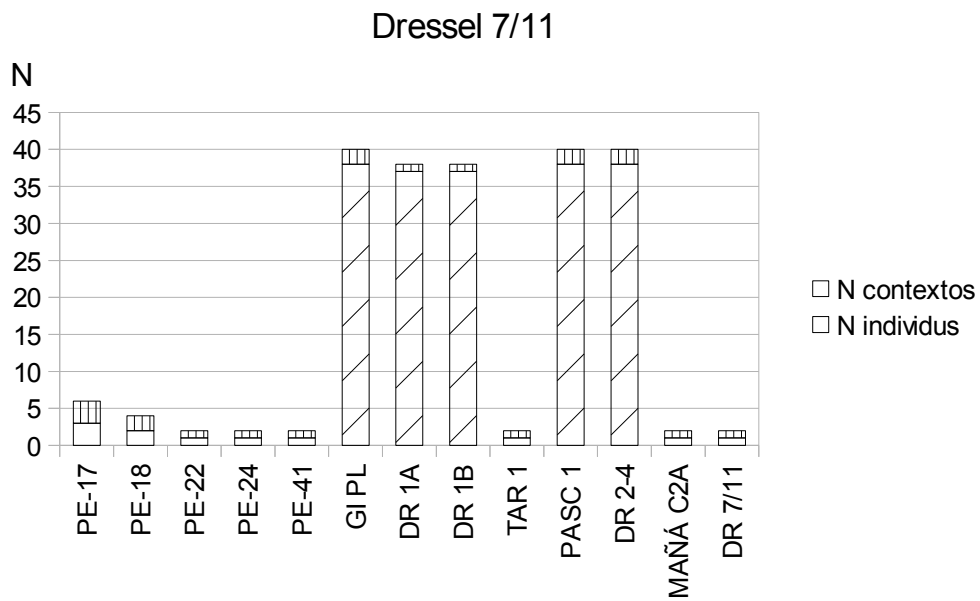

Figura 4.69. Número d'individus i de contextos de Dressel 7/11 associada a altres produccions amfòriques.

Dressel 7/11	N contextos	N individus
PE-17/T-8.1.3.2.	3	3
PE-18/T-8.1.3.3.	2	2
PE-22	1	1
PE-24	1	1
PE-41	1	1
GI plena	2	38
Dressel 1A	1	37
Dressel 1B	1	37
Tarraconense 1	1	1
Pascual 1	2	38
Dressel 2-4	2	38
Mañá C2a/T-7.4.2.1.	1	1
<i>Dressel 7/11</i>	1	1

Figura 4.70. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 7/11 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

L'àmfora Dressel 7/11 també es documenta en un nombre baix de contextos²⁴⁷. Com hem vist que succeeix amb la Dressel 2/4, hi ha un cas on es registra un volum molt elevat d'individus d'aquest tipus, que respon al jaciment del port de Sagunt, Grau Vell (València).

Dins la seva sèrie apareix en més d'un 90% de les vegades associada a altres produccions, sobretot a la Pascual 1 i la Dressel 2-4, destacant a banda el vincle amb la grecoitàlica plena i la Dressel 1A i 1B.

Pel que fa a altres associacions, serien remarcables les que estableix amb les ebussitanes PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3., però en un volum molt més baix tant pel que fa al nombre d'individus com de contextos, cosa que convida a pensar en associacions puntuals més que en dinàmiques recurrents.

Creiem que és important tenir en compte, sobretot de cara a les interpretacions econòmiques que se'n poder fer al respecte, que no es tracta d'un contenidor vinari, sinó que sobretot hauria transportat salaons, entre altres productes (sense poder excloure el vi de manera rotunda).

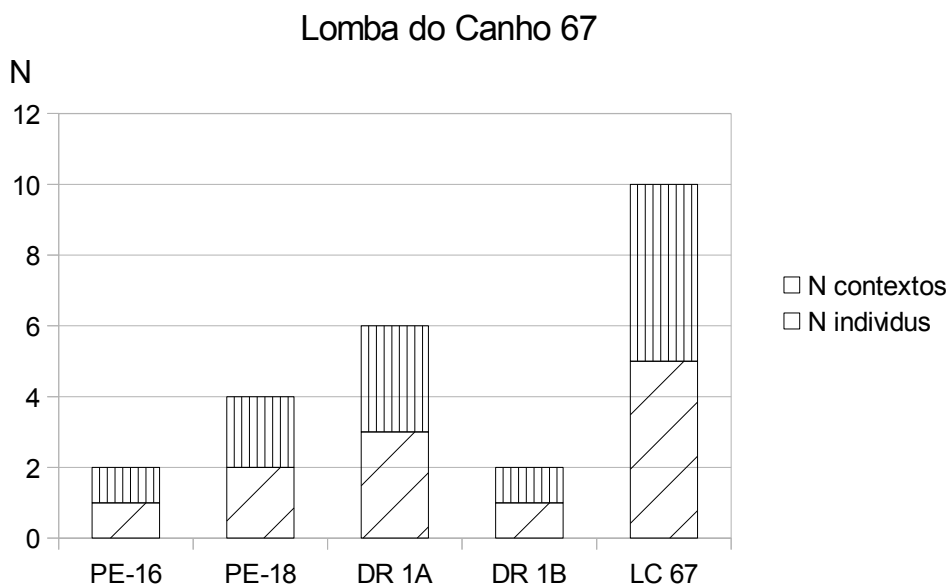

Figura 4.71. Número d'individus i de contextos de Lomba do Canho 67 associada a altres produccions amfòriques.

247 En concret es tracta de la Colònia de Sant Jordi II (Mallorca), dos contextos de Biniparratxet Petit (Menorca) i Grau Vell (València).

Lomba do Canho 67	N contextos	N individus
PE-16/T-8.1.3.1.	1	1
PE-18/T-8.1.3.3.	2	2
Dressel 1A	3	3
Dressel 1B	1	1
<i>Lomba do Canho 67</i>	5	5

Figura 4.72. Nombre de contextos i d'individus en què la Lomba do Canho 67 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Del contenidor multifuncional no només vinari Lomba do Canho 67 en tenim molt pocs individus documentats, procedents de només 5 contextos²⁴⁸. Com a tendència general, apareix sempre sola dins de la seva mateixa sèrie. Tot i la precaució que convé tenir degut al nombre baix de casos registrats, podem dir que es vincula sobretot a Dressel 1A i en segon terme a la PE-18/T-8.1.3.3..

4.3.2.5. Àmfores púniques centre-mediterrànies i de l'Estret de Gibraltar

Pel que fa a aquestes produccions, com hem pogut observar, no s'associen entre sí sinó que cadascuna d'elles té el seu moment i/o àmbit productiu així com de distribució i consum específic, vinculat amb xarxes econòmiques diverses. Caldrà veure amb quines àmfores s'associen de manera individual determinar a què respon el seu comportament.

La Mañá C2a/T-7.4.2.1. es documenta en un nombre força elevat de contextos localitzats en àmbits geogràfics diversos, que comprenen, en la mostra observada, sobretot l'arxipèlag balear²⁴⁹. Es tracta d'un tipus produït i distribuït de manera molt intensa que s'associa a un gran ventall de produccions amfòriques diferents. Majoritàriament apareix tota sola dins de les produccions amfòriques púniques no eivissenques.

248 Del total, tots es corresponen amb el jaciment de Son Fornés (Mallorca) excepte un de Biniparratxet Petit (Menorca).

249 De fet el 96,2% dels contextos es registren a les Illes Balears. Els jaciments són Can Vicenç de'n Jaume (Eivissa), nau romano-republicana de la Colònia de Sant Jordi, Ses Païsses (2 contextos), Pollentia, Na Guardis (6 contextos), Son Fornés (4 contextos), Turó de les Abelles (Mallorca), Biniparratxet Petit (7 contextos), Torralba de'n Salord (Menorca), Torre la Sal (Castelló).

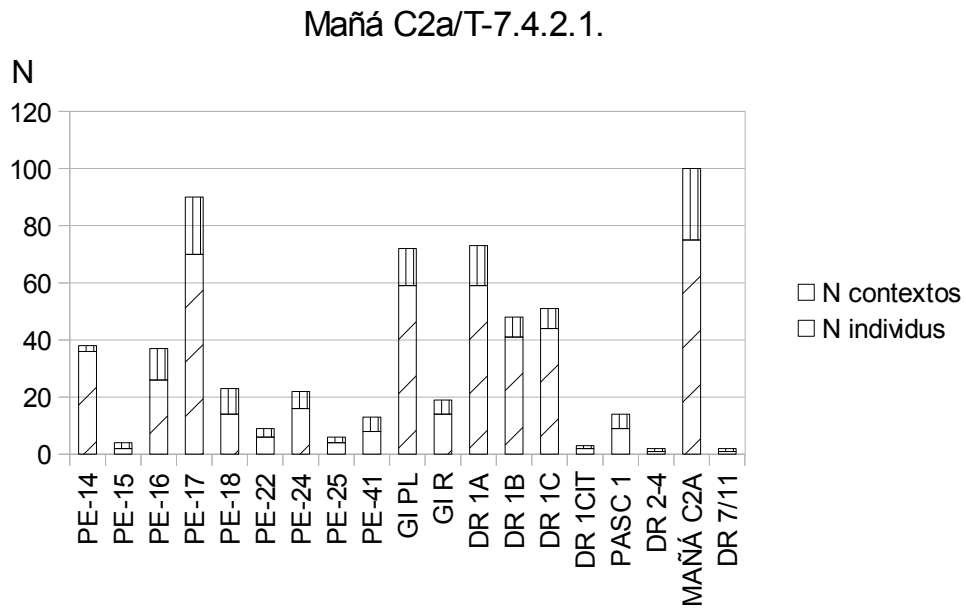

Figura 4.73. Número d'individus i de contextos de Mañá C2a/T-7.4.2.1. associada a altres produccions amfòriques

Fora del seu àmbit, es relaciona sobretot a la PE-17/T-8.1.3.2. i la PE-16/T-8.1.3.1., així com a la PE-24 en segon terme, sent els casos de la PE-14/T-8.1.1.1., i la PE-18/T-8.1.3.3., fruit d'associacions puntuals i no dinàmiques reiterades.

Dins de l'àmbit itàlic, destaca sobretot la relació amb la Dressel 1A seguida de la grecoitàlica plena, així com de la Dressel 1B i 1C, encara que en un nombre menor de contextos.

Mañá C2a/T-7.4.2.1.	N contextos	N individus
PE-14/T-8.1.1.1.	2	36
PE-15/T-8.1.2.1.	2	2
PE-16/T-8.1.3.1.	11	26
PE-17/T-8.1.3.2.	20	70
PE-18/T-8.1.3.3.	9	14
PE-22	3	6
PE-24	6	16
PE-25	2	4
PE-41	5	8
GI plena	14	59
GI recent	5	14
Dressel 1A	15	64
Dressel 1B	7	41
Dressel 1C	7	44
Dressel 1 Citerior	1	2
Pascual 1	5	9
Dressel 2-4	1	1
<i>Mañá C2a/T-7.4.2.1.</i>	<i>25</i>	<i>75</i>
Dressel 7-11	1	1

Figura 4.74. Nombre de contextos i d'individus en què la Mañá C2a s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

Pel que fa a la Mañá C2b/T-7.4.3.3., val a dir que de la se'n documenten molt pocs individus en un nombre baix de contextos²⁵⁰, pel que caldrà ser cautelosos de cara a les interpretacions que en fem al respecte. D'altra banda, cal tenir en compte que el contingut principal d'aquesta producció amfòrica serien les salaons i no tant el vi.

A banda d'aparèixer tota sola de manera majoritària dins la seva sèrie d'àmfores púniques no ebussitanes, es relaciona bàsicament amb la Dressel 1A.

²⁵⁰ Del total de 4 contextos, 3 es corresponen amb el jaciment de Son Fornés (Mallorca) i l'altre amb *Pollentia* (Mallorca).

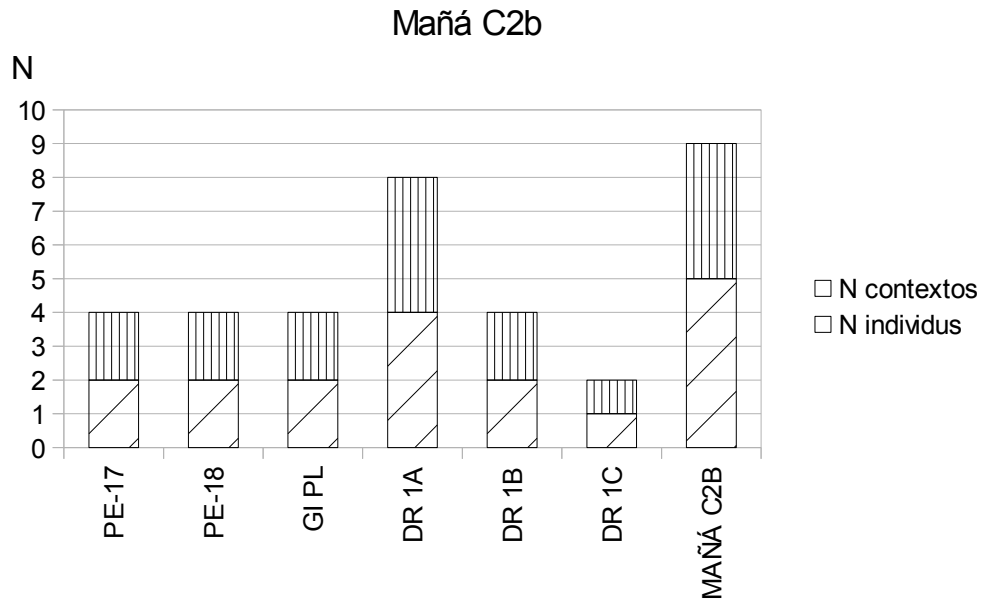

Figura 4.75. Número d'individus i de contextos de Mañá C2b/T-7.4.3.3. associada a altres produccions amfòriques.

Mañá C2b/T-7.4.3.3.	N contextos	N individus
PE-17/T-8.1.3.2.	2	2
PE-18/T-8.1.3.3.	2	2
GI plena	2	2
Dressel 1A	4	4
Dressel 1B	2	2
Dressel 1C	1	1
<i>Mañá C2b/T-7.4.3.3.</i>	4	4

Figura 4.76. Nombre de contextos i d'individus en què la Mañá C2b s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.

En segon terme ho fa amb la mateixa proporció amb PE-17/T-8.1.3.2., PE-18/T-8.1.3.3., grecoitàlica plena i Dressel 1B, els mateixos tipus que hem vist que es vinculen a la Mañá C2a/T-7.4.2.1..

Per tant, tot i la precaució que convé tenir ara per ara, podem apuntar com a banda del decalatge cronològic entre la temporalitat de les dues produccions (la Mañá C2a/T-7.4.2.1. es dataria entre el 190 - 150 ANE i la Mañá C2b/T-4.3.3. entre el

100 – 30 ANE), hi ha una sèrie de tipus amb els que s'associen totes dues²⁵¹; el fet que no es relacionin entre sí posa de manifest l'existència de circuits i/o patrons de consum diferents on predomina cadascuna d'elles. No obstant, tornarem sobre aquesta qüestió més endavant per contrastar-la i confirmar-la amb certesa.

4.3.3. Proposta interpretativa de l'anàlisi de la materialitat amfòrica a la Mediterrània Occidental

En aquest apartat tractarem de valorar de manera conjunta la informació obtinguda anteriorment per tal de veure en termes probabilístics quina és la dinàmica que reflecteix la materialitat amfòrica en els àmbits de consum i quina és la interpretació que se'n pot fer de cara al panorama econòmic que se'n deriva.

Al llarg d'aquest capítol i dels diferents càlculs realitzats, se'ns ha anat fent evident com les produccions amfòriques en els contextos de consum no són ens individuals ni sempre tenen una temporalitat pròpia, sinó que es vincula sovint a altres tipus. Més enllà de l'esfera productiva, de la qual la del consum no és el reflex directe, els contenidors convergeixen, fent molt difícil calcular el temps propi de cada producció, sinó que s'ha de veure en relació amb d'altres; per tant, A i B no tenen temporalitat sinó que A la té en funció de B i B en funció d'A, però no en sí mateixes. Aquesta dinàmica no sempre és igual d'intensa pel que fa a totes les àmfores analitzades, sinó que hi ha àmbits on es manifesta de manera molt clara i complicada, com ara Eivissa.

Creiem que és caure en una problemàtica estèril pretendre encasellar i interpretar de manera aïllada les diferents produccions amfòriques (i ceràmiques, per extensió), sinó que cal valorar-les de manera global atenent als lligams que estableixen entre sí.

En aquest sentit, hem tractat de determinar les diferents dinàmiques d'associació entre els contenidors ceràmics que ens permetran definir un seguit de grups o fases diferents (de l'I al VII) referents a les mercaderies en circulació que es consumeixen en l'àrea estudiada de la Mediterrània Occidental.

Per a tal efecte, en primer lloc hem partit de l'anàlisi del comportament associatiu

251 En concret, la PE-17/T-8.1.3.2., PE-18/T-8.1.3.3., grecoitàlica plena, Dressel 1A, 1B i 1C.

dels contenidors amfòrics; dintre d'aquestes associacions sorgeix la proposta de classificació en fases a la qual acabem de fer esment, a partir de les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1, les produccions amfòriques per excel·lència en l'àmbit econòmic que ens ocupa, i les més properes a Mallorca i Menorca.

Vista la seqüència de les àmfores eivissenques, passarem a analitzar com es correlacionen amb les altres series de produccions amfòriques, més distants de l'àmbit baleàric. Finalment, aquesta seqüència probabilística la comprovarem i contrastarem amb la vaixella de ceràmica fina de producció no eivissenca (ja que aquesta presenta els mateixos problemes que les àmfores d'aquesta zona, almenys en els contextos de consum). Tot plegat, ens permetrà definir el comportament de les produccions amfòriques a la Mediterrània Occidental entre els segles V/IV ANE – I ANE/I NE.

4.3.3.1. Categorització i definició del funcionament i la dinàmica de la materialitat amfòrica

Fins ara hem pogut constatar per als contextos de consum la inviabilitat de la successió i substitució entre els contenidors amfòrics ebussitans de la sèrie 1, degut a l'elevada associació que presenten entre sí.

En canvi, les produccions de la sèrie 2, així com la PE-41, sí que aparentment tindrien moments i/o mercats diferenciats, experimentant un comportament d'acord amb la seva natura d'imitacions dels contenidors de moda de cada moment.

En aquest apartat abordarem la qüestió de les associacions entre les produccions amfòriques púnico-ebussitanes, veient en primer lloc quines característiques presenten per passar després a l'anàlisi del seu comportament, tractant de treure l'entrellat i determinar la seva dinàmica.

El primer punt serà observar en cru les relacions entre els diferents tipus de les sèries eivissenques. Tot seguit, mostrem una taula on figuren les associacions entre els contenidors amfòrics d'*Ebussus*, assenyalant el nombre de contextos i d'individus en què una producció apareix amb les quals es vincula.

Tipus	Relacions	Nº Individus	N Contextos
PE-14 Soles: 43 Indiv. - 13 Cntx	PE-15	36	13
	PE-16	13	4
	PE-17	14	5
	PE-22	9	1
	PE-24	2	1
PE-15 Soles: 6 Indiv. - 4 Cntx	PE-14	24	13
	PE-16	17	8
	PE-17	11	6
	PE-18	2	2
	PE-22	2	1
	PE-24	2	1
PE-16 Soles: 81 Indiv. - 19 Cntx	PE-14	7	4
	PE-15	14	8
	PE-17	52	15
	PE-18	10	5
	PE-22	63	11
	PE-24	11	6
	PE-25	3	1
	PE-41	4	3
PE-17 Soles: 69 Indiv. - 19 Cntx	PE-14	12	5
	PE-15	11	6
	PE-16	64	15
	PE-18	32	21
	PE-22	26	7
	PE-24	56	12
	PE-25	6	3
	PE-26	2	2
	PE-41	7	6
PE-18	PE-15	8	2
	PE-16	11	5
	PE-17	57	21
	PE-22	2	2
	PE-24	9	4

Soles: 17 Indiv. - 13 Cntx	PE-25	25	4
	PE-41	6	5
PE-22 Soles 17 Indiv. - 14 Cntx.	PE-14	1	1
	PE-15	1	1
	PE-16	14	11
	PE-17	15	7
	PE-18	2	2
	PE-25	1	1
PE-24 Soles 28 Indiv. - 15 Cntx.	PE-14	1	1
	PE-15	1	1
	PE-16	12	6
	PE-17	23	12
	PE-18	10	4
	PE-41	1	1
PE-25 15 Indiv. - 3 Cntx.	PE-16	1	1
	PE-17	15	3
	PE-18	16	4
	PE-22	1	1
PE-26 Soles 1 Indiv. - 1 Cntx.	PE-17	2	2
	PE-41	2	2
PE-41 Soles 9 Indiv. - 7 Cntx.	PE-16	3	3
	PE-17	7	6
	PE-18	7	5
	PE-24	1	1
	PE-26	5	2

Figura 4.72. Taula amb el nombre d'individus i de contextos en què cada tipus amfòric púnico-ebussità de la sèrie 1 s'associa a la resta de la seva sèrie

Com podem observar, dins de la convivència entre les diferents produccions amfòriques púnico-ebussitanes de la sèrie 1, es produeixen associacions concretes que donen lloc a agrupacions de contenidors dins el mateix àmbit.

Pel que fa a la PE-14/T-8.1.1.1. un volum notable es documenta tota sola, però aquelles que ho fan associades es vinculen sobretot a la PE-15/T-8.1.2.1., sense

arribar a aparèixer amb la PE-18/T-8-1.3.3.; de manera més minoritària apareix també amb PE-16/T-8.1.3.1. i PE-17/T-8.1.3.2. No es relaciona significativament a cap tipus de la sèrie 2, llevat d'un context en el qual es documenten 9 PE-14/T-8.1.1.1. amb una PE-22.

El gruix de la PE-15/T-8.1.2.1. (recordem que es tracta del 86% del total de la seva producció) es documenta sempre vinculada a altres àmfores de la seva sèrie, principalment amb PE-14/T-8.1.1.1., tot i que també és destacable el nombre d'individus que s'associen a PE-16/T-8.1.3.1. Com en el cas de la PE-14/T-8.1.1.1., no apareix pràcticament amb cap contenidor de la sèrie 2.

PE-16/T-8.1.3.1. i PE-17/T-8.1.3.2. es vinculen de manera molt intensa, tot i que presenten un volum notable de la seva producció que apareix en solitari que oscil·la entre el 47% i el 54% (i segueix sense mostrar un comportament propi d'unes produccions seriades); val a dir que, com vèiem al punt 4.3.2., és degut sobretot al cas del jaciment de Na Guardis, que respondria a una dinàmica puntual relacionada amb l'arribada d'embarcacions carregades de mercaderies en una conjuntura determinada. Pel que fa a la sèrie 2, la PE-16/T-8.1.3.1. es lliga a la PE-22, mentre que la PE-17/T-8.1.3.2. ho fa a la PE-24 bàsicament, però també a la PE-26 (que no apareix amb cap altre tipus de la sèrie 1) i la PE-41.

Finalment, és molt destacable l'associació entre PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3., sobretot pel que fa a aquesta darrera, que es vincula a l'anterior en un nombre molt elevat d'individus. La PE-18/T-8.1.3.3 també s'associa a la PE-25 de forma molt clara, però també a la PE-41, amb els mateixos valors amb que ho fa la PE-17/T-8.1.3.2.

Les àmfores de la sèrie 2 pràcticament no es relacionen entre sí, sent destacable només el lligam entre PE-26 i PE-41, com anirem veient.

Per tal de respondre-ho i avaluar-ho hem establert dos índex que ens permetran determinar la temporalitat compartida entre dos tipus; aquest són: la freqüència d'associació i la intensitat d'associació.

La freqüència d'associació entre dues produccions amfòriques, consisteix d'una banda a analitzar l'associació del tipus A amb el B, i del B amb l'A. Així, es calcula per separat la freqüència d'associació A dividint el nombre total de conjunts en què

apareixen A i B juntes pel nombre de contextos totals d'A, operant de la mateixa manera pel que fa a la producció B. Aquesta operació ens permet saber la temporalitat que comparteixen dos tipus entre sí.

$$FA_A = \frac{\text{Contx } A \cap B}{\text{Contx } A} \quad FA_B = \frac{\text{Contx } B \cap A}{\text{Contx } B}$$

Figura 4.78. Freqüència d'associació d'A amb B (esquerra) i de B amb A (dreta).

Un cop establerta la freqüència, avaluarem quina és la intensitat de l'associació entre dues produccions, calculant a banda del nombre de contextos el nombre d'individus, cosa que ens permetrà afinar amb detall quina significació presenta la temporalitat que comparteixen.

$$IA_A = \frac{NA_{(A \cap B)}}{N_{(A \cap B)}} \times 100 \quad IA_B = \frac{NB_{(B \cap A)}}{N_{(B \cap A)}} \times 100$$

Figura 4.79. Intensitat d'associació d'A amb B (esquerra) i de B amb A (dreta).

Després de calcular el valor de tots dos índex, passarem a comentar els resultats per cadascun dels tipus amfòrics púnico-ebussitans per tal de fer més aclaridora i detallada la presentació de les dades.

Per determinar la interacció entre les diferents produccions, completarem l'avaluació de la seva temporalitat amb el càlcul de la proporció de la relació entre els contenidors amfòrics entre sí. La relació pot respondre tant a una dinàmica reiterada d'associació, indicativa de la convivència de les produccions, mentre que en altres casos, a un cas concret i aïllat. Per això, es fa necessari mesurar el grau d'aquestes associacions per veure la seva significació i què volen dir en cada cas.

El càlcul de la proporció d'associació consisteix en la divisió del NMI que apareixen en els contextos en què dues produccions amfòriques s'associen, situant sempre el valor de la més recent al lloc del dividend (o nominal); és a dir, es tracta de dividir el nombre de contenidors A que apareixen amb B i els B que apareixen amb A; suposant que A seria la producció més recent, la situaríem al lloc del dividend (per

tant, a l'esquerra de la divisió), amb la qual cosa l'operació seria A/B.

$$P_A = \frac{N_A (A \cap B)}{N_B (B \cap A)}$$

*Figura 4.80. Proporció d'associació entre A i B
(A= producció més recent).*

El resultat que s'obté pot ser de tres tipus:

- Proporció major que 1 (>1): major pes de la producció recent.
- Proporció menor que 1 (<1): major pes de la producció antiga.
- Proporció igual a 1 (1 a 1): igual pes de les dues produccions.

La interpretació econòmica de les dades és molt clara i senzilla. Així, si el valor és 1 ens trobarem com a mínim davant de produccions que conviuen i/o s'amortitzen alhora, mentre que si és menor direm que en aquell moment la producció antiga encara predominava sobre la recent (B té més pes que A). En canvi, si és una xifra major que 1 ens indicaria com la producció recent estaria en un punt intens i àlgid de la seva activitat, sent secundària la més antiga (A té més pes que B). Aquest càlcul (que presentarem després dels càlculs de freqüència i intensitat d'associació) el tornarem a realitzar pel que fa a la resta de produccions amfòriques fora de l'àmbit ebussità, tal i com veurem al punt 4.3.3.2. del present apartat..

Freqüència d'associació

Calcularem la freqüència d'associació entre les produccions amfòriques púnico-ebussitanes de les sèries 1 i 2, més la PE-41, aplicant l'índex que hem exposat més amunt. Els resultats els presentem en la taula que figura a continuació; en sentit horitzontal tenim els resultats de les freqüències d'A en relació a B (el quocient que resulta de situar $A \cap B$ al dividend i el nombre de contextos d'A al divisor), i en sentit vertical les de B vers A ($B \cap A$ al dividend i els contextos de B al divisor). Per tal de

donar referències a la interpretació dels resultats, hem cregut important col·locar també el nombre de contextos en total on es documenta cadascuna de les produccions amfòriques (segona columna per l'esquerra, amb títol "N ctx"), així com el percentatge de contextos en què apareixen sols els tipus respecte al seva sèrie (eix diagonal en negreta)

	<i>N ctx</i>	PE-14	PE-15	PE-16	PE-17	PE-18	PE-22	PE-24	PE-25	PE-26	PE-41
PE-14	29	45%	45%	14%	17%	0%	3%	3%	0%	0%	0%
PE-15	24	54%	17%	33%	25%	8%	4%	4%	0%	0%	0%
PE-16	40	10%	20%	46%	38%	13%	28%	15%	3%	0%	8%
PE-17	55	9%	11%	27%	36%	38%	13%	24%	5%	4%	11%
PE-18	35	0%	6%	14%	60%	56%	6%	11%	11%	0%	14%
PE-22	15	7%	7%	73%	47%	13%	93%	0%	7%	0%	0%
PE-24	17	6%	6%	38%	81%	25%	0%	94%	0%	0%	6%
PE-25	4	0%	0%	25%	75%	100%	25%	0%	75%	0%	0%
PE-26	3	0%	0%	0%	67%	0%	0%	0%	0%	33%	0%
PE-41	10	0%	0%	30%	60%	50%	0%	10%	0%	20%	70%

Figura 4.81. Freqüència d'associació entre les produccions amfòriques de la sèrie 1, 2 i PE-41. Relació del N total de contextos de cada tipus i % del nombre de contextos en què apareixen en solitari dins les seves respectives sèries.

Un cop vista la freqüència d'associació entre els diferents tipus (que recordem que es basa en el nombre de contextos que on es troben dues produccions diferents), passarem a avaluar l'índex d'intensitat d'associació, (que es fonamenta en el nombre d'individus de cada una que apareixen en els contextos que comparteixen).

Intensitat d'associació

Hem presentat els resultats d'aquest índex també en una taula, la lectura de la qual es fa en horitzontal. És a dir, si volem veure la intensitat de l'associació entre PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1., anirem a la segona fila per observar que PE-14/T-8.1.1.1. té un pes del 60% en la relació, mentre que, com podem llegir a la tercera

fila, la PE-15/T-8.1.2.1. el té del 40%.

Per donar significació a les dades, hem col·locat el NMI total de cada producció i en diagonal el percentatge d'individus que apareix sol dins la seva sèrie respecte el NMI total esmentat.

	NMI	PE-14	PE-15	PE-16	PE-17	PE-18	PE-22	PE-24	PE-25	PE-26	PE-41
PE-14	82	52%	60%	65%	54%	0%	90%	67%	0%	0%	0%
PE-15	42	40%	14%	55%	50%	20%	67%	67%	0%	0%	0%
PE-16	143	35%	45%	58%	45%	48%	82%	48%	75%	0%	57%
PE-17	165	46%	50%	55%	47%	36%	63%	71%	29%	50%	50%
PE-18	74	0%	80%	52%	64%	23%	50%	47%	61%	0%	46%
PE-22	18	10%	33%	18%	37%	50%	94%	0%	50%	0%	0%
PE-24	29	33%	33%	52%	29%	53%	0%	98%	0%	0%	50%
PE-25	16	0%	0%	33%	71%	39%	50%	0%	94%	0%	0%
PE-26	3	0%	0%	0%	50%	0%	0%	0%	0%	33%	29%
PE-41	15	0%	0%	43%	50%	54%	0%	50%	0%	71%	60%

Figura 4.82. Intensitat d'associació entre les produccions amfòriques de la sèrie 1, 2 i PE-41. Relació del N total d'individus de cada tipus i % del NMI que apareixen en solitari dins les seves respectives sèries

Tal i com hem dit més amunt, passarem a comentar els resultats de les taules de manera individual per cada tipus concret per tal de fer més entenedora la lectura i comprensió de les dades obtingudes.

PE-14/T-8.1.1.1.

Si observem la temporalitat de la PE-14/T-8.1.1.1., veiem com la comparteix en un 45% amb la PE-15/T-8.1.2.1., sent encara més intensa la relació a la inversa (d'un 54%). Per tant, totes dues produccions tenen la seva temporalitat compartida entre sí en quasi un 50%. En la seva relació però el pes de la PE-14/T-8.1.1.1. és major, en concret del 60%.

Respecte la PE-16/T-8.1.3.1. comparteix la seva temporalitat en només un 14% tenint la PE-14/T-8.1.1.1. una importància del 65%; mostra uns valors similars pel que fa a la PE-17/T-8.1.3.2. (amb una freqüència d'associació del 17% i una

intensitat del 54%), que té una temporalitat més àmplia que la PE-14/T-8.1.1.1. en un 91%.

PE-14/T-8.1.1.1.

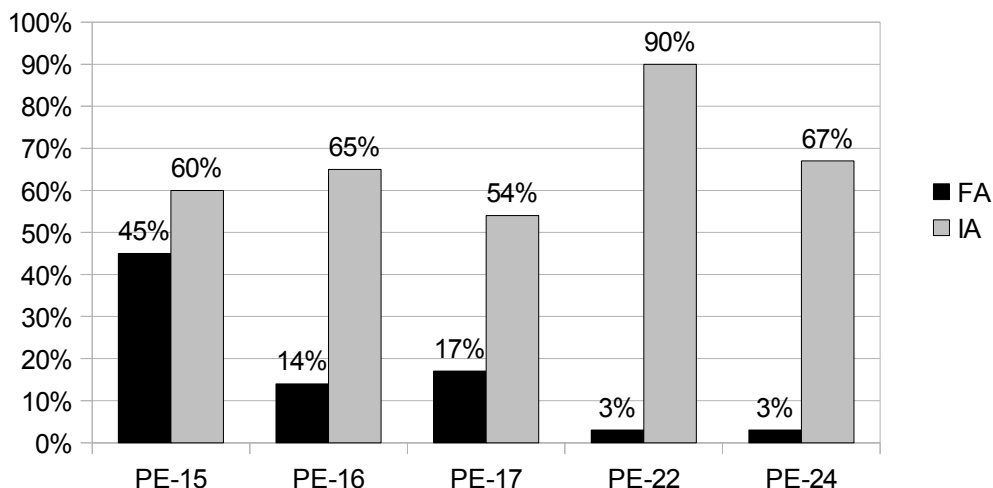

Figura 4.83. Temporalitat de la PE-14/T-8.1.1.1. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

Fora de la seva sèrie, només es vincula a PE-22 i PE-24. En tots dos casos es tracta d'una franja molt petita de temporalitat compartida (derivada també dels pocs contextos en què s'associen) tenint sempre la PE-14/T-8.1.1.1. un pes molt important, que arriba al 90% en el cas de la PE-22.

PE-15/T-8.1.1.1.

El 54% de la temporalitat de la PE-15/T-8.1.2.1. s'associa a la PE-14/T-8.1.1.1., tenint la primera una importància del 40% (i la segona d'un 60%); per tant, el pes de la PE-15/T-8.1.2.1. és menor. Comparteix un 33% del seu temps amb la PE-16/T-8.1.3.1., tenint un pes del 55% en la seva relació. Val a dir que, a la inversa, els valors de l'associació són força similars, compartint la PE-16/T-8.1.3.1. un 20% de la seva temporalitat amb un 54% de representació. Pel que fa a la PE-17/T-8.1.3.2., veiem com la temporalitat compartida amb la PE-15/T-8.1.2.1. arriba fins a un 25% (amb un pes del 50%), mentre que plantejant l'equació al revés, veiem com la periodització de la PE-17/T-8.1.3.2., és un 89% més ample respecte la PE-15/T-8.1.2.1. La vinculació a la PE-18/T-8.1.3.3. és molt baixa, compartint sols la PE-

15/T-8.1.2.1. amb ella un 8% de la seva temporalitat, amb un pes mínuscul de només el 5%.

PE-15/T-8.1.2.1.

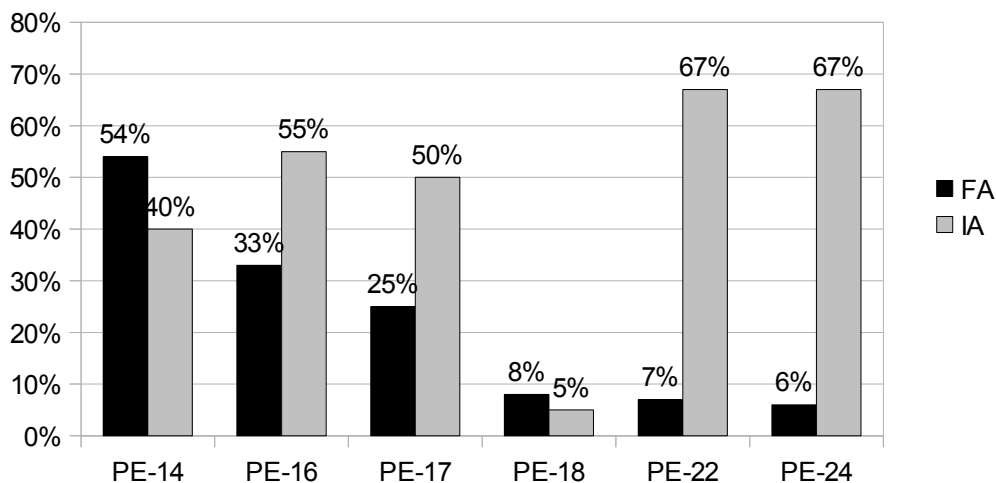

Figura 4.84. Temporalitat de la PE-15/T-8.1.2.1. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

Respecte les qui no són de la sèrie 1, es relaciona a la PE-22 i la PE-24, compartint molt poc del seu temps, però amb més pes per part de la PE-15/T-8.1.2.1.

Per tant, la temporalitat de la PE-15/T-8.1.2.1. es vincula sobretot a la PE-14/T-8.1.1.1., en segon lloc a la PE-16/T-8.1.3.1., i en menor mesura amb la PE-17/T-8.1.3.2., tenint molt poca representació en el poc temps que comparteix amb la PE-18/T-8.1.3.3.. Respecte la PE-22 i la PE-24 tenen un pes significatiu en la poca franja en què s'associen.

PE-16/T-8.1.3.1.

L'associació més significativa és la que presenta amb la PE-22, amb qui comparteix quasi el 30% de la seva temporalitat amb un pes del 84%.

Dins la seva sèrie s'observa una gran vinculació amb la PE-17/T-8.1.3.2. de gairebé el 40% (que es redueix a un 27% al plantejar al càlcul de manera inversa) en la qual el pes de la PE-16/T-8.1.3.1. és d'un 45%.

PE-16/T-8.1.3.1.

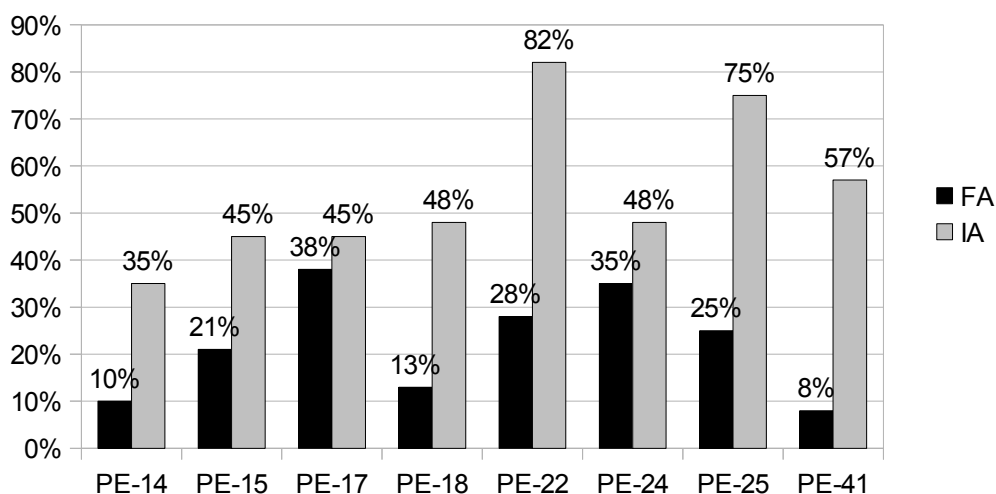

Figura 4.85. Temporalitat de la PE-16/T-8.1.3.1. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

Pel que fa a altres àmfores de la sèrie 1, és notable també el vincule amb la PE-15/T-8.1.2.1., amb un 45% de representació en el 21% de convivència, sent força més baixa respecte la PE-14/T-8.1.1.1. (d'un 35% en un 10% dels casos) i la PE-18/T-8.1.3.3. (amb un pes de quasi el 50% en un 13% de temporalitat compartida).

A banda de la PE-22, és destacada la relació també amb PE-24, si bé respecte la PE-25 i la PE-41 no conviuen de manera remarcable (sense arribar ni al 10%), tot i que el seu pes respecte ambdues és significatiu.

Per tant, els tipus amb els quals presenta una major contemporaneïtat són la PE-22, la PE-15/T-8.1.2.1. i la PE-17/T-8.1.3.2. tenint una importància significativa pel que fa als altres contenidors amb qui coexisteix.

PE-17/T-8.1.3.2.

Els tipus amb qui comparteix una part major del seu temps són la PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-18/T-8.1.3.3., seguits en tercer lloc per la PE-24. En el cas de la PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-24, el pes de la PE-17/T-8.1.3.2. és sempre major (amb un 55% i més d'un 70%), mentre que en el cas de la PE-18/T-8.1.3.3. és del 36%.

PE-17/T-8.1.3.2.

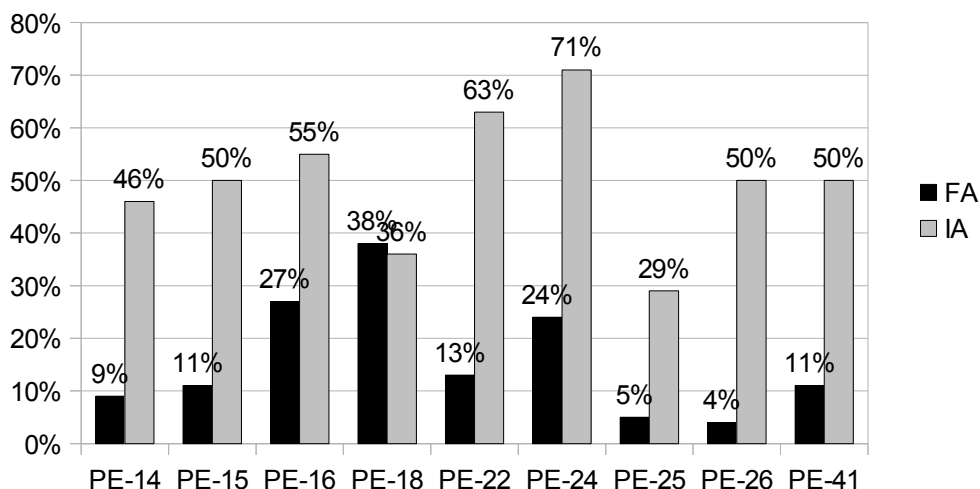

Figura 4.86. Temporalitat de la PE-17/T-8.1.3.2. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

Com veurem tot seguit, la PE-18/T-8.1.3.3. té una dependència més gran, per dir-ho així, vers la PE-17/T-8.1.3.2. que a la inversa, ja que mentre aquesta té una temporalitat més àmplia, la PE-18/T-8.1.3.3. comparteix amb la PE-17/T-8.1.3.2. el 60% del seu temps, si bé el seu pes en la relació és més gran.

Respecte altres tipus de la sèrie 1, és contemporània a la PE-14/T-8.1.1.1. en només un 9% dels casos, tenint una importància d'un 46%. En la temporalitat que comparteix amb la PE-15/T-8.1.2.1. i que també és força reduïda (d'un 11%), assoleix el 50% d'entitat. Per tant, es tracta d'una convivència respecte tots dos tipus que implica un període curt de la vida de la producció PE-17/T-8.1.3.2. en la qual aquesta té un pes significatiu pel que fa a la relació als altres dos contenidors esmentats.

A més de la PE-24, es vincula de manera minoritària a altres tipus de la sèrie 2, amb un pes variable en cada cas. Respecte la PE-22 la PE-17/T-8.1.3.2. és predominant, mentre que no ho és en la relació amb PE-25 (amb qui només comparteix un 5% del seu temps), sent la seva representació equitativa tant respecte la PE-26 com la PE-41.

PE-18/T-8.1.3.3.

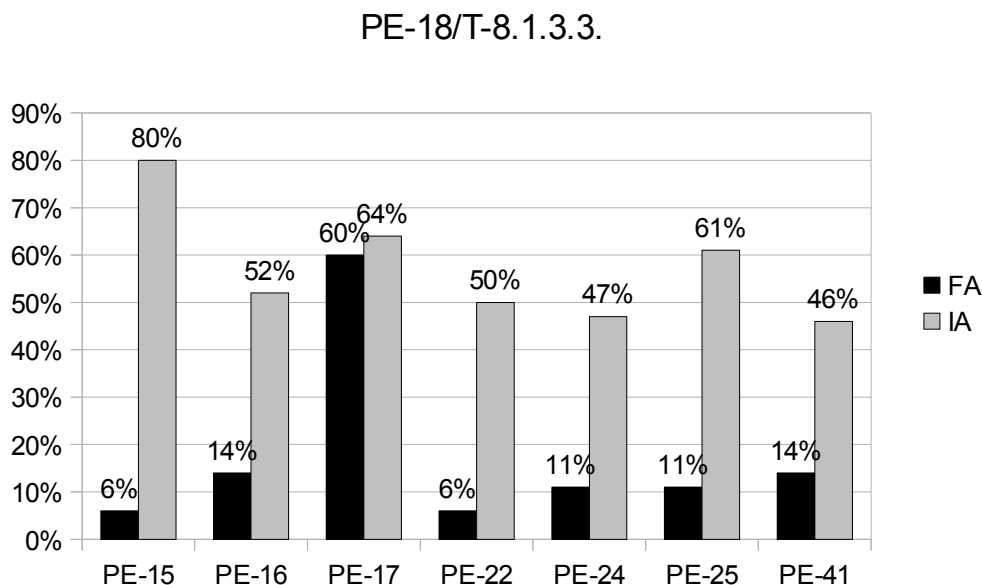

Figura 4.87. Temporalitat de la PE-18/T-8.1.3.3. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

Com hem comentat pel que fa al tipus anterior, estableix amb la PE-17/T-8.1.3.2. la seva vinculació màxima, compartint un 60% del seu temps, amb un pes molt significatiu del 64%. Pel que fa a la resta de produccions ebussitanes, presenta unes associacions molt baixes, sempre inferiors al 15% en tots els casos.

Dins de la seva sèrie, no s'associa en cap cas a la PE-14/T-8.1.1.1. mentre que amb la PE-15/T-8.1.2.1. ho fa en un valor molt baix de només un 6% amb una importància però del 80%. Respecte la PE-16/T-8.1.3.1., si bé tenen un pes del 52%, només comparteix el 14% de la seva temporalitat. Per tant (si bé es troba amb PE-15/T-8.1.2.1. i PE-16/T-8.1.3.1., de manera mínima, amb una presència però destacada) és la PE-17/T-8.1.3.2. la producció amb la qual conviu clarament, sent la PE-18/T-8.1.3.3. la predominant.

Pel que fa als altres contenidors, la vinculació més destacada és amb la PE-25, on el pes de la PE-18/T-8.1.3.3. passa del 60% en la poca franja de temporalitat compartida que tenen ambdós tipus.

PE-22

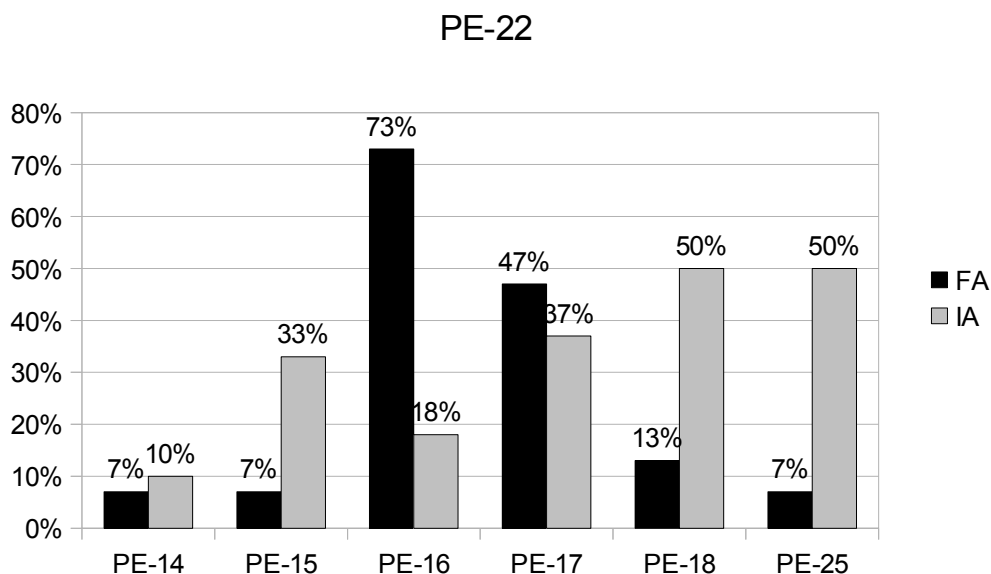

Figura 4.88. Temporalitat de la PE-22 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

La relació més forta que estableix la PE-22 és amb la PE-16/T-8.1.3.1., amb qui comparteix un 73% de la seva temporalitat, si bé la seva representació és només del 18% en la franja de temps en què conviuen. No és menyspreable tampoc el lligam amb la PE-17/T-8.1.3.2., amb la qual comparteix un 47% del seu temps incrementant-se a un 37% el seu pes en la relació. Respecte la PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1. s'observa un vincle molt significatiu, mentre que amb la PE-18/T-8.1.3.3. i la PE-25, si bé és cert que comparteix una porció força petita de la seva temporalitat, la seva importància és equitativa vers l'altra producció en tots dos casos.

Per tant, la PE-22 està lligada a la PE-16/T-8.1.3.1. de manera molt clara, així com també a la PE-17/T-8.1.3.2., si bé amb una intensitat menor, no sent significativa la seva associació a cap altre tipus ni de la sèrie 1 ni de la seva mateixa sèrie.

PE-24

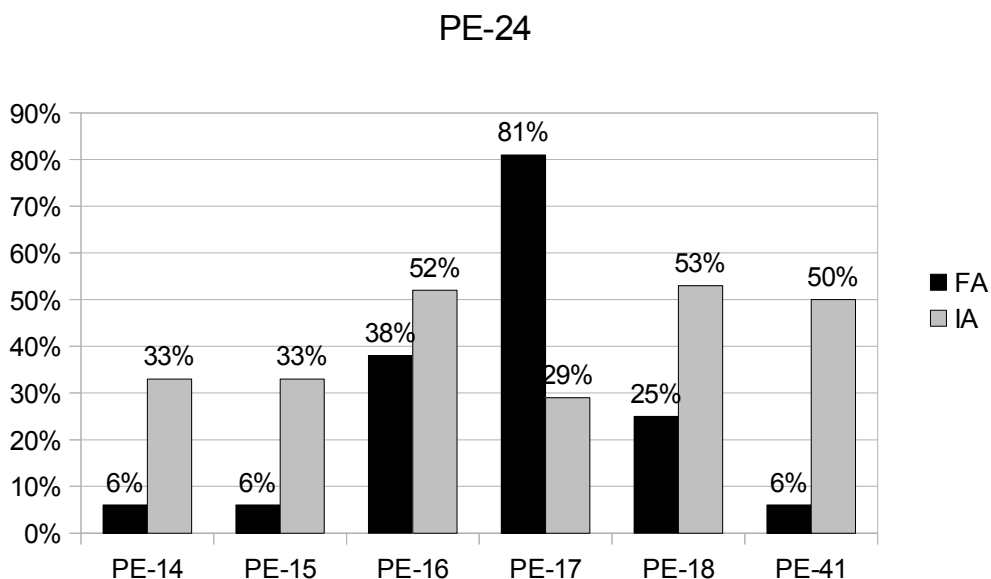

Figura 4.89. Temporalitat de la PE-24 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

De manera similar a com hem vist que ocorria per la PE-22 respecte la PE-16/T-8.1.3.1., la PE-24 comparteix una gran part de la seva temporalitat amb la PE-17/T-8.1.3.2. (d'un 81%), si bé el seu pes és minoritari en aquesta relació. Són destacats els lligams de valors similars amb la PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-18/T-8.1.3.3., vers les quals la PE-24 presenta una presència predominant.

No s'associa de manera significativa a cap altre tipus de la seva sèrie, a banda de la PE-41, que només implica una coincidència en el 6% del seu temps, sent el pes d'ambdues produccions equilibrat en el lligam poc rellevant que estableixen.

Per tant, més que una temporalitat pròpia, la PE-24 la té vers la PE-17/T-8.1.3.2., si bé es vincula de manera menys intensa amb PE-16/T-8.1.3.1. i PE-18/T-8.1.3.3., no sent massa significativa cap altre associació respecte als contenidors púnico-ebussitans.

PE-25

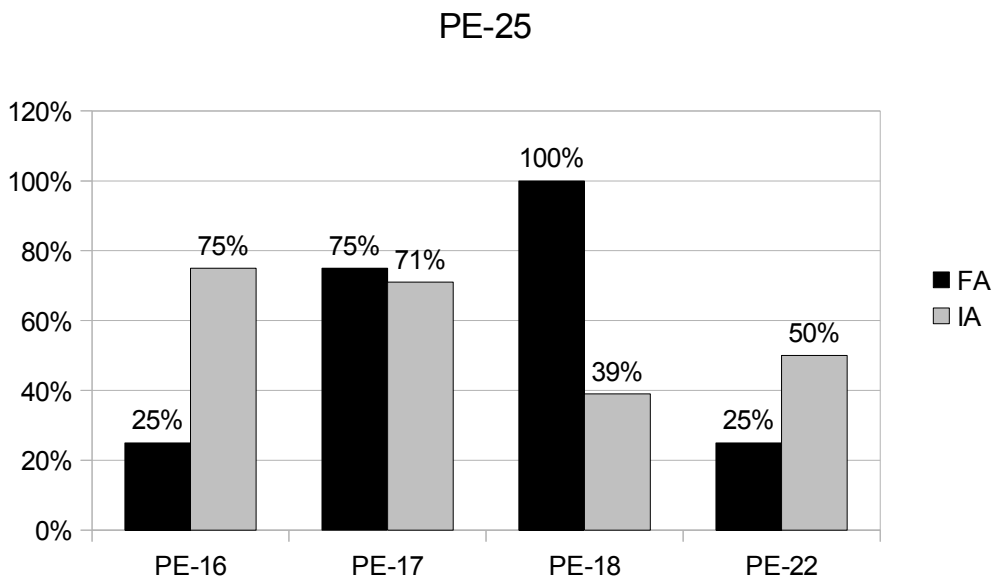

Figura 4.90. Temporalitat de la PE-25 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas

La PE-25 en general s'associa a poques produccions ebussitanes. Entre aquestes destaca el 100% de temporalitat que comparteix respecte la PE-18/T-8.1.3.3., si bé el seu pes en aquesta relació no arriba ni al 40%. També és remarcable el vincle amb PE-17/T-8.1.3.2. (un 75%) on la importància de la PE-25 és manifesta, amb una preponderància del 71%. Si bé amb la PE-16/T-8.1.3.1. la seva vinculació és molt minsa, la PE-25 també és la predominant.

L'únic vincle amb un altre tipus de la seva sèrie és respecte la PE-22, si bé no és de massa intensitat, sent el pes dels dos tipus equitatiu.

D'aquesta manera, com hem vist que ocorria amb els forts llaços entre PE-16/T-8.1.3.1. i PE-22, PE-17/T-8.1.3.2. i PE-24, la PE-18/T-8.1.3.3. s'associa a PE-25 com a binomi de la sèrie 1 i la 2, així com també amb PE-17/T-8.1.3.2. si bé amb una intensitat lleugerament més baixa.

PE-26

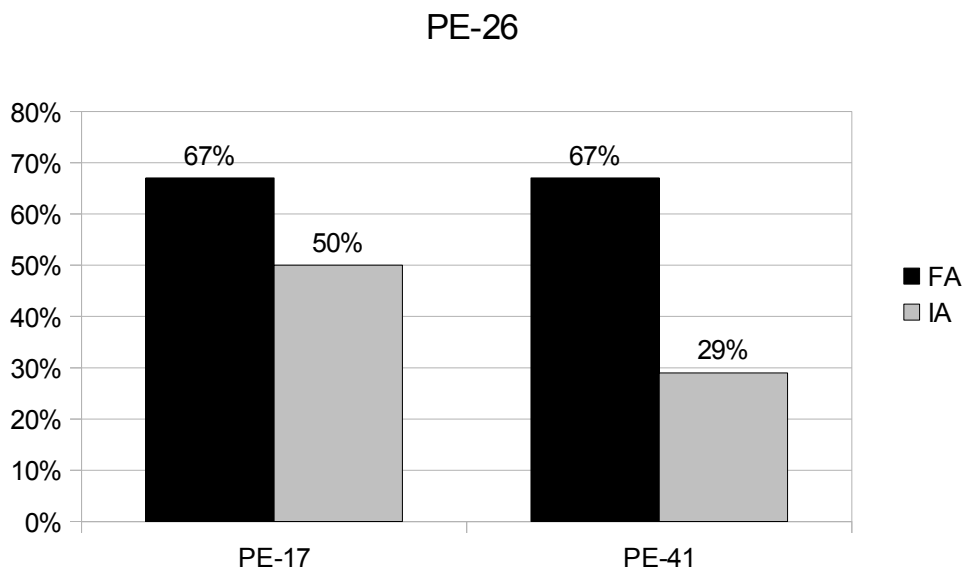

Figura 4.91. Temporalitat de la PE-26 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

La PE-26 només es relaciona amb dos tipus eivissencs, amb unes característiques molt similars. Tant vers la PE-17/T-8.1.3.2. com vers la PE-41 comparteix el 67% del seu temps, tenint un pes del 50% respecte la primera, mentre que es redueix a quasi el 30% en la segona. Tot i les precaucions que convé tenir degut al nombre tan baix d'individus que documentem, podem dir que la PE-26 es consumeix durant un període molt curt de temps en el qual només conviu amb PE-17/T-8.1.3.2. i PE-41.

PE-41

La PE-41 s'associa sobretot a la PE-17/T-8.1.3.2. i la PE-18/T-8.1.3.3., amb les quals comparteix una franja força destacada del seu temps, tenint un pes molt significatiu en ambdues relacions. Respecte la PE-16/T-8.1.3.1., tant la freqüència com la intensitat de l'associació es redueixen bastant.

Respecte els altres tipus de la sèrie 2, el vincle més rellevant és amb la PE-26, tot i que només presenta una temporalitat compartida del 20%, on la PE-41 té un pes

molt notable (del 71%). Val a dir que en el 6% del temps de convivència vers la PE-24, els pesos dels dos contenidors són equilibrats.

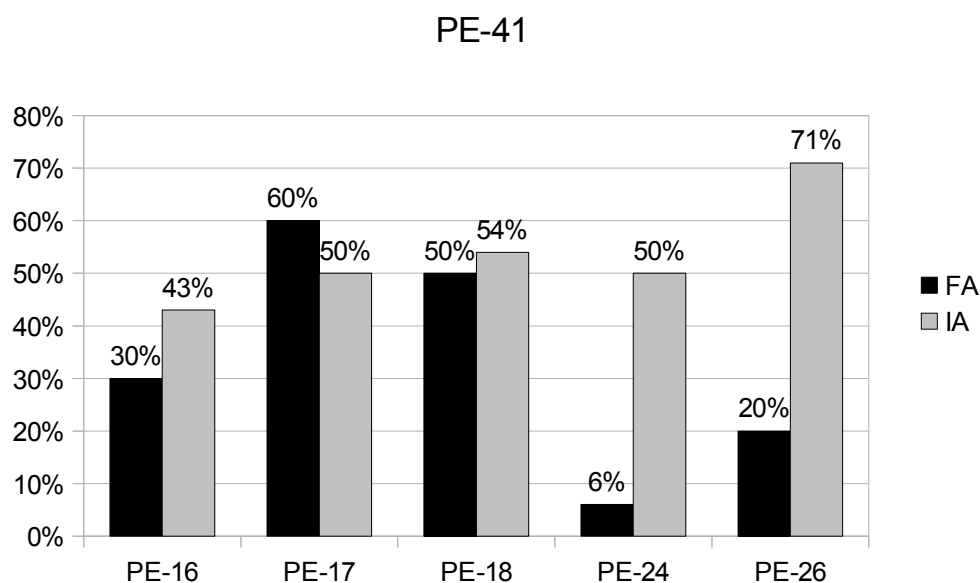

Figura 4.92. Temporalitat de la PE-41 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.

Proporció d'associació

Com comentàvem al principi d'aquest apartat, després de veure la freqüència i intensitat entre les diferents produccions, analitzarem el que hem denominat proporció de l'associació, que ens completarà la visió de les relacions entre els contenidors amfòrics eivissencs, ajudant-nos a determinar les seves dinàmiques i patrons de convivència

Hem col·locat la informació en taules per tal de fer-la més entenedora. A la primera columna figuren les dues produccions que s'avaluen, col·locant sempre la més recent al nominal; per tant, si tenim A/B, A serà la més recent respecte B. A la segona columna figura la proporció de l'associació (PA), mentre a la darrera hem col·locat allò que anomenem dinàmica d'exportació; això no és més que la inferència que podem fer del valor de la proporció entre dues produccions, de cara a avaluar la seva convivència o no, i que ens permetrà deduir els mecanismes de producció i distribució de la materialitat amfòrica a partir d'allò que ens indiquen

els contextos de consum, com anirem desenvolupant.

PRODUCCIONS	PA	DINÀMICA EXPORTACIÓ
PE-15/PE-14	0,67	1 a 1 / < 1
PE-16/PE-14	0,54	< 1
PE-17/PE-14	0,86	1 a 1
PE-16/PE-15	0,82	1 a 1
PE-17/PE-15	1	1 a 1
PE-17/PE-16	1,23	1 a 1
PE-18/PE-16	1,1	1 a 1
PE-18/PE-17	1,78	> 1
PE-22/PE-14	0,12	< 1
PE-15/PE-22	2	> 1
PE-16/PE-22	4,5	> 1
PE-17/PE-22	3,25	> 1
PE-18/PE-22	0,4	1 a 1
PE-24/PE-14	0,5	< 1
PE-24/PE-15	0,5	< 1
PE-24/PE-16	1,1	1 a 1
PE-24/PE-17	0,41	< 1
PE-18/PE-24	3	> 1
PE-25/PE-16	0,33	< 1
PE-25/PE-17	2,5	> 1
PE-25/PE-18	0,64	< 1
PE-25/PE-22	1	1 a 1
PE-26/PE-17	1	1 a 1
PE-41/PE-16	0,75	< 1
PE-41/PE-17	1	1 a 1
PE-41/PE-18	1,16	1 a 1
PE-41/PE-26	2,5	> 1
PE-41/PE-24	1	1 a 1

Figura 4.93. Proporció de l'associació entre les produccions amfòriques púnico-ebussitanes de les sèries 1, 2 i PE-41.

Per tal d'avaluar la significació de les proporcions d'associació obtingudes a la figura 4.93, tindrem en compte el nombre de contextos en què les parelles de púnico-ebussitanes s'associen de manera única, sense altres tipus eivissencs que les acompanyin; a més figura el nombre de contextos en què cadascuna apareix tota sola sense cap altre contenidor ebussità. Hem col·locat en una primera línia el nombre de contextos total per tal de poder valorar millor la informació relativa als casos en què s'associen.

N contextos total	29	24	40	55	35	15	16	4	3	10
	PE-14	PE-15	PE-16	PE-17	PE-18	PE-22	PE-24	PE-25	PE-26	PE-41
PE-14	13	8	0	3	0	0	0	0	0	0
PE-15	8	4	3	1	0	0	0	0	0	0
PE-16	0	3	10	2	0	7	2	0	0	0
PE-17	3	1	2	11	10	3	4	0	1	0
PE-18	0	0	0	10	13	0	1	1	0	1
PE-22	0	0	7	3	0	1	0	0	0	0
PE-24	0	0	2	4	1	0	1	0	0	0
PE-25	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
PE-26	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
PE-41	0	0	0	0	1	0	0	0	0	2

Figura 4.94. Taula on figuren els contextos d'associació de cada producció ebusitana de la sèrie 1 tota sola respecte els contenidors púnico-ebussitans de la sèrie 2 i la PE-41.

És de destacar que en 6 de les relacions entre àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1 el valor s'aproxima a 1, cosa que indica que la majoria de produccions es consumeixen (i/o s'amortitzen) de manera contemporània. Aquesta evidència invalidaria la seriació crono-tipològica a mode de substitució lineal entre els tipus per als àmbits de distribució i consum d'aquestes mercaderies, en favor de diferents dinàmiques econòmiques, el moment i característiques de les quals caldrà determinar.

En alguns casos on el valor s'aproxima a 1 hem de ser cautelosos, sobretot pel que fa a les relacions entre àmfores de la sèrie 2 on el nombre d'individus documentat és molt baix i els resultats poden dur a equívoc si no es tenen en compte els càlculs realitzats anteriorment.

Veient aquests comportaments, i reprenent les dades que hem anat exposant fins ara, podem establir 7 dinàmiques o fases pel que fa a les produccions ebusitanes:

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Àmfores ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14 PE-15	PE-14 PE-15 PE-16	PE-15 PE-16 PE-17	PE-16 PE-17	PE-17 PE-18	PE-18
Àmfores ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22)	PE-22	PE-24 PE-26 PE-41	(PE-24) PE-25 PE-26 PE-41	PE-25

Figura 4.95. Classificació de les produccions amfòriques púnico-ebussitanes de les sèries 1 i 2 en relació a les fases econòmiques definides.

- **FASE I:** fase on la PE-14/T-8.1.1.1. aniria tota sola, tal i com indica el fet que el 52% de la producció aparegui sense associar-se altres tipus de la seva sèrie, sent la seva temporalitat pròpia del 24%.
- **FASE II:** convivència de PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1., on la primera té un pes major que la segona. Val a dir que la PE-14/T-8.1.1.1. perdura fins coincidir amb el PE-17/T-8.1.3.2. (si bé de manera minoritària), sense associar-se a la PE-18/T-8.1.3.3.. La PE-15/T-8.1.2.1. no tindria una temporalitat pròpia sinó que s'associa en un 86% dels casos a d'altres produccions amfòriques; un 54,2% ho fa a la PE-14/T-8.1.1.1..
- **FASE III:** moment on encara perdura la PE-14/T-8.1.1.1. de manera secundària convivint amb la PE-15/T-8.1.2.1. i la PE-16/T-8.1.3.1., que apareix en escena en aquest moment. La PE-14/T-8.1.1.1. perdria importància fins deixar de produir-se (de fet que no coincideix PE-14/T-8.1.1.1. amb PE-16/T-8.1.3.1. soles respecte la resta en cap cas) amb una forta relació entre PE-15/T-8.1.2.1. i PE-16/T-8.1.3.1. Inici molt tímid de la circulació de la PE-22.
- **FASE IV:** darrer moment de la PE-15/T-8.1.2.1. convivint amb la PE-16/T-8.1.3.1. i aparició de la PE-17/T-8.1.3.2.. Moment ple de la PE-22, que s'associa sobretot a la PE-16/T-8.1.3.1..
- **FASE V:** convivència de la PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-17/T-8.1.3.2.. Hem desestimat la idea de considerar que la PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-17/T-8.1.3.2. es produirien soles respecte els altres tipus de la seva sèrie, ja que com hem vist, aquest comportament respon a uns contextos arqueològics fruit d'una activitat molt concreta; així, més que respondre a moments diferents, es tracta d'un mateix

moment on conviuen les diferents produccions, com indica el fet que s'associen entre un 40% i un 50% dels individus, vinculant-se la seva temporalitat a altres tipus en més d'un 80%. La PE-26 entraria en escena en aquest moment, si bé no apareix amb PE-16/T-8.1.3.1. i sols ho fa en contextos de PE-17/T-8.1.3.2.; començaria la circulació de la PE-41, caient d'altra banda la importància de la PE-22 fins desaparèixer.

- **FASE VI:** la PE-17/T-8.1.3.2. i la PE-18/T-8.1.3.3. conviurien sense cap altre producció ebusitana de la sèrie 1, dominant però la segona sobre la primera amb un 60%. La PE-24 ocuparia un lloc secundari, entrant a escena la PE-25, mantenint-se la PE-26 i eclosionant la PE-41.

- **FASE VII:** tot i que tenim pocs casos respecte el volum global de la seva producció (en concret, un 22%) hi hauria un moment on la PE-18/T-8.1.3.3. circularia tota sola (tal i com també ho indica el fet que la seva temporalitat pròpia sigui d'un 20%). La PE-25 seria l'únic tipus de la sèrie 2 vigent de manera significativa en aquest moment.

Per tal d'afinar les característiques de cada fase, establirem també el pes de cada producció en cadascuna d'elles; no es tracta només d'associar les produccions i agrupar-les en fases, sinó de veure si tots els tipus amfòrics es comporten igual o uns tenen més importància que uns altres, per tal de definir-les millor.

Ho calcularem creuant la intensitat d'associació entre les parelles dels tipus que componen cada fase, passant-la de percentatges a nombres. A aquesta dada l'hem denominat "representació" i es refereix a la importància de cada producció en cada fase. S'obté de reduir la mitjana dels percentatges de la intensitat d'associació (IA) de cada tipus segons les altres àmfores amb les quals es vincula en cada fase; és a dir, en la fase III la mitjana del percentatge de IA per la PE-14/T-8.1.1.1. és del 70,6%, el que dóna un valor de representació de 7²⁵².

Tot seguit exposem els càlculs de les diferents fases determinades, on hi figura la intensitat d'associació (IA) de les parelles de cadascuna d'elles, la mitjana de cada producció (en cas d'haver-hi més d'una parella) i a la darrera fila la representació

252 Emprarem les regles matemàtiques per l'arrodoniment; si la desena és inferior a 5 passarem la mitja al nombre inferior, però si és major, ho farem a la superior. Així, 3,3 seria 3 mentre que 3,7 seria 4.

obtinguda per cada tipus.

Per la fase I no és necessària aquesta operació ja que apareix la PE-14/T-8.1.1.1. com a única producció de l'àmbit d'Eivissa; anem a veure què passa amb la resta:

FASE II	PE-14	PE-15
IA: PE-14/PE-15	60%	40%
Representació	6	4

Figura 4.96. Representació de les produccions ebussitanes en la fase II.

La PE-14/T-8.1.1.1. és la producció predominant en la fase II, per damunt de la PE-15/T-8.1.2.1., en una proporció de 6 a 4 (o de 3 a 2).

FASE III	PE-14	PE-15	PE-16	PE-22
IA: PE-14/PE-15	60%	40%		
IA: PE-14/PE-16	65%		35%	
IA: PE-15/PE-16		55%	45%	
IA: PE-14/PE-22	90%			10%
IA: PE-15/PE-22		67%		33%
IA: PE-16/PE-22			82%	18%
Mitjana	70,6	54	54	20,3
Representació	7	5	5	2

Figura 4.97. Representació de les produccions ebussitanes en la fase III.

En aquesta fase ens cal calcular la mitjana ja que tenim més d'una parella d'individus. La PE-14/T-8.1.1.1., com en l'anterior, és la producció predominant, apareixent amb les mateixes proporcions PE-15/T-8.1.2.1. i PE-16/T-8.1.3.1., mentre que la PE-22 ocupa un lloc força marginal.

FASE IV	PE-15	PE-16	PE-17	PE-22
IA: PE-15/PE-16	55%	45%		
IA: PE-15/PE-17	50%		50%	
IA: PE-15/PE-22	67%			33%
IA: PE-16/PE-22		82%		18%
IA: PE-16/PE-17		45%	55%	
IA: PE-17/PE-22			63%	37%
Mitjana	57,3	57,3	56	28,6
Representació	6	6	5 – 6	3

Figura 4.98. Representació de les produccions ebussitanes en la fase IV.

PE-15/T-8.1.2.1. i PE-16/T-8.1.3.1. tenen el mateix pes en aquesta fase, sent lleugerament menor el que representa la PE-17/T-8.1.3.2., mentre que la PE-22 ocupa un lloc secundari.

FASE V	PE-16	PE-17	PE-24	PE-26	PE-41
IA: PE-16/PE-17	45%	55%			
IA: PE-16/PE-24	48%		52%		
IA: PE-16/PE-26	0%			0%	
IA: PE-16/PE-41	57%				43%
IA: PE-17/PE-24		71%	29%		
IA: PE-17/PE-26		50%		50%	
IA: PE-17/PE-41		50%			50%
IA: PE-24/PE-26			0%	0%	
IA: PE-26/PE-41				29%	71%
IA: PE-24/PE-41			50%		50%
Mitjana	37,5	56,5	32,75	19,75	53,5
Representació	4	6	3	2	5

Figura 4.99. Representació de les produccions ebussitanes en la fase V.

La producció que predomina en aquesta fase és la PE-17/T-8.1.3.2., seguida de la PE-41, les úniques que s'associen a tots els tipus que la componen; si bé la PE-17/T-8.1.3.2. sempre és dominant o presenta un valor equivalent en el càlcul de la IA. Si bé la PE-16/T-8.1.3.1. també hi figura de manera significativa, retrocedeix la seva importància respecte la fase anterior. PE-24 i PE-26 són clarament minoritàries.

Com en la fase anterior, en la fase VI la PE-17/T-8.1.3.2. és la producció amfòrica dominant, seguida de la PE-18/T-8.1.3.3. i la PE-41. La PE-24 és secundària, sent PE-25 i sobretot PE-26 (al límit entre situar la seva representació en 1 o 2 individus de mitjana), molt minoritària.

FASE VI	PE-17	PE-18	PE-24	PE-25	PE-26	PE-41
IA: PE-17/PE-18	36%	64%				
IA: PE-17/PE-24	71%		29%			
IA: PE-17/PE-25	29%			71%		
IA: PE-17/PE-26	50%				50%	
IA: PE-17/PE-41	50%					50%
IA: PE-18/PE-24		47%	53%			
IA: PE-18/PE-25		61%		39%		
IA: PE-18/PE-26		0%			0%	
IA: PE-18/PE-41		46%				54%
IA: PE-24/PE-25			0%	0%		
IA: PE-24/PE-26			0%		0%	
IA: PE-24/PE-41			50%			50%
IA: PE-25/PE-26				0%	0%	
IA: PE-25/PE-41					0%	0%
IA: PE-26/PE-41					29%	71%
Mitjana	47,2	43,6	26,4	22	15,8	45
Representació	5	4	3	2	1 – 2	4

Figura 4.100. Representació de les produccions ebussitanes en la fase VI.

FASE VII	PE-18	PE-25
IA: PE-18/PE-25	61	39
Representació	6	4

Figura 4.101. Representació de les produccions ebussitanes en la fase VII.

En la darrera fase (com en la II) no ens cal calcular la mitjana ja que només tenim una parella de tipus, en la qual domina clarament la PE-18/T-8.1.3.3. per sobre la PE-25.

A mode de resum final de tot allò que hem desenvolupat en aquest apartat exposarem les produccions que componen cada fase amb les proporcions que es senyalen per cadascuna d'elles.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Àmfores ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14: 6 PE-15: 4	PE-14: 7 PE-15: 5 PE-16: 5	PE-15: 6 PE-16: 6 PE-17: 5	PE-16: 4 PE-17: 6	PE-17: 5 PE-18: 4	PE-18: 6
Àmfores ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22: 2)	PE-22: 3	PE-24: 3 PE-26: 2 (PE-41: 5)	(PE-24: 3) PE-25: 2 PE-26: 1 PE-41: 4	PE-25: 4

Figura 4.102. Classificació de les produccions amfòriques púnico-ebussitanes de les sèries 1 i 2 amb la proporció de representació de cada tipus en cada fase definida.

Un cop establerta la seqüència probabilística de les fases, i analitzades les proporcions de representació de les produccions eivissenques en cadascuna d'elles, passarem a observar com es comporten la resta de contenidors estudiats al respecte per tal de completar el panorama de la dinàmica dels recipients amfòrics en la Mediterrània Occidental en el context històric i econòmic que ens ocupa.

4.3.3.1.1. Les fases de la materialitat amfòrica

En aquest apartat tractarem de veure com es comporten la resta de produccions amfòriques analitzades en aquest treball vers les fases definides al punt anterior. Així, creuarem la proposta de fases amb l'àmbit productiu itàlic, el provincial i el púnic centre-mediterrani i de l'Estret de Gibraltar.

En primer lloc hem realitzat l'anàlisi dels diferents contenidors d'un àmbit concret entre sí, per veure les dinàmiques internes de cada àrea productiva. Seguidament, hem observat com es comporta cada tipus amfòric vers les fases proposades. Per això, hem classificat els diferents contextos que componen el nostre estudi segons les característiques que presenten en una o altre fase, veient, a partir d'aquí, quin és el funcionament de les àmfores de cada àmbit productiu.

D'aquesta manera, podrem arribar a caracteritzar la dinàmica dels contenidors en el marc espacio-temporal que ens ocupa, proposant una metodologia sistemàtica d'estudi dels contextos de consum que permeti una comprensió més àmplia i completa de la realitat de què són producte els conjunts de materials amfòrics recuperats.

A) Àmbit itàlic

Pel que fa a les àmfores itàliques, tant les grecoitàliques com les Dressel 1 en les seves respectives variants, ja al punt 4.3.1. hem observat com gairebé totes elles tenen de manera majoritària una comportament associat a altres tipus de la seva sèrie, en una proporció que arriba a superar el 80% en 4 de les 6 produccions analitzades. No obstant, hem vist com el contenidor més antic, les grecoitàliques arcaïques, es documenten soles en un 40% dels casos, que arriba a més d'un 70% pel que fa a les grecoitàliques plenes. Sobretot respecte aquestes darreres, el fet que apareguin soles en un volum tant elevat hem vist que respon a la dinàmica del jaciment de Mas Castellar de Pontós, on es documenten un gran nombre d'àmfores grecoitàliques plenes totes soles²⁵³; per tant, no es tracta tant d'un comportament

253 De fet, un context presenta 70 individus i l'altre 182, el 18,5% i el 48% respectivament del total de contenidors grecoitàlics documentats.

reiterat d'aquesta, sinó més aviat d'una qüestió puntual.

Així, podem dir que els contenidors itàlics reflecteixen una gran convivència entre sí, invalidant l'esquema de seriació i substitució crono-tipològica ja que el seu consum és conjunt i contemporani, en alguns casos.

A continuació, hem elaborat una taula on figura el nombre de contenidors de cada tipus que apareixen associats a d'altres de la seva sèrie, atenent tant als individus com als contextos en què es documenten.

Les dades de la taula 4.104 permeten establir les següents associacions:

1. Grecoitàlica arcaica i grecoitàlica plena
2. Grecoitàlica plena i recent, Dressel 1A i Dressel 1B
3. Dressel 1A, Dressel 1B i Dressel 1C

Per tal de perfilar les observacions realitzades, passarem a analitzar la proporció de les associacions (PA) entre les produccions itàliques, tal i com fèiem per les ebussitanes en el punt anterior:

PRODUCCIONS	PA	DINÀMICA EXPORTACIÓ
GI PL/GI A	2,29	> 1
GI R/GI A	0,25	< 1
GI R/GI PL	0,29	< 1
DR 1A/GI A	1,33	> 1
DR 1B/GI A	0,22	< 1
DR 1C/GI A	1,2	> 1
DR 1A/GI PL	1,2	> 1
DR 1B/GI PL	0,62	< 1
DR 1C/GI PL	0,49	< 1
DR 1A/GI R	2,67	> 1
DR 1B/GI R	1	1 a 1
DR 1C/GI R	2	> 1
DR 1B/DR 1A	0,45	< 1
DR 1C/DR 1A	0,34	< 1
DR 1C/DR 1B	1,18	1 a 1

Figura 4.103. Proporcions de les relacions d'associació entre els tipus amfòrics itàlics.

Tipus	Relacions	Nº Individus	N Contextos
Grecoitàlica arcaica Soles: 10 Indiv. - 6 Cntx.	Grecoitàlica plena	14	7
	Grecoitàlica recent	4	2
	Dressel 1A	6	3
	Dressel 1B	9	2
	Dressel 1C	5	2
Grecoitàlica plena Soles: 268 Indiv. - 14 Cntx.	Grecoitàlica arcaica	32	7
	Grecoitàlica recent	28	6
	Dressel 1A	75	29
	Dressel 1B	47	14
	Dressel 1C	39	9
Grecoitàlica recent Soles: 2 Indiv. - 2 Cntx.	Grecoitàlica arcaica	1	1
	Grecoitàlica plena	8	6
	Dressel 1A	9	7
	Dressel 1B	1	1
	Dressel 1C	3	2
Dressel 1A Soles: 28 Indiv. - 20 Cntx.	Grecoitàlica arcaica	8	3
	Grecoitàlica plena	90	29
	Grecoitàlica recent	24	7
	Dressel 1B	62	14
	Dressel 1C	79	12
Dressel 1B Soles: 2 Indiv. - 2 Cntx.	Grecoitàlica arcaica	2	2
	Grecoitàlica plena	29	14
	Grecoitàlica recent	1	1
	Dressel 1A	28	14
	Dressel 1C	20	7
Dressel 1C Soles: 0 Indiv. - 0 Cntx.	Grecoitàlica arcaica	6	2
	Grecoitàlica plena	19	9
	Grecoitàlica recent	6	2
	Dressel 1A	29	12
	Dressel 1B	17	7

Figura 4.104. Taula amb el nombre d'individus i de contextos en què cada tipus amfòric itàlic es relaciona a la resta de la seva sèrie.

- Grecoitàlica arcaica: hi hauria un moment on apareixerien soles dins la seva sèrie, com ho indica el 40% de la seva producció; conviuen de manera secundària amb la grecoitàlica plena (amb la qual apareix en 7 contextos), així com també amb la Dressel 1A, tenint sempre un pes minoritari la grecoitàlica arcaica en ambdues relacions; respecte la resta de produccions itàliques, apareix en un nombre molt baix de contextos, tenint un pes menor respecte la Dressel 1C però major vers la grecoitàlica recent i la Dressel 1B. Val a dir que sempre que la grecoitàlica arcaica es documenta amb qualsevol de les variants de la Dressel 1, ho fa també el presència de la grecoitàlica plena.

- Grecoitàlica plena: es vincula sobretot a la Dressel 1A, en posició secundària, l'associació amb la qual representa el 24% del total de la producció de grecoitàliques plenes (en gairebé una trentena de contextos), tenint aquesta darrera un pes lleugerament menor. Així, més que una coincidència puntual, la relació entre grecoitàlica plena i Dressel 1A reflecteix un comportament reiterat de convivència en gran part de la seva trajectòria, sense substitució marcada.

Apareixen com la producció més important vers la grecoitàlica arcaica, cosa que també ocorre amb la grecoitàlica recent (només en 6 contextos), si bé en els casos en què s'associa amb aquesta darrera sempre hi està present la Dressel 1A. També es vincula fortament a la Dressel 1B i la Dressel 1C sent la grecoitàlica plena (a diferència del que ocorre amb la Dressel 1A) la producció amb major pes en totes dues relacions.

- Grecoitàlica recent: val a dir que tenim pocs exemplars documentats d'aquest tipus, pel que caldrà ser cautelosos amb les afirmacions que fem al respecte. Si bé algunes conviurien ja amb la grecoitàlica arcaica, és amb la plena amb qui es relacionen de manera més notable, tenint aquesta darrera un pes major. Es vincula especialment a la Dressel 1A en un total de 8 contextos, de manera secundària. És poc significativa la relació que presenta tant respecte Dressel 1B com Dressel 1C.

- Dressel 1A: s'associa sobretot a la grecoitàlica plena, com hem dit abans, amb poca significació vers grecoitàlica arcaica, cosa que convida a situar la seva entrada en escena en aquest moment. Respecte les altres variants de la Dressel 1, amb les quals es relaciona de manera molt significativa, també són la producció de major

pes, sent poc significativa l'associació amb la grecoitàlica recent, on es veu força reduït tant el nombre d'individus com de contextos en què s'associen.

- Dressel 1B: apareix de manera secundària amb la grecoitàlica arcaica, sent tal vegada aquest moment l'inicial pel que fa a la seva circulació i consum. La grecoitàlica plena i la Dressel 1A són amb qui presenta relacions més intenses, coincidint amb elles de manera conjunta en 11 casos, del total de 14 que ho fa amb cada una respectivament, sempre amb un pes secundari. Vers la la Dressel 1C es vincula significativament tot i que en segon terme, tenint una relació força marginal amb la grecoitàlica recent.

- Dressel 1C: el tipus al qual s'associa més clarament és la Dressel 1A, relacionant-se de manera significativa amb la grecoitàlica plena i la Dressel 1B, amb importància desigual. Escassa relació amb la grecoitàlica arcaica i la grecoitàlica recent (amb les quals només es documenta en 2 contextos).

En definitiva, i com hem anat veient al llarg d'aquest capítol, la tònica general evidència una gran convivència que invalida l'esquema la seriació i substitució tipològica per les àmfores d'aquest àmbit productiu en els àmbits de consum, posant de manifest un comportament complex d'interacció els contenidors itàlics.

Per tal d'entendre i aprofundir sobre en el seu comportament, els creuarem amb les fases proposades:

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Àmfores ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14 PE-15	PE-14 PE-15 PE-16	PE-15 PE-16 PE-17	PE-16 PE-17	PE-17 PE-18	PE-18
Àmfores ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22)	PE-22	PE-24 PE-26 (PE-41)	(PE-24) PE-25 PE-26 PE-41	PE-25
Àmfores itàliques			(GI A)	GI A GI PL	GI PL GI R DR 1A	GI PL (GI R) DR 1A DR 1B DR 1C	GI PL DR 1A

Figura 4.105. Classificació dels contenidors amfòrics itàlics en relació a les fases definides a partir de les produccions ebussitanes

FASES	Tipus	Nº Contextos	Nº Individus
I Total contextos: 13	Grecoitàlica arcaica	1	1
	Grecoitàlica plena	1	71
	Grecoitàlica recent	0	0
	Dressel 1A	0	0
	Dressel 1B	0	0
	Dressel 1C	0	0
II Total contextos: 8	Grecoitàlica arcaica	1	1
	Grecoitàlica plena	0	0
	Grecoitàlica recent	0	0
	Dressel 1A	0	0
	Dressel 1B	0	0
	Dressel 1C	0	0
III Total contextos: 5	Grecoitàlica arcaica	1	1
	Grecoitàlica plena	2	11
	Grecoitàlica recent	0	0
	Dressel 1A	1	1
	Dressel 1B	0	0
	Dressel 1C	1	1
IV Total contextos: 20	Grecoitàlica arcaica	4	10
	Grecoitàlica plena	8	218
	Grecoitàlica recent	1	1
	Dressel 1A	3	3
	Dressel 1B	2	2
	Dressel 1C	0	0
V Total contextos: 22	Grecoitàlica arcaica	1	1
	Grecoitàlica plena	12	24
	Grecoitàlica recent	4	5
	Dressel 1A	14	54
	Dressel 1B	3	5
	Dressel 1C	3	5
VI	Grecoitàlica arcaica	2	5
	Grecoitàlica plena	8	30
	Grecoitàlica recent	2	3

Total contextos: 21	Dressel 1A	10	41
	Dressel 1B	7	13
	Dressel 1C	6	13
VII	Grecoitàlica arcaica	1	1
	Grecoitàlica plena	7	10
	Grecoitàlica recent	0	0
Total contextos: 15	Dressel 1A	11	13
	Dressel 1B	3	4
	Dressel 1C	1	2

Figura 4.106. Taula amb el nombre d'individus i de contextos dels diferents tipus itàlics que apareixen a les fases proposades

Les fases I, II i III estarien exemptes de produccions amfòriques itàliques; no obstant, per precaució i degut al fet que hem trobat algun individu en les fases I i II, l'hem col·locat entre parèntesi a la fase III, per indicar que podria aparèixer en contextos d'aquest moment, si bé de manera puntual i esporàdica, no trobant-la de manera clara fins la fase IV, en la qual també apareixeria la grecoitàlica plena.

A la fase V desapareixeria la grecoitàlica arcaica, entrant la recent i la Dressel 1A, amb una relació massa baixa dels contextos d'aquesta fase i les àmfores Dressel 1B i 1C, cosa que ens ha portat a situar-les en la fase següent, la VI. En aquesta, a banda d'aparèixer totes les variants de la Dressel 1, es manté la grecoitàlica plena, si bé pràcticament desapareix la recent (tot i que ho fa amb una petita presència que ens porta a col·locar-la entre parèntesi).

Finalment, a la fase VII només perdurarien la grecoitàlica plena i la Dressel 1A, com podem extreure de la forta reducció de la representativitat de les altres produccions itàliques.

B) Àmbit provincial

Com ja s'ha anat dient al llarg d'aquest capítol, les àmfores provincials no presenten un comportament unitari, sinó que segons el tipus la seva dinàmica d'aparició és diversa en cada cas, evidenciant realitats econòmiques diferents. Així

la Dressel 1 Citerior, Pascual 1 i Lomba do Canho 67 apareixen majoritàriament soles dins la seva sèrie, i la Dressel 2-4, Tarraconense 1 i Dressel 7-11 sobretot associades. Cal tenir en compte el poc volum en general que ofereixen tant pel que fa a nombre d'individus com de contextos on es documenten aquests tipus, pel que caldrà prendre les dades amb precaució.

Tipus	Relacions	Nº Individus	N Contextos
Dressel 1 Citerior Soles: 3 Indiv. - 3 Contextos	Pascual 1	1	1
Tarraconense 1 Soles: 0 Indiv. - 0 Contextos	Dressel 2-4	2	1
	Dressel 7-11	2	1
Pascual 1 Soles: 13 Indiv. - 8 Contextos	Dressel 1 Citerior	2	1
	Dressel 2-4	5	2
	Dressel 7-11	2	2
Dressel 2-4 Soles: 0 Indiv. - 0 Contextos	Tarraconense 1	5	1
	Pascual 1	56	2
	Dressel 7-11	59	2
Dressel 7-11 Soles: 1 Indiv. - 1 Contextos	Tarraconense 1	1	1
	Pascual 1	38	2
	Dressel 2-4	38	2
Lomba do Canho 67 Soles: 5 Indiv. - 5 Contextos	0	0	0

Figura 4.107. Taula amb el nombre d'individus i de contextos en que cada tipus amfòric provincial s'associa a la resta de la seva sèrie.

Ampliarem i afinarem les relacions entre els diferents tipus d'aquest àmbit a partir del càlcul de la proporció d'associació (PA)

PRODUCCIONS	PA	DINÀMICA EXPORTACIÓ
PASC 1/DR 1CIT	2	> 1
TAR 1/DR 2-4	0,4	< 1
DR 7-11/TAR 1	0,5	< 1
PASC 1/DR 2-4	0,1	< 1
DR 7-11/PASC 1	19	> 1
DR 7-11/DR 2-4	0,64	< 1

Figura 4.108. Proporció de les relacions entre els tipus amfòrics provincials.

- Dressel 1 Citerior: es relacionen bàsicament amb Pascual 1, si bé aquestes darreres tenen un pes major en el contextos on s'amortitzen els dos tipus de manera conjunta.
- Pascual 1: com acabem de dir, es relacionen amb la Dressel 1 Citerior, de manera predominant, apareixent de manera escassa i secundària amb la Dressel 2-4 i la Dressel 7-11.
- Tarraconense 1: un volum molt baix d'individus es relaciona amb la Dressel 2-4 i la Dressel 7-11, tenint menys pes pel que fa a la primera però més respecte la segona.
- Dressel 2-4: es relaciona amb la Tarraconense 1, la Pascual 1 i la Dressel 7-11, sent el seu pes major en tots els casos.
- Dressel 7-11: son secundàries respecte la Tarraconense i la Dressel 2-4, mentre que tenen un pes major en relació amb la Pascual 1.
- Lomba do Canho 67: no es relaciona amb cap tipus provincial, sinó que sempre apareix tota sola respecte la resta de la seva sèrie.

Com hem dit al principi d'aquest apartat, cal tenir molt de compte amb les interpretacions que fem respecte les produccions provincials ja que en general reflecteixen la realitat d'un nombre molt baix de contextos i d'individus; per això serà necessària de cara a valorar-ne els resultats, fixar-nos en les dades de la figura 4.107. on apareix la informació relativa al nombre de contextos i d'individus en què cada àmfora provincial apareix tota sola i amb altres tipus del seu àmbit.

Tenint això en compte i vist el panorama que ofereixen els contenidors provincials entre sí, passarem a analitzar com és el seu comportament probable vers les fases proposades.

FASES	Tipus	Nº Contextos	Nº Individus
I Total contextos: 13	Dressel 1 Citerior	0	0
	Tarraconense 1	0	0
	Pascual 1	0	0
	Dressel 2-4	0	0
	Dressel 7-11	0	0
	Lomba do Canho 67	0	0
II Total contextos: 8	Dressel 1 Citerior	0	0
	Tarraconense 1	0	0
	Pascual 1	0	0
	Dressel 2-4	0	0
	Dressel 7-11	0	0
	Lomba do Canho 67	0	0
III Total contextos: 5	Dressel 1 Citerior	0	0
	Tarraconense 1	0	0
	Pascual 1	0	0
	Dressel 2-4	0	0
	Dressel 7-11	0	0
	Lomba do Canho 67	0	0
IV Total contextos: 20	Dressel 1 Citerior	0	0
	Tarraconense 1	0	0
	Pascual 1	1	1
	Dressel 2-4	0	0
	Dressel 7-11	1	1
	Lomba do Canho 67	0	0
V Total contextos: 22	Dressel 1 Citerior	2	2
	Tarraconense 1	0	0
	Pascual 1	2	4
	Dressel 2-4	0	0
	Dressel 7-11	0	0
	Lomba do Canho 67	0	0
VI	Dressel 1 Citerior	1	1
	Tarraconense 1	1	2
	Pascual 1	4	8

Total contextos: 21	Dressel 2-4	2	6
	Dressel 7-11	2	2
	Lomba do Canho 67	0	0
VII Total contextos: 15	Dressel 1 Citerior	1	1
	Tarraconense 1	0	0
	Pascual 1	2	5
	Dressel 2-4	0	0
	Dressel 7-11	0	0
	Lomba do Canho 67	2	2

Figura 4.109. Taula amb el nombre d'individus i de contextos dels diferents tipus provincials que apareixen a les fases proposades.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Àmfores ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14 PE-15	PE-14 PE-15 PE-16	PE-15 PE-16 PE-17	PE-16 PE-17	PE-17 PE-18	PE-18
Àmfores ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22)	PE-22	PE-24 PE-26 (PE-41)	(PE-24) PE-25 PE-26 PE-41	PE-25
Àmfores itàliques			(GI A)	GI A GI PL	GI PL GI R DR 1A	GI PL (GI R) DR 1A DR 1B DR 1C	GI PL DR 1A
Àmfores provincials					DR 1 CIT (PASC 1)	TAR 1 PASC 1 DR 2-4 DR 7-11	PASC 1 LC 67

Figura 4.110. Classificació dels contenidors amfòrics provincials en relació a les fases definides a partir de les produccions ebussitanes

Només es vinculen a les fases a partir de la V, amb un comportament desigual; la Pascual 1 està representada en gairebé totes (si bé en la V ho fa de manera puntual). La VI és la que presenta una major diversitat de produccions provincials, amb la Tarraconense 1, la Dressel 2-4 i la Dressel 7-11, a banda de l'esmentada Pascual 1, mentre que a la VII només trobem aquesta darrera i la Lomba do Canho 67 que no apareix associada a cap altra.

D) Àmbit púnic no ebussità

La Mañá C2a/T-7.4.2.1. i la Mañá C2b/T-7.4.3.3., pel que hem observat fins ara, reflecteixen dues dinàmiques comercials i/o mercats diferents tot i ser fabricacions púniques, així com dues conjuntures i moments diversos; d'una banda una és producte l'àmbit centre-mediterrani, mentre que l'altre, ho és de l'Estret de Gibraltar. No es relacionen entre sí, sinó que com hem dit apareixen en diferents contextos de consum i distribució.

Per tant, per tal de veure el seu comportament el posarem en relació directament a les fases definides.

FASES	Tipus	Nº Contextos	N Individus
I Total contextos: 13	Mañá C2a/T-7.4.2.1.	0	0
	Mañá C2b/T-7.4.3.3.	0	0
II Total contextos: 8	Mañá C2a/T-7.4.2.1.	0	0
	Mañá C2b/T-7.4.3.3.	0	0
III Total contextos: 5	Mañá C2a/T-7.4.2.1.	1	1
	Mañá C2b/T-7.4.3.3.	0	0
IV Total contextos: 20	Mañá C2a/T-7.4.2.1.	2	4
	Mañá C2b/T-7.4.3.3.	0	0
V Total contextos: 22	Mañá C2a/T-7.4.2.1.	12	60
	Mañá C2b/T-7.4.3.3.	1	1
VI Total contextos: 21	Mañá C2a/T-7.4.2.1.	8	8
	Mañá C2b/T-7.4.3.3.	0	0
VII Total contextos: 15	Mañá C2a/T-7.4.2.1.	0	0
	Mañá C2b/T-7.4.3.3.	2	2

Figura 4.111. Taula amb el nombre d'individus i de contextos dels diferents tipus púnics no ebussitans que apareixen a les fases proposades.

Així, vers el material amfòric de les diferents fases, les produccions púniques no ebussitanes es situen de la següent manera:

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Àmfores ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14 PE-15	PE-14 PE-15 PE-16	PE-15 PE-16 PE-17	PE-16 PE-17	PE-17 PE-18	PE-18
Àmfores ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22)	PE-22	PE-24 PE-26 (PE-41)	(PE-24) PE-25 PE-26 PE-41	PE-25
Àmfores itàliques			(GI A)	GI A GI PL	GI PL GI R DR 1A	GI PL (GI R) DR 1A DR 1B DR 1C	GI PL DR 1A
Àmfores provincials					DR 1 CIT (PASC 1)	TAR 1 PASC 1 DR 2-4 DR 7-11	PASC 1 LC 67
Àmfores púniques CM i EG				(MC2A)	MC2A	MC2A	MC2B

Figura 4.112. Classificació dels contenidors amfòrics provincials en relació a les fases econòmiques definides a partir de les produccions ebussitanes.

La Mañá C2a/T-7.4.2.1. apareix vinculada de manera molt clara a les fases V i VI; hem omès ubicar-la també en la fase IV ja que si bé és cert que pot aparèixer algun exemplar, ho fa de manera marginal, representant només el 5% del total d'individus de Mañá C2a/T-7.4.2.1. del qual disposem en la mostra analitzada.

Pel que fa a la Mañá C2b/T-7.4.3.3., convé recordar que el nombre d'individus que tenim és molt baix, sent necessari tenir-ho en compte de cara a la valoració de les dades; s'identifica amb la fase VII de manera única, si bé es troba algun individu en alguna altra però de manera esporàdica.

A mode de conclusió podem dir que en aquest apartat hem determinat el comportament probable de les diferents produccions amfòriques documentades, podent establir un seguit de fases que constitueixen, de fet, la dinàmica de la materialitat amfòrica a la Mediterrània Occidental (entre els segles VI ANE – I ANE/ I NE) des dels contextos de consum, on es distribueixen les mercaderies des

dels àmbits de producció, fent-se evident també la relació no lineal entre les diferents esferes econòmiques. Caldrà veure com funcionen aquestes fases en el temps i en l'espai, com tractarem d'apuntar en el punt següent.

4.3.3.2. Avaluació espacio-temporal del panorama de circulació de productes amfòrics a la Mediterrània Occidental (V/IV ANE – I ANE/I NE)

En el darrer apartat d'aquest capítol tractarem d'ubicar en el temps i en l'espai les fases proposades, acabant-les de perfilar i de caracteritzar, per poder interpretar-les a nivell econòmic i veure'n les seves implicacions.

Per a tal efecte, estructurarem l'apartat en tres punts. En el primer ens ocuparem de la vessant temporal, creuant amb la vaixella ceràmica d'importació les fases establertes per al material amfòric. En el segon, analitzarem el seu comportament en l'espai, a partir de l'observació de la localització dels contextos en què es documenten.

4.3.3.2.1. Dimensió temporal

4.3.3.2.1.1. La classificació de vaixella

Per tal d'entendre el panorama de les produccions amfòriques en el context històric que ens ocupa, és fonamental recórrer a l'altre gran mercaderia que les acompanyava en els seus trajectes: la vaixella ceràmica.

A banda de completar la visió del panorama comercial i de circulació de productes que ens ofereixen les produccions amfòriques, la vaixella proporciona una informació cronològica més acotada, permetent-nos ubicar temporalment les fases econòmiques definides anteriorment.

Per a tal efecte, ens hem fixat en aquelles importacions que apareixen en els contextos corresponents a cadascuna de les fases, veient de quins tipus es tracta i de la cronologia que ofereixen, així com del seu volum en cada cas. El nostre objectiu és observar com es comporten les produccions ceràmiques de vaixella respecte les fases definides en dos nivells; en un primer les considerarem en grans

grups tipològics (pe: campaniana, ceràmica àtica, etc.), per passar després, en un segon nivell, a veure la informació cronològica de manera més acotada, a partir de tipus concrets que apareixen en les fases (pe: Lamboglia 27, Morel 68, etc.), cosa que ens permetrà una aproximació probabilística a la seva datació.

A) Les grans categories de produccions de vaixel·la i la materialitat amfòrica

Com acabem de dir, primer hem analitzat les importacions de vaixel·la que s'associen als contenidors amfòrics tenint en compte el global de la seva producció. A diferència d'allò que hem fet amb el material amfòric, ens hem basat en la informació que figura a les publicacions sense realitzar la seva contrastació tipològica, per excedir els límits d'aquest treball.

Després de veure les grans famílies morfo-tipològiques d'objectes, hem passat a observar quin és el seu comportament respecte les àmfores amb les quals es relacionen. Probablement en podríem haver definit d'altres, o fins hi tot eliminar-ne, però ens hem decidit per acotar-ho a les produccions que presentem a continuació perquè són les més habituals i recurrents en els contextos analitzats dins el marc que ens ocupa.

Entenem que la franja cronològica que representa cadascun dels grups és massa ample, però creiem que és fonamental que les considerem en aquest sentit tenint en compte la dinàmica econòmica de la qual són producte i la informació que hi ha més enllà de la datació concreta. A més a més, cal tenir en present que no sempre disposem de referències tipològiques detallades a les publicacions consultades que ens permeti anar més enllà del nombre d'individus de cada producció identificada; per això, hem decidit d'una banda fer una valoració més general que ens permetrà veure les tendències d'associació entre les produccions amfòriques i la vaixel·la ceràmica, ocupant-nos en el següent punt d'aquells tipus específics que podem fer servir com a ancoratges cronològics.

Els grups que hem definit són els següents²⁵⁴:

- Ceràmica àtica: sota aquesta denominació incloem les produccions ceràmiques àtiques de figures negres i figures roges, que *grasso modo*

254 Agraïm a Jordi Hernández-Gasch la gran ajuda proporcionada de cara a definir i acotar aquestes categories tipològiques.

podem situar entre el inicis del segle VI i finals del segle IV ANE. Hem considerat adient separar aquestes produccions del vernís negre àtic no tant per raons cronològiques (ja que de fet són contemporànies), sinó per diferenciar aquests recipients poc comuns, i probablement més preuats, d'una altra vaixella fina de molta més difusió.

- Vernís negre àtic: ceràmica àtica sense decoracions figuratives ni de cap altra mena caracteritzada pel vernís negre que les recobreix. A grans trets, es pot situar aquesta producció entre inicis del segle VI i finals del IV ANE que s'exportà intensament per tota la conca de la Mediterrània Occidental. Concretament, les exportacions massives més antigues a Occident es remunten al darrer terç del segle VI ANE, desenvolupant-se notablement al V ANE a la zona ibèrica, bàsicament centrada en Empúries. Tanmateix no és fins a finals de segle que la seva exportació es generalitza, culminant al IV ANE (Py (dir.) 1993: 117).
- Tallers occidentals: En aquest grup considerem el Grup de les Petites Estampilles i el Taller de Roses. El primer localitza les seves oficines entre l'Etrúria centre-meridional i el Laci centre-septentrional des de la segona meitat del segle IV fins a la segona meitat del segle III ANE. Es tracta de ceràmiques de vernís negre de certa qualitat caracteritzades per presentar decoració impresa (palmetes, rosetes, estampilles figuratives, alfabètiques, entre d'altres) damunt el fons intern del vas (Principal 2005: 13). La denominació Taller de Roses agrupa diversos tallers, el més important dels quals és el de les "tres palmetes radials". Són produccions que s'inicien en el moment de desaparició de la vaixella de vernís negre àtica, a principis del segle III ANE, i que acaben abans de l'arribada de les primeres campanianes a la Mediterrània occidental, en el darrer quart del segle III ANE, coincidint amb la segona guerra púnica.
- Campaniana: en aquest gran grup hem inclòs tota la ceràmica campaniana en les seves variants diferents, és a dir, A, B i C, ja en molts casos a la bibliografia consultada no s'especificava la seva adscripció. A grans trets, la ceràmica campaniana A agrupa les produccions de tallers

d'una mateixa àrea geogràfica: la zona del Golf de Nàpols. Encara que la seva producció podem situar-la entre el segle IV i el I ANE (Py 1993a: 146), no s'exporten de manera massiva a la Mediterrània occidental fins a finals del segle III ANE en el marc de la Segona Guerra Púnica, fruit de la intervenció militar a la Península Ibèrica, experimentant el seu apogeu en la segona meitat del segle II ANE (durant la fase mitjana de la fabricació).

La Campaniana B, a diferència de la classe A, no agrupa uns tallers d'una zona geogràfica concreta, sinó que constitueix unes característiques tècniques i un repertori formal semblant, que es consolida al segle II ANE i s'origina a partir de la tradició etrusca. Als tallers etruscos (Volterra, Arezzo, entre d'altres), s'afegeixen el centre productor d'Aesis, a l'Adriàtic, i, especialment important per la seva incidència comercial, el de Cales, a la Campània (Principal 2005: 49-50).

Finalment, la Campaniana C és una producció no campana, sinó de la costa sud-oriental de Sicília, que es desenvolupa durant el segle I ANE. Val a dir que la seva distribució a l'extrem occidental va ser molt reduïda (Py 1993b: 153).

- Parets fines: sota aquesta denominació entenem que s'inclouen la gran varietat de vasos que compleixen les característiques definides per Lamboglia sota el terme "*pareti sottili*", que es produeixen entre mitjan segle I ANE i finals I NE en centres productors d'Itàlia, Hispània (especialment la Bètica però també la Tarraconense i la Lusitània), Gàl·lia, el *limes* germànic i *Britànnia* (López-Mullor 1990: 20-22). S'han identificat noves produccions també a les Illes Balears (López-Mullor 1990: 343).
- Sigil·lada: Dins aquesta gran categoria ceràmica s'inclouen tot un seguit de produccions de vernís vermell i ataronjat, hereves de la vaixel·la fina de vernís negre. Els llocs de producció són variats, com ho són també les cronologies, però degut a la manca d'informació específica amb què ens trobem en molts casos, hem optat per definir aquest grup tan ampli de cara a valorar com funciona aquesta producció respecte el material amfòric analitzat. N'esmentarem les característiques principals a continuació.

El focus més antic de fabricació es localitza a Arezzo (Etrúria) on a mitjans segle I ANE es produeix el trànsit de les produccions de vernís negre a les produccions de vernís vermell. Aquestes produccions de *Terra Sigillata* Aretina s'estendran a la resta d'Itàlia (Campània, nord d'Itàlia) i a tallers provincials (especialment a la Gàl·lia, però també a Hispània), d'aquí que de manera un tant impròpia s'anomeni també *Terra Sigillata Itàlica* (TSI). Tenen el seu apogeu en el darrer quart del segle I ANE i durant tot el regnat d'August aturant-se a la segona meitat del segle I NE (Roca 2005a: 83-89).

A l'àmbit provincial les produccions arriben al primer terç NE o lleugerament més tard (Roca 2005a: 90-91). A partir d'aquestes moment apareix una nova vaixel·la sigil·lada en el sud-est gal (*Terra Sigillata* sudgal·lica o TSSG) al voltant de dos grans centres productors (La Graufesenque i Montans). Aquests tallers estigueren actius aproximadament del 10 NE fins mitjans segle II NE (o un moment imprecís del segle III NE en el cas de Montans), tot i que el seu apogeu se situa entre el 40 i el 80 NE, període en què les cotes de producció i comercialització són molt elevades (Roca 2005b: 119).

Durant el baix imperi la zona de la Narbonesa veurà sorgir dues produccions afins, la clara B i la ceràmica *lucente*. La primera apareix en el segon quart del segle II NE i ocupa un paper predominant fins el segon quart del segle III NE, quan comença a ser substituïda per la ceràmica *lucente*, amb la qual conviu fins a finals d'aquesta centúria, si bé aquesta darrera perdurarà, en canvi, fins mitjans segle V NE (Raynaud 1993a: 175; 1993b: 504).

A Hispània predominen les importacions de La Graufesenque, tot i que a partir del 40 NE s'inicia una producció pròpia (*Terra Sigillata* Hispànica o TSH). El principal complex terrissaire se situa a *Tritium Magallum* (La Rioja), estenent-se també pel nord peninsular (Toledo, Sòria, Terol, Saragossa, Lleida, Tarragona i Barcelona) (Romero i Ruiz 2005: 185-207). Val a dir que durant els anys seixanta es descobriren tallers a la Bètica, ampliant-se l'espectre de l'àmbit productiu de la T.S.H. D'aquesta província

romana destaca el complex terrissaire de los Villares de Andújar, si bé existeixen tallers a la ciutat de Granada i a la província de Màlaga. Aquesta vaixella es deixà de produir a finals del segle III NE (Fernández i Ruiz 2005: 145-156).

La gran darrera família dins les sigil·lades correspon a les produccions nord-africanes, anomenades *Terra Sigillata* africana (TSA), entre les quals es distingeix les produccions A, A/D, C, D i E (TSAC, TSAA/D, TSAC, TSAD; TSAE). Les produccions més antigues, en TSAA, s'inicien en a finals del segle I NE i perduren fins al segle III NE. Els tallers es localitzen a Tunísia septentrional, a la zona de Cartago. La producció A/D és típica del segle III NE i de l'àrea tunisiana centro-meridional, mentre que la TSAC apareix a la Bizacena (regió del Sahel tunisià) al voltant del 200 i perdura fins a finals del segle V NE. La TSAD és la darrera gran producció, la cronologia de la qual s'estén des del segle IV al VII NE. S'han identificat diversos tallers a la zona central i septentrional de Tunísia. Finalment, la TSAE és una producció de la Bizacena meridional activa de mitjan segle IV a mitjan segle V de NE. Totes aquestes produccions africanes tenen una gran difusió a la Mediterrània occidental (Serrano 2005: 225 - 260).

- Ceràmica comuna ebusitana: ens referim a la ceràmica produïda a l'illa d'Eivissa en època púnica, és a dir, de finals del segle VI ANE fins a finals del segle I ANE, excloent la producció anterior de la fase colonial fenícia d'Eivissa (Costa i Fernández 1998: 23). Es tracta d'un repertori de ceràmiques molt variat que acompanyen les produccions amfòriques (i que ens molts casos es fabriquen als mateixos tallers), sent el període de difusió màxima entre el segle V i el II ANE (Costa i Fernández 1998: 23). Com hem comentat anteriorment, no l'hem tingut en compte en el punt següent de cara a la validació i atribució cronològica de les fases, però creiem que tampoc es pot obviar aquesta producció dins la dinàmica de circulació i mercaderies a la Mediterrània Occidental per la projecció i importància que tingué.
- Ceràmica ibèrica: sota aquesta denominació incloem tant les produccions

ceràmiques comunes (és a dir, aquelles que no presenten decoració pintada) com la ceràmica ibèrica pintada. És força difícil establir uns límits cronològics clars referint-nos a una diversitat tan gran de produccions ceràmiques, no obstant a grans trets podem estimar que comprendrien entre el segle IV i finals de l' I ANE.

- Ceràmica grisa de la costa catalana: aquesta denominació designa un tipus de producció ceràmica ibèrica produïda entre finals del V i finals del segle I ANE, de característiques molt concretes, com són la bona cocció de la pasta, les parets molt primes dels vasos de sonoritat metàl·lica, fabricats amb argiles molt ben depurades que adopten coloracions grises o oxidades, segons el seu tipus de cocció (Rodríguez 2003: 7).
- Ceràmica púnica no ebusitana (o cartaginesa): sota aquesta gran categoria s'enquadren les produccions ceràmiques púniques no fabricades a Eivissa sinó a altres àrees del món púnic, tenint la ceràmica cartaginesa com a referent principal. Malgrat la gran diversitat tipològica, podem datar-la entre els segles V i el II ANE. (Adroher 1993b: 374).

Un cop definides de manera molt breu les diferents categories de produccions ceràmiques de vaixel·la, anem a veure quines són les associacions de cadascuna d'elles amb les fases definides al punt anterior, elaborant en primer lloc una taula on s'observa la relació tant de nombre de contextos com d'individus.

FASES	Tipus	Total contextos	Total Tipus NMI	Nº Contextos fase	NMI fase
I	Àtica	13	37	6	23
	Vernís negre àtica	19	54	7	25
	Tallers occidentals	22	291	4	49
	Campaniana	83	701	2	17
	Parets fines	33	108	0	0
	Sigil·lada	16	248	0	0
	Comuna ebusitana	78	390	2	5
	Ibèrica	46	1321	8	426
	Grisa costa catalana	30	549	5	129
	Púnica no ebusitana	12	34	1	14
Total contextos : 13					
II	Àtica	13	37	0	0
	Vernís negre àtica	19	54	1	8
	Tallers occidentals	22	291	1	9
	Campaniana	83	701	2	10
	Parets fines	33	108	0	0
	Sigil·lada	16	248	0	0
	Comuna ebusitana	78	390	3	4
	Ibèrica	46	1321	0	0
	Grisa costa catalana	30	549	0	0
	Púnica no ebusitana	12	34	0	0
Total contextos : 8					
III	Àtica	13	37	1	5
	Vernís negre àtica	19	54	1	3
	Tallers occidentals	22	291	2	62
	Campaniana	83	701	3	47
	Parets fines	33	108	0	0
	Sigil·lada	16	248	0	0
	Comuna ebusitana	78	390	1	7
	Ibèrica	46	1321	2	2
	Grisa costa catalana	30	549	1	2
	Púnica no ebusitana	12	34	0	0
Total contextos : 5					
IV	Àtica	13	37	1	1
	Vernís negre àtica	19	54	1	2

Total contextos : 20	Tallers occidentals	22	291	4	88
	Campaniana	83	701	13	202
	Parets fines	33	108	2	2
	Sigil·lada	16	248	1	1
	Comuna ebusitana	78	390	15	112
	Ibèrica	46	1321	6	623
	Grisa costa catalana	30	549	3	323
	Púnica no ebusitana	12	34	7	12
V Total contextos : 22	Àtica	13	37	0	0
	Vernís negre àtica	19	54	2	2
	Tallers occidentals	22	291	3	5
	Campaniana	83	701	17	148
	Parets fines	33	108	3	5
	Sigil·lada	16	248	1	2
	Comuna ebusitana	78	390	14	117
	Ibèrica	46	1321	3	10
	Grisa costa catalana	30	549	6	14
	Púnica no ebusitana	12	34	5	10
VI Total contextos : 21	Àtica	13	37	1	1
	Vernís negre àtica	19	54	1	3
	Tallers occidentals	22	291	1	3
	Campaniana	83	701	14	179
	Parets fines	33	108	13	58
	Sigil·lada	16	248	5	232
	Comuna ebusitana	78	390	14	63
	Ibèrica	46	1321	8	40
	Grisa costa catalana	30	549	3	4
	Púnica no ebusitana	12	34	2	2
VII	Àtica	13	37	0	0
	Vernís negre àtica	19	54	0	0
	Tallers occidentals	22	291	2	2
	Campaniana	83	701	12	41
	Parets fines	33	108	8	18
	Sigil·lada	16	248	4	6

Total contextos : 15	Comuna ebusitana	78	390	10	35
	Ibèrica	46	1321	4	9
	Grisa costa catalana	30	549	5	5
	Púnica no ebusitana	12	34	0	0

Figura 4.113. Relació de nombre d'individus i de contextos en què els diferents grups de vaixel·la es documenten a les fases diagnosticades en els contextos analitzats; hi figura el número total de contextos i d'individus de cada tipus

Per tal d'aclarir i il·lustrar millor la informació que proporcionen les dades, ja que la lectura de les xifres en cru pot resultar complicada, elaborarem gràfiques per tal de veure com es comporta cada producció de vaixel·la en les diferents fases.

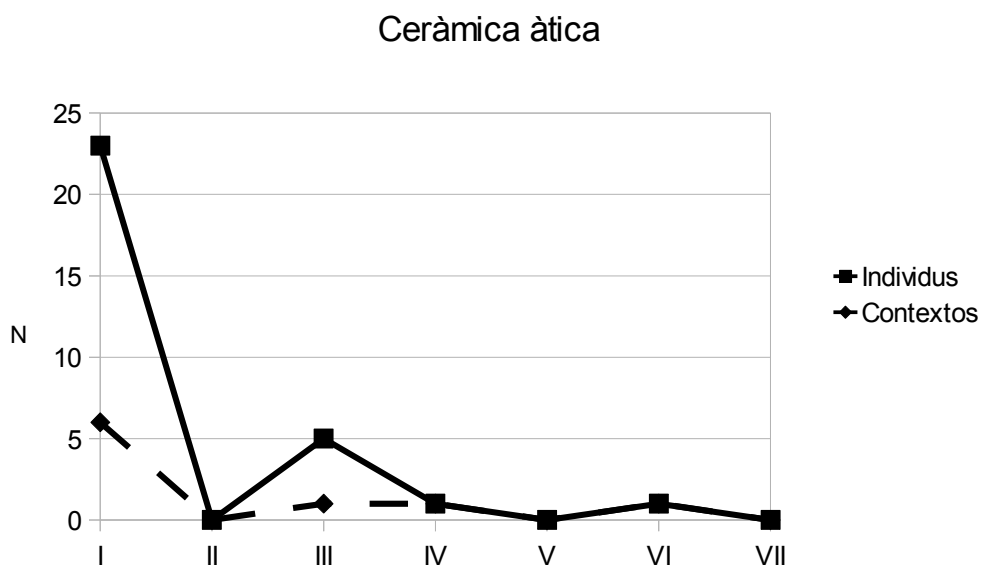

Figura 4.114. Dinàmica de la ceràmica àtica a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

És una producció que es lliga bàsicament a la fase I, on es registra més del 60% del total individus. Durant la fase III també es documenta un cas on es registren 5 individus, sent pràcticament absent a la resta. Per tant, creiem que el més adient és situar-la durant la fase I, sent la seva aparició en altres fases puntual i poc significativa, resultat probablement de comportaments residuals.

Els vernissos negres àtics es documenten novament sobretot a la fase I (que recull el 46% del total d'individus), estant també presents a la II en proporcions força inferiors tant pel que fa al nombre individus com de contextos (de fet, es tracta d'un únic context en el qual es recullen 8 individus, és a dir, el 15% del total de la producció). En la resta de fases la seva presència és testimonial i esporàdica, estant absents en la fase VII.

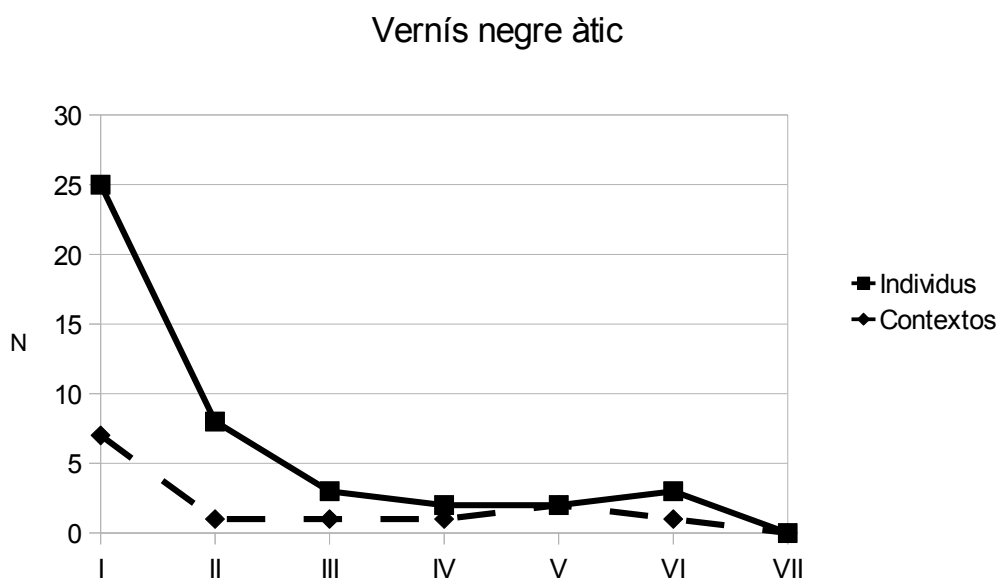

Figura 4.115. Dinàmica del vernís negre àtic a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

Les produccions dels tallers occidental, si bé es documenten durant la fase I i II, experimenten el seu punt àlgid entre les fases III i IV (que recull aproximadament el 60% del total de produccions dels talles occidentals), especialment en la darrera, caient notablement en les següents.

Tallers occidentals

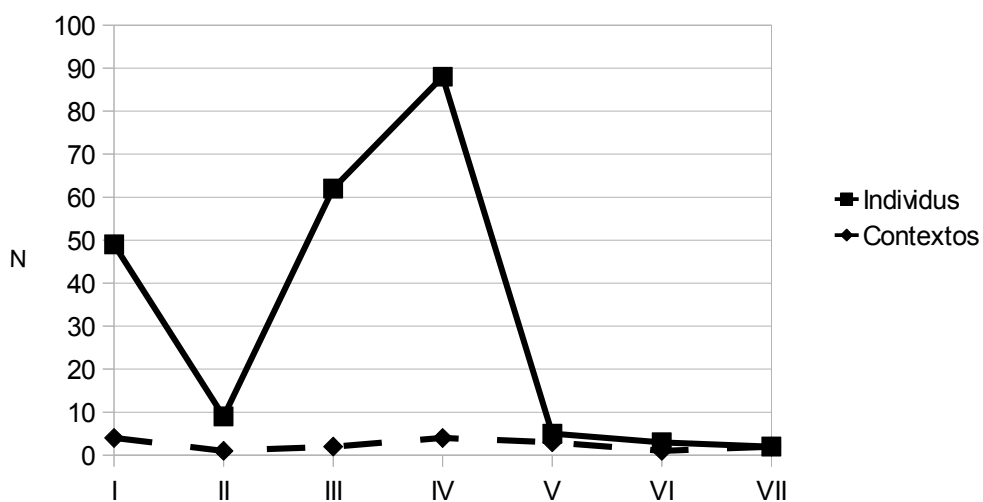

Figura 4.116. Dinàmica de les produccions dels tallers occidentals a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

Campaniana

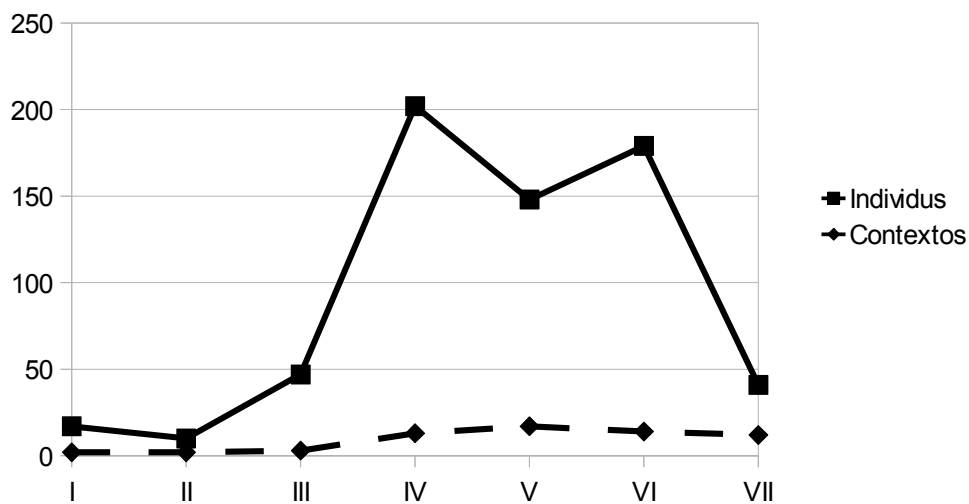

Figura 4.117. Dinàmica de la ceràmica campaniana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

La ceràmica campaniana es registra sobretot entre les fases de la IV i VI (on apareix més del 75% del gruix d'aquesta producció), sent probable però que comencés a circular ja en la III. En concret és en la IV on apareix més representada (amb un

30% del global). En la VII la seva presència seria marginal i residual, resultat de dinàmiques prèvies i no tant com un element característic d'aquesta fase.

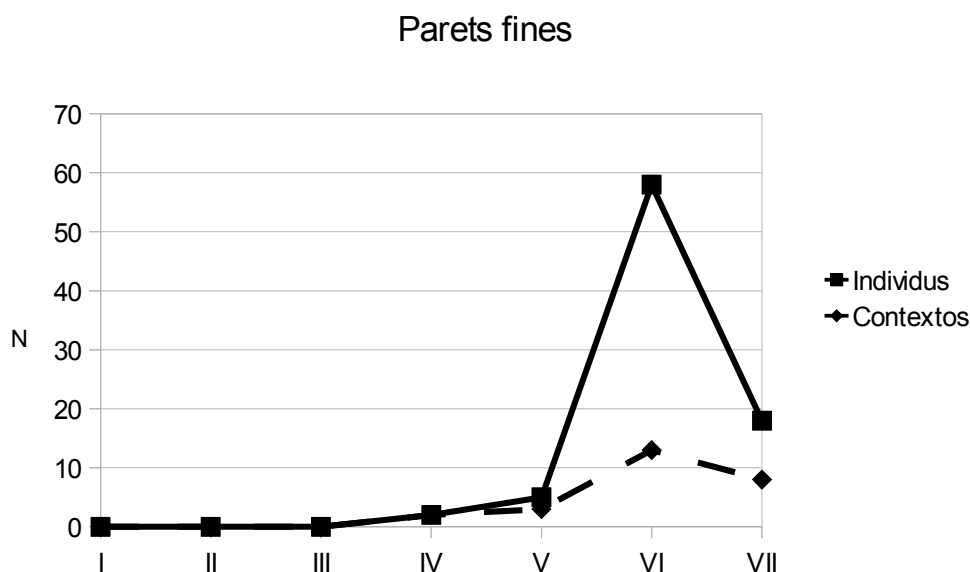

Figura 4.118. Dinàmica de la ceràmica de parets fines a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

Com fa palès la gràfica anterior al primer cop d'ull, les produccions ceràmiques de parets fines s'associen a la fase VI de manera molt intensa (amb quasi un 55% de representació), documentant algun que altre context també durant la VII, però en proporcions molt menys rellevants.

Igual que en el cas de la ceràmica de parets fines, les produccions de sigil·lada es vinculen clarament a la fase VI, que recull més del 90% de la seva representació, estant quasi absent en la resta de fases. No obstant, caldrà tenir precaució ja que es tracta d'un únic context²⁵⁵ on es document 226 dels 232 individus de sigil·lada que apareixen en aquesta fase.

²⁵⁵ Concretament, es tracta del jaciment mallorquí de Colònia de Sant Jordi II.

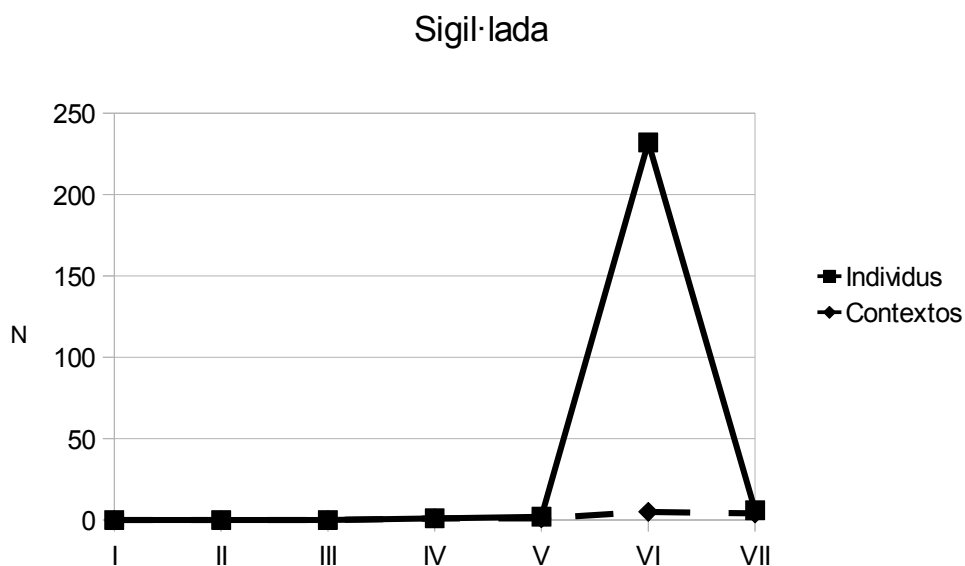

Figura 4.119. Dinàmica de la ceràmica sigil·lada a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

El moment més intens de la vaixel·la comuna ebusitana és en les fases IV i V (que registren gairebé el 60% del total), experimentant una forta davallada en la VI en la qual, no obstant, encara podria estar present, sent molt poc significativa en la resta de fases.

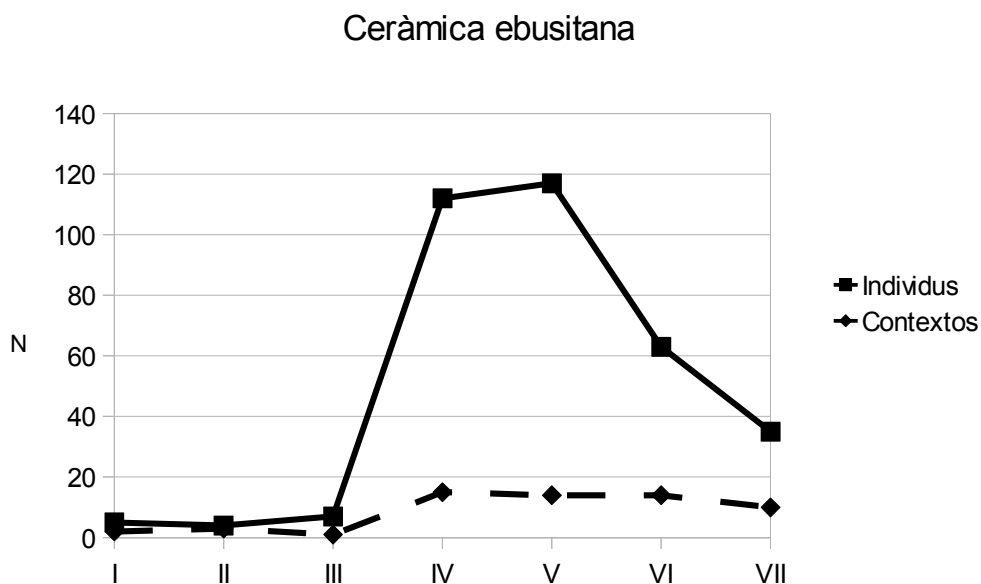

Figura 4.120. Dinàmica de la ceràmica ebusitana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

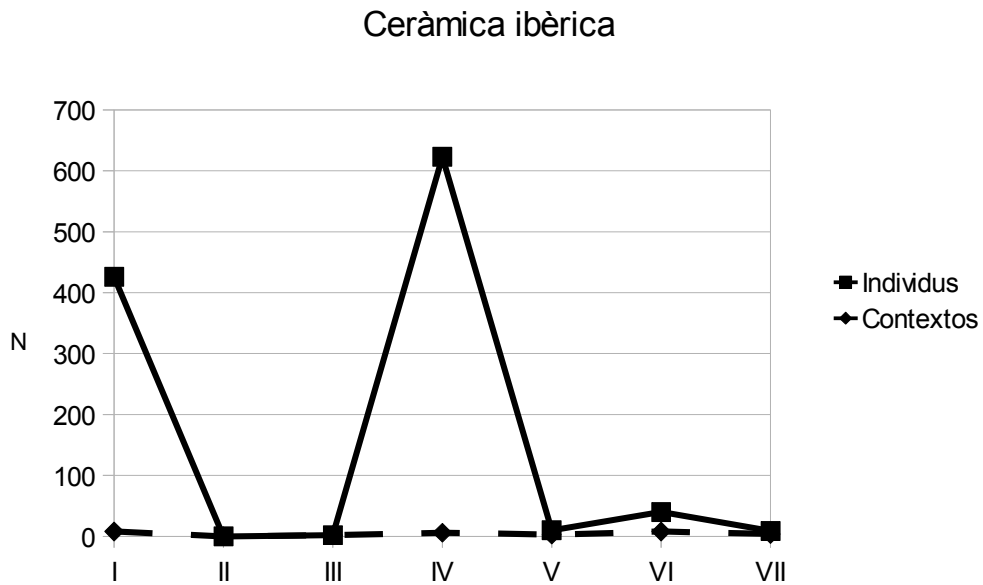

Figura 4.121. Dinàmica de la ceràmica ibèrica a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

La representació de la ceràmica ibèrica és discontinua respecte les fases definides, associant-se únicament de manera significativa a les fases I i IV, amb una intensitat major pel que fa a aquesta darrera (que registra el 47% del total d'aquesta producció).

Figura 4.122. Dinàmica de la ceràmica grisa emporitana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

La vaixel·la grisa emporitana presenta un comportament molt similar al de la ceràmica ibèrica, però en aquest cas s'accentua més la seva associació a la fase IV per damunt de la I, en la qual no obstant apareix quasi un 25% de la seva producció, convidant-nos a associar-la a totes dues fases, si bé amb proporcions diferents (per això la posem entre parèntesi a la fase I).

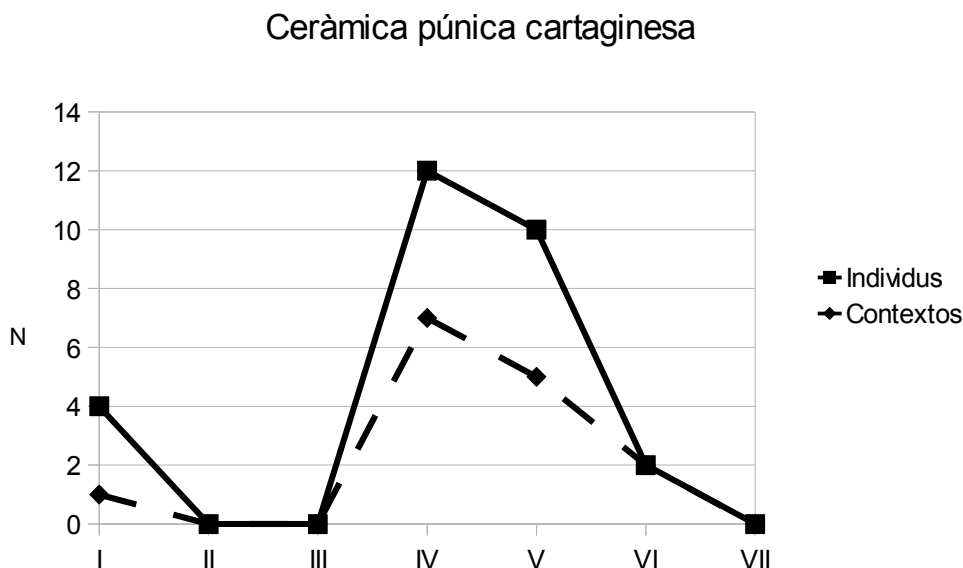

Figura 4.123. Dinàmica de la ceràmica grisa emporitana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).

El gruix de la ceràmica comuna cartaginesa (o púnica no ebusitana), que val a dir que és de les produccions de vaixel·la menys documentades en el marc dels contextos analitzats, es concentra en les fases IV i V, que recullen, en total, el 65% de la seva producció.

Recapitulant el que acabem d'exposar, la distribució de les produccions ceràmiques de vaixel·la respecte les fases definides seria la que exposem en la taula de la figura 4.124.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Vaixella ceràmica	AT VN C IB (TO) (G EMP)	VN	TO CAMP	TO CAMP C EB C IB G EMP PUN	CAMP C EB PUN	CAMP PF SIG (C EB)	(PF)

Figura 4.124. Comportament de les produccions de vaixella respecte les diferents fases.

Les fases en les quals es registra una major diversitat de produccions són la I i la IV, estant en segon lloc la VI i la V, mentre que les altres s'associen a molt poques produccions de ceràmica de vaixella.

En la fase I trobem sobretot ceràmiques àtiques i ibèriques, reduint-se a vernissos negres àtics durant la II. En la III entren en escena les produccions itàliques en detriment de les gregues, diversificant-se amb les ebussitanes i novament amb les ibèriques durant la IV (a la qual s'associa el volum major i més divers de vaixella). A partir de la V, desapareixen les ceràmiques dels tallers occidentals, restant la campaniana com la principal producció itàlica, mentre que en la VI apareixen també les parets fines i la sigil·lada, retrocedint la ceràmica comuna eivissenca. A la fase VII només s'hi associen les produccions de parets fines de manera molt minoritària.

Finalment, si agrupem la informació relativa a la vaixella fina amb la del material amfòric, la caracterització de les fases seria la següent:

	II	II	III	IV	V	VI	VII
Àmfores ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14 PE-15	PE-14 PE-15 PE-16	PE-15 PE-16 PE-17	PE-16 PE-17	PE-17 PE-18	PE-18
Àmfores ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22)	PE-22	PE-24 PE-26 (PE-41)	(PE-24) PE-25 PE-26 PE-41	PE-25
Àmfores itàliques			(GI A)	GI A GI PL	GI PL GI R DR 1A	GI PL (GI R) DR 1A DR 1B DR 1C	GI PL DR 1A
Àmfores provincials					DR 1 CIT (PASC 1)	TAR 1 PASC 1 DR 2-4 DR 7-11	PASC 1 LC 67
Àmfores púniques CM i EG				(MC2A)	MC2A	MC2A	MC2B
Vaixella ceràmica	AT VN (TO) C IB (G EMP)	VN	TO CAMP	TO CAMP C EB C IB G EMP PUN	CAMP C EB PUN	CAMP PF SIG (C EB)	(PF)

Figura 4.125. Comportament de les produccions amfòriques i de vaixella respecte les fases econòmiques definides.

Analitzada la dinàmica dels grans grups de vaixella, passarem a atendre als ancoratges cronològics per tal d'ubicar en el temps les fases definides.

4.3.3.2.1.2. L'atribució cronològica de les fases

Per definir la variable temporal, a banda de tenir en compte les grans categories d'objectes ceràmics que hem comentat més amunt, hem observat quines formes ceràmiques de vaixella s'associen a cada fase, tenint en compte l'inici i la fi de cada producció. Això ens ha permès establir a nivell probabilístic franges i rangs entre els límits més antics i els més recents de les formes (que constituïran termes *post quem* per l'inici de la fase i *ante quem* per l'acabament) per poder definir així la

seva cronologia de funcionament, en termes sempre relatius.

Per a tal efecte ens hem servit de cronoindicadors geogràfics fora de zona de les Illes Balears per tal de treure soroll i incrementar la precisió de la informació temporal proporcionada. En aquest sentit, com veurem més endavant, ens hem ocupat de les importacions àtiques, les dels tallers occidentals, les campanianes, de parets fines i sigil·lades.

La definició cronològica ens informa del moment en què les produccions que constitueixen una determinada fase s'amortitzen de manera conjunta als llocs de consum on arriben. Per això no presenta cap problema el fet que una mateixa forma aparegui en fases diferents ja que la clau està en les associacions probabilístiques de les diferents formes entre sí que dibuixen dinàmiques econòmiques diverses.

Hem de tenir en compte el lapse necessari que hi ha entre el moment de producció i la de consum; en el nostre cas, la cronologia proposada a la bibliografia respon a l'inici i la fi de la producció d'un objecte, que no és el mateix que el seu temps de vida, ja que aquest acaba amb la seva amortització i pèrdua de valor d'ús²⁵⁶ (Menasanch 2003: 13). Per això és problemàtic trobar objectes amb cronologies de producció més antigues amb d'altres més recents, ja que el que estem analitzant són els moments de consum que es donen de manera conjunta, i que necessàriament seran posteriors al moment en què es fabriquen.

En aquest sentit, els cronoindicadors ens donen dues informacions: la datació probable i la possible per cada fase. Quan en trobem diverses que es situen en el mateix horitzó considerarem que es tracta amb força probabilitat del moment d'inici de funcionament de la fase (Menasanch 2003: 59), situant-ne la fi aplicant la mateixa lògica²⁵⁷. Calcularem la cronologia probable a partir d'acotar al mínim les franges temporals més representades, mentre que la possible s'obté tenint en compte totes les produccions de manera global, amb els ancoratges màxims i

256 "Por temporalidad de un objeto entendemos su tiempo de vida. Este queda delimitado por la fecha absoluta de su producción y la fecha absoluta de su consumo, y por lo tanto de su existencia como objeto con valor de uso." (Menasanch 2003: 13).

257 La metodologia que fa servir Menasanch (Menasanch 2003) s'empra per establir la temporalitat d'una sèrie de jaciments; no obstant, nosaltres l'emprarem en el cas de les fases. Ella fa servir com a horitzó inicial la concentració de produccions en un moment concret; a això li hem afegit el final a partir del punt on les produccions que s'associaven en l'origen cauen i deixen d'estar presents.

mínims per cadascuna d'elles. La diferència entre elles és que probable vol dir que a nivell estadístic i probabilístic té més possibilitats de donar-se, mentre possible significa la franja en què alguna de les produccions s'associa a la fase en funcionament.

En una mateixa fase poden haver-hi perduracions o redeposicions de materials que plantegen problemes complexos de cara a la seva interpretació, sent aconsellable prescindir dels cronoindicadors extrems (tant els més baixos com els més alts) i buscar la probabilitat en el rang de temps en el qual coincideix un major nombre de produccions (Menasanch 2003: 59).

En aquest sentit, per cada fase hem observat els cronoindicadors que apareixen els contextos analitzats de cadascuna d'elles i que ens permetran aproximar-nos a les cronologies relatives probable i possible, a partir de la valoració del registre material que apareix associat en les mateixes.

A la fase I la ceràmica que s'hi associa és la següent:

FASE	Vaixella associada	Cronologia²⁵⁸	Nº contextos	Nº individus
FASE I	Àtica Figures roges Ky 16 ²⁵⁹	500 – 350 ANE	1	1
	Vernís negre àtic 350 – 354	400 – 300 ANE	1	1
	Vernís negre àtic 532 – 561	425 – 300 ANE	2	2
	Vernís negre àtic 612 – 623	425 – 375 ANE	2	2
	Vernís negre Lamboglia 42	500 – 300 ANE	1	1
	Vernís negre Lamboglia 43	425 – 300 ANE	1	1
	Morel 2681	500 – 300 ANE	1	1
	Morel 2714	399 – 350 ANE	1	2
	TO Lamboglia 23	300 – 225 ANE	1	1

Figura 4.126. Produccions de vaixella associades a la fase I.

La fase I s'associa sobretot a ceràmiques àtiques (tant de figures roges com vernissos negres), caracteritzant-se per l'absència de campanianes.

La producció més recent és la Lamboglia 23 dels Tallers Occidentals, si bé la

²⁵⁸ La cronologia de les produccions l'hem obtinguda de Py, M (dir) (1993).

²⁵⁹ A la publicació consultada no s'especifica si és la variant A (500 – 400 ANE) o la B (425 – 350 ANE), per això hem establert una franja valorant la datació donada per totes dues (Py (dir) 1993: 110).

majoria es situa entre el darrer quart o finals del segle V ANE fins finals del IV ANE, amb el 300 ANE com a referència principal per la fi de moltes d'aquestes produccions.

La fase II es caracteritza per la desaparició de les produccions àtiques entre la vaixella associada, mentre que sí que hi apareixen les campanianes. Si bé la majoria dels tipus estan només representats en un cas, de manera general, les produccions més rellevants serien les Lamboglia 27 (la més abundosa de totes) i la 40 dels Tallers Occidentals, la Morel 2714 i l'olpes púnic Lancel 521, únics, aquests darrers, de la fase II. Pel que fa a la resta, la majoria d'importacions també es vinculen a altres fases, sent la seva presència, per tant, menys significativa i rellevant.

FASE	Producció	Cronologia²⁶⁰	Nº Contextos	Nº Individus
FASE II	Lancel 521	425/400 – 150/100 ANE	1	2
	TO Lamboglia 23	300 – 225 ANE	1	1
	TO Lamboglia 40	300 – 225 ANE	1	1
	TO Lamboglia 27	300 – 225 ANE	1	3
	Camp A Lamboglia 23	300 – 175 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 27	300 – 50 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 27B	225 – 25 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 28AB	250 – 75 ANE	1	1
	Camp A Morel 68	200 – 125 ANE	1	1

Figura 4.127. Produccions de vaixella associades a la fase II.

²⁶⁰ La cronologia de les produccions l'hem obtinguda de Py, M (dir) (1993).

FASE	Producció	Cronologia²⁶¹	Nº Contextos	Nº Individus
FASE III	TO Lamboglia 23	300 - 225 ANE	1	1
	TO Lamboglia 24-25B	300 - 225 ANE	1	3
	TO Lamboglia 25	300 - 225 ANE	2	7
	TO Lamboglia 26	300 - 225 ANE	2	8
	TO Lamboglia 27	325 - 250 ANE	1	6
	TO Lamboglia 28	300 - 225 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 23	300 - 175 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 25	200 - 100 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 27	300 - 50 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 27B	225 - 25 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 28	250 - 75 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 28AB	250 - 75 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 34	225 - 75 ANE	1	1
	Camp A Morel 68	200 - 125 ANE	1	1

Figura 4.128. Produccions de vaixel·la associades a la fase III.

La fase III s'associa sobretot a les produccions dels Tallers Occidentals, especialment a les Lamboglia 25, 26 i 27, i en menor mesura a la 24-25B i 28. També es vincula a un nombre notable de tipus de campaniana A, molts dels quals també apareixen en altres fases. No obstant, la Lamboglia 25 i la 28AB s'associen de manera única a la fase III, si bé, a nivell probabilístic, creiem que es tracta de relacions poc representatives vers les altres fases, perquè si bé no hi apareix la 25, ho fan produccions cronològicament molt similars, i convé no oblidar que la 28AB és una variant de la 28, que sí que trobem en altres fases.

²⁶¹ La cronologia de les produccions l'hem obtinguda de PY, M (dir) (1993).

FASE	Producció	Cronologia²⁶²	Nº Contextos	Nº Individus
FASE IV	TO Lamboglia 23	300 - 175 ANE	2	2
	TO Lamboglia 25	300 - 225 ANE	1	1
	TO Lamboglia 26	300 - 225 ANE	1	2
	TO Lamboglia 27	300 - 225 ANE	1	1
	Morel 2681	500 - 300 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 23	300 - 175 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 27	300 - 25 ANE	3	3
	Camp A Lamboglia 28	250 - 75 ANE	3	3
	Camp A Lamboglia 31	225/175 - 75/25 ANE	5	5
	Camp A Lamboglia 33	250/225 - 150/50 ANE	3	4
	Camp A Lamboglia 34	225 - 75 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 36	225 - 25 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 55	200 - 100 ANE	1	6
	Camp A Morel 68	200 - 125 ANE	1	1
	Camp A Morel 2646	250 - 75 ANE	1	1
	CROX Puertas 2128	100 - 50/40 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 1	150 - 25 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 1/8	150 - 50 ANE	1	1
	Camp B-oide Pasquinucci 127	150 - 25 ANE	1	1

Figura 4.129. Produccions de vaixella associades a la fase IV.

La fase IV s'associa sobretot a produccions de campaniana A, encara que també ho fa als Tallers Occidentals en segon terme. Com a novetat, es vincula a ceràmica comuna romana oxidada (només en un cas) i a alguns exemplars de campaniana del cercle de la B, que en les fases anteriors estan absents.

A nivell específic, es relaciona especialment amb les campanianes A Lamboglia 28, 31 i 33; també es pot esmentar, de manera més aviat secundària, el vincle amb la variant 36 i la 55 de Lamboglia (si bé aquest darrer cas es tracta d'un únic context on apareixen força individus, pel que caldrà prendre-ho amb precaució). Encara dins la família de la Campaniana A, val a dir que és l'única fase on apareix la Morel 2646, si bé es tracta només d'un sol context. Pel que fa a altres produccions, tenim la ceràmica comuna romana oxidada Puertas 2128, encara que es tracta d'un cas

²⁶² La cronologia de les produccions l'hem obtinguda de Py, M (dir) (1993).

força minoritari i poc representatiu.

FASE	Producció	Cronologia²⁶³	Nº Contextos	Nº Individus
FASE V	Camp A Lamboglia 5/7	125 - 25 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 27	300 - 25 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 28	250 - 75 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 31	225/175 - 75/25 ANE	4	8
	Camp A Lamboglia 33b	225 - 50 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 34	225 - 75 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 36	225 - 25 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 55	200 - 100 ANE	3	3
	Camp B-oide Lamboglia 3	150 - 25 ANE	2	2
	Camp B-oide Pasquinucci 127	150 - 25 ANE	2	2

Figura 4.130. Produccions de vaixel·la associades a la fase V.

Les produccions dels tallers occidentals desapareixen entre les importacions associades a la fase V, tenint només campanianes, sobretot de la variant A, si bé algunes B-oïdes també fan acte de presència. La Lamboglia 31 és el tipus que implica un vincle major, seguit de la 55, que si bé en la fase anterior recollia un NMI major, en aquesta augmenta pel que fa al nombre de contextos. D'altra banda, la Lamboglia 5/7 i la 33b apareixen associades de manera única a aquesta fase, sent destacables també les associacions amb les variants 27, 28 i 36 pel que fa a la campaniana A, encara que en segon terme; també s'incrementa el pes de les del cercle de la B, si bé es tracta de només dos tipus.

²⁶³ La cronologia de les produccions l'hem obtinguda de Py, M (dir) (1993).

FASE	Producció	Cronologia ²⁶⁴	Nº Contextos	Nº Individus
FASE VI	Camp A Lamboglia 8B	150 – 100 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 27	300 – 25 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 27 AB	300 – 50 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 31	225/175 – 150/75 ANE	2	2
	Camp A Lamboglia 31B	175 – 25 ANE	4	8
	Camp A Morel 68	200 – 125 ANE	1	3
	Camp B-oide Lamboglia 1	150 – 25 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 2	125 – 25 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 3	150 – 25 ANE	3	3
	Camp B-oide Lamboglia 4	125 – 25 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 5	150 – 25 ANE	3	3
	Camp B-oide Lamboglia 6	125 – 25 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 8	150 – 50 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 22	130/120 – 90/80 ane ²⁶⁵	1	1
	Camp B-oide Pasquinucci 127	150 – 25 ANE	2	2
	Camp C Lamboglia 6	100 – 1 ANE	2	2
	Mayet IIIA	75 – 1 ANE	1	1
	Mayet IIIB.1	30 – 1 ANE	1	1
	Mayet XII	25 ANE – 50 NE	1	1
	Sigil·lada 18.3	15 ANE – 30 NE	1	1
Sigil·lada 31.1	1 – 30 NE	1	1	

Figura 4.131. Produccions de vaixel·la associades a la fase VI.

La fase VI implica una gran crescuda del pes de les ceràmiques de vaixel·la campaniana B, si bé la A té encara una rellevància molt notable. Entren en escena les produccions de campaniana C, malgrat que de manera minoritària, així com les parets fines i la ceràmica sigil·lada, en molta menor mesura. De manera més específica, destaquen els lligams amb la campaniana A Lamboglia 31B, i les variants 3 i 5 de la B-oide. En segon terme hi haurien la campaniana A Lamboglia 27, la Pasquinucci 127 del cercle de la B i la Lamboglia 6 de la variant C. La

264 La cronologia de les produccions l'hem obtinguda de Py, M (dir) (1993), excepte un cas que comentem a part.

265 Cronologia donada per Jordi Hernández-Gasch a partir de l'anàlisi de la pasta i el vernís de l'únic exemplar d'aquest tipus documentat en aquesta fase (procedent de Son Fornés).

presència de les parets fines (sobretot, de la Mayet IIIB.1 i la XII) i la sigil·lada (Ettlinger 18.3 i 31.1) cal tenir-la en compte, tot i que s'haurà de prendre amb precaució degut als pocs casos que representen.

FASE	Producció	Cronologia²⁶⁶	Nº Contextos	Nº Individus
FASE VII	Camp A Lamboglia 5	175 – 50 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 27	300 – 25 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 27 BC	130/120 – 90/80 ANE ²⁶⁷	1	1
	Camp A Lamboglia 28	250 – 75 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 31A	225 – 75 ANE	1	1
	Camp A Lamboglia 31B	175 – 25 ANE	4	6
	Camp B-oide Lamboglia 1	150 – 25 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 2	125 – 25 ANE	1	1
	Camp B-oide Lamboglia 5	150 – 25 ANE	1	2
	Camp B-oide Pasquinucci 127	150 – 25 ANE	4	5
	Camp B-oide Morel 2615	175 – 100 ANE ²⁶⁸	1	1
	Camp C Lamboglia 5	100 – 1 ANE	1	1
	Mayet II	150 – 20 ANE	1	1
	Mayet IIIA	75 – 1 ANE	1	1

Figura 4.132. Produccions de vaixella associades a la fase VII.

La darrera fase diagnosticada presenta produccions de campaniana de totes les variants, si bé les qui tenen més pes són la A i la B, a banda d'exemplars de parets fines. Entre la campaniana A es vincula sobretot a la Lamboglia 31A, i entre la B a la Pasquinucci 127. És l'única fase on apareix la Lamboglia 27BC, així com la Lamboglia 5 de la campaniana C. Les parets fines hi estan representades de manera força minoritària (destacant el cas de la Mayet II que no apareix amb cap altra fase), mentre que les sigil·lades hi estan absents.

Vistes les associacions probables dels tipus de vaixella ceràmica amb les fases definides, passarem a valorar la seva dimensió cronològica concreta.

²⁶⁶ La cronologia de les produccions l'hem obtinguda de Py, M (dir) (1993), excepte en dos casos que es comenten a part.

²⁶⁷ Cronologia donada per Jordi Hernández-Gasch a partir de l'anàlisi de la pasta i el vernís de l'únic exemplar d'aquest tipus documentat en aquesta fase.

²⁶⁸ Cronologia obtinguda de Morel XXX.

Com ja es feia evident quan observàvem les categories ceràmiques, les fases tenen un component cronològic bastant clar, qüestió que ja aflorava amb la valoració del material amfòric, si bé era complicada de definir amb l'avaluació exclusiva dels contenidors. El fet que existeixin associacions de tipus molt clares i diferenciades en les diferents fases, provoca que les transicions entre elles s'hagin d'acotar força tenint en compte els rangs d'associació, ja que no comparteixen els mateixos cronoindicadors en la majoria dels casos. Haurem d'observar les fases amb detall per veure quin és el seu comportament a nivell temporal, però la seva seqüenciació seria clara. És cert que moltes formes fines esdevenen imprecises degut als amplis lapses de temps que es proposen per cadascuna d'elles, i com a tals caldrà considerar-les; no obstant, analitzant la qüestió de manera minuciosa s'observa que cada fase té particularitats pel que fa als tipus amfòrics que es combinen, ajudant-nos les relacions que estableixen amb els diferents elements de ceràmica fina a la seva ubicació temporal. A partir d'aquest anàlisi probabilístic de les importacions de vaixel·la i els contenidors amfòrics podrem traçar la cronologia relativa de les fases definides, diferenciant (com dèiem al principi) entre allò que seria la datació probable i la possible per cadascuna d'elles.

Segons això, la **fase I** es caracteritza a nivell amfòric per la presència exclusiva de la PE-14/T-8.1.1.1., mentre que pel que fa a la vaixel·la hi destaquen les produccions àtiques de forma molt clara, amb total absència de les produccions de campaniana. Entre la ceràmica àtica, sobretot es vincula als vernissos negres 532 – 561 i 612 – 623, i a la Morel 2714. Val a dir que la majoria de produccions es situen en la mateixa franja cronològica, si bé l'exemplar de ceràmica àtica és lleugerament més antic, i la producció dels Tallers Occidentals més aviat recent. Per això, la cronologia probable i la possible són força properes, situant-se la primera entre el **425/400 – 300 ANE**, si bé la possible es podria estirar de mitjans del segle V ANE fins la meitat III ANE.

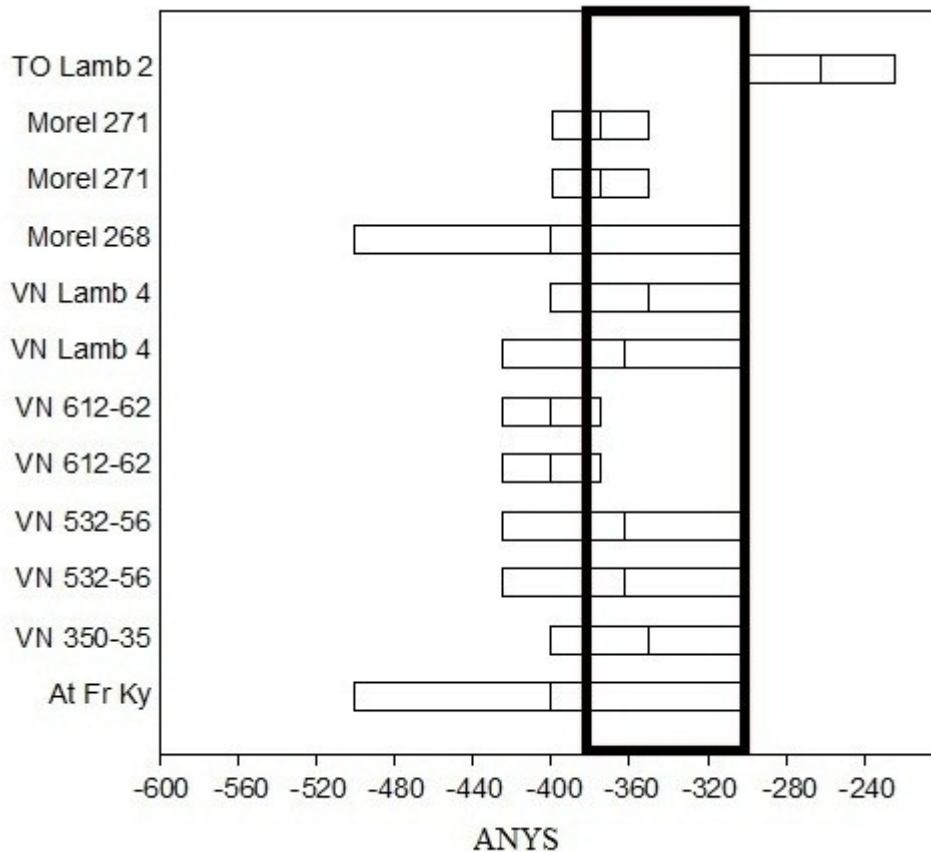

Figura 4.133. Cronologia probable de la fase I respecte la franja d'anys de cada producció ceràmica.

La **fase II** a nivell de produccions amfòriques representa l'associació de PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1., i es relaciona sobretot amb els vernissos negres pel que fa a vaixella, si bé també apareixerien exemplars de campaniana, a diferència de la fase anterior. Les produccions més significatives donen una cronologia probable d'entre el **300 - 225/200 ANE**. La possible la podríem situar entre el 400/375 - 50/20 ANE, ampliant-la degut a les produccions campanianes, que l'estiren fins a moments més recents, encara que estan poc representades en aquesta fase i s'associen alhora a moltes d'altres, sent, de fet, poc rellevants.

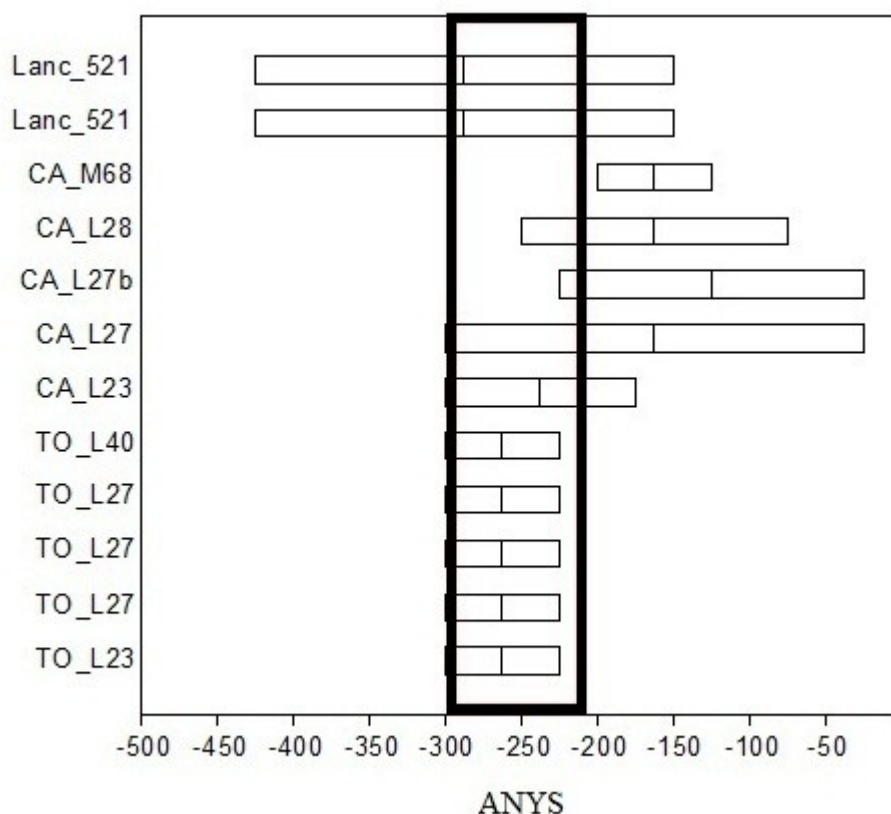

Figura 4.134. Cronologia probable de la fase II respecte la franja d'anys de cada producció ceràmica.

La **fase III** a nivell amfòric la caracteritza el trio PE-14/T-8.1.1.1., PE-15/T-8.1.2.1. i PE-16/T-8.1.3.1., sent probable que en aquest moment comencés a aparèixer la PE-22 i algun contenidor itàlic (com la grecoitàlica arcaica). El pes de les produccions de campaniana (sempre de la variant A) augmenta respecte la fase II, si bé les ceràmiques dels Tallers Occidentals són les més representades. Així, tenint en compte els tipus més representats (Lamboglia 25, 26 i 27 dels vernissos negres itàliques) la franja probable es podria situar entre el **300/275 ANE i el 200 ANE**, degut a què s'incrementa la importància de al campaniana A. Pel que fa a la datació possible, l'arc se'ns obre d'entre el 375/350 – 75/25 ANE, a grans trets.

destacant també la presència de campanianes del cercle de la B. No obstant, els tipus concrets de campaniana A als quals s'associa més intensament comprenen franges cronològiques molt amples, pel que ens seran poc útils de cara a acotar la dinàmica temporal de la fase. Amb tot, valorant totes les importacions de manera conjunta se'ns fa patent com la forquilla probable estaria compresa entre el darrer quart del segle III ANE i mitjans i el darrer quart del II ANE (**225/200 - 150 ANE**).

La cronologia possible obre l'arc entre el 300/250 ANE i mitjans del segle I ANE.

La **fase V** (figura 4.137.) és caracteritzada per la parella que conformen les ebussitanes PE-16/T-8.1.3.1. i PE-17/T-8.1.3.2., sent molt característiques d'aquest moment la PE-24 i la PE-26; amb aquesta darrera cal anar amb molta precaució ja que representa un volum molt baix de contextos i d'individus. Pel que fa a altres àmbits productius, s'estenen les produccions itàliques, apareixent la Dressel 1A per primera vegada, a més de les grecoitàliques tant plenes (ja presents en la fase anterior) i recents. Entren a escena les produccions amfòriques provincials, sent la Dressel 1 Citerior exclusiva d'aquesta fase, tenint presència també de la Mañá C2a per primera vegada.

Entre la vaixella destaca a banda de la campaniana A, l'increment de la presència de les produccions del cercle de la B (en concret la Lamboglia 3 i la Pasquinucci 127, ambdues d'entre la segona meitat del II ANE i la primera de l'I ANE). La Lamboglia 31 està representada de manera notable a més de la Lamboglia 5/7 i la 33b, úniques d'aquesta fase. Amb tot, la cronologia probable de la fase V estaria compresa entre el **160/150 - 100 ANE**, mentre que la possible s'amplia d'entre mitjans i darrer quart del III ANE fins el darrer quart de l'I ANE.

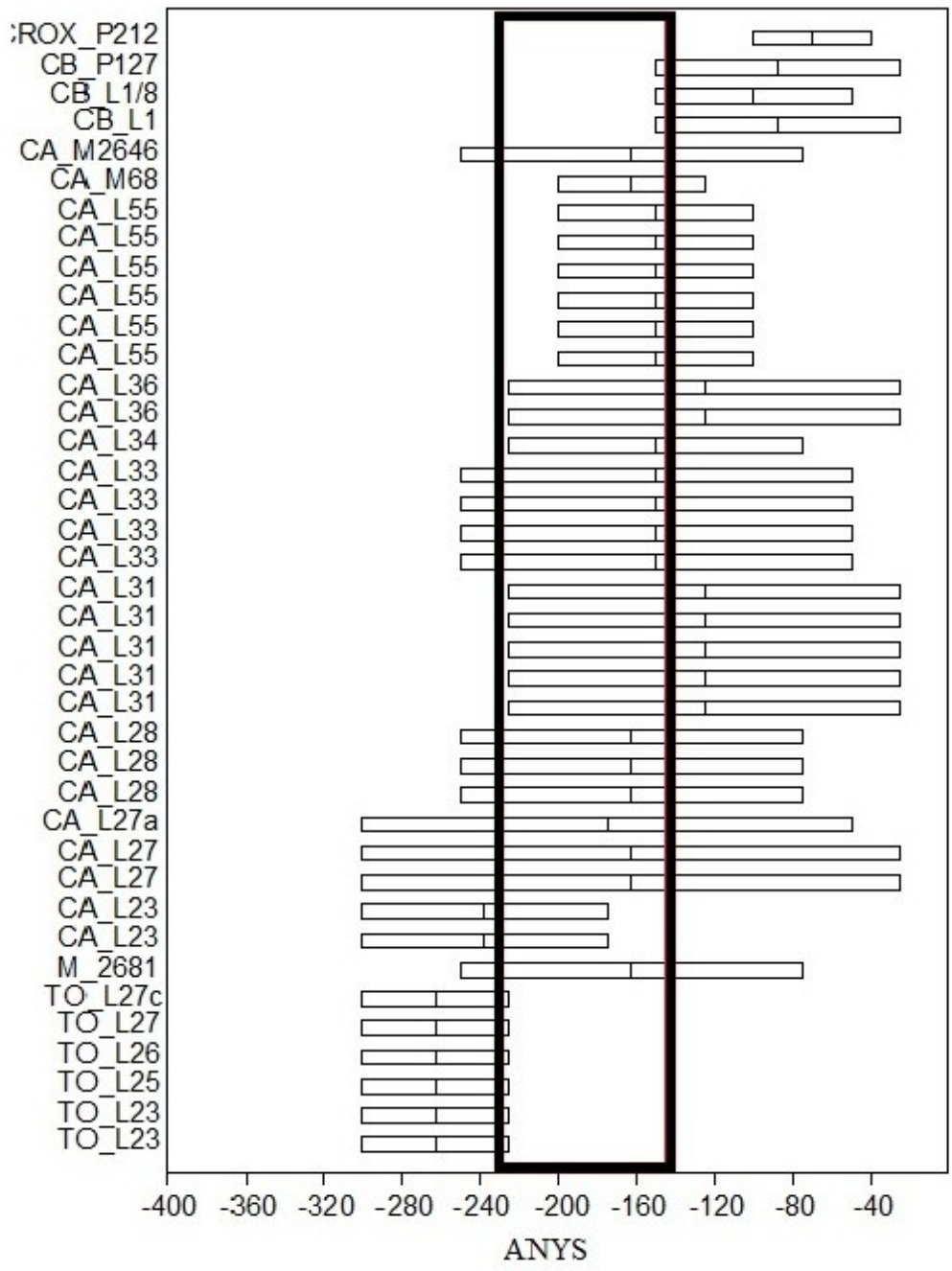

Figura 4.136. Cronologia probable de la fase IV respecte la franja d'anys de cada producció ceràmica.

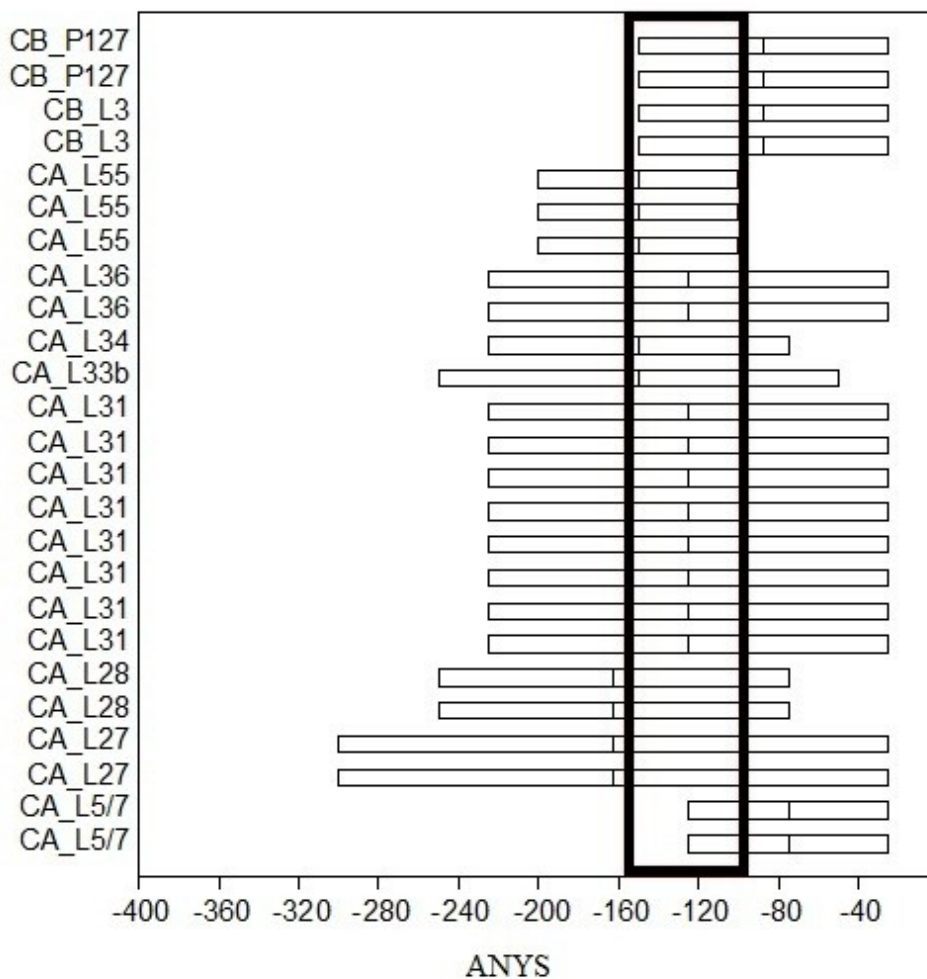

Figura 4.137. Cronologia probable de la fase V respecte la franja d'anys de cada producció ceràmica.

La **fase VI** és la que presenta una major varietat de produccions amfòriques representades, destacant a nivell ebussità la relació entre PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3., sent la fase plena de la PE-41. Hi trobem totes les variants de la Dressel 1, així com d'una gran quantitat de contenidors provincials, molts dels quals només apareixen aquí, com són la Tarraconense 1, la Dressel 7/11 i la Dressel 2-4.

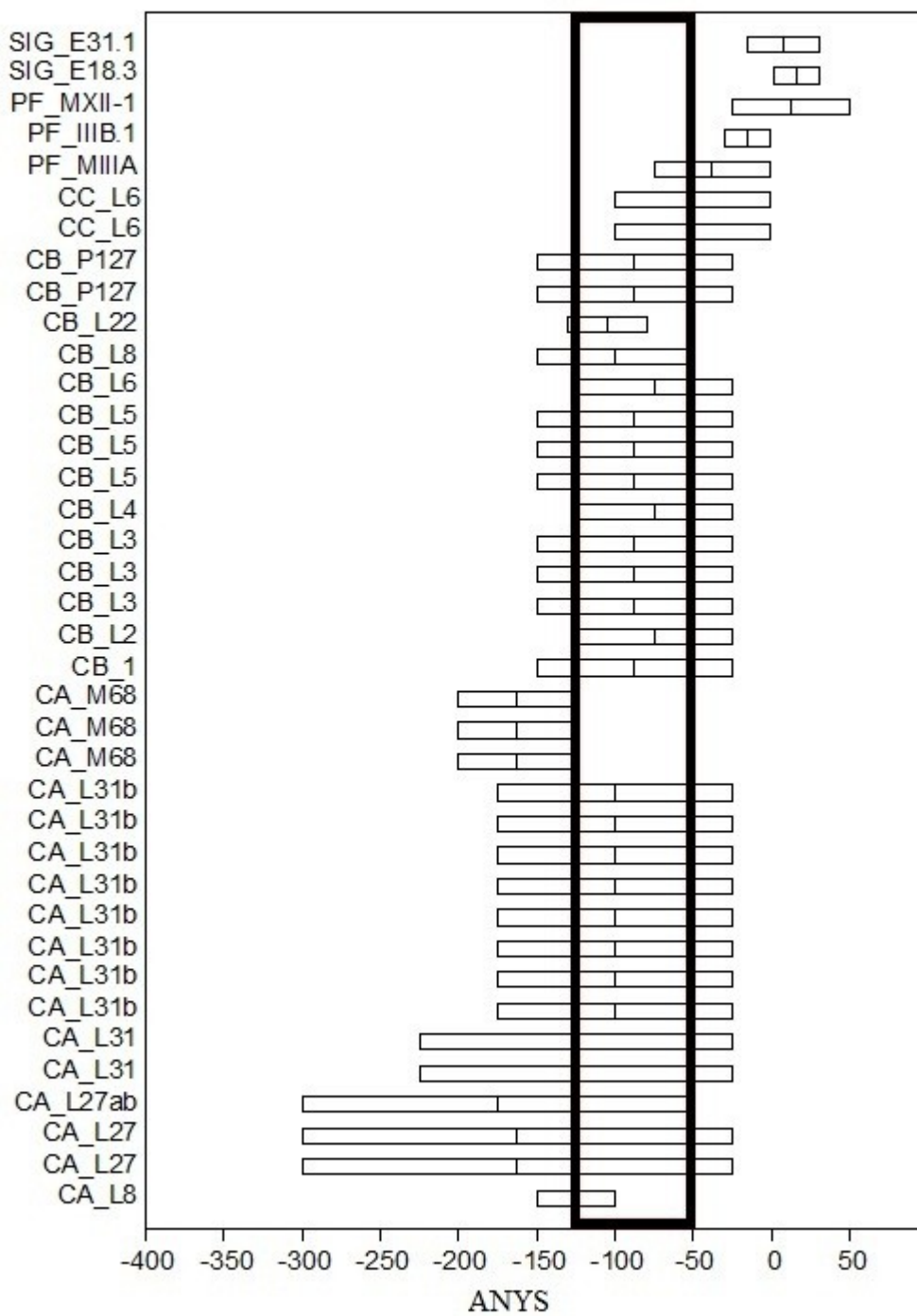

Figura 4.138. Cronologia probable de la fase V respecte la franja d'anys de cada producció ceràmica.

Si la diversitat és molt notable pel que fa a la materialitat amfòrica, també ho és en gran mesura pel que fa a la ceràmica de vaixel·la. El salt qualitatiu i quantitatiu de les campanianes del cercle de la B és molt clar, sent les Lamboglia 3 i 5, seguides de la Pasquinucci 127 les més significatives. Les produccions de campaniana A també són importants, però en especial ho és la Lamboglia 31b, apareixent per primera vegada les formes de la variant C. A banda d'aquestes, és el primer cop que trobem ceràmiques de parets fines, així com alguns exemplars de sigil·lada, encara que força minoritaris.

Així, prenent en consideració totes les produccions tan diverses que hi convergeixen, podem estimar que és una fase que es dona a entre el darrer quart del II ANE fins el darrer quart abans del canvi d'era (**125 - 50 ANE**), mentre que si prenem *grasso modo* les franges cronològiques representades s'estira des de finals del III ANE entrant a la primera meitat del segle I NE (225/200 ANE - 25/50 NE).

Finalment, la **fase VII** presenta la PE-18/T-8.1.3.3. total sola dins la seva sèrie, destacant el seu lligam amb la PE-25 com a úniques produccions ebussitanes, en una fase en la qual les àmfores itàliques es redueixen a les grecoitàliques plenes i la Dressel 1A. La Pascual 1 es manté entre les provincials, sent la Lomba do Canho 67 única d'aquesta fase, com també ho és la Mañá C2b/T-7.4.3.3. de l'Estret de Gibraltar.

Com en la fase anterior estan presents les campanianes de les famílies A, B i C, en concret la Lamboglia 31B (A), la Pasquinucci 127 i Morel 2615 (B) i Lamboglia 5 (C), a banda de les parets fines (Mayet II). Així, acotant força els ancoratges, podem definir la cronologia probable la entre el **50 - 25/0 ANE**, sense entrar més en l'era, i la possible entre el 175/150 - 25 ANE/1NE.

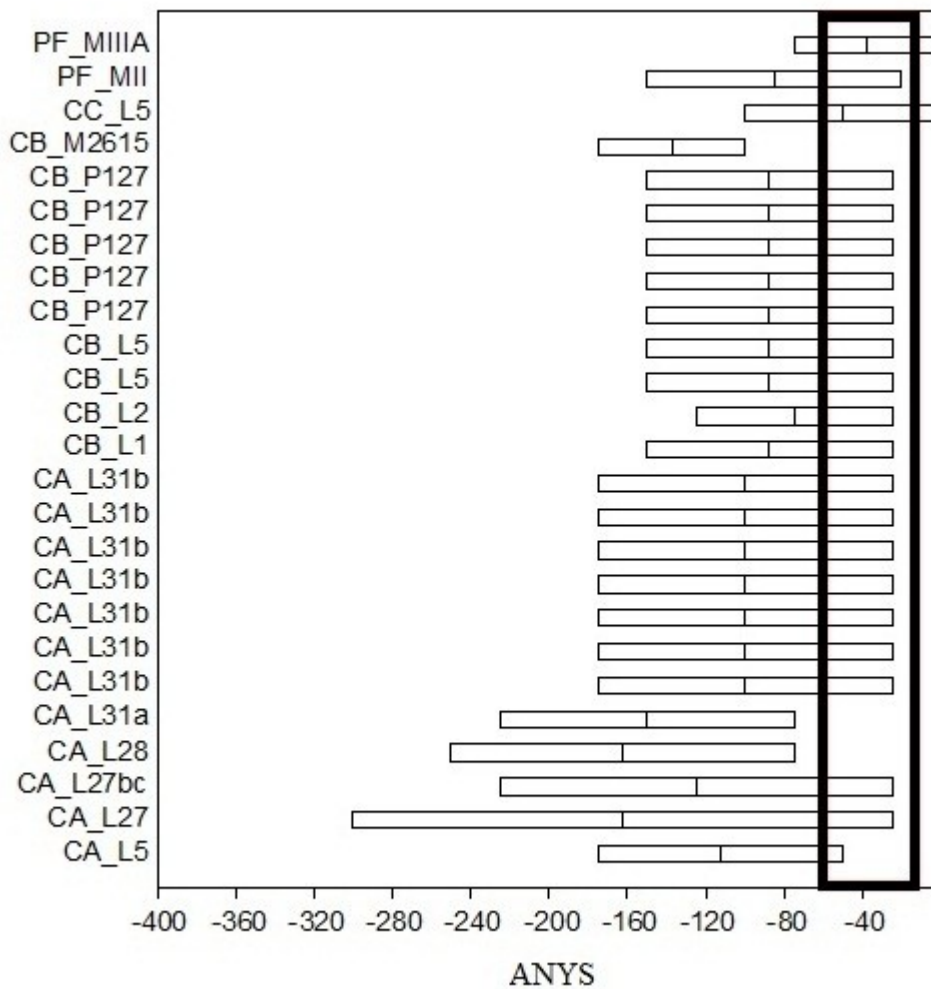

Figura 4.139. Cronologia probable de la fase V respecte la franja d'anys de cada producció ceràmica.

En la taula 4.140. veiem completada la informació pel que fa als tipus de vaixella fina que es relacionen en les fases proposades, així com les cronologies relatives probable i possible per cadascuna d'elles.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Àmfores ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14 PE-15	PE-14 PE-15 PE-16	PE-15 PE-16 PE-17	PE-16 PE-17	PE-17 PE-18	PE-18
Àmfores ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22)	PE-22	PE-24 PE-26 (PE-41)	(PE-24) PE-25 PE-26 PE-41	PE-25
Àmfores itàliques			(GI A)	GI A GI PL	GI PL GI R DR 1A	GI PL (GI R) DR 1A DR 1B DR 1C	GI PL DR 1A
Àmfores provincials					DR 1 CIT (PASC 1)	TAR 1 PASC 1 DR 2-4 DR 7-11	PASC 1 LC 67
Àmfores púniques CM i EG				(MC2A)	MC2A	MC2A	MC2B
Categories vaixella ceràmica	AT VN C IB (TO) (G EMP)	VN	TO CAMP	TO CAMP C EB C IB G EMP PUN	CAMP C EB PUN	CAMP PF SIG (C EB)	(CAMP) (PF)
Tipus de vaixella	VN 532-561 612-623 Morel 2714 (AT Fr Ky 16) (VN 350-352 Lamb 42 i 43)	-Lancel 521 -TO Lamb 27 i 40	-TO Lamb 25, 26 i 27 (TO Lamb 28) (Camp A Lamb 27)	Camp A Lamb 28, 31 i 33 (Camp A Lamb 36 i 55)	Camp A Lamb 5/7, 31, 33b i 55 (Camp B Lamb 3 i Pasq 127)	Camp A Lamb 31B Camp B Lamb 3 i 5 Camp C Lamb 6 Mayet IIB.1 i XII Sig. Et. 18.3 i 31.1 (Camp A Lamb 31) (Camp B Pasq 127)	Camp A Lamb 5, 27BC i 31B Camp B Pasq 127 i Morel 2615 Camp C Lamb 5 Mayet II
Cronologia probable	425/400 - 300 ANE	300 - 225/200 ANE	300/275 - 200 ANE	225/200 - 150 ANE	160/150 - 100 ANE	125 - 50 ANE	50 - 25/0 ANE
Cronologia possible	425/400 - 300/250 ANE	400/375 - 50/20 ANE	375/350 - 75/25 ANE	300/250 - 50/25 ANE	250/225 - 50/25 ANE	225/200 ANE - 25/50 NE	175/150 - 25 ANE/1NE

Figura 4.140. Caracterització de les produccions ceràmiques de les fases definides.

4.3.3.2.2. Dinàmica espacial

En aquest punt analitzarem la variable espacial de les fases econòmiques que hem definit fins ara. No pretenem encasellar-les en l'espai o atribuir-los un emplaçament concret, sinó simplement assenyalar si existeix una correlació probable o no de les diferents fases en els àmbits estudiats, evidenciant-nos l'existència de diferents circuits o xarxes de distribució de productes i mercaderies. En la taula que presentem a continuació hi figuren d'una banda el nombre total de contextos de cada fase (segona fila) i el nombre de contextos de cada àmbit (segona línia), per tal de poder interpretar les dades que oferim:

	<i>N. contextos</i>	Catalunya	País valencià	Eivissa	Menorca	Mallorca	Múrcia
<i>N. cntx</i>		19	4	4	19	98	1
I	13	8	1	0	0	4	0
II	8	1	0	0	0	7	0
III	5	2	0	0	1	2	0
IV	20	1	0	2	3	13	1
V	22	0	1	1	2	18	0
VI	21	0	1	0	7	13	0
VII	15	0	0	1	2	12	0

Figura 4.141. Ubicació dels contextos de les fases definides, amb el nombre de contextos de cada fase i el de cada àmbit.

Com podem observar, si bé la distribució de les fases és diferent, està marcada pel fet que no tenim el mateix nombre de contextos de tots els àmbits analitzats, cosa que falla en favor de Mallorca, on se'n registra el volum major, mentre que hi ha zones com Múrcia, on només hem analitzat un sol context. No obstant, creiem que serà interessant abstreure'ns a aquest fet i veure el comportament espacial de les fases, tenint això en compte.

Veient els contextos de consum dels diferents àmbits geogràfics veiem com a Catalunya es registra sobretot la fase I, si bé també hi està documentada la II, III i IV sense anar gaire més enllà. Al País valencià tenim un cas de la fase I, situant-se

els altres entre la V i la VI, mentre que el context de Múrcia respon a la IV. Dintre de l'arxipèlag balear, Mallorca és qui presenta tant a nivell qualitatiu com quantitatiu, més contextos de totes les fases, cosa que resulta lògica pel fet que ha estat la zona estudiada de manera més intensa. Menorca no ofereix contextos de les fases I i II, destacant els de les fases IV i VI, mentre que Eivissa sols té representades la IV, V i VII.

Analitzant la probabilitat segons les fases, podem veure com la I es registra bàsicament a Catalunya i Mallorca; val a dir que el 50% de contextos de l'àrea catalana analitzats es corresponen a aquesta fase. En canvi, la II comprèn pràcticament només l'àrea mallorquina.

La III (de la qual convé remarcar el nombre baix de contextos documentats), es reparteix entre Catalunya i Mallorca, si bé trobem també un jaciment menorquí. Seguint amb la tònica de predomini de la representació de l'arxipèlag balear, la fase IV es registra amb major intensitat a Mallorca (un 65% del total de contextos d'aquesta fase), però també apareix a la resta d'illes, observant-se un cas en la zona catalana i l'únic cas analitzat de Múrcia.

La V manté la mateixa dinàmica que la fase anterior, aguditzant-se la significació pel que fa a l'àrea mallorquina amb més d'un 80% de pes, si bé també es documenta en àmbits diversos com Menorca, Eivissa, o el País valencià.

A la fase següent VI queda més repartit el pes entre els àmbits de Menorca i Mallorca, si bé aquesta darrera és la que ofereix una presència més destacada; l'àrea valenciana també té representació de la fase VI, si bé de manera minoritària.

Finalment, la fase VII de nou falla en favor de Mallorca, tenint representació també de Menorca i Eivissa, amb dos i un jaciment en cada cas.

Encara que som conscients que caldrà comprovar la seva validesa a la llum de les investigacions arqueològiques que es vagin desenvolupant, podem emprar aquesta proposta d'esquema probabilístic per caracteritzar i entendre la realitat material que ofereixen els diversos contextos arqueològics i donar-los-hi dimensió, per passar a la seva interpretació històrico-econòmica, com tractarem de desenvolupar en els apartats successius d'aquest treball.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
ebussitanes (sèrie 1)	PE-14	PE-14 PE-15	PE-14 PE-15 PE-16	PE-15 PE-16 PE-17	PE-16 PE-17	PE-17 PE-18	PE-18
ebussitanes (sèrie 2)			(PE-22)	PE-22	PE-24 PE-26 (PE-41)	(PE-24) PE-25 PE-26 PE-41	PE-25
Itàliques			(GI A)	GI A GI PL	GI PL GI R DR 1A	GI PL (GI R) DR 1A DR 1B DR 1C	GI PL DR 1A
Provincials					DR 1 CIT (PASC 1)	TAR 1 PASC 1 DR 2-4 DR 7-11	PASC 1 LC 67
Púniques CM i EG				(MC2A)	MC2A	MC2A	MC2B
Vaixella ceràmica	AT VN C IB (TO) (G EMP)	VN	TO CAMP	TO CAMP C EB C IB G EMP PUN	CAMP C EB PUN	CAMP PF SIG (C EB)	(CAMP) (PF)
Tipus de vaixella	VN 532-561 612-623 (AT Fr Ky 16) (VN 350-352 Lamb 22, 42 i 43) (Morel 2714)	-Lancel 521 -TO Lamb 27 i 40	-TO Lamb 25, 26 i 27 (TO Lamb 28) (Camp A Lamb 27)	Camp A Lamb 28, 31 i 33 (Camp A Lamb 36 i 55)	Camp A Lamb 5/7, 31, 33b i 55 (Camp B Lamb 3 i Pasq 127)	Camp A Lamb 31B Camp B Lamb 3 i 5 Camp C Lamb 6 Mayet IIIB.1 i XII Sig. Et. 18.3 i 31.1 (Camp A Lamb 31) (Camp B Pasq 127)	Camp A Lamb 5, 27BC i 31B Camp B Pasq 127 i Morel 2615 Camp C Lamb 5 Mayet II
Cronologia probable	425/400 – 375/300 ANE	325/300 – 225 ANE	300/275 – 200/175 ANE	225/200 – 150/125 ANE	175/150 – 100/75 ANE	150/125 – 50/25 ANE	100/75 – 25 ANE
Cronologia possible	425/400 – 300/250A NE	400/375 – 50/20 ANE	375/350 – 75/25 ANE	300/250 – 50/25 ANE	250/225 – 50/25 ANE	225/200 – 25/50 NE	175/150 – 25 ANE/1NE
Ubicació	Catalunya Mallorca	Mallorca	Catalunya Mallorca (Menorca)	Mallorca Menorca Eivissa (Múrcia) (País valencià)	Mallorca Menorca (Eivissa) (País valencià)	Mallorca Menorca	Mallorca Menorca (Eivissa)

Figura 4.142. Distribució probabilística espacial i temporal de les fases definides.

4.3.3.3. Cap a una nova proposta epistemològica de les importacions amfòriques i de vaixel·la en els contextos de consum de la Mediterrània Occidental

Com hem expressat des del plantejament d'aquest apartat, la nostra proposta rau en la necessitat de respondre a la realitat material que ofereixen les importacions ceràmiques tant de vaixel·la com especialment amfòriques en els contextos de consum de la Mediterrània Occidental entre els segles VI/V ANE fins el canvi d'era aproximadament, parant especial atenció en les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques balears, focus del nostre estudi. No és la nostra intenció la de donar solucions unívocues que ens trobem lluny de poder expressar, ni la de presentar una formulació hermètica de cara a la valoració del registre, sinó la de proposar una sistematització d'aquesta materialitat basada en criteris probabilístics per tal d'aproximar-nos amb més certesa a la realitat de la qual són producte.

En aquest sentit hem pogut establir un seguit de premisses i de guies metodològiques i epistemològiques que només la recerca futura podrà validar, ampliar i perfeccionar, contribuint a l'avenç del coneixement científic, com hem intentat fer per part nostra. La taula 4.142. recull les conclusions a les quals hem arribant a partir de l'anàlisi estadístic i dels càlculs probabilístics realitzats, permetent endreçar la materialitat amfòrica i la vaixel·la ceràmica que l'acompanya en fases amb cronologies relatives diferents, que ens expliquen el funcionament de la dinàmica econòmica del marc mediterrani objecte de la nostra investigació.

Així, tot i assumir el caire probabilístic i temporal a la llum de futures tasques de recerca que aportin dades sobre la qüestió, podem fer un seguit d'afirmacions tal i com hem demostrat a nivell estadístic en el present treball.

En primer lloc podem dir que les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1 no serveixen per si soles com a "fòssils directors" dins el marc espacio-temporal que ens ocupa sinó que la seva convivència és manifesta, invalidant, pel que fa als contextos de consum, la consideració d'un comportament seriat i de seqüenciació crono-tipològica. És cert que existeix una substitució d'unes produccions vers unes altres, i que hi han alguns tipus que sí que funcionen tots sols dins la seva mateixa

sèrie, com són exclusivament la PE-14/T-8.1.1.1. en la fase I i la PE-18/T-8.1.3.3. en la fase VII, però la gran majoria té una temporalitat compartida amb altres contenidors, tal i com també ocorre amb les dues produccions que acabem d'esmentar. Aquesta afirmació és especialment manifesta en els casos de la PE-16/T-8.1.3.1. i la PE-17/T-8.1.3.2. que no tenen fase pròpia i apareixen en tres de les definides, acusant una persistència de més de 200 anys en els contextos de consum; per tant, per si soles no serveixen com a indicadors cronològics fiables, cosa que també succeiria amb les altres produccions amfòriques de la sèrie 1 en major o menor mesura. S'han de tenir en compte segons els contenidors amb els quals apareixen associades, tant de la seva família, com de l'àmbit d'Eivissa i altres zones.

Segons això, els contenidors de la sèrie 2 ofereixen un comportament diferent, amb temporalitats més acotades i concretes, d'acord amb la seva condició de produccions d'acompanyament i d'imitacions d'altres contenidors. En aquest sentit, comportaments com el de la PE-22, la PE-24 i la PE-41 sobretot, però també de la PE-25 i la PE-26 (encara que d'aquesta darrera comptem amb molts pocs exemples) sí que ens donen una major orientació temporal que les seves col·legues ebussitanes de la sèrie 1.

Dins l'àmbit itàlic, hem vist com respecte a les àmfores grecoitàliques la seva seqüència tampoc és massa clara, sobretot pel que fa a les variants plena i recent que es sobreposen força. A banda d'això, queda demostrada la convivència en els contextos de consum i no substitució de les produccions grecoitàliques plenes (i també recents) amb la Dressel 1 en totes les seves variants, però en especial de la 1A. No tenim cap evidència d'una substitució cap al darrer quart del segle II ANE amb l'inici de la producció amfòrica republicana per excel·lència (com és la Dressel 1A), sinó que s'amortitzen de manera conjunta, invalidant-se també la seva utilització com a indicadors cronològics en les zones de distribució de l'arc mediterrani occidental. Per tant, no reflecteixen moments diferents, sinó realitats diferents en un mateix moment, la resposta de les quals caldrà cercar en les esferes de producció i distribució d'aquestes mercaderies, ja que el seu consum es realitza de manera conjunta.

Les àmfors provincials però sí que presenten un comportament més precís, vinculant-se a unes fases o altres de manera concreta. D'especial significació són els casos per exemple de la Dressel 1 Citerior, la Tarraconense 1 o especialment la Lomba do Canho 67, produccions força restringides. No obstant, quan comentàvem l'àmbit provincial tarragoní o de la Citerior ja hem esmentat com diversos tallers acusen de la producció conjunta de diversos contenidors d'aquest àmbit (com la Pascual 1, Tarraconense 1 o la Dressel 2-4), pel que no ens hauria d'estranyar que també s'amortitzessin a la vegada. Per emprar-les com a referents cronològics caldrà valorar-les junt amb altres recipients i veure quin panorama ofereixen. D'altra banda, encara que a nivell de producció es consideri que la Dressel 2-4 substitueix a la Dressel 1, en els contextos de consum del marc espacio-temporal analitzat ni s'observa aquesta consecució ni realment un tipus reemplaça a un altre; de fet, dins els jaciments vistos que no anirien més enllà del canvi d'era o del segle primer de l'era, com a màxim, la Dressel 2-4, si bé comença a aparèixer, no té pràcticament incidència, ni afecta a la Dressel 1A. Seria interessant veure contextos més recents per observar quan es produeix aquest canvi, si és que realment es dona en el nostre àmbit.

Les produccions amfòriques púniques no ebussitanes també ofereixen un comportament força acurat i vinculat a unes fases concretes, sense convivència entre sí, sent especialment diagnòstic el cas de la Mañá C2b/T-7.4.3.3.3.

Si ens fixem en la vaixel·la, està clar que en les fases prèvies a l'amortització de les produccions amfòriques itàliques, la ceràmica campaniana està del tot absent, mentre que les importacions àtiques tenen un comportament molt restringit que no va més enllà del segle IV ANE. La vaixel·la dels tallers occidentals no desapareix amb la campaniana, que com a família no és significativa pel gran ventall cronològic que ofereixen els tipus que la componen, i pel fet que es documenta de manera clara en quatre de les set fases diagnosticades com a mínim. El mateix ocorre amb la ceràmica ebusitana i la ibèrica en certa mesura, si bé el seu comportament és desigual i poc significatiu pel que fa a l'avaluació temporal. Diferent és el cas de les parets fines o de la sigil·lada, fins hi tot també de la ceràmica grisa emporitana, si bé se'n documenten pocs tipus diagnòstics que ens

permetin afinar amb precisió.

El fet que documentem diferents combinacions de les produccions amfòriques entre sí així com les diferents associacions que s'estableixen vers la vaixella fina, responen a pautes de distribució i consum diferenciades.

A mode de recapitulació d'aquest extens apartat, creiem que queda fora de dubte el dinamisme de la circulació i consum de mercaderies diferents, evidenciant la convivència de diversos àmbits productius teòricament competitius entre sí (bàsicament el púnic i el romà), i les diferents realitats pel que fa a la distribució amfòrica segons el moment.

Malgrat els problemes que poden presentar les cronologies de les produccions en el seu lloc d'origen, és cert que existeix un decalatge respecte aquella que ofereixen en les zones de consum fora del seu àmbit, sent fonamental veure de quina manera la distància i els costos del transport, així com les barreres polítiques existents, afecten a la presència de les produccions al·lòctones, i per tant, a la seva cronologia. Per tant, resta fora de dubte que no es pot calcar la dimensió dels àmbits productius a la del consum, ja que la dinàmica de les mercaderies es transforma des del moment de la distribució, en el qual incideixen multitud de factors, fins l'amortització que agermana els objectes, evidenciant la necessitat de valorar les tres esferes econòmiques de manera conjunta per *apre(h)endre* la seva realitat.

Figura 5.1. Planta del jaciment de Son Fornés excavat, indicant-ne els sectors.

5. El jaciment de Son Fornés

Amb el topònim de Son Fornés es coneix la finca pública que es troba situada a uns 2,5 km del nucli urbà de Montuïri (39º 35' 3" lat. N i 2º 58' 13" long. E). Va ser declarada monument històric artístic l'octubre de 1966, quan només s'observaven en superfície algunes crestes de murs dels talaiots i de part de la murada (Díez *et alii* 1980: 315, fig. 1b). Fou el mestre de Montuïri Josep Sanz qui informà Vicenç Lull sobre l'interès del jaciment, mentre aquest realitzava tasques de prospecció als municipis de la comarca des Pla (al centre de la illa de Mallorca) el 1974 (Lull *et alii* 2001: 3). L'àrea que comprèn la finca ocupa uns 100.000 m² dins el quals s'hi inclou el jaciment arqueològic de Son Fornés amb una extensió d'unes 3Ha, de les que s'ha excavat poc més del 10% en un total de 14 campanyes, d'ençà que s'iniciaren les excavacions l'any 1975 fins el 2011, quan es dugué a terme la darrera intervenció arqueològica²⁶⁹.

En les primeres intervencions (concretament, del 1975 al 1978) es tractà de definir la seqüència crono-estatigràfica del poblat, pel que s'optà per tècniques d'excavació que es centressin en la seva dimensió vertical resultat de la seva dinàmica diacrònica; així el talaiot 1 s'excavà amb el sistema de quadrants i s'adaptà el mètode Wheeler a les estructures que apareixien adossades al mateix, per tal de definir millor la seqüència amb els testimonis deixats (Díez *et alii* 1980: 317, fig. 2).

D'ençà del 1979 s'aplicà una nova metodologia d'acord amb la focalització de l'estudi en les pràctiques socio-econòmiques dels habitants de Son Fornés i dels canvis i transformacions que experimentaren al llarg dels diferents moments del poblat; aquest nou mètode es basava en la teoria dels conjunts arqueològics (Gasull *et alii* 1984a: 6 – 10; Castro *et alii* 1999: 26-34), i és el que des de llavors s'ha seguit emprant al jaciment i que han permès diferenciar tres fases clares

269 Les intervencions de 1977 foren realitzades sota la direcció de Vicenç Lull. A partir del 1977 es conforma un equip de treball amb altres membres entre els que es trobaven les següents: Mª Encarna Sanahuja, Pepa Gasull, Teresa Díez, Paloma González, Esther Hachuel i Cristina Rihuete. Actualment la investigació del jaciment es coordina a partir del Museu Arqueològic de Son Fornés i des del Departament de Prehistòria de la Universitat Autònoma de Barcelona per part de Vicenç Lull, Rafel Micó, Robert Risch i Cristina Rihuete.

d'ocupació: talaiòtica, posttalaiòtica i clàssica (Lull *et alii* 2001).

La llarga trajectòria d'investigacions que arrossega el jaciment de Son Fornés compta amb una àmplia i prolífica tradició científica i és deutora del treball de molta gent. La coordinació científica actualment corre del grup ASOME (Arqueoecologia Social Mediterrània) coordinat per Vicenç Lull, Rafael Micó, Cristina Rihuete Herrada i Roberto Risch (Universitat Autònoma de Barcelona).

De manera més específica i en relació a l'anàlisi dels materials arqueològics, l'estudi de la ceràmica a torn no amfòrica és hereu d'un inventari preliminar realitzat per Mª Isabel Piña Anguera (Universitat de les Illes Balears), actualitzat posteriorment per Jordi Hernández-Gasch (Museu Arqueològic de Son Fornés), fins la darrera campanya d'excavació. Les produccions amfòriques han estat processades per Alessandra Toniolo (Università degli Studi di Padova) i per Blanca Fayas Rico²⁷⁰ (Universitat de les Illes Balears), ocupant-se de les tasques de remuntat, dibuix i identificació tipològica fins la novena campanya (2002), sobre la qual ens fonamentem. Nosaltres hem reprès l'anàlisi dels contenidors amfòrics preexistent revisant-lo i comprovant-lo a partir de les noves dades que han anat sorgint, afegint la resta de campanyes fins la catorzena celebrada l'agost del 2011. Actualment l'estudi integral de la fase clàssica encara està en preparació.

Pel que fa a la producció local de ceràmica a mà, la recerca realitzada es sintetitza en l'elaboració d'una proposta de classificació tipològica analítica de la ceràmica talaiòtica (Lull *et alii* 2008a) i de la d'època posttalaiòtica (Palomar 2005), completada i ampliada posteriorment (Amengual 2006).

A banda de les matèries ceràmiques, Son Fornés compta amb una àmplia investigació de les restes lítiques, faunístiques, humanes i d'objectes metàl·lics, així com botàniques i ambientals per tal de reconstruir la vida de les comunitats que l'habitaren en els diferents moments de la seva trajectòria²⁷¹.

Per tal de facilitar la comprensió d'aquest apartat, en la taula següent recollim la

270 Veure a més el treball de recerca realitzat per Blanca Fayas Rico (Fayas 2010).

271 Per més informació sobre l'equip de recerca, consultar el web del Museu Arqueològic de Son Fornés (www.sonfornes.mallorca.museum), o el de l'ASOME (asome.uab.cat/InvestMedc.htm).

informació relativa a les diferents campanyes d'excavació realitzades a Son Fornés, on figuren les estructures i recintes intervinguts en cadascuna d'elles (en una o més campanyes), pel que fa a l'època posttalaiòtica i clàssica (que són en les que focalitzem el nostre estudi, com tot seguit veurem), així com les publicacions de referència.

Campanya	Tall o zona	Època posttalaiòtica	Època clàssica	Publicació
1 (1975)	Tall 1		HR1	Diez <i>et alii</i> 1980
2 (1976)	Talls 9 a 12			Diez <i>et alii</i> 1980, Gasull <i>et alii</i> 1984a
3 (1977)	Talls 8 i 14	HPT3	HR2, HR3	Diez <i>et alii</i> 1980
4 (1978)	Talls 2, 6, 7, 13, 15 i 16		HR3, HR4, HR6, HR7, HR8	Diez <i>et alii</i> 1980
5 (1979)	Zona A	HPT4	HR4, HR5, HR6	Lull <i>et alii</i> 2001; Palomar 2005
6 (1981)	Zona B, T2			Gasull, Lull i Sanahuja 1984b i c
7 (1983-85)	Zona C	HPT1, HPT2		Lull <i>et alii</i> 2001
8 (1988)	Tall 14 bis, zona D	HPT3	HR9 (D1), HR10 (D2)	Lull <i>et alii</i> 2001
9 (2002)	Zones D, E, F i G	Murada, G4, G1, T3	HR11 (E1), HR14 (D3), HR15 (D4)	Amengual 2006; Lull <i>et alii</i> 2001, 2002 i 2003
10 (2003)	Zones E, F i G	G4, T3	HR12 (E3E), HR13 (E3W)	Lull <i>et alii</i> 2003; Amengual 2006
11 (2005)	Zona H		HR16 (H/C), HR17 (H/S)	Lull <i>et alii</i> 2005
12 (2006)	Zona E			Lull <i>et alii</i> 2008b
13 (2008)	Zona D		S1 (D6)	Amengual <i>et alii</i> 2012; Lull <i>et alii</i> 2008b
14 (2011)	Zona D	D13	S2 (D8), HR4, HR5	Amengual <i>et alii</i> (e.p.); Lull <i>et alii</i> 2012

Figura 5.2. Relació de campanyes realitzades a Son Fornés, amb les estructures d'època posttalaiòtica i clàssica, i les publicacions corresponents.

Son Fornés fou ocupat de manera ininterrompuda des del segle IX cal ANE fins a mitjans del segle I NE, data a partir de la qual fou ocasionalment freqüentat fins a època altmedieval (V – VII NE); és a dir, durant uns 1500 anys (Lull *et alii* 2001: 4),

en els quals s'han establert diferents fases d'ocupació: la primera seria la talaiòtica (segles IX – VI cal ANE), la segona (després de la destrucció del poblat talaiòtic i d'una nova organització de l'espai) es correspondria amb l'època posttalaiòtica (segle VI cal ANE fins finals del segle III ANE), anomenant-se la darrera fase documentada al jaciment (després d'una important remodelació del lloc), “clàssica” (compresa entre finals del III ANE i el segle I NE) (Micó 2005: 380).

Aquesta seqüència ha fet que Son Fornés esdevingui un jaciment de referència per conèixer els processos de canvi social de les comunitats de l'interior de l'illa al llarg del I mil·lenni abans de la nostra era. Durant tot aquest temps el poblat experimenta la construcció, amortització i reciclatge de diferents espais i estructures segons el moment, que van canviant la fesomia el poblat.

En època talaiòtica es construeixen els tres talaiots (T1, T2 i T3) i estan documentades per ara fins a vuit habitacions (HT1 – HT8, la darrera excavada durant l'última campanya realitzada al jaciment l'agost de 2011).

Durant el posttalaiòtic, es construeixen quatre estructures domèstiques més (HPT1, HPT2, HPT3 i HPT4) que aprofiten sovint restes de murs d'edificacions anteriors), datant-se en aquest moment la remodelació del talaiot 3 també com a espai supra-domèstic. D'aquest moment també seria una cisterna (D13) associada a un sistema de canalització d'aigües que s'amortitza al segle III ANE, tot i que el seu material encara està en procés d'estudi a l'espera de resultats més concloents hem inclòs el material amfòric que presentava per ser el resultat d'un abocament en un període molt curt de temps, sent per tant una mostra acotada d'un moment determinat. Es correspon també a aquesta època el sector G del poblat (ubicat a l'àrea de més alçada del jaciment), on es diferenciaren fins a cinc estructures (del G1 al G5), de les quals l'edifici G4 és la més important²⁷². No obstant, no l'hem inclòs en aquest treball degut a què no presenta material amfòric en el seu registre. En un moment encara indeterminat entre els segles V i III ANE s'hauria iniciat la

272 Per a informació més detallada consultar la publicació específica: Amengual (2006) L'edifici G4 de Son Fornés (Montuïri, Mallorca). *Elements de pervivència i de canvi en la producció ceràmica dels ss. VI – V ane com a indicadors arqueològics de la transició del Talaiòtic al Posttalaiòtic*, Treball d'Investigació de 3r Cicle, Vicente Lull (dir), Departament de Prehistòria, Universitat de Barcelona.

construcció de dos edificis supra-domèstics de nova planta, com són l'S1 i l'S2, si bé les evidències que tenim de la seva trajectòria i funcionament no fan referència al posttalaiòtic sinó al període posterior.

D'època clàssica, tenim fins a disset estructures, construïnt-se *ex novo*, des de finals del segle III ANE, i els dos edificis supradomèstics que acabem d'esmentar i que es situaran a la part central de l'antic poblat talaiòtic (entre els talaiots 1 i 2); aquestes estructures estarien en funcionament fins l'abandó del poblat pels volts del segle I NE (Lull *et alii* 2001: 109; Micó 2005: 380), quan s'inicia un lapse de gairebé tres segles d'inactivitat del poblat (Lull *et alii* 2001: 116). L'estudi dels materials superficials de les darreres campanyes (entre els quals destaca un ataïfor islàmic) fan pensar un nou període de freqüentació que començaria cap al segle IV ANE i duraria fins a època andalusí, si bé no tenim estructures associades a aquesta ocupació ara per ara que permetin anar més enllà (Lull *et alii* 2008b).

En aquest capítol ens centrarem en les èpoques posttalaiòtica i clàssica del poblat per tractar de treure l'entrellat al sistema d'adquisició de productes per part dels habitants de Son Fornés, en el marc socio-econòmic del poblat en cada moment, basant-nos en la principal mercaderia importada documentada: el vi. A més a més, es documenta la presència d'altres productes alimentaris però en una proporció molt minoritària, en contenidors que tindrien un caràcter multifuncional i que tant podien contenir oli, conserves, com ara *defrutum*, *muria*, salaons i salses de peix entre d'altres.

En concret, hem analitzat les habitacions posttalaiòtiques 1, 2 i 4 (HPT1, HPT2 i HPT4), el pou D13, així com la remodelació posttalaiòtica del talaiot 3 (T3), i les habitacions clàssiques de la 2 a la 11 (és a dir, de l'HR2 a l'HR11) i els edificis S1 i S2.

Per tal de determinar la dinàmica de consum de vi, hem analitzat cada estructura d'època posttalaiòtica i clàssica tant de manera individual com vers la resta d'espais contemporanis del poblat, intentant veure quins són els canvis i transformacions que es produeixen al llarg del temps; d'aquesta manera tractarem

de perfilar com es desenvolupà i en quin marc econòmic s'articulava l'adquisició d'aquestes mercaderies foranes des de l'arribada de les primeres importacions fins l'abandó del poblat en el segle I NE²⁷³.

Només hem treballat amb NMI contextualitzats. Així mateix, si bé en la descripció dels nivells arqueològics dels edificis es podrà esmentar el global del material recuperat, es comptabilitzaran els individus en funció del re-muntatge de les peces, per tal de no sobre-dimensionar-los. Els dibuixos del material analitzat figuren a l'annex 10.4., en format digital.

Hem considerat sols les restes de consum documentades en els contextos d'ocupació de les estructures analitzades, i algun nivell d'enderroc que contenia per les seves característiques restes de les activitats desenvolupades durant el funcionament de l'estructura en qüestió.

Per avaluar el consum de vi hem establert un seguit d'índex teòrics de consum aplicats al material amfòric documentat a les estructures analitzades. En primer lloc, a partir de la capacitat estimada per als contenidors amfòrics, hem calculat el volum de vi total consumit a cada estructura. Pel que fa als contenidors púnico-ebussitans, hem emprat les estimacions de capacitat publicades (Ramon 1981, 1991), mentre que per als altres ho hem unificat sota la xifra romana coneguda com a quadrantal, equivalent al contingut d'una àmfora, i que s'estima en 25,86 litres i que era la unitat de mesura principal de líquids en època romana²⁷⁴. La raó principal per a operar de tal manera és que les àmfores púnico-ebussitanes de la sèrie 1 presenten una capacitat menor que els contenidors itàlics i volíem evitar una sobre-representació del volum del vi d'un o altre àmbit productiu. Com mostrem tot seguit, pel que fa a les ebussitanes hem calculat un valor mig estimat

273 A les taules 5.4. i 5.11. figura la descripció detallada dels contextos que hem emprat per a tal efecte, per poder valorar el volum de vi consumit en els nivells posttalaiòtics documentats, així com el material ceràmic d'importació que presenten en cada cas.

274 Fest proporciona el text d'un plebiscit de data desconeguda que regulava els pesos i mesures (Publica Pondera, 249): "*Ex ponderus publicis, quibus hac tempestate populus octier solet, uti coaequetur sedulum, uti quadrantal vini octoginta pondo siet: congius vini decem p. (pondo) siet: sex scxtari congius siet vini; duodequinginta sextari quadrantal siet vini*" (el quadrantal ha de contenir 80 pondos de vi i el congi 10; el sextari ha de ser 1/6 del congi i 1/48 del quadrantal) (http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roma/Texts/secondary/SMIGRA*/Quadrantal.html, consultat per darrera vegada el 11/10/12).

de totes les mesures de capacitat que es donen per als diferents contenidors; val a dir que en el cas de la PE-14/T-8.1.1.1. i la PE-17/T-8.1.3.2. tenim una gran desviació degut a què s'inclouen les mesures d'uns contenidors que serien de petit format, cosa que també s'haurà de tenir en compte de cara a la valoració de les dades.

Hem pres la mida del quadrantal perquè és l'estimada per als contenidors itàlics més freqüents (tant les grecoitàliques com les Dressel 1), que es pot fer extensible també a les produccions provincials. Val a dir que pel que fa a altres àmbits productius, concretament per als contenidors Mañá C2a/T-7.4.2.1. i Mañá C2b/T-7.4.3.3., ens hem decidit per prendre el quadrantal també com a mesura de capacitat, a falta de comptar amb dades més precises a tal efecte. Així, les mesures de capacitat considerades per als contenidors dels contextos estudiats serien les següents:

Tipus amfòric	Capacitat
PE-14/T-8.1.1.1.	21,61 l ²⁷⁵ (Ramon 1991: 127)
PE-15/T-8.1.2.1.	35,3 l (Ramon 1991: 127)
PE-16/T-8.1.3.1.	28 l (Ramon 1991: 128)
PE-17/T-8.1.3.2.	17,65 l ²⁷⁶ (Ramon 1991: 128)
PE-18/T-8.1.3.3.	14,45 l ²⁷⁷ (Ramon 1991: 128)
PE-22, PE-24, PE-25, PE-26, PE-41	Quadrantal (25,86 l)
Àmfores itàliques: grecoitàliques (arcaiques, plenes i recents), Dressel 1 (1A, 1B i 1C)	Quadrantal (25,86 l)
Àmfores provincials: Dressel 1 Citerior, Pascual 1, Tarraconense 1, Dressel 7/11, Dressel 2-4	Quadrantal (25,86 l)
Àmfores púniques no ebussitanes: Mañá C2a i Mañá C2b	Quadrantal (25,86 l)

Figura 5.3. Mesures de capacitat dels tipus amfòrics emprats en aquest anàlisi.

El volum total de vi de cada habitació l'hem calculat multiplicant la capacitat de cada contenidor pel nombre mínim d'àmfores d'un o altre tipus. Per tal de

²⁷⁵ Mitjana obtinguda de les capacitats publicades: 37,8 l, 40,5 l, 17,5 l, 14,5 l, 23,4 l, 9,8 l, 7,8 l (Ramon 1991: 127).

²⁷⁶ Mitjana obtinguda de les capacitats publicades: 22 l, 22,8 l, 21,2 l, 4,6 l (Ramon 1991: 128).

²⁷⁷ Mitjana obtinguda de les capacitats publicades: 13,3 l, 15,6 l (Ramon 1991: 128).

determinar la significació d'aquest vi registrat al llarg del període d'activitat de l'estructura a la qual s'associa, hem establert un índex anual de consum, dividint el nombre de litres total pels anys en què està en funcionament cada context. El resultat del mateix ens proporcionarà una idea de si el volum de vi seria significatiu o no durant l'activitat de cada àmbit. No volem dir que el consum es donés segons aquests paràmetres, sinó que es tracta de proposar un índex teòric que ens ajuda a valorar les dades i la seva significació.

Per a fer-ho més il·lustratiu, una vegada determinat el volum anual de consum de vi, hem tractat d'apuntar la seva dinàmica diària, per veure fins a quin punt respondria a un consum habitual o respon a un esquema puntual, xifrant-la en centilitres.

A més de calcular el consum de vi anual i diari, hem volgut determinar la dinàmica d'adquisició dels contenidors dividint el nombre d'àmfores documentades en un nivell pel nombre d'anys en què funciona l'estructura en la que es documenta, assumint que arribessin una darrera de l'altra de manera teòrica.

Per tant, els índex emprats en l'avaluació del consum de vi a Son Fornés tant en època posttalaiòtica com clàssica són:

- Consum de vi anual (litres totals / anys ocupació): n° litres / any
- Consum diari (litres anuals / 365 dies): centilitres / dia
- Adquisició de contenidors amfòrics (n° àmfores/anys ocupació): n° anys / 1 àmfora

Finalment per tal de veure com funciona el procés de consum del poblat i determinar les inferències socials que s'extreuen de la seva organització, hem analitzat la relació entre la superfície habitable de cada estructura (és a dir, la quantitat d'espai que s'hi aprofita) i el volum de material amfòric (i, per tant, de vi) registrat a cadascuna d'elles.

5.1. L'època posttalaiòtica a Son Fornés

Cap al 550 ANE, la comunitat talaiòtica que vivia a Son Fornés pateix una destrucció i col·lapse violents (com vèiem a l'apartat 2.2.2.1. que ocorre en altres poblats talaiòtics) (Lull *et alii* 2008a: 23) que exemplifiquen la fi de les pràctiques socio-econòmiques desenvolupades fins llavors; s'inaugura un nou ordre de coses, que ja s'havia començat a gestar amb pels volts del segle VII ANE, quan es començaren a experimentar un seguit de transformacions que no culminaran fins a aquest moment amb la implantació de la societat posttalaiòtica (Lull *et alii* 2001: 57).

Si bé s'havia apostat per la consideració que amb la destrucció del poblat talaiòtic s'havia produït un abandonament fins a inicis del segle V ANE (Lull *et alii* 2001: 86), investigacions més recents en el jaciment indiquen com no es tractaria tant d'un buit ocupacional sinó d'una reorganització i re-ubicació dels espais d'habitatge del jaciment, concentrant-se especialment a la part més elevada del poblat (Amengual 2006: 62).

A nivell d'organització interna, destaca la distribució dispersa de les unitats domèstiques i estructures arquitectòniques, evidenciant una planificació escassa o pràcticament inexistent (a diferència d'època talaiòtica) que convida a pensar en una construcció esporàdica a mesura que arribava gent a Son Fornés (Lull *et alii* 2001: 88).

Sempre que era possible es re-aprofitaven estructures anteriors per a les noves construccions, com ocorre en el cas de l'habitació posttalaiòtica 1 (HPT1), adossada al T2, o bé en el de l'habitació posttalaiòtica 3 (HPT3), enganxada al mur de l'antiga murada talaiòtica per la cara externa (contraposada amb l'habitació talaiòtica 3 (HT3).

Destaca, a banda, la murada posttalaiòtica situada a la zona nord-occidental del jaciment, que deixa fora el gruix del poblat excavat fins ara, inclosos els talaiots i els edificis supra-domèstics que s'alçarien en aquest període, així com les unitats domèstiques en funcionament en aquesta època; aquesta altra àrea del poblat (que a dia d'avui roman força desconeguda) i comprèn una superfície aproximada d'uns

6000 m² on també s'hi han documentat estructures rellevants (com l'edifici G4). D'aquesta murada de tipus perimetral tan sols es conserven alguns trams del seu traçat, sent a nivell arquitectònic i funcional molt diferent de la documentada d'època talaiòtica.

Entre els contextos que no hem analitzat d'època posttalaiòtica, ja sigui perquè no presenten material amfòric identificable o perquè encara estan en procés d'estudi, hi tenim bàsicament la zona G, l'àrea excavada amb una altitud major de tot el jaciment (202 m.s.n.m.); aquesta s'intervingué arran de l'estudi de la murada nord-occidental del poblat (durant els anys 2002 i 2003) que passa per aquesta zona (Lull *et alii* 2002 i 2003). Amb una superfície de 140 m², s'hi diferenciaren diversos sectors entre els quals destaquen l'habitació posttalaiòtica 5 (HPT5) i l'edifici G4 (Amengual 2006; Lull *et alii* 2002 i 2003).

Ens hem ocupat en concret dels contextos de les habitacions posttalaiòtiques 1, 2, 3 i 4, de la remodelació i utilització del T3 que s'experimenta en aquest moment, així com de la cisterna D13 que s'amortitza en aquest període²⁷⁸. Tot seguit, els comentarem per separat, per passar posteriorment a la interpretació global del consum de vi en època posttalaiòtica.

278 Per més informació veure la taula 5.4.

EDIFICI	CONTEXT	MATERIAL	CRONOLOGIA
HPT1	Zona C (subconjunt I2): segona ocupació de l'habitació posttalaiòtica	PE-14, GI plena	III ANE
HPT3	Tall 14/14 bis (subconjunt IIIA2): pis d'ocupació de l'habitació posttalaiòtica	PE-14, PE-15, PE-16	IV – III ANE
HPT4	Zona A sud-est (subconjunts II2B+II2C): pis d'ocupació	PE-14, PE-15	IV – III ANE
	Zona A sud-est (Zona D-C: Sector D 13 (subconjunt II3): nivellament del pis	PE-14	
T3	Zona F (subconjunt IIIA3): enderroc	PE-15	IV – III ANE
	Zona F (subconjunts IIIA4 i IIIA5): pis i preparació del pis	PE-14	
D 13 (cisterna)	Zona D-C: Sector D 13 (subconjunt IIB1a): reompliment	PE-14, PE-15	IV – III ANE
	Zona D-C: Sector D 13 (subconjunt IIB1b): reompliment de pou	PE-14, PE-15	
	Zona D-C: Sector D 13 (subconjunt IIB1c): reompliment de pou	PE-14, PE-15	

Figura 5.4. Material ceràmic d'importació a les estructures i espais posttalaiòtics analitzats de Son Fornés.

5.1.1. L'habitació posttalaiòtica 1 (HPT1)

Sortí a la llum durant l'excavació de la zona C, en la setena campanya (1983 – 1985) (Palomar 2005: 114 – 116). Es troba adossada a la paret sud-oest del T2 i aprofita també part de la murada talaiòtica que constituïa l'accés al poblat. De les dues ocupacions que patí, nosaltres ens ocuparem de la segona. Sota un nivell de freqüentació d'època clàssica (I1) s'hi documentà un nivell posttalaiòtic corresponent al segon ús de l'habitació (I2), que es situa al segle III ANE, en el qual també es produí en algun moment el seu abandó. Per sota es documentà la primera ocupació de l'estructura (conjunt II2), de la qual no ens hem ocupat per la seva manca de materials amfòrics. En tots dos moments es considera que funcionaria com un espai domèstic en el que es realitzaven diferents activitats de producció i reproducció socio-econòmica vinculades a la subsistència.

En la seva primera ocupació l'HPT1 presentava la fesomia d'una casa típicament mediterrània; era un recinte compartimentat amb envans i diferents estances, amb un accés esglaonat que donava a un rebedor des d'on s'accedia a un pati descobert amb un impluvium i una foganya; a l'estança nord hi havia una taula i una llosa de treball, mentre que la sud hauria funcionat com un espai de descans.

En canvi, en el segon moment l'HPT1 era un recinte de planta rectangular sense compartimentacions internes, conservant la cisterna com a únic element estructural rellevat.

L'habitació fou construïda entre el segle V o principis del IV ANE entrant en desús a finals del III ANE (amb un hiatus ocupacional a finals del IV ANE).

Com hem dit, el material amfòric analitzat es redueix a la segona ocupació; consisteixen en dos exemplars de PE-14/T-8.1.1.1 i un de grecoitàlica plena horitzontal (làmina 10.4.1.). Aquesta evidència ens porta a situar l'habitació dins la fase III (c. 300/275 – 200 ANE) tot i aparèixer només PE-14/T-8.1.1.1., ja que s'acompanya de produccions itàliques (que no apareixen en els moments més antics), sent necessari per tant, donar-li cronologia a partir de la informació dels materials més recents.

Avaluant la dinàmica de consum de vi, podem veure com s'ubica plenament al llarg

d'uns cent anys en els quals es repartirien només 69 litres en total, aproximadament. L'HPT1 registra el volum de vi més baix de la resta d'habitacions posttalaiòtiques, sent l'única que presenta un patró de consum diferent a les altres ja que a més de la presència majoritària de vi ebussità, se'n documenta també d'itàlic.

El ritme anual estimat de consum de vi seria de 0,7 l aproximadament, un índex realment molt baix (diàriament sols suposen 0,2 cl). Tenint en compte que tenim un total de 3 àmfores en aquest sent anys, la freqüència d'arribada estimada seria d'un contenidor cada 33,3 anys, o el que és el mateix, 23,3 litres de vi cada poc més de 30 anys.

5.1.2. L'habitació posttalaiòtica 3 (HPT3)

S'excavà durant la intervenció al tall 14 bis; de fet aparegué sota un abocador d'època clàssica que s'hi emplaçà després de l'enderroc de l'HPT3, i que veurem amb detall més endavant (Palomar 2005: 118 – 119).

Es troba fora de l'àrea interna del poblat talaiòtic (del tot arruïnat en aquesta època), adossada a la seva murada. El recinte és un espai quadrangular sense compartimentació interna però sí diferents estructures, com una cisterna excavada a la roca i un empedrat.

L'habitació estigué activa ininterrompudament durant uns dos-cents anys, tal i com evidencien les datacions radiocarbòniques realitzades, situant-se la seva construcció a finals del segle VI (510 cal ANE)²⁷⁹ i el seu abandó cap al 280 cal ANE. Les àmfores documentades (al pis pròpiament del nivell IIIA2) són dues PE-14/T-8.1.1.1 i dues PE-15/T-8.1.2.1, així com una PE-16/T-8.1.3.1. (làmina 10.4.2.).

La valoració del material amfòric ens situa en la fase III (c. 300/275 – 200 ANE). Si observem la cronologia d'ocupació del recinte, veiem com encara que la seva construcció es data a finals del segle VI ANE, la dinàmica de consum de vi s'inicia a finals del IV i sobretot el III ANE; per tant, fins el moment de l'abandó de l'habitació el 280 cal ANE, tenim una franja estimada de 20 anys en els quals es consumeix el

²⁷⁹ Per fer operativa aquesta datació es fa servir la calibració a 1 sigma, obviant els problemes que presenta la meseta de Halsstat (Palomar 2005: 127).

vi que hi arriba. El total del vi consumit a l'HPT3 és de producció eivissenca, suposant un total del 20% respecte les altres habitacions i un 34% en relació a la resta de contextos d'època posttalaiòtica. Podem estimar que els 141,82 litres registrats es consumirien en 20 anys, el que dóna un consum de vi anual de poc més de 7 litres (només 2 centilitres diaris), i la introducció d'un contenidor cada 4 anys.

5.1.3. L'habitació posttalaiòtica 4 (HPT4)

Sorgí durant l'excavació de la zona A, a la 5ª campanya de 1979 (Palomar 2005: 120). S'adossa a la murada talaiòtica a la banda interior del poblat. La mala conservació de l'estructura fa que no es coneguin ben bé les característiques estructurals del recinte, més enllà d'un enllosat, damunt el qual descansava una part del pis d'ocupació (II2c) mentre que a l'altre banda ho feia damunt el la terra endurida (II2b). Per sota es documentà un nivell de condicionament de les restes d'enderroc talaiòtiques damunt les quals s'emplaçà l'HPT4 (II3).

L'ocupació de l'habitació es data durant el segle IV ANE. El material amfòric recull un total de 5 PE-14/T-8.1.1.1 (incloent també les tres que apareixen a l'anivellament del pis) i una PE-15/T-8.1.2.1. (làmina 10.4.3.); per tant, a nivell de consum ens situa en la fase II (c. 300/275 – 200 ANE). Així, valorant la cronologia de l'habitació i la de consum, podem estimar com es concentraria al darrer moment de la vida de l'estructura, aproximadament i de manera estimada en 25 anys des que s'introdueix el vi a finals del IV ANE com a al primer quart del III ANE, quan s'abandona l'edifici.

Així, tenim com el total de 143,35 litres documentats (de procedència exclusivament ebussitana) repartit en 25 anys, dóna un total de 6 litres a l'any (1,6 centilitres diaris), sent el ritme d'introducció dels contenidors d'una àmfora cada poc més de quatre anys.

5.1.4. Altres estructures d'època posttalaiòtica

Entre d'altres estructures d'aquesta època que no es corresponen amb habitacions pròpiament dites, tenim el nivell d'ocupació posttalaiòtica documentat al Talaiot 3 (T3) (en la remodelació que es fa en aquest moment), així com el pou D13 que tal vegada formaria part d'un sistema de canalització d'aigües del poblat, que s'amortitza amb l'abocament de material de desús durant aquest moment.

5.1.4.1. Talaiot 3 (T3): remodelació com a edifici supra-domèstic (IV - III ANE)

El tercer talaiot de Son Fornés s'excavà l'any 2003, durant la intervenció de la zona F (Amengual *et alii* 2010).

En època posttalaiòtica es remodelà internament donant-se-li forma de ferradura, amb la compartimentació de diversos espais interns (en el que es coneix com a conjunt III en la dinàmica d'excavació de l'edifici). La cambra (en la qual es va eliminar la columna central) es dividí en dos sectors, oriental i occidental. A l'oriental s'hi documentaren la major part d'estructures auxiliars, entre les quals destaquen un total de tres cubetes, una plataforma rectangular de paret seca amb un nínxol, als peus de la qual hi havia un enllosat semicircular amb evidències de termoalteració, trobant-se també una altre cubeta al sector occidental. La plataforma amb el nínxol, considerada un possible altar (amb la base empedrada cremada) i un conjunt de nínxols i estructures de fang que folraven i immobilitzaven diferents contenidors ceràmics, apunten una funcionalitat allunyada de l'àmbit domèstic que es situa entre els segles IV i III ANE a grans trets. La totalitat del material amfòric de l'ocupació posttalaiòtica del T3 és de filiació púnico-ebusitana (làmina 10.4.4.). Al nivell de pis i la seva preparació, tres PE-14/T-8.1.1.1, pel que podem dir que la remodelació coincideix amb la fase I (c. 425/400 - 300 ANE); al nivell d'enderroc posttalaiòtic (IIIA3) s'hi recuperà una PE-15/T-8.1.2.1, sense poder definir la seva fase concreta ja que no apareix

associat a cap a altre producció amfòrica. No obstant, i valorant-ho junt amb la resta de materials d'aquest moment de la vida de l'edifici (com comentàvem més amunt), la seva activitat es podria estirar fins el segle III ANE, probablement a mitjans.

En la reforma del T3 com a edifici supra-domèstic s'hi consumí un 14% del vi que es documenta en època posttalaiòtica, amb un volum total de 100,13 litres. Tenint en compte que podríem estimar la seva ocupació durant 150 anys de manera aproximada, el consum anual seria de 0,67 litres anuals. Tan sols documentem un total de 4 àmfores, per la qual cosa el ritme és d'un contenidor cada 37,5 anys, que suposa només 0,2 cl diaris.

5.1.4.2. Cisterna D13

La cisterna D13 es documentà durant la darrera campanya d'excavació realitzada l'agost del 2011, pel que encara està en procés d'estudi (Lull *et alii* 2012). Es troba en el que seria un carrer o una zona descoberta (zona D-C), al nord de l'HPT4; en un moment determinat es decidí tapar-la, abocant-hi deixalles fins omplir el seu interior.

El gruix del material recuperat era bàsicament ceràmica a mà de fabricació local posttalaiòtica, així com una gran quantitat de restes de fauna. Encara no podem associar els contenidors a una habitació concreta ni tampoc establir una freqüència cronològica precisa que ens permeti interpretar la dinàmica de consum de les restes llençades, ja que el remuntatge amb altres recintes encara està en procés (per això no podem publicar encara els dibuixos de les peces), i a més a més es tracta de l'abocament de materials amortitzats.

No obstant, l'anàlisi del material amfòric ha proporcionat exemplars únicament de PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1. (tres i quatre individus respectivament), restes de consum corresponents a la fase II (c. 300 – 225/200 ANE) que s'aboquen a la cisterna. El volum de vi que registra el D13 és de 206 litres.

El fet que els materials estiguin poc rodats i en molts casos conservin una gran part del seu perfil, junt amb l'homogeneïtat estratigràfica que presenta, ens permeten

considerar una amortització ràpida de l'estructura, en la qual s'hi abocaren els fons més propers per cobrir-la.

	Cronologia	Temporalitat (anys)	Espai (m ²)	Consum de vi anual (litres/any)	Adquisició d'àmfores	Consum de vi diari (litres/dia)
HPT1	III ANE	100	34,9	0,69	33,3 anys/ 1 àmfora	0,2
HPT3	Finals VI – primer quart III ANE	20	17,4	7	4 anys/1 àmfora	2
HPT4	Inicis IV – mitjans III ANE	25	19,9	6	4 anys/1 àmfora	1,6
T3	IV – mitjans III ANE	150	37,5	0,67	37,5 anys / 1 àmfora	0,2

Figura 5.5. Dinàmica de consum de vi dels contextos posttalaiòtics analitzats de Son Fornés.

5.1.5. El consum de vi en època posttalaiòtica

En època posttalaiòtica es recull un total de 660 litres de vi, dels quals un 31% es documenten abocats al D13; per tant no tot el vi que es consumeix en aquesta època es registra als recintes estructurals en ús, sinó que també es diposita en abocadors. La pràctica totalitat del vi que arriba a Son Fornés en aquesta època és de procedència ebussitana, excepte un 4% itàlic que es documenta només a l'HPT1.

	Cronologia	Contextos	Vi PE	Vi itàlic	TOTAL
FASE I	c. 425/400 – 300 ANE	3	130	0	130
FASE II	c. 300 – 225/200 ANE	4	79	0	79
FASE III	c. 300/275 – 200 ANE	2	185	26	211
TOTAL			393	26	419

Figura 5.6. Consum de vi a a l'època posttalaiòtica a Son Fornés en les diferents fases econòmiques definides.

Son Fornés

Consum de vi ss. IV-III a.n.e.

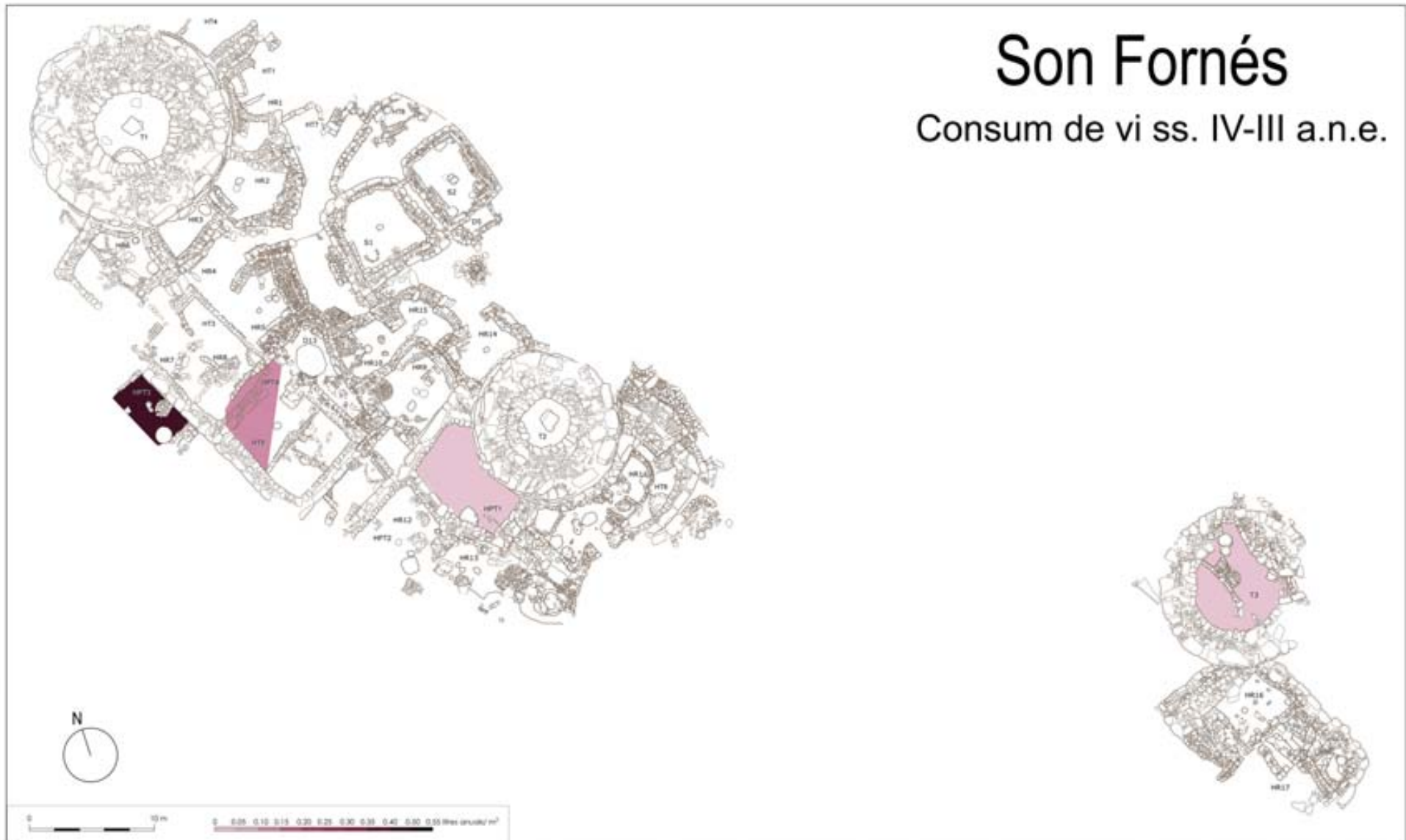

Figura 5.7. Distribució de l'índex de consum de vi en època posttalaiòtica a Son Fornés

El primer vi que arriba al poblat s'introdueix a partir de finals del segle V ANE; la contemporaneïtat entre les fases II i III no permet afinar sobre la seva dinàmica posterior encara en època posttalaiòtica, però a grans trets, si agafem el segle III ANE de manera global, podem veure com augmenta el volum de vi de manera molt notable (de fet la fase III registra el 50% del total consumit en aquest període). La presència del vi itàlic precisament es vincularia amb els darrers moments posttalaiòtics.

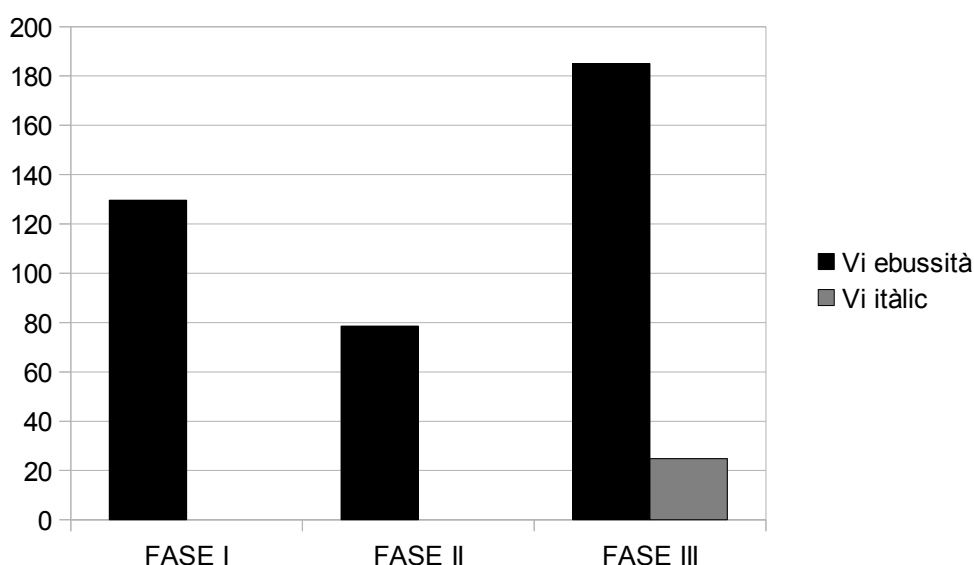

Figura 5.8. Volum del vi consumit al jaciment de Son Fornés en les fases econòmiques diferenciades en l'època posttalaiòtica.

Convé tenir en compte pel que fa a les dades de les figures anteriors que tenim un context que no hem pogut classificar degut a què només presenta una PE-15/T-8.1.2.1., pel que no es podria situar de manera unívoca a cap de les fases. D'altra banda, tampoc hem inclòs les restes abocades a la cisterna D13, ja que tot i que les seves característiques són pròpies dels conjunts de la fase II, per la seva natura d'abocador de deixalles amortitzades.

	Cronologia	Fase	NMI PE	NMI ITA	TOTAL NMI	Vi PE	Vi ITA	TOTAL VI
HPT1	III ANE	III	2	2	3	43	26	69
HPT3	Finals VI – primer quart III ANE	III	5	0	5	142	0	142
HPT4	Inicis IV – mitjans III ANE	I/II	6	0	6	143	0	143
T3	IV – mitjans III ANE	I	4	0	4	100	0	100

Figura 5.9. Relació del nombre d'individus i del volum de litres de vi dels diferents àmbits productius registrats a Son Fornés en època posttalaiòtica.

A la figura 5.8. veiem com l'HPT3 i l'HPT4 presenten un panorama molt similar pel que fa al consum de vi; en canvi, l'HPT1 registra un consum molt baix i alhora és l'única amb un exemplar amfòric no eivissenc. A banda es situa el T3 amb vora un centenar de litres.

Si avaluem el volum de producte registrat amb l'espai hàbil dels recintes veiem com es produeix una relació inversa entre les dimensions de les estructures i els litres de vi registrats; és a dir, els espais petits recullen quantitats de vi majors que no pas els més grans. El mapa de la figura 5.9. mostra damunt la planta del jaciment la distribució de l'índex de temporalitat i consum segons l'espai de les habitacions, que ja hem explicat a l'inici d'aquest capítol; com podem observar, l'HPT3 és la que destaca clarament per sobre de la resta amb un consum més intens que no pas les altres; la segueix l'HPT4, mentre que a l'HPT1 i el T3 ofereix un panorama molt escadusser.

Finalment, passarem a veure quina era la distribució vinària en el Son Fornés posttalaiòtic de manera conjunta.

El poblat de Son Fornés al segle IV ANE presenta un poblament dispers i disgregat; Així com hi hauria dos recintes veïns (l'HPT3 i l'HPT4), en un sector més allunyat es construeix una altre complex, a l'abric de les runes del T2. El T3 es reforma donant lloc a un edifici de caràcter supra-domèstic, a la part forana del poblat. Cal tenir en compte que, tot i que els nivell d'ocupació d'aquests recintes dels quals disposem corresponen al període clàssic, en aquest moment s'haurien construït l'S1 i l'S2. No obstant, no existeix una zona nuclear que articuli la resta sinó que ofereixen un panorama de cases i recintes dispersos.

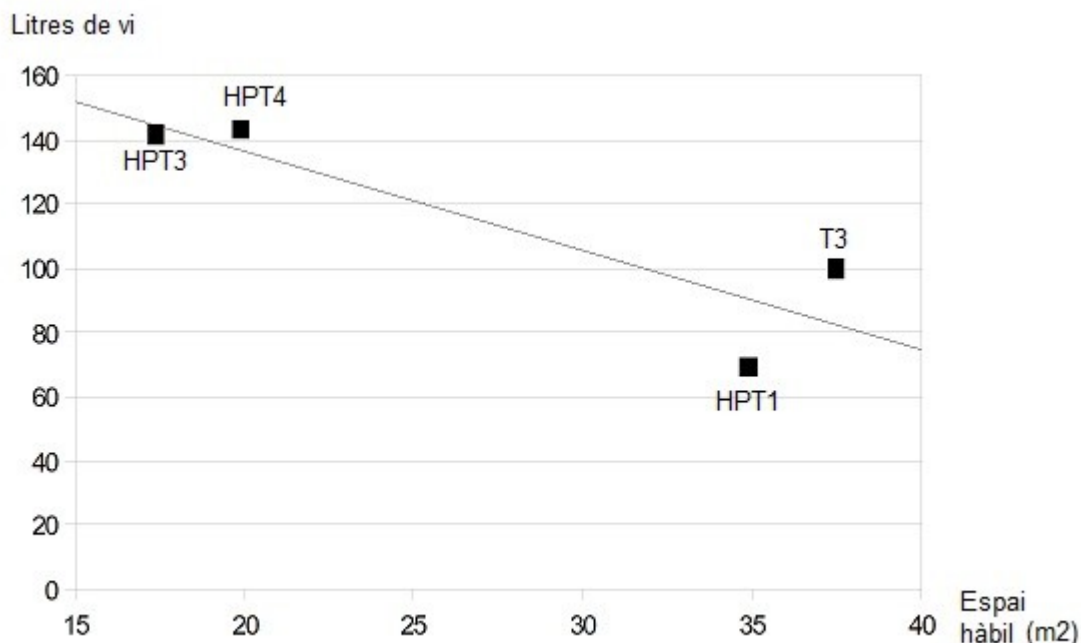

Figura 5.10. Gràfica de regressió entre l'espai hàbil i el volum de litres registrat als recintes analitzats de Son Fornés d'època posttalaiòtica.

El context posttalaiòtic analitzat que registra vi des de moments més antics és precisament el T3²⁸⁰. Per tant, podem dir que el primer vi que s'introdueix al poblat ho fa en un marc supra-domèstic fora dels espais d'habitació. És complicat determinar quina gent emprava aquest espai, de quina manera i amb quina finalitat. Però més enllà del nombre d'usuaris allò vertaderament rellevant és que la introducció del vi es produeix en espais comunitaris més enllà de l'àmbit domèstic i quotidià.

El gruix del producte vinari d'època posttalaiòtica es concentra sobretot en el segle III ANE. En el mateix moment, habitacions diferents estant consumint una quantitat de vi major que altres (HPT3 i HPT4), canviant fins hi tot la natura del producte, com indica el contenidor itàlic de l'HPT1 en un panorama de predomini pràcticament monopolista ebussità. Per tant, tenim evidències de capacitat

280 Val a dir que a nivell del poblat, tenim dos nivells lleugerament més antics que l'ús posttalaiòtic del T3 que no hem inclòs en el nostre estudi degut a la fragmentació del material amfòric que no permet identificar tipològicament els individus; no obstant, com a dada, podem dir que tant en l'ocupació més antiga de l'HPT1 com en l'HPT2 la presència de contenidors amfòrics es redueix a tres fragments informes en cada una, evidenciant la marginalitat del consum de vi en espais domèstics en aquest moment inicial.

D'altra banda en la primera ocupació de l'HPT1 aparegué una pàtera de ceràmica ebussitana datada entre el 400 - 300 ANE (Fernández-Granados 2.6.a) i que s'interpreta com a vas de consum de vi (SF-ZC/N-II2-152).

adquisitiva i consumptiva diferents en el mateix moment.

Per tant, podem afirmar que al poblat de Son Fornés en època posttalaiòtica existiria una disgregació notable i poca cohesió, on si bé diferents espais funcionaven de manera contemporània, existien dinàmiques de consum de vi diverses entre els recintes.

Pel que fa a l'abocador que amortitza la cisterna D13 hem vist com es correspondria amb la fase II (c. 300 - 225/200 ANE) amb només PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1., i absència d'altres contenidors itàlics. Al tractar-se d'un femer, se'ns dibuixen diferents possibilitats pel que fa a la formació del dipòsit i la relació dels materials abocats amb les estructures en funcionament.

El T3 representa un moment lleugerament anterior al del pou ja que els materials són una mica més antics; com a molt ens podria indicar que serien els darrers fems del recinte que es varen abocar al pou. L'HPT4 presenta el mateix registre que el del D13, situant-se, per tant tots dos contextos és corresponen a la fase II. Això ens podria estar indicant que el pou s'amortitzà en un moment en el qual estava activa l'habitació. En canvi l'HPT1 i l'HPT3 presenten materials lleugerament més recents; si bé d'entrada ens podria portar a considerar que les habitacions funcionaven després d'haver-se tapat el pou, cal tenir en compte que no sabem si realment aquests espais tindrien àmfores més antigues. És a dir, que en el moment d'amortització del D13 s'haguessin netejat del tot, abocant-se els materials al pou, continuant després la trajectòria dels recintes.

Cal tenir en compte que és complicat, amb la documentació amb la qual treballem, a partir del NMI basat en les vores, establir el funcionament de la circulació de fems al poblat, i qui en feia ús o no en el moment d'amortització del pou. Seria necessari emprar criteris no tan restringits en relació amb el volum de material de rebuig conservat que permetin amb major fiabilitat determinar la distribució de les deixalles. Malgrat tot, allò que ens indica el material abocat a la cisterna és que hi haurien més contenidors amfòrics que aquells que es documenten als altres espais del poblat en època posttalaiòtica.

D'altra banda podem pensar que l'absència d'un espai d'abocador en sí (més enllà de l'amortització d'un pou mitjançant deixalles puntuals) podria estar indicant

com part de les deixalles que es generen en aquest moment es dipositen a les mateixes habitacions i, per tant, es poden entendre com restes del consum (efectiu) d'aquells productes.

Però quina és la traducció del consum de vi a nivell sòcio-econòmic entre els habitants del poblat en aquest moment? Més enllà de les diferències entre espais era un producte molt minoritari que representava un consum molt baix (com mostren les dades que resumim a la figura 5.5.); de fet el màxim volum el presenta l'HPT3 amb només 2cl, cosa que d'entrada permet descartar la idea d'un consum habitual.

Per tal d'aproximar-nos a la seva distribució a nivell individual, de manera teòrica podem calcular a partir de la superfície hàbil dels recintes analitzats (110 m²) un total d'entre 55 i 73 habitants aproximadament, com s'en deriva de la ratio 1 persona/1,5 – 2 m²)²⁸¹ (Palomar 2005: 101). Si repartim els 660 litres que en total es documenten en època posttalaiòtica (incloent els de la cisterna-abocador D13) ens surt una mitja de 9 a 12 litres per persona. Tenint en compte que el vi es comença a consumir des de finals del segle V fins el segle III ANE com a límit per aquest període, hem de suposar que aquesta xifra s'hauria de repartir entre gairebé 200 anys, cosa que al final representa una proporció extremadament baixa (entre 4,5 i 6 centilitres en total per persona durant tot aquest temps).

Es considera que les àmfores amb contingut vinari tindrien un plaç òptim de consum d'uns 5 anys en els quals el producte conservaria les seves propietats de manera adequada. Tenint això en compte, el consum òptim seria de 132 litres cada vegada; si agafem el nombre d'habitants calculat, veiem com representa entre 2 i 2,4 litres per persona. Per tant, més que una pràctica habitual, el vi es consumiria de manera puntual i esporàdica, com a producte exòtic.

A partir només de la materialitat amfòrica ens és molt difícil avaluar si aquest accés restringit reflectiria una distribució desigual controlada per un sector privilegiat, com veure que ocorre també en època clàssica. Caldrà ampliar la recerca futura i creuar la informació que proporciona la presència d'una

281 Som conscients que és una *ratio* que pot ser un poc massa alta; tot i això la nostra intenció és la de donar una aproximació indexada (per ara provisional), sent necessari aprofundir més en aquesta qüestió en el cas de voler afinar més en la determinació del nombre d'habitants.

mercaderia exòtica forana com és el vi respecte el context material en el qual s'integra.

Com a dada, si bé seria necessari recórrer en primer lloc als objectes relacionats amb el consum de vi, val a dir que en aquest període no són gaire abundats, així com tampoc la resta de repertori de productes importats; entre aquests les denes de collarets de vidre o els elements metàl·lics es troben entre els més significatius. Així, una associació entre l'adquisició i consum dels contenidors junt amb d'altres productes importats documentats a les habitacions (que molt probablement haurien funcionat com a espais domèstics), ens podria indicar condicions objectives de vida diferents entre els habitants del poblat.

Una altra dada que convé tenir molt present a partir del període posttalaiòtic és la figura dels foners baleàrics. Tenint això en compte, no resulta complicada la relació entre aquests grups dominants, que instrumentalitzen i institucionalitzen la violència, amb el consum d'un producte exòtic com seria el vi, aguditzant la desigualtat i la diferenciació social, degut al seu accés limitat. Per tant, seria probable que en època posttalaiòtica a Son Fornés ens trobéssim davant d'un consum ocasional per part d'un grup dominant a nivell econòmic i social, vinculat probablement a la lluita armada i amb formació guerrera especialitzada. Si bé ara per ara és molt complicat anar més enllà, tal vegada una relació entre aquestes diferents capacitats consumptives i la distribució d'armes d'atac com són les bassetges ens estaria dient quelcom més arran de qui és que s'en beneficia d'aquests productes forans. No obstant, són interrogants que sols la recerca futura podrà ajudar a determinar.

5.2. L'època clàssica a Son Fornés (finals III ANE – I NE)

Abans de la conquesta de les Illes Balears pel cònsol Cecili Metel i les seves tropes el 123 ANE, el poblat de Son Fornés ja comença a experimentar canvis molt notables, abandonant-se diverses estructures i construint-se'n de noves, aprofitant en molts casos restes d'edificis anteriors (Lull *et alii* 2001: 102). Fins a la data d'avui s'han identificat dinou espais tancats a banda de carrers, abocadors i espais oberts a l'aire lliure; entre les estructures, es documenten diverses habitacions, amb diferents funcions (HR1 a HR17) i edificis supra-domèstics o santuaris (S1 i S2), com veurem més endavant. La majoria d'aquestes habitacions no funcionaven de manera individual, sinó que constituïen vàries dependències d'unitats majors on es realitzaven diverses activitats en el marc de la vida quotidiana del poblat (Lull *et alii* 2001: 102).

Possiblement el Son Fornés d'època clàssica funcionaria com un petit assentament rural, en xarxa amb altres poblats de la zona, com Can Vert (Pina) o es Rafal (Montuïri) de característiques similars, o es Velar (Montuïri), d'entitat major, que allora estarien subordinats a un centre més important emplaçat al Puig de Sant Miquel (Lull *et alii* 2001: 108). Durant el govern de Claudi (41-54), a mitjans segle I ANE, el poblat entra en crisi, abandonant-se gran part de les estructures en funcionament fins llavors; si bé es documenten fora de context materials recents (com ara monedes de Trajà (97-117 NE) i Constantí (306- 337 NE), a més de ceràmica nord-africana) no s'han documentat per ara estructures associades a aquest moment, descendint fortament el nombre d'habitants fins l'abandó del lloc durant més de tres segles (Lull *et alii* 2001: 109)²⁸².

Les estructures tretes a la llum fins el moment, confeccionen un mapa del poblat amb una àrea central entre els talaiots 1 i 2, abandonats des de ja feia temps, al voltant de la qual s'hi establiren diverses dependències i habitacions articulades entre sí, mentre que el sector sud hauria funcionat més aviat com una mena de raval, amb zones destinades a abocador i també com a espais d'enterrament (Lull

282 "No hi ha dubte que el nombre d'habitants va caure en picat, probablement a conseqüència d'una gran reordenació territorial propiciada per l'Estat romà i les classes propietàries latifundistes i que va afectar també àmplies regions de l'imperi." (Lull *et alii* 2001: 109).

et alii 2001: 104). Una altre àrea activa en aquest moment, però que encara no s'ha pogut connectar amb la resta de poblat excavat, és la que s'articula al voltant del talaiot 3 (Lull *et alii* 2005), amb dos espais tancats i compartimentats documentats fins ara, el processat dels materials dels quals encara està en curs, com també ocorre amb l'àrea més septentrional del poblat (la zona G), amb evidències d'ocupació domèstica i funerària (Lull *et alii* 2003).

L'agricultura i la ramaderia eren les bases de l'economia de la gent que habitava Son Fornés en època clàssica, documentant-se diverses eines per al processat de cereals, entre les quals destaca la introducció del molí cònic de rotació, molt més eficient que el de vaivé que s'emprava fins llavors. A més dels cereals, el conreu extensiu dels quals es perpetua des d'època posttalaiòtica (consistint principalment en ordi, amb el blat i la civada en segon terme), es documenta també el consum de figues, entre les espècies vegetals (Lull *et alii* 2001: 104).

Pel que fa a l'explotació ramadera, el bòvids i els ovicàprids proporcionaven el major volum de carn, amb menys presència dels suïds (Lull *et alii* 2001: 104), dels quals però hi han interessants evidències d'aprofitament específic de maxilars (Orejuela 2008 i 2009). A banda d'aquestes espècies, s'ha pogut testimoniar la presència de cavall i de conill (els ossos dels quals presenten evidències d'haver estat consumits), així com també de gos. Del ramat boví, a més de la carn, se n'aprofitava la llet i la seva força de treball; les ovelles, porcs i cabres eren destinades bàsicament al seu consum càrnic (Lull *et alii* 2001: 105).

Es segueix produint ceràmica a mà de manera local mantenint els trets principals de la indústria pròpia, si bé s'experimenten alguns canvis formals deguts entre altres a la imitació de ceràmiques a torn²⁸³, l'arribada de les quals s'intensifica en aquest moment (Lull *et alii* 2001: 105).

Entre el volum de productes importats, es documenten sobretot objectes ceràmics de vaixel·la fina i ceràmica comuna destacant especialment els contenidors amfòrics, que bàsicament transportaven vi (Lull *et alii* 2001: 105; Toniolo i Fayas 2002; Fayas 2010). Val a dir que, com vèiem a l'inici d'aquest apartat, en època

283 Documentades a diferents llocs de les Balears (Rosselló-Bordoy i Plantalamor 1975; Plantalamor i Rita 1986), a Son Fornés "És curiós observar com localment imitaven a mà petits recipients d'origen forà elaborats amb torn, cosa que indica que a Son Fornés se seguia "la moda" utilitzant, per dir-ho així, una tecnologia "passada de moda" (Lull *et alii* 2001: 105).

clàssica es documenten altres mercaderies importades (tal vegada oli, conserves, salses i/o derivats piscícoles o *defrutum*), però respecte els gairebé 5000 litres de vi consumits en aquest moment només, representen poc més del 2%, fent-se palesa la clara superioritat del vi.

En el present treball ens hem ocupat de les habitacions romanes de la 2 a la 11 així com dels edificis S1 i S2, que exposem amb detall a continuació²⁸⁴. Recordem que pel que fa a la vaixella a torn no amfòrica ens basem en la identificació i atribució cronològica derivada de la recent revisió feta per en Jordi Hernández-Gasch.

A diferència del panorama que hem vist pel que fa a l'època posttalaiòtic, el període clàssic presenta una sèrie d'interrogants i qüestions sobretot respecte la seva atribució cronològica. De manera tradicional, les produccions amfòriques emprades de manera individual com a fòssils directors donaven una cronologia que permetia remuntar la fase clàssica al segle III ANE, en concret a partir de la presència de grecoitàlica arcaica. Al llarg de l'apartat 4, hem desenvolupat de manera analítica com les produccions amfòriques no es poden emprar de manera aïllada com a indicadors cronològics sinó que cal valorar-les amb la resta de contenidors amb qui apareixen. En aquest sentit, per tal de presentar la fase clàssica de Son Fornés en primer lloc procedirem a l'anàlisi dels seus contextos i dels materials que presenten, que ens permetran copsar la realitat del poblat en aquesta època, entrant posteriorment a la seva dinàmica de consum de vi.

284 Veure la taula de la figura 5.2. per una informació més específica dels contextos analitzats.

RECINTE	CONTEXT	MATERIALS	CRONOLOGIA
HR2	Tall 8 (estrat II): nivell d'ocupació	PE-15, PE-17 (2), Dr. 1A, Dr. 1B. Campaniana, parets fines, sigil·lada, comuna romana oxidada.	II ANE – mitjans I NE
HR3	Tall 16 (estrat II1 oest) nivell d'enderroc	PE-17, PE-18, PE-24, GI plena, Dr. 1A, Dr. 1C Campaniana (A, Lamb. 31b), comuna ebussitana (Eb. 73), comuna romana oxidada.	Finals II ANE
	Tall 16 (estrat II2 oest): pis d'ocupació	PE-17, PE-24, GI plena, Dr. 1A Campaniana	Mitjans - tercer quart II ANE
	Tall 16 (estrat III): nivellament del pis de l'habitació	GI plena	Primera meitat II ANE
HR4	Tall 16 (estrat IE1 est): enderroc del pis de l'habitació romana	PE-18, Dr. 1B, GI plena, Dr. 1A. Campaniana (A, Lamb. 31b; B, Pasq. 127), comuna ebussitana i romana oxidada, parets fines.	Segona meitat II ANE – inicis I ANE (fins l'entrada a l'era tal vegada)
	Zona A NW (subconjunt I1): nivell d'enderroc	PE-15, PE-17, PE-18, GI plena. Campaniana (A, Lamb. 31B; B, Lamb. 5 i 22; C, Lamb. 6), parets fines (Mayet IIIA), grisa emporitana, comuna romana oxidada, comuna itàlica (Lamb. 6C o Vegas14), comuna ebussitana.	
	Zona A NW (subconjunt I2): pis d'ocupació	PE-18, GI plena, Dr. 1A, Dr. 1B, Mañá C2b. Campaniana (A, Lamb. 31b; B, Pasq. 127), parets fines, ibèrica, grisa emporitana, comuna romana oxidada.	
HR5	Zona A NE (subconjunt I1): enderroc de la casa romana	Dr. 1A Campaniana (B, Lamb. 2 i Pasq. 127), comuna ebussitana (Eb. 73), ceràmica romana oxidada.	Segona meitat del II ANE – primera meitat del I ANE
	Zona A NE (subconjunt I2): pis d'ocupació	PE-18, PE-25, GI plena, GI arcaica, Dr. 1A, Pascual 1 Campaniana (Pasq. 127), comuna ebussitana, grisa emporitana, comuna itàlica i romana provincial	
	Zona sector D7 (subconjunt IIA1):enderroc	Dr. 1A, Lomba do Canho 67. Ceràmica ebussitana. Altres: fragments de ferro.	
	Zona sector D7 (subconjunt IIA2):	PE-18, Dr. 1A	

	enderroc	Comuna ebussitana	
	Zona sector D7 (subconjunt IIIA3): pis d'ocupació	PE-17, PE-18, Dr. 1A Campaniana (A, Lamb. 31b; B, Lamb. 3), itàlica de vora fumada.	
HR6	Tall 7 (estrat I): abandó antic	PE-18, Dr. 1A Tallers occidentals campaniana, parets fines, sigil·lada.	Mitjans II – primera meitat I NE
	Tall 7(estrat II): enderroc i ocupació	PE-18, GI plena, Dr. 1A, LC 67 Campaniana (A, Lamb 31b; B, Pasq. 127; C, Lamb. 19), parets fines (Mayet II.1), comuna ebussitana. Altres: objectes de ferro (ganivets, ciselles, podadores, claus); molí de rotació de pedra.	
HR7	Tall 15 (estrat I sud): enderroc i pis d'ocupació	PE-18, Dr. 1A, Mañá C2b. Campaniana, grisa emporitana.	Finals II – primera meitat I ANE
HR8	Tall 15 (estrat I nord): enderroc i pis d'ocupació	PE-18, PE-24, GI plena, Dr. 1A, Dr. 1B, Dr. 1C, Dr. 1 Citerior. Campaniana (A, Lamb. 5, 27 bc, 31b; B, Lamb. 2 i 5, Morel 2615 i Pasq. 127; C, Lamb. 5), parets fines (Mayet II), grisa emporitana, ibèrica, comuna ebussitana (Eb. 69) i romana oxidada. Altres: objectes de ferro (ganivet, podadora, escarpra).	Finals III ANE (o segona meitat) – finals II ANE/ inicis I ANE
HR9	Tall 19 (subconjunt IIIA1): enderroc	PE-16 Campaniana, parets fines.	Primera fase: Finals III – primera meitat II ANE Segona fase: mitjans II/darrer quart II – primera meitat I ANE
	Tall 19 (subconjunt IIIA2): enderroc	PE-18, GI plena, Dr. 1A Campaniana (A, Lamb. 31b).	
	Tall 19 (subconjunt IIIA3): enderroc	PE-17, PE-18, Dr. 1A , Dr. 1B, Dr. 1C, Dr. 1 citerior. Comuna ebussitana, ibèrica, parets fines.	
	Tall 19 (subconjunt IIIA4): pis d'ocupació	Dr. 1A, GI arcaica, GI plena. Campaniana, comuna ebussitana	
	Zona D, sector D1 (subconjunt IIA2): enderroc	PE-17, Dr. 1A, Mañá C2B. Comuna ebussitana.	
	Zona D, sector D1 (subconjunt IIA3): enderroc	PE-17, PE-24, GI plena, Dr. 1A, Mañá C2A. Comuna ebussitana.	
	Zona D, sector D1 (subconjunt IIIA1): pis	GI plena, Dr. 1A, Dr. 1B.	

	d'ocupació	Campaniana, parets fines, ebussitana (Eb. 30a i 69).	
	Zona D, sector D1 (subconjunt IVA1): enderroc de la primera ocupació	PE-17, PE-18, PE-24, GI arcaica, GI plena, GI recent, Dr. 1A, Dr. 1B, Dr. 1C. Campaniana, parets fines, comuna ebussitana	
	Zona D, sector D1 (subconjunt IVA2): preparació del pis i primera ocupació	Dr. 1A, grecoitàlica plena	
	Zona D, sector D1(subconjunt VA1): primera ocupació	PE-17, PE-18	
HR10	Zona D, sector D2 (subconjunt IIA1): pis superior de l'habitació	PE-17, PE-18, Dr. 1B, Maña C2a Campaniana (B, Lamb. 2), comuna ebussitana (Eb. 21).	Primera fase: finals III – darrer quart II ANE
	Zona D, sector D2 (subconjunt IIA2): acumulació de tapial sobre terra batuda	PE-18, GI plena, Dr. 1A. Campaniana , parets fines, ebussitana.	Segona fase: finals II – mitjans I ANE
	Zona D, sector D2 (subconjunt IIIA2): pis inferior de l'habitació	PE-17, Dr. 1A. Campaniana (A, Lamb. 28ab; B, Pasq. 127), ebussitana, grisa emporitana, campaniana pseudo-ebussitana (Lamb. 3 i Pasq. 127).	
HR11	Zona E (subconjunt IIA1): pis de la planta superior de l'habitació	PE-16, PE-17, PE-18, GI plena, GI recent, Dr. 1A, Dr. 1C, Mañá C2a Tallers occidentals, campaniana (A, Lamb. 31b, Morel 68), pseudo-campaniana (Lamb. 25/27 i F2766), comuna ebussitana (Eb. 73 i 13).	II – primera meitat de l'I ANE
	Zona E (subconjunt IIA2): pis cambra de la cantonada SW	Dr. 1A	
	Zona E (subconjunt IIIA1): enderroc de la planta baixa	PE-15, PE-17, PE-18, GI plena, Dr. 1A, Dr. 1B Campaniana, ebussitana (Eb 23 o 30), pseudo-campaniana ebussitana.	
	Zona E (subconjunt IIIA2): pis d'ocupació de la planta baixa	PE-17, Dr. 1A Tallers occidentals, pseudo-campaniana ebussitana (Lamboglia 31b, F2766).	
S1	Sector D6 (estrat IIB1/a): pis de la tercera i darrera ocupació de l'edifici	PE-17, PE-18, PE-25, GI plena, Dr. 1B, Dr. 1C, Mañá C2a. Campaniana, comuna ebussitana, grisa emporitana.	IIA1: I ANE/I NE (moment d'abandó de l'edifici)

	Sector D6 (subconjunt IIB1/b): acondicionament pis; pis de la tercera ocupació.	Dr. 1A, Dr. 1C, LC 67 Sigil·lata, ibèrica, comuna romana	IIB1/a: II – I ANE; l'edifici està en ús fins ben entrat el segle I ANE
	Sector D6 (subconjunt IIIA1): primera ocupació de l'edifici; amortització de la segona ocupació.	PE-18, LC 67. Campaniana A (Lamboglia 31b) i B (Pasquinucci 127/F3121-3122), comuna ebussitana, ibèrica, sigil·lada.	IIB1/b: II – I ANE
S2	Sector D8 (subconjunt 1A4): enderroc sobre el pis de la segona ocupació	PE-17. Comuna ebussitana.	II – I ANE
	Sector D8 (subconjunt 1A5): pis de la segona ocupació	Grecoitàlica plena. Comuna ebussitana.	II – I ANE
	Sector D8 (subconjunt 2A1): amortització de la primera ocupació	PE-14, PE-15 ebussitana i campaniana A	III – II ANE

Figura 5.11. Material ceràmic d'importació dels contextos d'habitació clàssics de Son Fornés.

5.2.1. Habitació romana 2 (HR2)

S'intervé en la campanya de l'any 1977 durant l'excavació del tall 8; aparegué, adossada al talaiot 1, conferint un espai de planta més o menys trapezoïdal, sense compartimentacions internes, amb una àrea hàbil de 16,7 m². Al seu interior compta amb una columna central i un enllosat, que es troba situat entre els murs d'una casa talaiòtica prèvia a la qual s'adossa (l'habitació talaiòtica 1); és veïna de l'habitació romana 3 (HR3).

Sota un nivell superficial i un altre d'abandó i arrossegament de materials, com a conseqüència del desús de l'habitació, es documentà el que es podria identificar com el pis d'ocupació a l'estrat II del tall 8 (Diez *et alii* 1980: 337 – 342).

Entre el material datant d'aquesta habitació destaquen una copa de Campaniana A de vernís negre color sípia, amb evidències d'una cocció deficient, que es podria situar entre el 100 – 50/40 ANE²⁸⁵, així com la presència de dues monedes, identificades com un as republicà i un altre de Claudi (Lull *et alii* 2001: 109). Per tant, la cronologia de l'HR2 es situaria entre finals del II ANE o més aviat inicis del segle I ANE, fins mitjans del segle I NE.

D'altra banda, l'anàlisi del material amfòric proporcionà un total de 5 individus, tres dels quals de fàbrica ebussitana (dues PE-17/T-8.1.3.2. i una PE-15/T-8.1.2.1), i dos itàlics (una Dressel 1A i una altra 1B) (veure làmina 10.4.5.). Tot i que de manera estricta ens situaria en la fase IV (c. 225/200 – 150 ANE), creiem que l'exemplar de PE-15/T-8.1.3.2. no té prou entitat per sí mateix com per pujar la cronologia del consum de vi fins a moments previs fins hi tot a l'ocupació de l'HR2, que tampoc coincideixen amb les evidències de vaixel·la a torn ni les monedes documentades. Per això, creiem que és més adient ubicar-nos en la fase VI (c. 125 – 50 ANE), a partir de l'associació entre PE-17/T-8.1.3.2., Dressel 1A i 1B, considerant la PE-15/T-8.1.2.1. una resta residual.

Valorant la dinàmica cronològica de l'HR2 amb la de consum de vi, veiem com són pràcticament coincidents; així, durant els 60 o 50 anys d'activitat de l'estructura es registren un total de 122 litres de vi en total, la procedència majoritària del qual seria ebussitana amb un 58% davant un 42% itàlic. Distribuïnt el volum de

285 SF-C8-II-323.

producte al llarg de la trajectòria de l'HR2, a l'any suposarien un total de 2 a 2,4 litres (entre 0,5 i 0,6 cl diaris), que en termes d'adquisició de contenidors ens indicaria la recepció d'una àmfora cada 12 o 10 anys, de manera estimada.

5.2.2. Habitació romana 3 (HR3)

Durant la quarta campanya de l'any 1978, es localitza aquesta habitació al sector oest del tall 16 (Diez *et alii* 1980: 353 – 358). L'HR3 es troba adossada al talaiot T1, i s'annexa a altres habitacions romanes (en concret a l'HR2, l'HR4 i l'HR6). Com l'HR2 tampoc presenta divisions internes, sent el seu espai hàbil força reduït (inferior a 10 m²). L'escassetat i natura dels materials fa que es desestimi el seu ús com un espai domèstic²⁸⁶.

Sota un nivell superficial i de l'estrat I (d'abandó i acumulació de materials arrossegats) es documentà l'estrat II, que es dividí en II1 i II2 respectivament; el II1 constituïa l'enderroc de l'habitació, mentre que el II2 es correspondria amb el nivell de freqüentació de l'estructura.

En l'enderroc de l'habitació damunt els pis, a nivell cronològic trobem dos exemplars de ceràmica campaniana; en concret, una Lamboglia 31b de producció mitja de la classe A²⁸⁷ datat entre el 180-100 ANE, i una altre fragment del cercle de la B²⁸⁸, que es pot situar en el 130/120-90/80 ANE; ens donarien

El pis d'ocupació presenta una ceràmica campaniana A que per la qualitat del vernís indicaria una producció d'entre el 180 – 100 ANE²⁸⁹, és a dir, la mateixa datació que la que tenim documentada a l'enderroc. Per tant, hi hauria molt poc temps entre l'ús de l'habitació i la seva amortització, tenint una dinàmica d'ocupació més aviat curta. En la preparació del pis (estrat III) es documenten diversos fragments informes d'àmfora ebussitana i només un individu grecoitàlic;

286“De la carencia de materiales podemos deducir que la estancia excavada tenía una función no relacionada con los restos materiales típicos de una vivienda: cerámica y restos de fauna. Por ello debemos situarla fuera del ámbito doméstico y, si es de producción, evidentemente hay que descartar la manufactura. Quizás se trate de un recinto para almacenaje o para los animales.” (Diez *et alii* 1980: 358).

287 SF-C16-II1/W-40.

288 SF-C16-II1/W-41.

289 SF-C16-II2/W-32.

aquest material ja estaria amortitzat en el moment d'ús de l'habitació, sent, per tant, unes restes post quem per l'ocupació de l'HR3. Malauradament, aquesta producció amfòrica per si sola no és un indicador cronològic fiable ni precís. En definitiva, tindríem una forquilla compresa entre el primer quart del segle II ANE com a moment d'inici de l'activitat de l'HR3, arribant fins finals del II ANE o el primer quart del segle I ANE.

Atenent al material amfòric (veure làmines de la 10.4.6a a la 10.4.6c), observem com el gruix es documenta a l'enderroc sobre el pis; entre les produccions ebussitanes tenim una PE-17/T-8.1.3.2. i dues PE-18/T-8.1.3.3. (binomi que ens situa en la fase VI, c. 125 – 50 ANE), així com la imitació ebussitana de l'àmfora grecoitàlica (una PE-24); els contenidors itàlics són els més abundants, en especial la republicana Dressel 1A (de la qual tenim fins a quatre individus), tenint també dues grecoitàliques de la variant plena i una Dressel 1C²⁹⁰.

Al pis d'ocupació el volum de material era menor, tenint només una PE-17/T-8.1.3.2. i una PE-24 entre les àmfors eivissenques, i una grecoitàlica plena i una Dressel 1A entre les itàliques²⁹¹. La seva valoració conjunta respon a la fase V (c. 160/150 – 100 ANE).

Contraposant la cronologia de l'habitació amb la del consum de vi, veiem com si bé l'HR3 ja funcionaria al primer quart del segle II ANE, aquest s'introdueix com a moment més antic aproximadament a mitjans del segle II ANE, quan el recinte ja estaria en funcionament. El moment més intens es donaria a partir del darrer quart del II ANE, fins l'abandó de l'HR3 a finals de segle o inicis de l'I ANE. Per tant, es consumeix vi en pràcticament tota l'activitat de l'habitació, (després d'un lapse sense, en els primers 15 i/o 20 anys de la seva trajectòria), sent la temporalitat de consum aproximada d'entre 80 anys (prenent els ancoratges màxims) i 50 anys (considerant els mínims).

Dels quasi 350 litres de vi consumits en aquesta franja a l'HR3 gairebé el 70% és de

290 A més a més, es documentaren tres vores d'àmfora grecoitàlica que no han pogut ser identificades tipològicament degut a no haver-se trobat actualment i constar només a l'inventari, sense poder fer cap revisió al respecte (SF-C16-II1/W-60, SF-C16-II1/W-61 i SF-C16-II1/W-62), pel que no s'han inclòs en els presents càlculs.

291 Es documentà també un fragment de nansa d'una àmfora que podria correspondre's amb l'àrea del cercle de l'Estret de Gibraltar i la zona productora del sud-est peninsular (SF-C16-II2/W-27); no obstant, no es pot identificar tipològicament amb fiabilitat i no l'hem inclòs en aquests càlculs.

procedència itàlica. Si els repartim entre el temps de consum, veiem com suposarien entre 7 i 4,4 litres a l'any o entre 1,2 i 2 centilitres diaris. Suposant una arribada individual dels contenidors en el temps, tindríem una recepció d'una àmfora cada 5 o 3 anys aproximadament.

5.2.3. Habitació romana 4 (HR4)

La primera intervenció d'aquest espai tingué lloc l'any 1978, durant la quarta campanya en l'excavació del tall 16 a l'estrat Ia (Diez et alii 1980: 353 – 356). S'amplià la seva delimitació en la cinquena campanya en els treballs realitzats al nord-oest de la zona A. Configura una forma força irregular; de fet, més que una habitació amb els seus propis murs, més aviat seria l'espai obert o carrer comprès entre les veïnes HR2, HR3 i HR5, comptant amb una mena de passadís d'accés; així ho ha confirmat la recent intervenció de l'any 2011, que completà les excavacions realitzades a la zona A en aquest sector nord-occidental (Lull *et alii* 2012).

L'estratigrafia de l'habitació analitzada compta amb un nivell d'enderroc sobre el pis (tant l'estrat I del tall 16, com el nivell I1 del nord-oest de la zona A), i la pròpia ocupació (estrat I2 del nord-oest de la zona A) que recolzava directament sobre la roca mare.

Entre el material datant de l'enderroc de l'HR4 es troben sobretot produccions campanianes; de la variant A destaquen la Lamboglia 27Bc i 31b²⁹², mentre que de la B tenim la Lamboglia 5 i 2, així com la Pasquinucci 127²⁹³, i un exemplar de campaniana C de la forma Lamboglia 6²⁹⁴. A més a més, s'hi trobà associada ceràmica de parets fines, en concret el bol Mayet III.A²⁹⁵.

Al pis de l'habitació aparegueren produccions de campaniana similars a les de l'enderroc, com un exemplar de campaniana A de la forma Lamboglia 31b²⁹⁶, un del cercle de la B de Pasquinucci 127²⁹⁷, així com diversos fragments de produccions de parets fines. Amb tot, es pot dir que l'amortització del recinte

292 SF-C16-Ia/E-82 i SF-ZA/NW-I1-83 respectivament.

293 SF-ZA/NW-I1-82; SF-ZA/NW-I1-83 i SF-C16-Ia/E-81 respectivament.

294 SF-ZA/NW-I1-85.

295 SF-ZA/NW-I1-130.

296 SF-ZA/NW-I2-144.

297 SF-ZA/NW-I2-300.

hauria estat més aviat curta, compresa entre el segle II ANE (probablement a mitjans)²⁹⁸ fins finals de l'I ANE i/o el canvi d'era, com indiquen les produccions de parets fines.

Entre el material amfòric (veure làmina 10.4.7a, b i c), a l'enderroc destaca el predomini d'àmfores PE-18/T-8.1.3.3. (8 individus), en especial a l'estrat I de la zona A (nord-oest), on s'hi documentaren fins a 7 exemplars d'aquest tipus. Entre altres produccions eivissenques aparegué un exemplar més antic de PE-15/T-8.1.2.1., així com també una PE-17/T-8.1.3.2. Les àmfores itàliques hi estan representades per 2 individus de grecoitàlica plena, una de Dressel 1A i un altre de la variant 1B.

Valorant el material de manera conjunta, l'enderroc sobre pis es situa en les fases VI (c. 125 – 50 ANE) (ZA/NW estrat I1) i VII (c. 50 – 25/0 ANE) (tall 16 estrat I). Al pis d'ocupació les àmfores itàliques són les més abundants, tenint contenidors de grecoitàlica plena, Dressel 1A i 1B (un de cada tipus); entre les produccions eivissenques només s'hi documenta una PE-18/T-8.1.3.3. (cosa que ens situa novament en la fase VII). Destaca la presència d'un recipient púnic de l'àrea de l'Estret de Gibraltar consistent en una Mañá C2b/T-7.3.3.3., considerada més aviat una àmfora salsera que no pas vinària.

Si tenim en compte que hem situat l'inici de l'activitat de l'HR4 a mitjans segle II ANE, podem ubicar al darrer quart d'aquest segle l'inici del consum de vi en aquest espai, que arribaria fins l'amortització de l'habitació a finals del segle I ANE o el canvi d'era. Per tant, en els aproximadament 125 anys que es registra consum de vi en aquest espai obert del poblat, es recullen uns 364 litres que suposen un total de 18 àmfores, tenint a més a més un exemplar no vinari púnic provinent de l'àrea de l'Estret de Gibraltar. Repartint el volum total de litres en 125 anys de consum, ens surten 3 litres a l'any (0,8 cl diaris), amb una incorporació estimada d'una àmfora cada 7 anys.

298 Tot i que tenim un exemplar de Lamboglia 27Bc (SF-C16-Ia/E-82) que presenta una franja cronològica molt ample (c. 300 – 25 ANE), la majoria de materials situen l'inici de la seva producció a mitjans del segle II ANE.

5.2.4. Habitació romana 5 (HR5)

Part de les seves retes es localitzaren l'any 1978 al tall 16 sud (Díez *et alii* 1980: 372) a la zona A sector nord-est (Lull *et alii* 2001). Degut a què la seva excavació també es completà l'any 2011 (Lull *et alii* 2012), part del seu material encara està en procés d'estudi, si bé hem inclòs com a mínim una primera aproximació que ens dóna una idea de la seva dinàmica de funcionament.

Aquesta habitació tancaria l'espai de l'HR4 pel sud mentre que limita per l'est amb el carrer també excavat durant la 14ª campanya, i a la zona D-C on s'hi troba la cisterna D13 (de la qual hem parlat a l'apartat 5.1.1.2.2.).

Al seu interior s'hi documentà, un fogar circular format sobre una capa d'argiles sense complement de ceràmica o pedres, associat a un cendrer; a l'est del fogar aparegué una llosa de treball, documentant-se també la base i els tambors d'una columna.

A l'enderroc de l'habitació damunt el pis²⁹⁹ destaquen les produccions del cercle de la B, en concret una copa de Lamboglia 2 (125 - 25) i una Pasquinucci 127 (130/120 - 90/80 ANE)³⁰⁰; a més, aparegué una producció de campaniana B de calena mitja (Lamboglia 3) (125 - 75 ANE). De fet, aquesta darrera enganxava amb un altre fragment trobat al pis³⁰¹ (al sector D7, subconjunt IIA3); a banda d'aquesta, aparegueren fragments de campaniana de la classe A (que pel vernís es situaria entre el 180 - 100 ANE) podent-se identificar una Lamboglia 31b (100 - 75 ANE), així com una Pasquinucci 127 de campaniana B³⁰². El fet de trobar pràcticament els mateixos materials en l'enderroc que en el pis subratlla la ràpida amortització de l'estructura; aquesta hauria estat activa des d'un moment posterior a la conquesta de Cecili Metel (123 ANE), i tindria una ocupació molt curta, arribant només, fins la primerameitat del segle I ANE.

Pel que fa al material amfòric (veure làmines 10.4.8a i 8b) a l'enderroc de l'habitació s'hi trobaren produccions itàliques (que es redueixen a 4 individus del tipus republicà Dressel 1A de manera exclusiva) i púnico-ebussitanes (en concret

299Es correspon a l'estrat I1 de la ZA/NE, i als 2A1 i 2A2 de la zona D7.

300 SF-ZA/NE-I1-64 i SF-ZA/NE-I1-63 i respectivament.

301Es correspon a l'estrat I2 de la ZA/NE, i al 2A3 de la zona D7.

302 SF-D7-2A3-48 i SF-ZA/NE-I1-116 respectivament.

una PE-18/T-8.1.3.3.). A més a més, es documentà una boca completa de Lomba do Canho 67, que es tractaria d'un contenidor multifuncional i polivalent, que tant podria haver transportat oli, conserves o *defrutum* entre d'altres (Molina 2004: 638). Amb tot, valorant conjuntament el material, ens situa de manera bastant clara dins la fase VII (c. 50 – 25/0 ANE).

Al pis d'ocupació el ventall de tipus amfòrics era més divers. Entre les produccions eivissenques destaca sobretot la PE-18/T-8.1.3.3. (amb un total de tres exemplars), tenint també PE-17/T-8.1.3.2. i PE-25. Entre les itàliques, apareixen grecoitàliques arcaïques i plenes (un exemplar de cada), a més de Dressel 1A (3 individus). També s'hi troben testimonis de vi provincial provincial de la Tarraconense, en concret una Pascual 1. La valoració de materials ens situa entre les fases VI (c. 125 – 50 ANE) (al nivell 2A3 de la zona D) i la VII (c. 50 – 25/0 ANE) (ZA/NE estrat I2).

Contraposant les cronologies de funcionament de l'habitació amb la de consum de vi, veiem com són pràcticament coincidents; així, podríem dir que es registra aquest producte ja en l'inici de la trajectòria de l'HR5 fins el seu abandó (en una forquilla aproximada de 75 anys); a banda destaca la presència d'altres productes no vinaris, si bé en unes proporcions molt baixes respecte el vi.

El 65% del vi consumit en aquesta habitació és de producció itàlica, sent la presència de l'ebussità inferior a la meitat d'aquest (28%); com hem dit, es documenta la presència de vi romà provincial, si bé en proporcions molt baixes.

Repartint els 360 litres de vi en total registrat en els aproximadament 75 anys de trajectòria de l'habitació, tenim un consum anual estimat de quasi 5 litres (1,3 cl diaris), amb una adquisició teòrica d'una àmfora cada 5 anys més i menys.

5.2.5. Habitació romana 6 (HR6)

S'excava en la intervenció del tall 7 a la quarta campanya de 1978 (Díez et alii 1980: 360 – 361). Aquesta habitació aprofità les estructures d'un recinte talaiòtic anterior (en concret l'HT2) . Al seu interior es trobaren diverses estructures, com una banquetta (de fàbrica talaiòtica que es recicla posteriorment), un gran morter de pedra encasquetat a la paret, així com enllosat, restes d'un contenidor d'argila o

“dolium” semi-enterrat i la base d'una columna; l'espai intern estaria subdividit, tal i com indica la presència d'envans; es considera que funcionaria com un espai de producció³⁰³.

Es diferencià, sota un nivell superficial, un estrat corresponent a l'enderroc antic de l'habitació, per sota del qual hi havia el pis (estrats I i II). Com a dada cronològica significativa destaca la presència al pis d'ocupació de ceràmica campaniana A de producció mitjana (Lamboglia 31b, 175 – 25 ANE)³⁰⁴, del cercla de la B (Pasquinucci 127, 150 – 25 ANE)³⁰⁵ i C (Lamboglia 19, 150 – 50 ANE)³⁰⁶, així com un bol de parets fines Mayet II.1 (150 – 20 ANE)³⁰⁷. Així, l'ocupació de l'HR6 es podria situar entre mitjans del segle II ANE i el darrer quart del segle I ANE.

El material amfòric (làmina 10.4.9.) presenta sobretot produccions itàliques entre les quals destaquen la Dressel 1A (2 exemplar), si bé també tenim una grecoitàlica plena. Les ebussitanes només es representen per dos individus de PE-18/T-8.1.3.3.. Testimoni d'altres productes més enllà del vi, aparegué un contenidor de Lomba do Canho 67. El 73% del vi consumit en aquesta habitació és de procedència itàlica, amb només un 27% ebussità.

L'anàlisi de l'associació dels tipus amfòrics ens ubica en la fase VII (c. 50 – 25/0 ANE), com a cronologia del consum de vi de l'HR6. Si ens fixem en l'inici de l'activitat de l'habitació, veiem com la introducció del vi és d'un moment final de la seva trajectòria, entre mitjans i les darreries del segle I ANE. Per tant, en lapse que comprèn gairebé 75 anys, aquest recinte no registra consum de vi, concentrant-se aquest en una conjuntura propera al seu abandó.

Així, el temps de consum de vi es reduiria a 25 anys de manera aproximada, calculant la seva introducció a mitjans segle I ANE fins l'amortització de l'HR6 al darrer quart del segle I ANE. En aquest temps, es recollirien uns 106 litres, que repartits anualment suposen 4,24 litres (1,2 cl diaris); amb un total de 5 individus, l'estimació de la seqüència d'adquisició seria d'una àmfora cada 5 anys.

303 “La función de esta habitación viene precisada por la aparición de un dolium parcialmente enterrado en el piso, un molino completo de triturar grano y fragmentos de útiles de hierro sin determinar.” (Díez et alii 1980: 361).

304 SF-C7-I-226.

305 SF-C7-I-124 i 212.

306 SF-C7-I-64.

307 SF-C7-I-64.

5.2.6. Habitació romana 7 (HR7)

Sortí a la llum en la campanya de l'any 1978, durant l'excavació de tall 15, al tall sud. Aquesta habitació es troba molt malmesa i fragmentada, adossada a la cara interna de la murada talaiòtica (Diez *et alii* 1980: 367 – 368). Es completà la seva documentació en la intervenció a la zona A l'any 1979.

S'identificaren pocs indicadors cronològics precisos més enllà d'una base de ceràmica grisa de la costa catalana³⁰⁸ que obre una forquilla d'entre el segle II i l'I ANE.

Dintre de les produccions amfòriques (làmina 10.4.10a), destaquen les PE-18/T-8.1.3.3. eivissenques (dos exemplars) i una Dressel 1A entre les àmfores itàliques; també tenim un contenidor no vinari de Mañá C2b/T-7.4.3.3., que probablement hauria transportat mercaderies relacionades amb la indústria piscícola i de salaons. Per tant, ens trobem davant uns índex de consum molt baixos. La valoració conjunta d'aquestes produccions ens ubica en la fase VII (c. 50 – 25/0 ANE).

Valorant la seva dinàmica d'ocupació amb la dinàmica de consum de vi, novament (com en l'HR6), veiem que es centraria en el darrer moment de l'habitació, mancant-nos en la primera etapa de la seva trajectòria.

Per tant, si bé no podem estimar de manera exacta la fi de l'activitat de l'HR7, si la situem *grosso modo* a finals del segle I ANE, podem afirmar que el consum de vi es concentraria en els darrers 50 anys aproximadament de la seva trajectòria.

Es registren només 55 litres en total, que repartits de manera anual dins la dinàmica de consum de vi de l'HR7 donen una xifra de poc més d'un litre (0,3 cl diaris); segons això, el càlcul estimat d'adquisició dels contenidors seria d'una àmfora cada 17 anys gairebé.

5.2.7. Habitació romana 8 (HR8)

Com l'HR7, es trobà durant l'excavació del tall 15, al sector nord del mateix. S'emplaça al sud-oest de l'HR4 i l'HR5, aprofitant part dels murs construccions anteriors (en concret de l'habitació talaiòtica 3, HT3) (Diez *et alii* 1980: 363 – 366).

308 SF-C15-IS-95.

En la cinquena campanya l'excavació de la zona A, que cobria el tall 15 per l'est, tragué a la llum una gran àrea d'abocador que comentem a part en el punt 5.2.2.3. Sota el nivell superficial, es documentà un pis (tall 15 nord estrat I) que descansava sobre la roca mare, que s'interpretà com el nivell d'enderroc i freqüentació de l'estructura.

Destaca la presència relativament abundant i diversa de referents cronològics, indicats bàsicament per vaixel·la fina. Entre aquesta, trobem ceràmica campaniana A (Lamboglia 5, 27 i 31b)³⁰⁹ d'entre el 180 – 100 ANE, del cercle de la B (Lamboglia 2 i 5, Morel 2615 i Pasquinucci 127)³¹⁰, del darrer quart del II i inicis de l'I ANE, així com un exemplar de campaniana C (Lamboglia 5)³¹¹. A més a més, aparegué ceràmica de parets fines identificable amb el cubilet Mayet II³¹². L'ocupació de l'HR8 es situaria entre el segle II ANE i I ANE, sent difícil de precisar si es podria remuntar a moments lleugerament més antics i més recents.

Es documenten un total de 14 contenidors amfòrics (veure la làmines de la 10.4.10a a la 10.4.10b), la majoria dels quals són de producció itàlica; entre aquests destaquen les grecoitàliques plenes (fins a 4 individus), i les variants 1A, 1B i 1C de Dressel (dos contenidors per cadascuna d'elles). Les àmfores ebussitanes només recullen dos contenidors PE-18/T-8.1.3.3. d'entre els de la sèrie 1, tenint també una imitació eivissenca de la producció grecoitàlica (és a dir, una PE-24). A més a més, aparegué una producció provincial de Dressel 1, procedent de l'àrea de la *Citerior* o la *Tarraconense*.

La valoració dels materials amfòrics associats, dóna un panorama clar de la fase VII (c. 50 – 25/0 ANE). Per tant, tal i com hem vist que succeeix pel que fa a l'HR7, durant el primer moment de l'activitat de l'HR8 emmarcat en el segle II ANE i la primera meitat de l'I ANE no es registra consum de vi, sinó que aquest es concentra en el darrer moment del recinte, des de mitjans del segle I ANE fins l'abandó de l'habitació.

El 76% del vi consumit en aquesta habitació és de procedència itàlica, davant un

309 SG-C15-I/N-95, SG-C15-I/N-217 i SG-C15-I/N-218.

310 Lamboglia 2 (SG-C15-I/N-679), Lamboglia 5 (SG-C15-I/N-97 i SG-C15-I/N-220); Morel 2615 (SG-C15-I/N-687) i Pasquinucci 127 (SG-C15-I/N-680, SG-C15-I/N-685, SG-C15-I/N-731 i SG-C15-I/N-732).

311 SG-C15-I/N-682.

312 SG-C15-I/N-101.

16% ebussità i un escàs 8% de vi provincial vinculat amb l'àrea catalana. De manera estimada, registra quasi set litres anuals (2 cl diaris).

5.2.8. Habitació romana 9 (HR9)

S'intervingué l'any 1999 durant la vuitena campanya d'excavació, quan s'obrí la zona D (Lull *et alii* 2001). Val a dir que en la mateixa intervenció es realitzà un sondeig (anomenat tall 19) que suposà que posteriorment s'obrís l'excavació en extensió del recinte de l'HR9 (zona D1).

Aquesta estructura es construí aprofitant part de la murada talaiòtica que s'adossa del talaiot 2 en direcció nord-est - sud-oest, i que constituïa en època talaiòtica l'entrada principal al poblat. L'habitació experimentà dues fases d'ocupació, en les quals patí algunes remodelacions. La primera ocupació³¹³ de l'habitació presentava un fogar, un enllosat, una basa de columna central per aguantar el sostre i una porta d'accés al seu interior. Després de la reforma de l'edifici, es donà una segona ocupació³¹⁴, en la qual només hi figura un contrafort situat a la cantonada nord del recinte, remodelant-se la porta amb el tapiat d'un dels dos vans del seu brancal.

Durant l'excavació s'observà una concentració inusual de fragments ceràmics que formaven una mena de conus de dejecció que traspassava els nivells de l'estratigrafia original, des del conjunt II fins al IV, que s'interpretà com un possible abocador posterior a l'ocupació inicial del recinte. Com hem fet amb els altres femers d'època clàssica del poblat, el comentarem amb més detall al punt 5.2.2.3.

En un inici s'ubicà la primera fase d'ocupació de l'HR9 en el segle III ANE degut a la presència de contenidors grecoitàlics arcaics; no obstant, la nostra revisió de materials, que porta a descartar les produccions amfòriques com a fòssils directors individuals, ens situaria en moments més recents, com així ho indiquen també les produccions de vaixel·la fina. En aquest sentit, en el dipòsit de l'abocador (i que comentem a part) aparegué una Lamboglia 5³¹⁵ (150 - 25 ANE) de campaniana B, que ens donaria un terme *ante quem*; d'altra banda, en el pis d'ocupació es

313 Documentada als subconjunts IIA3 nord i IIIA1 sud de la zona D, i el IIIA2 del tall 19.

314 Documentada als subconjunts IVA1 nord i la VA1 sud, així com el nivell IIIA4 del tall 19.

315 SF-ZD1-T-256.

documentà un exemplar de parets fines Mayet III.B.1.³¹⁶ (30 – 1 ANE).

En la darrera ocupació es produeix la reforma de l'edifici, en la qual s'amortitzen la majoria d'estructures actives en el moment anterior; junt amb el fet que la columna estigués condemnada en aquesta segona etapa (junt amb el fogar i l'enllosat), posen de manifest el canvi de la fesomia del recinte. Si bé és difícil de precisar l'abandó definitiu del recinte, aquest es donaria més aviat durant la primera meitat del segle I ANE, segons un fragment de campaniana A, situat entre 220 – 100 ANE degut al vernís³¹⁷, i un altre de Lamboglia 31b³¹⁸ (175 – 25 ANE) així restes de dues gerres de ceràmica ebussitana dels tipus Eb.30³¹⁹ (300 – 100 ANE) i Eb.69³²⁰ (325 ANE – 25 NE) de cronologia molt ample.

Ara per ara, resulta molt difícil estimar el moment de la reforma de l'HR9 així com definir amb detall la franja d'ocupació del recinte, més enllà d'ubicar-la entre els segles II i I ANE, *grosso modo*. Les coincidències però entre el material de la primera ocupació amb el de la segona, així com fins hi tot amb els enderrocs acumulats sobre ambdós pisos, fan pensar en una trajectòria més aviat curta, amb poca distància temporal entre sí³²¹.

Atenent al material amfòric, el de la primera ocupació recull quasi el 50% del total registrat a l'HR9 (veure làmines 10.4.11a a la 10.4.11o). La seva procedència és majoritàriament itàlica, trobant sobretot contenidors grecoitàlics plens (10 individus) (i també tres arcaics) i Dressel 1A (quatre en total), així com també un exemplar de la variant 1C. Entre les àmfores eivissenques, tenim un contenidor de PE-17/T-8.1.3.2. i un altre de PE-18/T-8.1.3.3.. L'enderroc acumulat sobre el primer pis, ofereix un ventall de contenidors molt similar, si bé hi manquen les grecoitàliques; la Dressel 1A és el tipus més destacat (quatre contenidors), tenint, a més d'exemplars de les variants 1B i 1C, una producció provincial de Dressel 1 (probablement de la zona catalana); entre les àmfores ebussitanes només tenim una PE-17/T-8.1.3.2. i una PE-18/T-8.1.3.3.. Si comptabilitzem el nombre total de

316SF-ZD1-T-211, tria 102.

317SF-ZD1-T-254.

318SF-C19-T-37.

319SF-ZD1-T-50.

320SF-ZD1-T-215.

321 L'enderroc acumulat sobre el pis de la primera ocupació s'identifica amb l'estrat IIIA3 del tall 19, mentre que el de la segona és el documentat al subconjunt IIA2 del sector D1.

contenidors documentats al primer moment de l'HR9 (una xifra de 29), resulta lògic pensar que la seva acumulació inhabilitaria gran part de l'espai intern de l'habitació, en la qual recordem que en aquest moment també hi funcionarien un fogar i un enllosat, a més de la columna central (i hi haurien altres restes materials, de ceràmica a mà, fauna, etc., que aquí no hem inclòs).

Les restes amfòriques de la segona ocupació són menys abundants, si bé segueix destacant el vi de procedència itàlica; aquest està representant sobretot per exemplars de Dressel 1A (quatre contenidors) tenint també dues grecoitàliques plenes i una Dressel 1B. El repertori tipològic de les àmfores d'*Ebusus* representa a més d'una PE-17/T-8.1.3.2. i una PE-18/T-8.1.3.3., un individu de PE-24. Com a novetat, destaca un contenidor púnic centre-mediterrani (una Mañá C2a/T-7.4.2.1.). Finalment, l'enderroc sobre la segona ocupació recull unes proporcions força més baixes de vi, amb només una PE-17/T-8.1.3.2 i dos exemplars de Dressel 1A.

La valoració de la dinàmica de consum de vi de l'HR9 presenta un solapament cronològic que dificulta la separació de les dues ocupacions. Per això, més que valorar-los per separat, considerarem de manera conjunta els materials que presenten entre tots els qui inclouen el primer pis d'ocupació així com els del segon. Val a dir que en ambdós hi tenim representada la fase VI (c. 125 – 50 ANE), sent la diferència més notable la reducció de contenidors grecoitàlics que s'observa entre el primer i el segon moment de l'edifici, que tal vegada ens parlaria d'un moment lleugerament anterior, la dimensió del qual no podem determinar. Per tant, tenim una dinàmica de consum compresa en uns 75 anys que presentaria pràcticament les mateixes característiques en les dues ocupacions de l'habitació. Si bé no les podem diferenciar de manera precisa, establirem a nivell teòric la meitat de la temporalitat de consum per cada ocupació, és a dir 37,5 anys en cadascuna d'elles. Segons això, el primer moment registra un total de 327 litres que anualment suposen un total de 9 (al dia), amb una cadència d'adquisició d'una àmfora cada any; en canvi, durant la segona ocupació la xifra s'eleva fins a 10 vegades més pel que fa al volum de litres anual (19 litres a l'any, i 5 centilitres diaris), rebent un contenidor cada anys.

5.2.9. Habitació romana 10 (HR10)

L'HR10 s'intervingué durant la vuitena campanya d'excavació; es tracta d'un edifici trapezoïdal adossat a l'HR9. Com en aquesta darrera, també es diferenciaren dos moments d'ocupació. El més antic (el subconjunt IIIA2 del sector D2) configurava únic espai sense compartimentacions internes amb una basa central de columna amb dos tambors, un enllosat i un cendrer al damunt, així com un fogar, una de les capes refractàries del qual estava formada per fragments d'àmfora ebussitana; al costat hi aparegué un recipient d'argila falcat amb pedres. Aquestes estructures s'haurien condemnat durant la segona ocupació (subconjunt IIA2 del sector D2), incloent la columna; el sistema d'accés també es remodela, entrant-se pel nord a través de l'HR15 (D4).

Hi hauria un nivell associat tal vegada a l'ocupació anterior sobre l'incendi i amortització de la qual es construí l'HR10 (el IVA2) que no hem inclòs en aquest anàlisi ja que faria referència a un moment previ del qui tenim poca informació.

Entre el material datant de la primera ocupació, es recuperaren exemplars de Lamboglia 22 o 28ab³²² (125 – 25 ANE) de campaniana A, i de Pasquinucci 127³²³ (150 – 25 ANE) de campaniana B. A més a més, es documentà un bol ebussità (250 – 100 ANE)³²⁴, així com exemplars d'imitacions ebussitanes del cercle de la B (Lamboglia 3, 150 – 25 ANE) i novament de Pasquinucci 127³²⁵; si bé la seva cronologia exacta és difícil de precisar, com a mínim es pot afirmar que es comencen a fabricar després de les produccions itàliques a les quals imiten.

A la segona ocupació es documentaren un individu de campaniana del cercle de la B de Lamboglia 2³²⁶ (125 – 25 ANE), i la base d'una gerra Eb. 21 ebussitana³²⁷ (300 – 200 ANE), a més d'altres fragments de campaniana, de ceràmica romana oxidada i de parets fines.

La valoració dels materials de la primera ocupació indicarien un interval entre el segle II ANE i el darrer quart o finals del segle I ANE, sent difícil de precisar el

322 SF-ZD2-T-55.

323 SF-ZD2-T-36 i 44; consisteixen en dues nanses, pel que es comptabilitzen com un individu.

324 SF-ZD2-T-48.

325 SF-ZD2-T-21 i 22 respectivament.

326 SF-ZD2-T-21.

327 SF-ZD2-T-33.

límit entre ambdues fases. La semblança de materials porta a pensar més aviat en una remodelació successiva sense hiatus d'abandó entre sí.

Si ens fixem en el material amfòric (veure làmines 10.4.12a i 10.4.12b), veiem com en la primera ocupació només tenim tres contenidors de PE-17/T-8.1.3.2., entre els ebussitans, i un de Dressel 1A. En la segona en canvi, les produccions itàliques són les més abundants (amb una grecoitàlica plena i una Dressel 1A), i una PE-18/T-8.1.3.3. com a única àmfora d'*Ebussus*.

La dinàmica de consum de vi presenta uns volums similars en ambdues ocupacions, si bé en la primera és lleugerament superior (amb un 54%). La procedència del vi és sobretot ebussitana en la primera ocupació, mentre que la segona decanta la balança en favor de l'itàlic.

Valorant el material amfòric de manera conjunta, el procedent del primer moment de l'HR10 ens ubica en la fase V (c. 160/150 – 100 ANE). En canvi, la darrera ocupació mostra una fase més recent, més centrada en el segle I ANE (c. 50 – 25/0 ANE). Si com hem dit la primera ocupació de l'HR10 estaria compresa entre mitjans del segle II ANE, coincidiria amb la fase més antiga de consum de vi. Ara per ara ens és difícil de determinar la dimensió del tall entre les dues ocupacions, però és cert que a nivell de consum de vi s'observa com es concentra en la segona meitat del segle I ANE pel que fa al pis més recent; tenint en compte que el de la primera ocupació arribava fins finals del II ANE, tindríem un lapse en la recepció de vi a l'HR10, que tal vegada estaria lligat a les transformacions i canvis que patí en la seva trajectòria. No obstant, la seva activitat i consum seguirien durant el segle I ANE.

De manera teòrica per tal d'avaluar la dinàmica de consum de vi en relació amb l'ocupació de l'HR10, dividirem els aproximadament 150 anys d'ocupació en dues etapes, la primera fins finals del II ANE i inicis de l'I ANE, i la segona compresa en aquest darrer segle fins l'abandó de l'estructura. Segons això, la primera ocupació (que es correspondria amb la fase V, com hem dit més amunt) recolliria un total de 79 litres, que repartits en els 50 anys que estimem que duraria, suposa 1,6 litres anuals (0,4 cl diaris); la cadència de recepció seria de 12,5 anys. El segon pis presenta una fase de consum de vi que s'iniciaria a mitjans segle I ANE, pel que

dóna una imatge que s'enceta en la segona meitat de segle fins a finals, propera al canvi d'era; segons això, els 66 litres que es recullen en aquest moment, suposen 1,3 litres a l'any (0,3 cl al dia), arribant un contenidor cada 17 anys aproximadament.

5.2.10. Habitació romana 11 (HR11)

S'inicià la seva excavació l'any 2002, per completar-se durant el 2003, quan s'intervingué també la zona més meridional de la zona E, trobant-se altres dues estructures d'època clàssica (l'HR12 i l'HR13) (Lull *et alii* 2002 i 2003). L'HR11 s'adossa al T2 i aprofita les restes de l'estructura HT6 d'època talaiòtica; d'altra banda, hi hauria una mena de carrer que hauria condemnat el que anteriorment fou una rampa d'accés a l'HPT1.

Aquesta habitació presenta unes característiques força diferents de les altres unitats d'època clàssica del poblat descobertes fins ara. Es tracta d'un edifici de dues plantes, de planta allargada i absidal, al qual s'hi accedia pel sud .

El recinte presentava una planta inferior (conjunt III) amb una porxada a la meitat meridional i amb una petita cambra en el sector sud-oest, llindant amb l'HPT1. La planta superior (conjunt II) es restringia al sector septentrional (absidal) de l'edifici. A la planta de baix es trobaren la major part d'elements estructurals de l'HR11; en la zona corresponent amb la porxada, a banda dels forats de pal que haurien servit per sostenir la coberta del sostre, es documentaren diversos dipòsits d'emmagatzematge (en un dels quals aparegué una àmfora pràcticament sencera), així com un fogar que tenia adossat un receptacle d'argila. A la banda oriental (que conservava un paviment parcial de lloses planes) aparegueren dues banquetes o plataformes, així com una cisterna i una mena d'arqueta delimitada amb lloses. A la planta superior de l'habitació es documentà un armari de rebost de petites dimensions adossat a un dels murs, així com les restes dels pilars de pedra per cobrir el sostre.

És molt destacable la troballa de diversos contenidors amfòrics que es troben pràcticament sencers o conservant entre el 50% i el 75% de la peça; aquest fet, junt amb l'evidència de la ràpida destrucció del recinte a partir dels nivells

d'incendi documentats, posa de relleu que probablement estarien en ús el moment d'amortització del recinte.

A nivell cronològic, a la planta de baix aparegueren exemplars de ceràmica pseudo-campaniana ebussitana dels tipus Lamboglia 31 i F2766³²⁸; a l'enderroc de la planta baixa, a banda de fragments de ceràmica pseudo-campaniana, es documentà un exemplar de gerreta eivissenca d'Eb.23 o 30³²⁹. Al pis superior destaquen les produccions de campaniana A, de les quals es trobaren fins a 5 individus de Lamboglia 31b³³⁰ i tres de Morel 68³³¹, així com també produccions de pseudo-campaniana (Lamboglia 25/27 i F2766)³³². Les característiques i homogeneïtat de la vaixel·la d'importació fan pensar en una ocupació situada en el segle II ANE.

Anem a veure quin és el panorama que ofereixen les produccions amfòriques (veure làmines de la 10.4.13a a la 10.4.13g). A la planta inferior de l'edifici, al pis pròpiament dit (IIIA2), hi aparegueren només dos exemplars, un de PE-17/T-8.1.3.2. i l'altre de Dressel 1A. D'altra banda, en una de les cubetes (IIIB15) hi aparegué una Dressel 1A gairebé sencera. En el nivell d'enderroc que s'hi acumulava a sobre, el volum de material amfòric fou més abundant; entre les produccions ebussitanes aparegueren àmfores ebussitanes dels tipus PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3. (un individu de cada), així com un fragment residual de PE-15/T-8.1.2.1. Entre les itàliques, destaquen les grecoitàliques plenes i variants 1A i 1B de Dressel (un exemplar de cada). Al sector sud (recolzasa al mur C) aparegué una àmfora grecoitàlica Val a dir que a la cambra que hem esmentat més amunt que llinda amb l'HPT1 (IIA2) s'hi documentà una Dressel 1A. Com comentarem més endavant, quan parlem dels abocadors, és molt significatiu el fet que un fragment del femer emplaçat al tall 14 enganxà una àmfora probablement grecoitàlica (a la qual li falta el coll), evidenciant el reciclatge del contenidor i la connexió d'aquests sectors del poblat força allunyats entre sí³³³.

328 SF-ZE-IIIA2-241.

329 SF-ZE-IIIA1-82.

330 SF-ZE-IIA1-1, SF-ZE-IIA1-2, SF-ZE-IIA1-3, SF-ZE-IIA1-4 i SF-ZE-IIA1-7.

331 SF-ZE-IIA1-9, SF-ZE-IIA1-13 i SF-ZE-IIA1-14.

332 SF-ZE-IIA1-8 i SF-ZE-IIA1-15.

333 Val a dir que a banda tenim un individu ebussità (SF-ZE-IIA1-691), dos de fabricació provincial (SF-ZE-IIA1-689 i SF-ZE-IIA1-650) i dos d'itàlics (SF-ZE-IIA1-690 i SF-ZE-IIA1-648) la tipologia dels quals no ha pogut ser determinada, però que es detecten per presentar una part significativa del seus perfils, mancant-nos però elements identificadors diagnòstics dels mateixos.

El gruix del material amfòric però aparegué en la planta superior de l'edifici (on es documentaren 27 de les 35 àmfores documentades a l'habitació); a més d'un fragment marginal de PE-16/T-8.1.3.3., es documentaren quatre PE-17/T-8.1.3.2. i fins a sis PE-18/T-8.1.3.3. Les produccions itàliques encara foren més abundants, trobant exemplars de grecoitàlica plena i recent (amb cinc i dos individus respectivament), de Dressel 1A (un total de set exemplars), i un de Dressel 1C. Entre altres produccions destaca una Mañá C2a/T-7.4.2.1. relacionada amb l'àmbit centre-mediterrani.

A banda dels contenidors amfòrics, a l'HR11 tenim un altre element molt important que s'hi relaciona: les tapadores (veure làmines de la 10.4.16b. a la 10.4.16e.). Com veurem el final d'aquest apartat, de tapadores en tenim de fetes a torn (que en el nostre cas són gairebé sempre eivissenques), i altres que es fabriquen reciclant les parets de contenidors sobretot itàlics, que no haurien servit en origen per tapar àmfores sinó altres recipients. En el cas d'aquesta habitació, a la planta inferior de l'edifici tenim sis tapadores; quatre són ebussitanes, i una altra amb una composició de pasta similar a les de la Bètica (de color verdós), més una itàlica reciclada. Considerant només les eivissenques, i tenint en compte que al conjunt III documentem un total de quatre àmfores d'*Ebussus* (si bé una seria residual), podem dir que el total de contenidors del pis inferior de l'HR11 haurien estat tapats (o s'haurien introduït tapats, més ben dit). El testimoni de tapadora vinculada amb un altre àmbit, faria referència a un contenidor que no hem documentat.

Com ocorre en el cas dels contenidors, el gruix de tapadores el trobem al pis superior de l'habitació, on en tenim fins a 16 de fabricació eivissenca. El nombre total de contenidors ebussitans puja a 11 individus; , tenint a més 14 àmfores itàliques, una provincial i una altra púnica centre-mediterrània. Per tant, els contenidors eivissencs del pis de d'alt de l'HR11 podrien haver estat tapats en la seva totalitat, tenint fins hi tot tapadores sobrants, tal vegada testimoni de recipients no documentats.

Pel que fa a la resta de contenidors, els itàlics (així com també el cas del provincial i del púnic centre-mediterrani) no hem trobat evidències de les seves tapadores

sent difícil apuntar ara per ara si haurien estat introduïdes tapades o no.

Si afegim a l'evidència de les tapadores el fet que molts dels contenidors documentats a l'HR11 estiguessin pràcticament complerts (o ho fessin de manera parcial), posa de relleu que estarien emmagatzemats i no serien fets en el moment de destrucció i abandonament de l'edifici. Aquests s'emmagatzemaven sobretot a la planta superior del recinte, junt amb les importacions de vaixel·la especialitzada per beure vi (com serien els bols de Lamboglia 31 i les copes Morel 68 que hem esmentat més amunt); els testimonis d'àmfores senceres al pis de baix, tant la dipositada a la cubeta IIB15 com la de la cambra sud-oest del recinte, posen de relleu el reciclatge dels contenidors; així emmagatzematge i reutilització serien dues activitats susceptibles d'haver-se desenvolupat en un mateix recinte.

Valorant la materialitat amfòrica de manera global, tant el pis inferior com el superior, ens ubiquen en la fase VI (125 - 50 ANE). Tenint en compte que l'ocupació de l'HR11 estaria compresa en el segle II ANE, la dinàmica de consum de vi es concentraria en el darrer quart de l'ocupació de l'edifici. La procedència del vi registrat és itàlica en la seva majoria amb un 62%, tenint-ne d'ebussità (34%), així com alguns testimonis púnics no eivissencs.

Si repartim els 839 litres en total que s'hi documenten, ens dóna una xifra anual de 33,5 litres (uns 9,2 cl al dia); repartint les 36 àmfores identificades, veiem com la seva cadència teòrica d'adquisició seria d'una àmfora cada any i mig aproximadament.

Si als contenidors identificats tipològicament, afegim aquells que podem comptabilitzar com a individus, degut a què conserven una gran part del seu perfil i no hi ha perill de sobre-representació respecte els altres, en tenim un total de 45 (tractant-se d'àmfores itàliques i provincials, únicament). Afegint aquestes nou àmfores més, ens dóna un total de 1072 litres, que repartit en els 25 anys que hem establert per al consum de vi, suposen 43 litres anuals (12 cl diaris), amb una recepció d'una àmfora cada quasi dos anys.

	Cronologia	Anys consum vi	Espai (m ²)	NMI ³³⁴	Litres vi	Consum de vi anual (litres/any)	Adquisició d'àmfores	Consum de vi diari (centilitres/dia)
HR2	II - mitjans I ANE	60 - 50	16,7	5	122	2 - 2,4	10 - 12 anys / 1 àmfora	0,5 - 0,6
HR3	Primer quart II ANE - finals II ANE/inici I ANE	80 - 50	9,45			7 - 4,4	5 - 3 anys / 1 àmfora	1,2 - 2
HR4	Mitjans II ANE - finals I ANE	125	15,3	18	364	3	7 anys / 1 àmfora	0,8
HR5	Darrer quart II ANE - mitjans I ANE	75	19,8	16	360	5	5 anys / 1 àmfora	1,3
HR6	Mitjans II ANE - darrer quart I ANE	25	26,4	5	106	4,24	5 anys / 1 àmfora	1,2
HR7	II - I ANE	50	13,5	3	55	1,1	17 anys / 1 àmfora	0,3
HR8	II - I ANE	50	15,6	14	339	6,8	3,6 anys / 1 àmfora	2
HR9	II - I ANE	37,5	21,4	29	711	9	3 anys / 1 àmfora	5
		37,5		14	327	19	1 any / 1 àmfora	2,5
HR10	Primera meitat del II ANE - inicis I ANE	50	15,3	7	79	1,6	12,5 anys / 1 àmfora	0,4
		50			66	1,3	17 anys / 1 àmfora	0,3
HR11	II - 1a meitat I ane	25	28,9	36	839	33,5	3,5 anys / 1 àmfora	9,2

Figura 5.12. Estimació del consum de vi a les habitacions clàssiques de Son Fornés.

334 Ens referim a individus vinaris; per veure els altres contenidors, anar a la taula 5.11. o a la descripció detallada de cada habitació.

5.2.11. Edificis supra-domèstics: els santuaris

Aquest tipus d'edificis són coneguts a Mallorca des de fa més de 100 anys. Es tracta de construccions exemptes, característiques sobretot per la seva planta en forma de ferradura, la seva monumentalitat, que sempre es troben exemptes d'altres construccions, orientant-se al migdia, sense compartimentacions ni divisions internes; aquestes característiques comunes i repetides (malgrat algunes variacions locals) indiquen l'existència d'una norma supra-local que n'assenyalaria la forma, evidenciant una sintaxi arquitectònica compartida a nivell insular mallorquí (Fernández-Miranda 1973; Rosselló-Bordoy 1978; Guerrero 1991: 375 – 400). La seva denominació com a santuaris no ha de portar a equívocs sobre la seva funció, que no necessàriament es vincularia a una activitat ritual; s'allunyarien de l'àmbit domèstic per situar-se més aviat en un terreny politco-ideològic i/o supradomèstic d'orientació econòmica i social, no necessàriament lligat a cap litúrgia o culte (Amengual *et alii* 2012).

A Son Fornés tenim dos edificis d'aquests tipus excavats recentment i encara en procés d'estudi: el santuari 1 (S1, localitzat al D6) (Lull *et alii* 2008b; Amengual *et alii* 2012) i santuari 2 (S2, documentat al D8) (Lull *et alii* 2012; Amengual *et alii* e.p.). Ocupen la part central del poblat i es troben col·locats en paral·lel sense adossar-se, si bé es situen molt propers (separats per un carrer de menys d'un metre d'amplada). Tots dos estan orientats al migdia, en un eix de nord a sud, estant la seva entrada en tots dos casos al sud de l'edifici. Presenten una construcció monumental en forma de ferradura, si bé l'S1 té unes dimensions majors que l'S2, que alhora presenta uns angles més quadrangulars. Al llarg de la seva trajectòria experimentaren diverses fases d'ocupació patint remodelacions notables.

Com hem fet amb les habitacions clàssiques, primer veurem en primer lloc el panorama que ofereix cadascun dels recintes, per passar després a les valoracions generals respecte el consum de vi.

5.2.11.1. Santuari 1 (S1)

El santuari S1, com hem dit, fou localitzat durant la intervenció de la zona D6, en la 13ª campanya d'excavació (Lull *et alii* 2008b; Amengual *et alii* 2012).

Es tracta d'una construcció de nova planta pel condicionament de la qual s'arribà fins a roca mare eliminant restes més antigues d'ocupacions fragmentàries conservades (conjunt V) (Amengual *et alii* 2012). Es tracta d'un edifici exempt en forma de ferradura, destacant la monumentalitat amb què fou construït l'edifici, amb murs de doble parament amb reble i grans ortostats per la cara exterior (Amengual 2012; Lull *et alii* 2008b: 29).

Tingué diferents fases d'ocupació al llarg de la seva trajectòria. De la primera, (conjunt IV), tan sols es conservà un dipòsit d'aigua, sense tenir associat cap nivell d'ús.

Del segon moment de l'edifici (conjunt III) se'n conserva una foganya localitzada al mateix sector on durant l'ocupació anterior hi havia el dipòsit d'aigua, així com diferents nivell sedimentaris amortitzats per la tercera i última ocupació de l'edifici.

Aquesta darrera (conjunt II) s'inaugurà amb una gran reforma que va incloure la reparació d'un dels seus murs així com de l'accés al recinte; aquesta transformació es correspondria amb la darrera ocupació del recinte (conjunt II). Entre les estructures d'aquest moment, destaca la construcció de banquetes de pedra amb referit de morter aferrades als murs, una plataforma de pedra (única estructura d'aquest tipus documentada fins ara) a la cantonada nord-oest (als peus de la qual hi havia una estructura de combustió), tenint també una foganya semi-circular (sobre les restes de l'anterior) a la vora d'una de les banquetes (associada a la qual aparegué fauna cremada).

El subconjunt IIIA5 reblia el dipòsit de la primera ocupació (conjunt IV) amortitzant-la, i per tant els seus materials proporcionen un ancoratge *ante quem* pel que fa a la segona fase d'ocupació de l'edifici si bé la seva majoria són fragments de ceràmica a mà, amb pocs referents crono-tipològics clars; sota una de les banquetes (IIB5) es trobaren (al nivell IIIA1) una campaniana A Lamboglia 31b

de producció mitjana (SF-D6-IIIA1-45) i una copa de campaniana B (de calena mitja o tardana) i la Pasquinucci 127 (SF-D6-IIIA1-44); a més a més, aparegueren fragments de ceràmica ibèrica i ebussitana de produccions de ceràmica comunes; tot plegat, situa aquest moment al voltant del 100 ANE.

L'excavació de les estructures construïdes durant la reforma de l'edifici proporcionen altres elements cronològics *post quem* fonamentals per datar el darrer moment de l'S1. En concret, la banquetta IIB5 proporcionà una àmfora PE-18/T-8.1.3.3., mentre que la IIB4 (que es trobava damunt el pis), presentava un fragment de bol de parets fines Mayet IIc (75 – 25 ANE) (SF-D6-IIB4-1). D'altra banda, a la plataforma IIB6 (que recolzava damunt la roca) s'hi trobà un exemplar de Pasquinucci 127 (SF-D6-IIB6-2). La valoració d'aquests materials en especial de la vaixella, situaria la reforma a partir del primer quart del segle I ANE, comprenent-se la darrera ocupació de l'S1 en aquesta centúria; l'acumulació del material d'enderroc posterior a l'abandó de l'edifici (IIA1), situa la seva amortització en el segle I NE.

Anem a veure quin és el panorama que ens ofereix el material amfòric. La segona ocupació de l'edifici (IIIA1), o més ben dit, la seva amortització, ens proporciona només un individu de PE-18/T-8.1.3.3. Com a únic contenidor vinari; a més a més, hi apareixia una Lomba do Canho 67.

Com a *terminus post quem* per la darrera ocupació (IIB1/b), val a dir que s'hi documentaren només exemplars itàlics (Dressel 1A i 1C) i una Lomba do Canho 67, de nou. Al pis (IIB1/a) aparegueren una PE-17/T-8.1.3.2 i una PE-18/T-8.1.3.3., junt amb una PE-25, pel que fa a les produccions eivissenques; val a dir que aquesta darrera es trobà sencera amb el coll seccionat, si bé la identificació fou possible per les característiques de la pasta i les típiques estries que presenten les àmfores ebussitanes, així com per la forma (que imita els contenidors de Dressel 1). Entre les itàliques, destaquen els exemplars de Dressel 1B i 1C, tenint a banda una àmfora púnica centre-mediterrània Mañá C2a/T-7.4.2.1.

Pel que fa a la dinàmica de consum de vi tenim un problema de cara a la valoració de les fases de consum derivat de la pròpia natura estratigràfica de l'edifici i del solapament cronològic entre la segona i la darrera ocupació. D'aquí es deriva que

en la segona ocupació de l'S1 hi tinguem documentada la fase VI (c. 50 – 25/0 ANE), com també al nivell d'acondicionament del pis del darrer ús, mentre que en aquest darrer hi tenim una fase anterior (la VI, 125 – 50 ANE). Així, tot i que l'aplicació de les fases que hem formulat és adient de cara a entendre i valorar la realitat que presenta la materialitat amfòrica, no sempre és suficient, i, en tot cas, s'ha de considerar en funció del context en què s'emmarca.

Si creuem la cronologia de l'edifici amb la del consum de vi, veiem com pel que fa a la segona ocupació (que es situaria al voltant del segle II ANE), tenim una fase que ens emplaça en la segona meitat del segle I ANE, coincidint amb el condicionament del recinte (que es produeix precisament en aquest moment). Aquesta dada evidenciaria el poc temps que va transcórrer entre la segona i la darrera ocupació de l'S1. Per tant, tot i remuntar al segle II ANE els contextos analitzats, podem establir que tenim una dinàmica de consum que es focalitza més aviat en el segle I ANE.

Més del 60% del vi que es consumeix a l'S1 és de procedència eivissenca, amb només un 26% itàlic (a més d'un 13% púnic centre-mediterrani); la presència de dues *Lomba do Canho 67* indica com una part del producte registrat (un 20% de fet) no seria estrictament vinari.

5.2.11.2. Santuari 2 (S2)

Fou excavat l'agost del 2011, pel que en part encara es troba en procés d'estudi, si bé presentarem els seus resultats més significatius obtinguts fins ara. Es tracta d'un edifici de planta quadrangular de 21 m² amb un accés esglaonat, construït en algun moment entre els segles V i III ANE, que finalment s'abandona pels volts del segle I ANE, després de patir diverses remodelacions i canvis durant la seva trajectòria (*Amengual et alii* en premsa; *Lull et alii*: 2012).

Com en el cas de l'S1, s'hi documentaren diferents nivells d'ocupació. Relacionat amb la fundació de l'edifici, destaca un dels elements més rellevants de l'S2, que s'emplaça precisament a la seva part central; es tracta d'un forat excavat a la roca natural en el qual es diposità un tassó de ceràmica a mà de factura local de filiació

posttaliòtica; d'altra banda, a un cantó de l'edifici aparegué una altre fossa amb l'enterrament secundari de restes de membres humans: un braç sencer i una mà possiblement del mateix individu de sexe masculí, tapant-se després amb grans blocs de pedra.

En el primer ús del recinte (conjunt II), a la part central del recinte aixecaren una gran llosa de pedra vertical, encaixada damunt un altre bloc que hauria estat repicat de manera intencionada. Si bé és controvertit determinar la seva funció concreta, no sembla un element estructural apte per aguantar el sostre. A la seva base s'hi adossava una mena de taula o plataforma rectangular formada per un gran bloc de pedra orientada cap a l'entrada. Damunt la cubeta que contenia les restes humanes, que foren tapades, s'hi feu un fogar circular delimitat per pedres, al costat del qual hi havia un braser, també circular. Dintre de les infraestructures associades a aquesta primera ocupació de l'edifici hi trobem també una cisterna i un escudeller.

Durant el segle II ANE, l'edifici patí una remodelació en el que seria el segon ús del recinte (conjunt I); en aquest moment, es construeixen tres banquetes i dos escudellers més en forma d'L, que haurien funcionant com a prestatgeries; aquestes es superposen a les anteriors estructures de l'edifici, si bé la llosa central i la plataforma, segueixen tenint plena vigència en aquest moment. Destaca el gran volum de ceràmica a mà de producció local, consistent sobretot en recipients de talla petita.

A nivell cronològic, es trobaren fins a tres bols de ceràmica pseudo-campaniana ebussitana³³⁵, així com dos més de campaniana de la classe A de Lamboglia 27ab i de producció mitjana de Lamboglia 31³³⁶. Associats amb el darrer ús de l'edifici només es documentà una gerra de ceràmica ebussitana.

Val a dir que el volum de material amfòric recuperat fou força baix. Vinculat al primer ús, es reduïa a tres PE-14/T-8.1.1.1. i una PE-15/T-8.1.2.1., sense tenir altres contenidors no ebussitans. Pel que fa a la segona ocupació encara és més baix el nombre d'àmfores documentades, consistents tan sols en una grecoitàlica plena i una PE-17/T-8.1.3.2.

335 D8-2A1-310, D8-2A1-268 i D8-2B6-491.

336 D8-2A1-245 i D8-2A1-272 respectives.

Avaluant la dinàmica de consum de vi, si bé l'ús primer el podem ubicar en la fase II (c. 300 – 225/200 ANE), pel que fa al segon no es pot precisar de manera concreta.

Per tant, pel que fa a la primera ocupació del recinte (que, com hem dit, estaria compresa en el segle III ANE fins el segle II ANE), tenim un consum de 100,13 litres en total per aproximadament 100 anys d'activitats; aquestes dades implicarien només 1,1 litres anuals (0,3 centilitres diaris) i l'adquisició d'una àmfora cada 25 anys, de manera estimada. Vers el segon ús de l'S2 es produeix una gran reducció del volum de vi registrat, inferior a la meitat de la documentada en el moment anterior (43, 5 litres); al no poder determinar però ni la cronologia concreta de l'ocupació (encara que seria probable que entrés en el segle I ANE) ni tampoc la de la seva fase amfòrica, és complicat avaluar-ne les cadències de consum.

5.2.12. Els abocadors clàssics de Son Fornés

És imprescindible atendre als espais on s'aboca el rebuig del vi consumit per reconstruir la seva trajectòria i entendre la dinàmica del poblat. Si en època posttalaiòtica hem vist un pou (D13) amortitzat amb material amfòric, en període moment comptem amb tres possibles femers: un emplaçat a la ZA/CR, un altre tall 14, i un altre a l'HR9.

Aquest anàlisi és possible gràcies a la ingent tasca de remuntat de materials amfòrics realitzada per Blanca Fayas de manera exhaustiva, que permet veure el marge de dispersió i el comportament dels contenidors en els diferents espais de Son Fornés.

L'abocador de la ZA (ZA/CR) es situa al costat de l'HR8, i al nord-est de l'HR7, estenent-se en una superfície aproximada de 24 m². En un primer moment es definiren estrats teòrics, però finalment la seva excavació i el remuntat de materials desvetllà l'homogeneïtat del paquet (que en alguns punts arribava al metre de potència) resultat de l'abocament de deixalles en una mateixa dinàmica deposicional.

La intenció d'emprar l'espai com a abocador de manera reiterada es fa patent per

la construcció d'un mur que li hauria servit de base i/o com a estructura de contenció per facilitar la deposició d'escombraries; alhora, s'aprofitaren restes d'edificis anteriors, en concret de l'habitació talaiòtica 3 en l'acondicionament d'aquesta àrea com a deixalleria.

Habitacions associades amb la ZA/CR	Tipus amfòrics
HR3	No determinada
HR4	PE-18/T-8.1.3.3.; no determinada
HR5	Dressel 1B
HR7	No determinada
HR8	Grecoitàlica plena obliqua, no determinada.
HR9	Grecoitàlica plena obliqua, Dressel 1A

Figura 5.13. Àmfores que enganxen amb l'abocador de la ZA/CR.

El volum de material amfòric que s'hi recuperà fou molt notable; el muntatge de peces desvetllà com diverses habitacions estarien fent ús d'aquest abocador; en concret, l'HR3, l'HR4, l'HR5, l'HR7, l'HR8 i l'HR9. L'associació tipològica dels diferents contenidors que enganxen amb aquests espais ofereix un panorama característic de la fase VII (c. 50 – 25/0 ANE). No obstant, la seva atribució cronològica és complicada per la seva natura d'abocador precisament, que podria associar materials de deposicions diferents.

A més dels contenidors que enganxen amb altres habitacions del poblat, es documenten altres àmfores en aquest espai, que amplien el panorama del consum de Son Fornés. Sense tenir en compte els recipients que enganxen amb els d'altres bandes, el NMI s'incrementa a 32 contenidors. No obstant, tenim 14 pivots d'àmfores italo-romanes que, tot i que no es poden identificar tipològicament, permeten incrementar el total d'individus a una xifra de 47 en total.

Si bé la majoria serien àmfores vinàries, es testimonien diversos recipients susceptibles d'haver transportat altres productes, com són àmfores Dressel 7/11³³⁷, Haltern 70³³⁸ i Mañá C2b/T-7.4.3.3.³³⁹; si bé l'atribució concreta del

337 SF-ZA/CR-364 i SF-ZA/CR-1325.

338 AD-159 i AD-161.

339 SF-ZA/CR-467 i SF-ZA/CR-1301.

contingut és problemàtica encara a dia d'avui, es considera que transportarien salses i/o derivats de peix, sent molt probable també el seu ús multifuncional i polivalent.

Per tant, en termes generals, l'abocador de la zona central recull un volum de producte de 1000 litres, sent 155 litres dels total altres mercaderies no vinàries.

NMI ebussitans		14
NMI itàlics		12
NMI provincials		3
NMI púnics no ebussitans		3
NMI italo-romans no determinats		14
NMI total	32	47³⁴⁰
Vi ebussità		268
Vi itàlic		298
Altres productes		155
Total de producte	721	1095³⁴¹

Figura 5.14. Àmfores de l'abocador de la ZA/CR³⁴².

L'abocador extra-murs (tall 14)³⁴³ es detectà fora murada, cobrint les restes d'una ocupació anterior (en concret, de l'HPT3); s'interpreta com un espai d'abocador, degut a la gran quantitat i diversitat de materials, que en ocasions es troben força rodats.

Habitacions associades al tall 14	Tipus amfòrics
HR3	Grecoitàlica plena obliqua
HR5	Grecoitàlica arcaica
HR6	Grecoitàlica plena obliqua
HR8	PE-18/T-8.1.3.3.
HR11	Grecoitàlica o Dressel 1

Figura 5.15. Àmfores que enganxen amb l'abocador del tall 14.

340Tenint en compte els no determinats.

341Tenint en compte els no determinats.

342 Ens referim aquí exclusivament a les que no enganxen amb altres espais.

343 Díez *et alii* 1980.

De les 10 habitacions analitzades 5 tenen contenidors (un en cada cas) que enganxen amb restes dipositades en aquest abocador; en concret són l'HR3, l'HR5, l'HR6, l'HR8 i l'HR11³⁴⁴. Dels exemplars documentats tots són recipients grecoitàlics excepte un cas d'una àmfora ebussitana PE-18/T-8.1.3.3 de l'HR8.

A banda d'aquests exemplars, l'abocador del tall 14 presentava altres restes amfòriques. Veient les seves característiques, el podríem situar també en la fase VII (c. 50 – 25/0 ANE). A banda de les produccions itàliques i ebussitanes, el volum d'àmfores de les províncies romanes que haurien contingut altres productes més enllà del vi, és molt significatiu, com també hem vist que ocorre a l'abocador de la ZA/CR. En aquest cas es tracta només d'un tipus amfòric, la Lomba do Canho 67, de la qual es documenten 6 dels 39 individus recuperats.

NMI ebussità	12
NMI itàlic	21
NMI provincial	6
NMI total	39
Vi ebussità (litres)	201
Vi itàlic (litres)	543
Altres productes provincials (litres)	155
Volum de producte total (litres)	899

Figura 5.16. Àmfores de l'abocador del tall 14³⁴⁵.

Per últim tenim l'abocador de l'HR9; com hem vist quan comentàvem l'habitació més amunt, es tracta d'un recinte que pateix una remodelació important al llarg de la seva trajectòria, diferenciant-se una primera i una segona ocupació; en un moment determinat, al nord de l'edifici s'hi emplaça un abocador.

De la mateixa manera que ocorre amb la ZA/CR i el tall14, alguns dels contenidors documentats enganxarien amb les d'altres àmbits del poblat. Entre aquests (deixant a banda els remuntat amb nivells superficials) es detecta una habitació

344 Es corresponen amb l'AD-77 (HR3), l'AD-96 (HR5), l'AD-3 (HR6), l'AD-89 (HR8) i la SF-ZE-IIA2-3 (HR11, veure làmina 10.4.13e).

345 Ens referim aquí exclusivament a les que no enganxen amb altres espais.

que de manera reiterada presenta materials que enganxen amb els de l'abocador de l'HR9: l'HR10. En concret es tracta de fins a tres individus, un de grecoitàlic ple, un altre de Dressel 1C, i un darrer no determinat tipològicament però que probablement també seria de fabricació itàlica. A més a més, es detectà un contenidor que enganxaria amb un fragment del carrer de l'HR4 (en concret, una grecoitàlica plena còncava).

NMI ebussità	11
NMI itàlic	19
NMI púnic no ebussità	1
NMI total	31
Vi ebussità (litres)	200
Vi itàlic (litres)	491
Altre producte púnics no ebussità (litres)	26
Volum de producte total (litres)	717

Figura 5.17. Àmfores que enganxen amb l'abocador de l'HR9 que no enganxen amb altres espais.

Pel que fa a altres materials d'aquest abocador, destaquen sobretot els de procedència itàlica, amb totes les variants amfòriques associades als contenidors grecoitàlics així com als Dressel 1. Els ebussitans (a banda d'una PE-16/T-8.1.3.1., probablement residual) sobretot consisteixen en PE-17/T-8.1.3.2. i PE-18/T-8.1.3.3., a més d'una PE-24. Com a altres produccions destaca una Mañá C2b/T-7.4.3.3. que no s'associaria directament a continguts vinaris.

Per tant, la dinàmica de consum de vi ens indicaria un material característic de la fase VI (125 – 50 ANE), si bé cal no perdre de vista la dificultat de la seva atribució cronològica per la seva natura d'abocador.

A mode de recapitulació dels tres abocadors, podem veure com si bé el de l'HR9 presenta una associació de materials lleugerament anterior, la ZA/CR i el tall 14 presenten les mateixes característiques. Recordem que no estem dient que aquesta sigui la seva cronologia, ja que es tracta de femers on s'hi aboquen restes de diverses bandes sent la seva associació fruit d'aquest abocament d'escombraries i no d'una dinàmica pròpia. Allò que pretenem amb aquesta categorització és

mostrar a grans trets les característiques del material dipositat, que ens remetent més aviat a cronologies força recents.

De tots els abocadors, la ZA/CR és el que registra una quantitat major de producte mentre que el de l'HR9 és el que ofereix un volum més baix. En tots els casos, el vi itàlic és sempre el més abundant, si bé la ZA/CR no acusa tant aquesta diferència respecte l'ebussità. És molt rellevant la documentació d'altres productes a banda del vi a partir de les restes de contenidors que trobem en aquests femers; de fet, tenim les mateixes proporcions a la ZA/CR que al tall 14, sent el seu volum força més reduït pel que fa a l'HR9.

Si bé ho tractarem de manera més detallada en el punt següent, on avaluarem la dinàmica de consum de vi en època clàssica a Son Fornés, totes les habitacions excepte l'HR2 fan servir algun dels abocadors. Alguns recintes fins hi tot en fan servir més d'un, com l'HR3, l'HR5 i l'HR8. Això evidencia la connexió entre els diferents espais del poblat, així que no tots els fems derivats del consum dels contenidors amfòrics estarien als edificis, sinó que també es dipositen fora.

El fet que tinguem individus que enganxen entre els diferents recintes i els abocadors, pot ser un bon indicador pel que fa a la reutilització i reciclatge dels contenidors amfòrics; és a dir, per què no es llença sencera l'àmfora quan s'amortitza? Doncs tal vegada perquè una part encara s'està fent servir per altres usos.

D'altra banda, podria estar indicant l'existència de petits abocadors en els recintes, a banda de deixalleries més grans d'ús comunitari. De fet, hi ha contenidors que es reparteixen, per dir-ho d'alguna manera, entre més d'un recinte; per exemple, a l'HR8 es documentà una àmfora que es llença a dues deixalleries diferents.

	Abocador ZA/CR		Abocador Tall 14	Abocador HR9
Fase	VII (c. 50 – 25/0 ANE)		VII (c. 50 – 25/0 ANE)	VI (125 – 50 ANE)
NMI ebussitans	14		12	11
NMI itàlics	12		21	19
NMI provincials	3		6	0
NMI púnics no eb.	3		0	1
NMI TOTAL	32	47 ³⁴⁶	39	31
Vi ebussità (litres)	268		201	200
Vi itàlic (litres)	298		543	491
Vi provincial (litres)	0		0	0
Altres productes (litres)	155		155	26
Producte TOTAL (litres)	721	1095 ³⁴⁷	899	717
Habitacions associades	HR3, HR4, HR5, HR7, HR8, HR9		HR3, HR5, HR6, HR8, HR11	HR4, HR10

Figura 5.18. Relació del nombre d'individus i del volum total de producte documentat als abocadors d'època clàssica de Son Fornés.

Entre aquests contenidors que enganxen entre els abocadors hi tenim exemplars de grecoitàlica plena³⁴⁸, de Lomba do Canho 67³⁴⁹, de Dressel 1A³⁵⁰ i de PE-18/T-8.1.3.3³⁵¹. Així, es posa de manifest (a banda de la contemporaneïtat dels femers) com l'àmfora buida inaugura un ventall nou de possibles usos més enllà del seu contingut; es recicla i es destina per altres usos, que donen lloc a objectes diferents amb trajectòries també diferents; acabada la seva vida i amortitzats definitivament, es llencen a un o altre abocador.

346 Aquesta xifra s'obté tenint en compte 14 contenidors de fabricació italo-romana que no es poden identificar tipològicament per la seva fragmentació, però que es poden comptabilitzar com a individus, a banda dels altres documentats.

347 Veure el comentari anterior.

348 AD-84.

349 AD-6.

350 AD-78 i AD-82.

351 AD-89 (que ahora enganxa amb l'HR8) i AD-90.

5.2.13. El consum de vi en època clàssica a Son Fornés

En el període clàssic el volum de vi consumit a Son Fornés és molt major que el que registra durant l'època posttalaiòtica. Passem de 660 a 5901 litres en total. A més de la quantitat, també en varia la qualitat del producte. A banda del vi ebussità que documentàvem de manera única en el moment anterior, el d'origen itàlic assoleix fins quasi un 70%, mentre que el d'Eivissa retrocedeix fins un pes menor a la meitat de l'altre. A més a més, arriba vi de les províncies romanes, així com púnic centre-mediterrani, vinculat amb la zona cartaginesa, si bé la seva presència és pràcticament anecdòtica i tan sols implica un escàs 1% en cada cas.

Una altre gran diferència és la diversificació del producte envasat en contenidors amfòrics que s'adquireix: a banda del vi, tenim una sèrie de contenidors que inauguren noves pràctiques de consum; encara que en alguns casos és difícil de determinar de manera exacta quin era el producte que contenien, ja que és una qüestió que cada dia aporta noves dades i experimenta un desenvolupament constant, però sí que podem fer algunes apreciacions al respecte. Aquests contenidors no vinaris són exemplars de Dressel 7/11, Mañá C2b/T-7.4.3.3., Haltern 70 i, sobretot, Lomba do Canho 67³⁵². Serien àmfores multi-usos, no tant destinades a una única producció; entre aquestes hi hauria *defrutum*, *muria*, olives, salaons i derivats de peix. En total, el volum de producte d'aquests altres contenidors suposaria 465 litres; no obstant, el predomini del vi és de fet aclaparador, dominant per sobre les altres mercaderies amfòriques amb un contundent 93%.

Pel que fa a la temporalitat, els testimonis més antics de vi en època clàssica els tenim documentats al primer ús de l'edifici S2, que es remunten al segle III ANE. Com ja hem apuntat anteriorment, la valoració del material amfòric no com a fòssils directors individuals, sinó de manera conjunta i en relació amb els diferents tipus, permet fer algunes apreciacions que matisen la imatge que fins ara teníem del poblat en època clàssica. Segons això, si bé tenim presència de vi en època clàssica al segle III ANE (encara que estaria relacionat precisament amb els edificis

352 Veure el capítol 4 per a més informació sobre les característiques d'aquests contenidors i dels seus continguts.

supra-domèstics que s'haurien començat a construir en moments anteriors) és en el segle II ANE quan eclosiona Son Fornés dins aquest període.

	Cronologia	Contextos	Vi PE	Vi IT	Vi PROV	Vi PUN no PE	Altres	TOTAL
FASE II	300 – 225/200 ANE	1	100	0	0	0	0	100
FASE V	160/150 – 100 ANE	5	158	310	0	26	0	494
FASE VI	125 – 50 ANE	13	609	1422	26	52	0	2109
FASE VII	50 – 25/0 ANE	13	254	724	52	0	129	1030

Figura 5.19. Procedències del vi consumit en cadascuna de les fases detectades al jaciment de Son Fornés en època clàssica (expressat en litres).

Si atenem a les dinàmiques de consum veiem com és la fase VI (c. 125 – 50 ANE) la que tenim més representada a nivell del poblat, seguida de la VII (c. 50 – 25/0 ANE), quan es produeix la màxima diversificació dels productes alimentaris importats en els contenidors amfòrics. Per tant, la majoria del consum de vi a Son Fornés es concentra en els darrers 125 anys de la seva trajectòria, sent especialment intens el darrer quart del segle II ANE i la primera meitat de l'I ANE. És a dir, coincidint amb la conquesta romana de les Illes Balears per Cecili Metel (123 ANE).

No obstant, cal tenir en compte els contextos que no hem pogut classificar en cap de les fases, així com el volum de producte registrat als abocadors, com veurem més endavant.

Com hem anat veient al llarg de l'apartat anterior, la distribució del vi (així com la dels altres continguts amfòrics) es produeix de manera diversa segons els àmbits del poblat, distingint tres grans grups: les habitacions, els edificis supra-domèstics, i els abocadors.

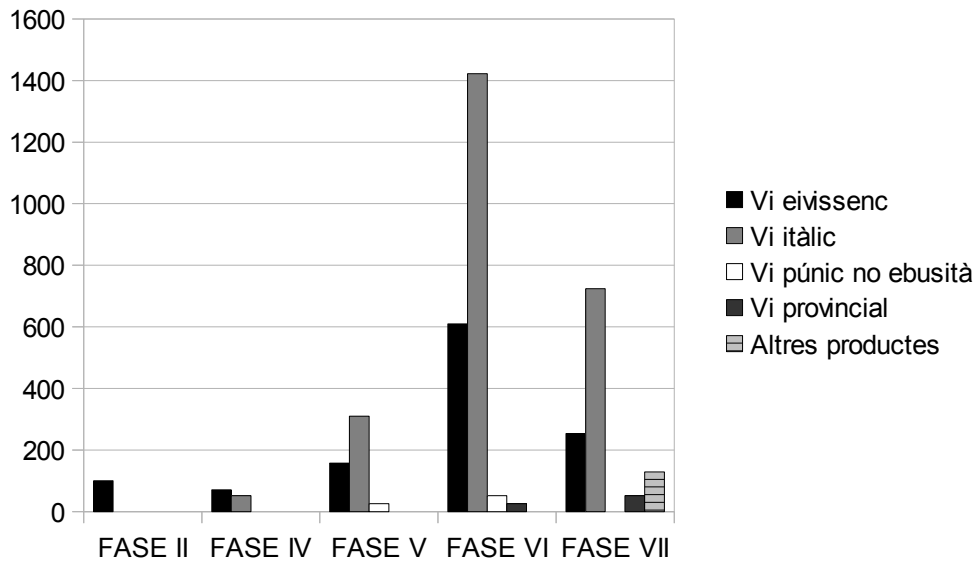

Figura 5.20. Volum de producte importat als recintes clàssics de Son Fornés.

Pel que fa a les habitacions, a nivell intern la distribució desigual i no homogènia del vi és molt clara. Si bé detectem un seguit de recintes que presenten més o menys la mateixa quantitat de vi, com són l'HR3, l'HR4, l'HR5 i la primera ocupació de l'HR9, que oscil·la entre els 330 i els 360 litres aproximadament, tenim valors que despunten tant per sobre (la segona ocupació de l'HR9 amb 711 litres i l'HR11 amb quasi 840 litres en total) com per sota (l'HR7 i l'HR10, amb menys de 100 litres); a més, hi haurien dos casos amb un volum d'entre 100 i 120 litres (l'HR2 i l'HR6) (veure figura 5.21.).

La procedència d'aquest vi també varia, si bé la tendència més repetida és el predomini del producte itàlic (com també es dona a nivell general del poblat); no obstant, a l'HR2 i a la primera ocupació de l'HR10 seria el vi ebusità el més representat, mentre que a l'HR4, l'HR7 i l'HR8 les proporcions entre l'itàlic i l'eivissenc son pràcticament les mateixes (figura 5.21.).

	Cronologia	Fase	NMI PE	NMI IT	NMI PROV	NMI PUN no PE	NMI total	Vi PE	Vi IT	Vi PROV	Vi PUN no PE	TOTAL VI	Altres productes	PRODUCTE TOTAL
HR2	II – mitjans I ANE	VI	3	2	0	0	5	71	52	0	0	122	0	52
HR3	1r quart II – finals II/inici I ANE	V-VI	6	9	0	0	15	116	233	0	0	349	0	233
HR4	Mitjans II – finals I ANE	VI-VII	11	7	0	1	19	183	181	0	0	364	26	207
HR5	Darrer quart II – meitat I ANE	VI-VII	6	9	2	0	17	101	233	26	0	360	26	259
HR6	Mitjans II – darrer quart I ANE	VII	2	3	1	0	6	29	78	0	0	106	26	104
HR7	II – I ANE	VII	2	1	1	0	4	29	26	0	0	55	26	81
HR8	II – I ANE	VII	3	10	1	0	14	55	59	26	0	339	0	339
HR9	II – I ANE	V-VII	4	24	1	0	29	64	621	26	0	711	0	711
		V-VII	4	9	0	1	14	76	226	0	26	327	0	327
HR10	1a meitat II – inici I ANE	V	3	1	0	0	4	53	26	0	0	78	0	78
		VII	1	2	0	0	3	14	52	0	0	67	0	67
HR11	II – 1a meitat I ANE	VI	15	21	0	1	36	270	543	0	26	839	0	839

Figura 5.21. Relació del NMI de les diferents àrees de procedència així com total de litres de vi i altres productes registrats a les habitacions clàssiques de Son Fornés.

La distribució dels altres productes es restringeix a l'HR4 i l'HR7, pel que fa a derivats piscícoles provinents de la Bètica, mentre que a l'HR5 i l'HR6 venen testimoniats per contenidors Lomba do Canho 67.

Les habitacions que registren vi des de moments més antics són l'HR3 i l'HR9, amb materials que ens ubiquen en la fase V (c. 160/150 – 100 ANE); d'ençà del darrer quart del II ANE fins mitjans de l'I ANE en reben l'HR4, l'HR5, l'HR11 i novament l'HR9, restant per la darrera fase de consum vinari del poblat (c. 50 – 25/0 ANE), l'HR4, l'HR5, HR6, l'HR7, l'HR8, l'HR9 i la segona ocupació de l'HR10.

Atenent a la relació entre el volum de producte registrat amb l'espai hàbil de les habitacions, podem observar com no hi ha relació entre quantitat de vi i dimensions del recinte. De fet, i com il·lustra la gràfica de regressió de la figura 5.22., tenim casos com el de l'HR3 que presenta només 9m², amb un total de 350 litres, mentre que l'HR6 (de 26 m², és a dir, sols 3 metres quadrats menys que l'habitació de majors dimensions) recull poc més de 100 litres de vi en total. Per tant, si bé caldrà afegir més dades per ampliar i consolidar l'afirmació, el consum de vi a les habitacions clàssiques de Son Fornés mostra grans assimetries tant en termes absoluts com relatius, i per tant, és un indicador rellevant de desigualtats.

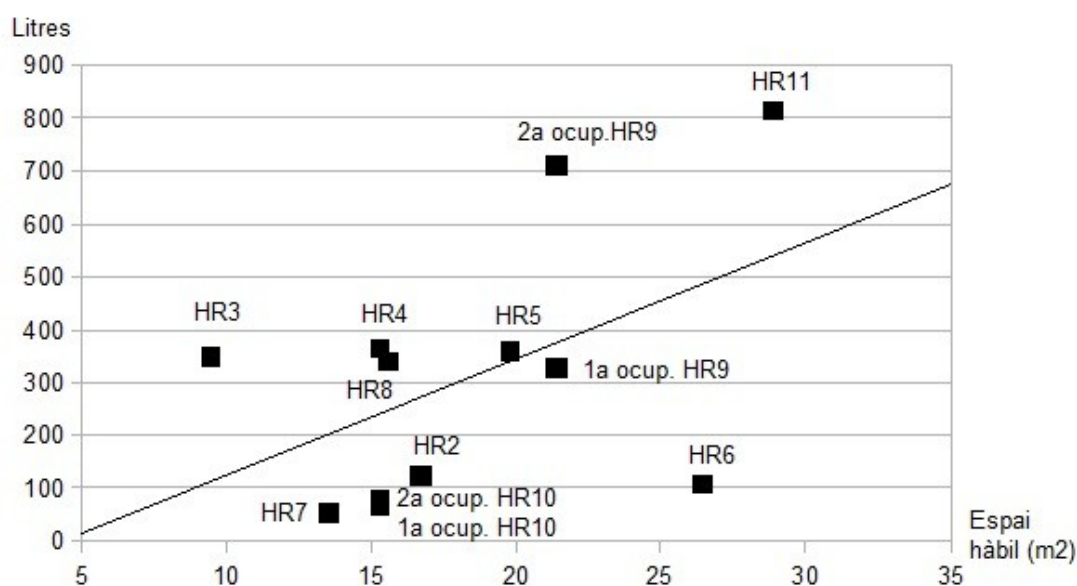

Figura 5.22. Relació entre el volum de vi registrat i l'espai hàbil de les habitacions clàssiques de Son Fornés.

Atenent als edificis de caràcter supra-domèstic, veiem com presenten uns panorames força diferents pel que fa a la materialitat amfòrica i al producte registrat.

	Cronologia	Fase	NMI	Vi PE	Vi itàlic	Altres	Total
S1 segon ús	175 - 75	VII	1	14,4	0	0	14,4
S1 tercer i darrer ús	75 ANE - 50 NE	VI	10	104,5	52	26	182
S1 Total	III/II ANE - I NE		11	119	52	26	196,5
S2 primer ús	III ANE	II	4	100,1	0	0	100,1
S2 segon ús	II ANE - I ANE (?)	?	2	17,6	26	0	43,5
S2 total	III ANE - I ANE		6	117,7	26	0	143,6

Figura 5.23. Dinàmica de consum de vi dels edificis S1 i S2 separant les seves fases i indicant els valors globals. Se n'indica: la fase econòmica, el NMI de contenidors amfòrics, i la procedència del vi consumit en litres.

A nivell de volums, no ofereixen grans diferències entre sí, especialment si ens reduïm al vi; segons això, l'S1 recull un 54% del producte total entre tots dos edificis, mentre que la proporció de l'S2 és d'un 46%. Pel que fa a la procedència del producte, en tots dos recintes el predomini del vi ebussità és molt clar, a diferència del panorama que ofereixen la majoria de les habitacions. D'altra banda, l'S1 recull altres productes a banda del vi, mentre que en l'S2 el producte envasat en els contenidors seria exclusivament vinari.

Pel que fa a la temporalitat del consum, l'S1 inicia el seu consum de vi en un moment posterior a l'S2; així com el primer experimenta una crescuda en la darrera etapa d'ocupació, el segon registra un descens notable respecte el seu primer ús.

Posant en relació l'espai amb el volum de producte registrat s'observa com són dues variables independents entre sí, tal i com queda patent pel fet que el consum varii en les diferents fases d'ocupació de tots dos edificis.

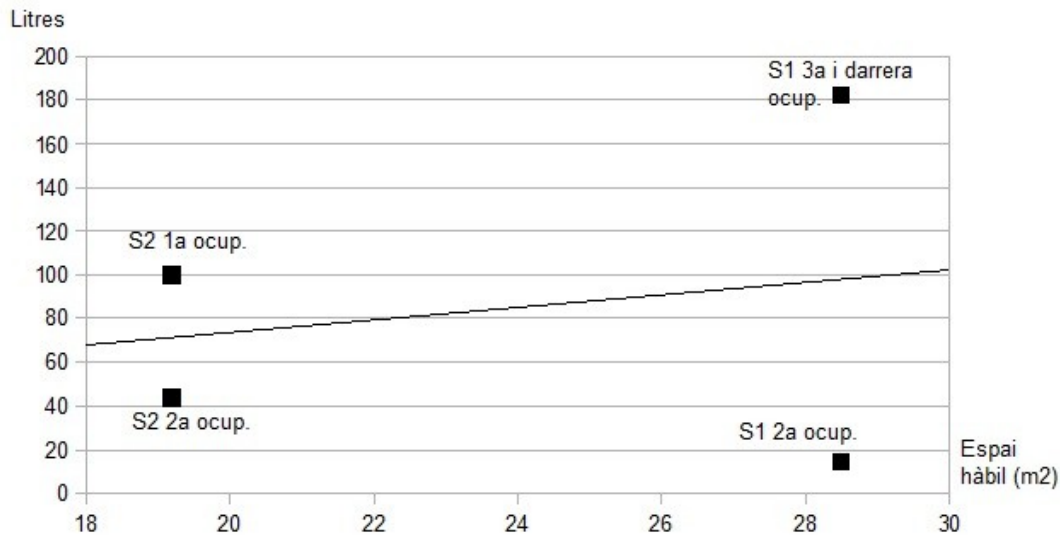

Figura 5.24. Relació entre el volum de litres registrat a cada edifici i les seves dimensions en cada cas (m2).

Per tant, la dimensió de la materialitat amfòrica ens dóna una imatge de dos edificis amb comportaments i trajectòries diferents, i inverses en certa mesura; així, l'S2 registra l'adquisició de vi des de moments més antics al voltant del segle III ANE (recordem que és el recinte d'època clàssica que rep vi en cronologies més primerenques), caient posteriorment de forma notable; en canvi, l'S1, comença a rebre vi i altres productes des de mitjans del II ANE, produint-se el seu auge cap al segle I ANE, en un moment on l'S2 ja hauria deixat d'adquirir-ne.

En darrer lloc, anem a veure quin és el panorama que ofereixen els abocadors. El volum que es registra en els tres femers del poblat és de 2712 litres (dels quals 2375 són de vi), cosa que representa el 43% del total documentat al poblat. Per tant, les habitacions i recintes estructurals no recullen la totalitat del producte consumit, pel que si es deixen de banda, la imatge que s'obté sobre la dinàmica de consum és esbiaixada.

	Cronologia	Àrea hàbil	Total vi (litres)	Fogar	Columna central	Dipòsit	Enllosat	Remodelacions	Ús abocadors	Cisterna	Envans	Banqueta
HR2	II – mitjans I ANE	16,7	122		X		X					
HR3	Primer quart II ANE – finals II ANE/inici I ANE	9,45	375						Tall 14 ZA/CR			
HR4	Mitjans II ANE – finals I ANE	15,3	390						ZA/CR Aboc. HR9			
HR5	Darrer quart II ANE – mitjans I ANE	19,8	360	X	X				Tall 14 ZA/CR			
HR6	Mitjans II ANE – darrer quart I ANE	26,4	107		X		X		Tall 14	X	X	X
HR7	II – I ANE	13,5	81						ZA/CR			
HR8	II – I ANE	15,6	339						Tall 14 ZA/CR			
HR9	II – I ANE	21,4	1719	X	X		X	X	ZA/CR			
HR10	1a meitat II – inici I ANE	15,3	229	X	X		X	X	Aboc. HR9			
HR11	II – 1a meitat I ANE	29	813	X	X ³⁵³	X	X		Tall 14	X		X

Figura 5.25. Característiques estructurals de les habitacions clàssiques estudiades.

353 No és exactament una columna central, sinó les bases de dues columnes que servien per aguantar el sostre i el pis superior; també hi han forats de pal.

De fet, són cabdals per avaluar la presència de mercaderies amfòriques no vinàries en el marc de Son Fornés perquè del total d'altres productes (tant *defrutum*, salaons, *muria*, etc.) les restes abocades als femers són el testimoni del 72%. Així com sí que tenim a les habitacions testimonis de Lomba do Canho 67 i de Mañá C2b/T-7.4.3.3., els abocadors proporcionen els únics testimonis de Haltern 70 i Dressel 7/11 (en concret apareixen a la ZA/CR), a part d'altres fragments que puguin aparèixer en nivells superficials.

Atenent a les característiques del material documentat en cadascun d'ells, hem vist com serien molt similars (especialment la ZA/CR i el tall 14) suggerint un possible ús simultani i/o molt proper en el temps.

Finalment, posarem en relació totes les dades obtingudes fins ara per tal de dibuixar el panorama del consum de vi (i d'altres productes) en el Son Fornés d'època clàssica.

L'embrió d'aquesta nova etapa el constitueixen els dos edificis supra-domèstics, que s'emplacen a la zona central del poblat. En aquest moment inicial el producte es concentra a un dels dos edificis supra-domèstics, a l'S2, en la seva primera fase d'ocupació.

L'activació del poblat en època clàssica es situa fonamentalment en el segle II ANE. S'inicia el funcionament del gruix de les habitacions clàssiques analitzades (entre mitjans i el darrer quart del segle), és a dir, la majoria d'estructures del poblat.

L'àrea central es connecta per un sistema de carrers amb la resta del poblat (com l'HR4). S'aprofiten restes de construccions anteriors, fins hi tot d'època talaiòtica, per bastir els nous edificis. Alguns d'aquests nous espais són de dimensions molt reduïdes, amb poca equipació interna; altres en canvi presenten una mida major, i recullen un ventall més variat d'estructures, que permeten pensar en el desenvolupament simultani d'activitats econòmiques diverses segons el recinte.

En concret, tenim espais com l'HR2 i l'HR3 que no disposen de cap equipament immoble al seu interior (aquest darrer ni tan sols tindria columna central), que es situen veïns i alhora adossats al T1; en canvi, l'HR5 i l'HR9 i l'HR10 (aquestes dues darreres en la seva primera fase d'ocupació) constitueixen recintes ben equipats, amb fogars, enllosats, àrees de treball i fins hi tot recipients d'argila a mode de

dolium, i que haurien estat coberts per un sòtil que recolzava sobre les seves respectives columnes centrals. Altres habitacions com l'HR6 (també adossada al T1) presenten un espai intern dividit amb envans, i un ric equipament estructural (amb una banqueteta, una cisterna i un enllosat), si bé estaria mancada de fogar. Poques dades tenim al respecte de l'HR7 i l'HR8, que haurien estat arrasades en gran mesura.

A les afores del poblat, sota l'abric de les runes del T2, i aprofitant els murs d'una altra construcció talaiòtica, s'erigeix un edifici de característiques particulars; es tracta d'un recinte absidal i allargat de dues plantes, on s'hi emmagatzemà una gran quantitat de contenidors amfòrics (l'HR11).

En aquest moment es produeix la gran reforma de l'edifici S2 (quan es fan les banquetes i s'anul·len la foganya i la cisterna), experimentant l'S1 la seva segona fase d'ocupació.

El canvi respecte les pràctiques de consum de vi és molt notable. El volum de vi importat creix de manera exponencial, registrant-se el 90% del total documentat entre el període posttalaiòtic i el clàssic; el monopoli dels productes ebussitans es trenca en favor d'una dicotomia entre les mercaderies d'*Ebussus* i les itàliques, on aquestes assoliran un protagonisme molt clar.

Al voltant del segle I ANE el poblat experimenta noves transformacions, que evidencien la seva evolució constant. En aquest sentit, l'S1 pateix la seva gran reforma, remodelant-se també l'HR9 i l'HR10; la primera modifica la seva entrada i la fesomia interior de l'espai, amortitzant-se les estructures de l'ocupació anterior, alhora que augmenta notablement el volum de material amfòric que s'hi registra. L'HR10 també canvia l'accés i condemna les seves estructures internes, si bé els contenidors presenten encara un nombre més baix que en moment anterior.

Si bé és complicat establir la seva temporalitat d'ús per la pròpia natura dels contextos, els abocadors proporcionen un registre amfòric més aviat enquadrable en aquests moments més recents del poblat; les semblances entre sí, fan pensar en un funcionament contemporani. Necessàriament són posteriors als recintes que en fan ús, que hem vist que s'haurien construït en el segle II ANE; les característiques del material permeten considerar que durant el segle I ANE s'hauria produït la

seva utilització més intensa. Una dada clau que indica la contemporaneïtat dels abocadors (o almenys d'un d'ells) amb les habitacions del poblat, és l'àmfora en ús de l'HR11 que enganxa amb un fragment de la mateixa abocat en el tall 14. Encara que es tracta d'una àmfora reciclada (allunyada de la seva funció original) conserva la pràctica totalitat del seu perfil, a una petita cambra al cantó septentrional del recinte. Es tracta d'una àmfora a la qual se li talla el coll per la base, desvinculant-la d'una funció òptima per l'abocament de líquids, probablement; com en altres àmfores també reciclades (com ara una altra que aparegué sencera a l'S1 també amb el coll seccionat, i altres de la mateixa habitació, com la de la cubeta IIIB15), és el cos allò que es conserva del recipient, suggerint un emmagatzematge de matèries segurament no líquides. Per tant, no es tracta d'un contenidor amortitzat, sinó que estava en ús en el moment d'abandó de l'habitació (que fou sobtat, com indica el nivell d'incendi detectat); aquest es remodelà, tallant-li una nansa que s'aboca al femer del tall 14, evidenciant com estava en funcionament de manera simultània.

Malauradament no tenim dades tan clares pel que fa als altres abocadors, si bé les característiques del material recuperat (sobretot entre la ZA/CR i el tall 14) fan pensar en la seva contemporaneïtat. Més complicat és el cas del femer de l'HR9; aquest presenta materials lleugerament més antics que els altres; no obstant, el pis de la primera ocupació no s'associa a l'abocador que s'hi emplaça damunt i que talla l'estratigrafia de l'habitació, sinó que ho fa amb la ZA/CR; per tant, el femer de la ZA/CR funcionaria abans que el de l'HR9. Aquest s'hauria emprat sobretot per la veïna HR10, que hi llençaria les seves deixalles, perdurant en un moment on l'HR9 hauria estat amortitzada.

La majoria dels recintes clàssics (si bé encara està pendent el remuntat entre els abocadors i els recintes supra-domèstics) aboquen els fems en aquests espais, sense que hi hagi un ús restringit i limitat; de fet una mateixa habitació llença els fems en dos abocadors de manera indistinta. Diferent és el cas del femer de l'HR9 que estaria emprat gairebé de manera única per l'HR10, sense tenir un ús d'habitacions tan divers com el que presenten la ZA/CR i el tall 14. Per tant, el poblat de Son Fornés en època clàssica funciona de manera orgànica, associada i

conjunta, i no com a unitats aïllades.

Els habitants de Son Fornés consumeixen sobretot vi, adquirint fins hi tot elements de vaixel·la associats al seu consum (encara que en proporcions baixes); a més a més, haurien pogut disposar d'altres productes, la natura dels quals és difícil de determinar, però que molt probablement consistirien en salaons i derivats de peix i del propi producte vinari. Més enllà del contingut, els contenidors constituïen objectes susceptibles de ser reciclats i reutilitzats, tal i com indiquen els *pondera*, els allisadors, les àmfores fracturades de manera probablement intencional, així com el mateix remuntat entre fragments amfòrics dels abocadors amb els contenidors de les diferents habitacions, arribant-se a “repartir” fins hi tot un mateix recipient entre més d'un recinte.

Per avaluar la distribució dels contenidors amfòrics en els diferents espais cal analitzar si les restes responen a un consum directe o bé a la capacitat d'emmagatzematge. Si bé pel que fa als abocadors podem afirmar que es tractaria del rebuig resultant del consum (que no sempre és fàcil d'associar amb els recintes en funcionament), resulta més complicat de determinar en el cas de les àmfores documentades en contextos d'ús dels edificis.

Al punt 3.2., hem vist com en els diferents moments de la vida de l'objecte amfòric, dins allò que hem denominat “àmfora desplaçada” de la seva forma en funció original de transport de mercaderies via marítima, en un primer grau de reutilització³⁵⁴ hi figura l'àmfora emmagatzemada i en un segon la consumida, mentre que el tercer seria el contenidor ja reciclat. La diferència entre àmfora consumida i reciclada radica en la conservació i morfologia del material recuperat, en funció de si ha estat modificat intencionalment per donar lloc a un altre objecte diferent (com ara els *pondera*, per exemple). En el nostre cas, és difícil avaluar fins a cert punt les traces d'aquest reciclatge a partir de fragments sobretot de vores que són els que hem emprat aquí per calcular el NMI. En canvi, per diferenciar entre emmagatzematge i consum, tenim més eines de les quals ens podem servir.

Com hem plantejat, l'àmfora susceptible de ser una resta d'emmagatzematge,

354 Recordem que el primer grau, és a dir, la utilització de l'àmfora com a tal (com a forma en funció) el reservem per a l'ús primari del contenidor per emmagatzemar i transportar mercaderies via marítima, pel que la seva presència en un context de consum ja no estarà lligada a aquesta funció original.

conservarà una part notable del seu perfil (complet o en gran part); no obstant, la seva conservació també depèn d'un fet històric relacionat amb el context en el qual es troba i amb les seves circumstàncies. Per tal de controlar aquesta variable, ens servirem d'un altre objecte: les tapadores d'àmfora. En el cas de Son Fornés en tenim de dos tipus: ebussitanes i itàliques. Ara bé, la seva funció no hauria estat la mateixa, i en alguns casos és difícil de determinar. Mentre que les ebussitanes són fetes a torn de manera expressa per tapar els contenidors, les itàliques responen a fragments de paret d'àmfores reciclades, probablement en el mateix marc de Son Fornés. En tant que objectes reciclats, fan referència a les restes d'un consum previ que ara per ara no podem precisar. Aquestes tapadores fetes amb parets d'àmfores itàliques presenten uns diàmetres bastant més petits que els de les obertures de les àmfores (d'entre 10 i 11 cm), pel que no haurien servit per tapar aquests contenidors sinó d'altres. A més a més, cal tenir en compte que les àmfores itàliques eren tapades no molt a baix de la boca amb suro o a vegades amb un fragment de terracota (Toniolo 2000: 3). Per tant, caldrà prendre les itàliques no com a tapadores d'àmfora sinó com a evidències de reciclatge.

En canvi, les ebussitanes són molt més clares i fiables.

	Nº tapadores ebussitanes	NMI ebussitans	Altres tapadores	Altres àmfores
HR2	0	3	1	2
HR4	0	11	1	8
HR5	1	6	0	11
HR8	3	3	1	11
1a. HR9	1	4	1	25
2a. HR9	1	4	1	10
HR11	16	15	5	21
2a. S1	1	1	0	0
3a. S1	3	7	0	3
1a. S2	0	4	0	0
2a. S2	3	1	0	1
ZA/CR	5	14	2	12

Figura 5.26. Relació del nombre de tapadores amb el NMI de contenidors amfòrics de cada recinte.

A primer cop d'ull, la majoria de contenidors dels recintes que presenten tapadores, susceptibles d'haver-los tancat, haurien estat oberts, tal vegada abans de la seva introducció en un determinat recinte. Si atenem només a les tapadores ebussitanes, ocorre quelcom interessant, sobretot pel que fa a l'HR8, l'S1, l'S2 i molt especialment l'HR11, ja que en tots aquests espais el nombre d'àmfores i de tapes es correlaciona amb força, sent probable que part, o fins hi tot la totalitat, haguessin estat tapats en la seva incorporació en els edificis.

L'HR11 constitueix el cas paradigmàtic, que ja hem desenvolupat anteriorment quan analitzàvem l'habitació (al punt 5.2.10.); es tracta d'un espai on els contenidors amfòrics haurien estat emmagatzemats (tal i com també ens ho indicava la conservació dels recipients) i probablement destapats *in situ* en diferents moments.

En els altres espais on tenim tapadores és més difícil de determinar. Pel que fa als edificis supra-domèstics, a l'S1 es troben sobretot al nivell de condicionament de pis entre la segona i la darrera ocupació (on la pràctica totalitat del material estaria amortitzat), mentre que a l'S2 es localitzen en la darrera ocupació del recinte. És interessant que en la segona ocupació de l'S2 trobem més tapadores que recipients amfòrics; tal vegada indicarien l'eliminació total del contenidor després d'haver consumit el vi, (sent el testimoni de què hi havia hagut una àmfora amb contingut original), o, de manera alternativa, es tractaria de tapadores per altres funcions secundàries relacionades amb altres recipients de l'edifici, allunyades de la funció primera de tapar àmfores.

Les altres habitacions presenten un nombre molt baix de tapadores, mentre que dels tres abocadors només un (el de la ZA/CR) registra fins a 5 exemplars; val a dir que a banda aparegueren molts més fragments de tapadores ebussitanes, però el seu estat de fracturació no permet afinar més en l'estimació del nombre d'individus.

En definitiva, la majoria d'espais que presenten contenidors amfòrics no haurien estat susceptibles d'haver-los emmagatzemat, sinó que sembla més aviat que hi

arribin oberts. Per tant tenim tapadores associades a àmfors emmagatzemades, altres en contextos de consum (probablement reciclades) i altres directament que amortitzades i llençades als fems. D'altra banda (i especialment en el cas de l'HR11) la presència de les tapadores junt amb la conservació dels contenidors i la seva contextualització refermen la idea que les àmfors efectivament van dur contingut original, i les seves restes no són només deixalles.

Finalment, després de veure a nivell general el comportament de la materialitat amfòrica i del seu consum al Son Fornés clàssic, s'obre el gran interrogant de la distribució social d'aquest producte; una qüestió certament difícil de determinar i més encara si tan sols partim de l'òptica de les àmfors. Per això, tractarem de fer algunes inferències al respecte i obrir camins que la recerca futura caldrà demostrar i contrastar.

En primer lloc, quan anàvem comentant el panorama de les diferents habitacions, hem intentat traçar de manera teòrica i estimada unes cadències de consum (que recollim en general a la figura 5.16.); en general proporcionarien uns volums molt baixos de producte, vinculats a un consum més aviat puntual que no pas quotidià o diari. No obstant, cal tenir en compte de manera imprescindible els abocadors, que recordem que recullen en 43% del total de producte registrat a Son Fornés (en concret, el 40% del vi i el 72% de les altres mercaderies). Per tant, les dades proporcionades per les habitacions són insuficients, si bé no podem ara per ara vincular directament amb un espai en concret les restes de consum abocades als femers del poblat, ja que el seu ús seria col·lectiu i força simultani.

En termes generals, s'experimenta una gran creixuda entre el volum de vi registrat respecte els que hem vist en època posttalaiòtica. De manera teòrica, podem intentar fer una aproximació probabilística per tal d'estimar la distribució del vi a nivell individual, tenint en compte un índex de ratio 1 persona/1,5 – 2 m² (Palomar 2005: 101), com hem fet pel període posttalaiòtic (on hem vist com tindríem entre 55 i 73 habitants, amb un consum total d'entre 9 i 12 litres en 200 anys).

En època clàssica tenim una superfície hàbil de 230 m² entre els espais analitzats (que proporcionen un nombre d'habitants teòric de 115 a 153), i un volum total de vi de 5901 litres; aquestes dades ens permeten estimar un consum de 38,5 a 51

litres per persona en època clàssica; si exceptuem els testimonis més antics de vi en aquest període (que remunten al segle III ANE) que constitueixen proporcions marginals respecte el total, el gran gruix es concentraria entre mitjans del segle II ANE i el segle I ANE, sent complicat establir amb exactitud el límit d'aquest moment final; si prenem tot el segle de forma estimada, ens dóna un total de 150 anys en els quals es registraria el gruix d'aquest producte, o sigui, entre 25 i 34 centilitres per persona a nivell anual. Com a dada que ens ajudi a fer-nos una idea del que suposa aquesta quantitat, convé tenir en compte que una llauna de refresc estàndard té 33 centilitres.

Si a banda del vi observem què ocorre amb els altres productes, dels quals tenim només 465 litres, veiem com la seva presència seria molt minoritària, amb només 3 – 4 litres per persona en tot el període clàssic.

Una altra dada que ens pot ajudar a avaluar la distribució d'aquest producte és allò que hem anomenat “plaç òptim de consum” i que ja hem vist per l'època posttalaiòtica (d'uns 5 anys). Repartint els 5901 litres de vi que tenim en època clàssica, ens dóna un volum de 1180 litres en total per cada plaç òptim; creuant-ho amb el nombre d'habitants estimat, en aquest plaç el consum per persona estaria entre els 7 i els 10 litres (i entre 1,4 i 2 litres anuals).

Per tant, tot i el gran augment del volum de producte registrat, especialment d'ençà del segle II ANE, i d'acord amb la contextualització de les restes que hem anat revisant, el tipus de consum de vi que es registra a Son Fornés respon al consum d'un producte exòtic en ocasions puntuals, més que no pas a una dinàmica quotidiana i habitual.

Davant aquest panorama, s'ens planteja el gran dubte respecte a com determinar la distribució social d'aquest producte; és a dir, qui en tenia accés i de quina manera. Pel que fa a les diferències entre els espais analitzats, cal tenir en compte que tot el nostre raonament i anàlisi es basa en les restes del consum d'un producte com és el vi; però són les diferències entre consum (individual) i producció (social) les que qualifiquen les pràcticament socio-econòmiques, no els recintes en sí (Castro et alii 1996 i 2001). Tenint això en compte, el consum detectat puntual en el temps es tradueix també en una restricció del producte a uns sectors determinats de la

societat? Què hauríem de trobar a nivell arqueològic per detectar aquesta desigualtat?

Els contenidors amfòrics per si sols no ens poden respondre a aquesta incògnita (com ja hem plantejat pel que fa al posttalaític), si bé aplanen el camí per trobar-ne les respostes en la recerca futura. Cal anar més enllà i veure, quins materials s'associen amb les àmfores, en quins contextos i de quina manera per tal d'arribar a l'activitat productiva que generà aquell registre, en un espai i temps concrets, i quines diferències són susceptibles de representar desigualtats.

És fonamental creuar la informació que altres evidències proporcionen pel que fa a la determinació de les fases de la vida de l'objecte amfòric; és a dir (com hem desenvolupat al punt 3.2. a nivell teòric), quins objectes necessaris per al consum de vi es posen en relació amb els contenidors amfòrics. En aquest sentit, caldrà veure a nivell funcional quins recipients tant de ceràmica a mà com de ceràmica a torn presentarien unes característiques morfològiques adaptades al consum de líquids.

Però no només ens haurem de fixar en els recipients relacionats amb el consum del contingut, sinó amb la resta del repertori, sobretot, en l'existència o no d'altres contenidors de grans dimensions; tenim altres recipients susceptibles d'haver-se emprat com a emmagatzemadors o bé són les àmfores els únics de major capacitat que s'haurien reciclat per a tal efecte, donant lloc a nous objectes desplaçats de la seva forma en funció original? És a dir, contextualitzar les àmfores més enllà de la seva pròpia dimensió material. Fins hi tot més enllà de la vessant ceràmica: tenim altres productes, bàsicament importats, que ens indiquin diferents capacitats adquisitives i consumptives vinculades a les condicions òptimes objectives de vida (com ara objectes metàl·lics, elements ornamentals, etc.), i que alhora es puguin creuar amb les dades dels recipients amfòrics? Sense oblidar els locals: tots els edificis presenten el mateix repertori material o n'hi ha unes que concentren els mitjans de producció en detriment de les altres? I els de consum? Fins a quin punt podem vincular el seu ús a nivell domèstic per part d'un sector determinat? Què són les habitacions clàssiques en realitat i com s'entenen? En definitiva, cal ampliar

l'òptica més enllà de les produccions amfòriques per entendre la realitat de la qual són producte.

A més a més, per entendre arribar a entendre plenament el poblat Son Fornés, cal anar més enllà i obtenir més dades que ens permetin apuntar en quin marc i condicions es donaven els intercanvis entre les comunitats autòctones de les Gimnèsies i els agents econòmics del Mediterrani Occidental del moment i quines eren les seves característiques; aquesta qüestió és la que desenvoluparem en el punt següent d'aquest treball, que ens ajudarà a comprendre el panorama de circulació i consum de mercaderies, a partir de la materialitat amfòrica.

Son Fornés

Consum de vi ss. III-II a.n.e.

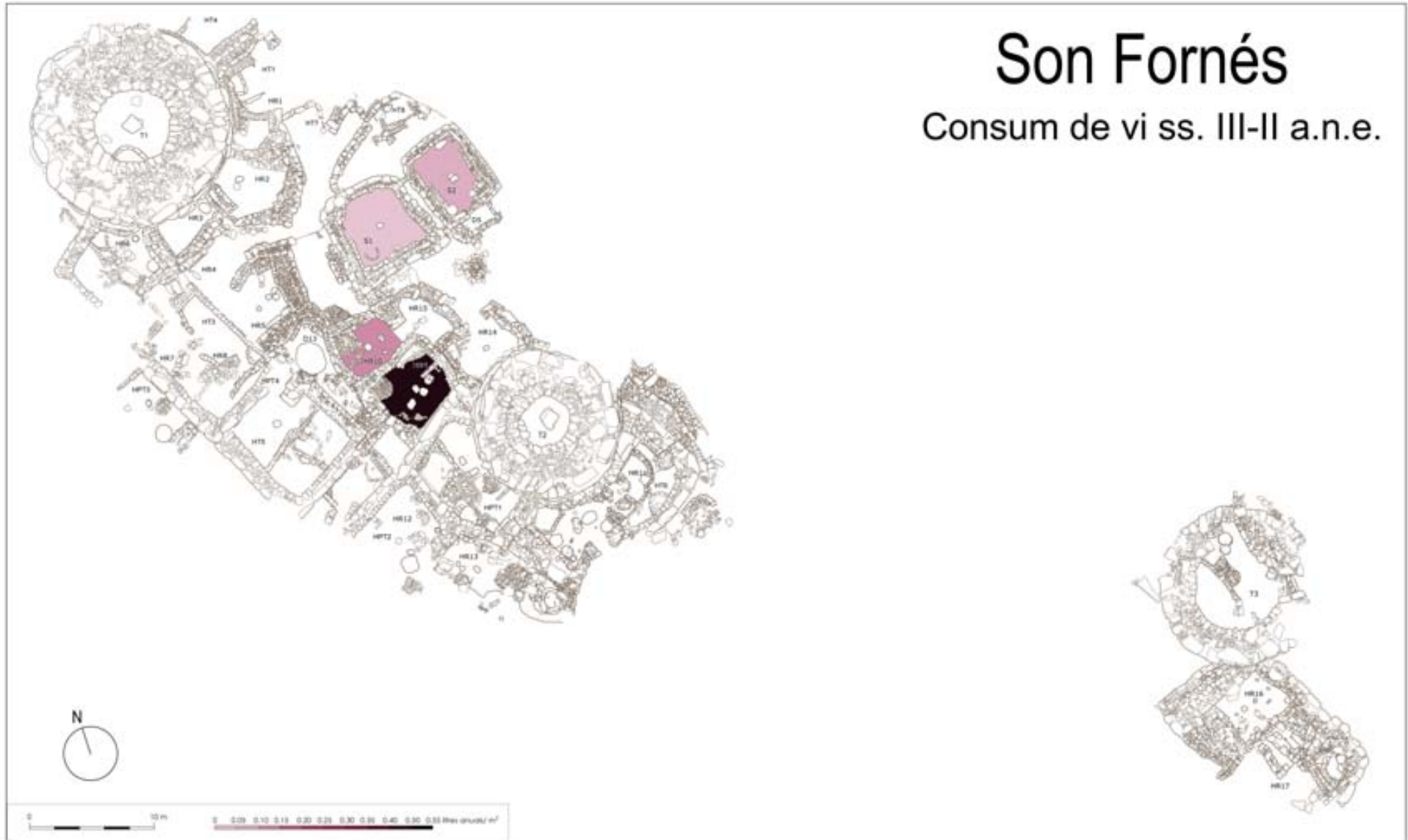

Figura 5.27. Distribució de l'índex de consum vi en època clàssica a Son Fornés (III - II ANE).

Son Fornés

Consum de vi ss. II-I a.n.e./I ne

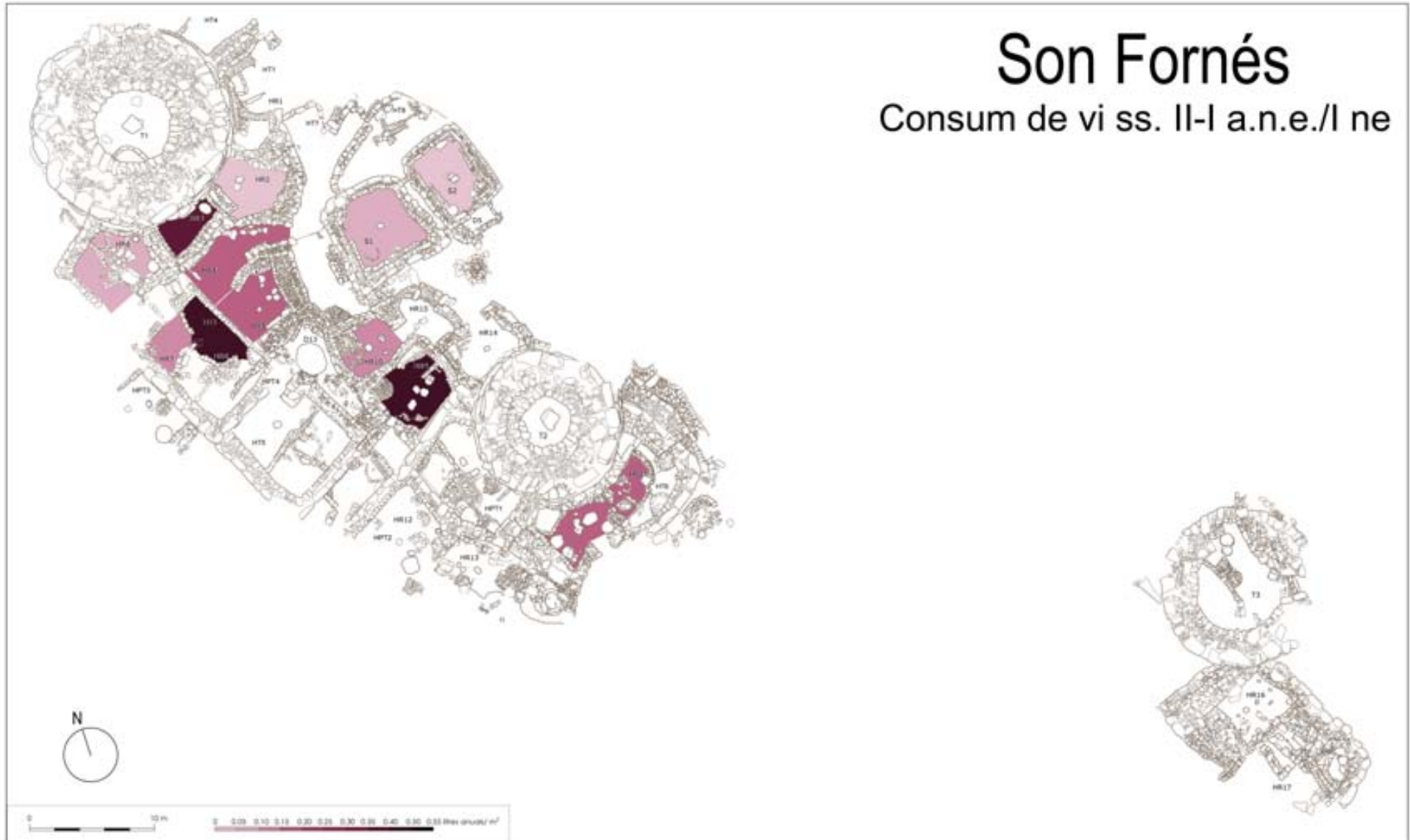

Figura 5.28. Distribució de l'índex de consum vi en època clàssica a Son Fornés (II - II ANE/I NE).

6. Mercats i intercanvis de circulació de les produccions amfòriques en la Mediterrània Occidental entre els segles VI ANE - I ANE/INE

En aquest apartat farem extensiva l'observació del panorama dels intercanvis i relacions en el marc mediterrani occidental de les comunitats autòctones de Mallorca i Menorca, més enllà del jaciment de Son Fornés que acabem de veure en el punt anterior. Així a més d'integrar Son Fornés en una realitat més ample que ens permetrà entendre'l millor, dibuixarem quina era la dinàmica que es donava a les Balears vers els trànsits mediterranis.

Ens hauria agradat fer aquesta comparació extensiva a un nombre major de casos per tal de tenir una visió global més contrastada i rica, però malauradament disposem de pocs jaciments que comptin amb estudis arqueològics i tasques de recerca recents i fiables que ens permetin emprar les seves dades en el nostre estudi.

Dit això, els poblats dels quals ens ocuparem en aquest apartat són: Turó de les Abelles, Ses Païsses i Na Guardis (Mallorca) i Biniparratxet Petit i Torralba d'en Salord (Menorca).

Si bé la majoria dels jaciments són poblats autòctons (és a dir, de filiació talaiòtica i/o posttalaiòtica), hem inclòs Na Guardis tot i tractar-se teòricament d'una possible factoria púnica que rebia productes procedents d'Eivissa per distribuir-los entre les poblacions locals. La nostra intenció ha estat la de comprovar si efectivament s'observen diferències en el registre documentat respecte el panorama que ofereixen, per contrastar a nivell arqueològic presumpcions teòriques que se'n fan al respecte.

En primer lloc, comentarem breument quines són les característiques i el panorama dels jaciments analitzats en aquest punt (6.1.), veient el seu comportament vers les fases definides, per passar posteriorment a la comparació entre les realitats que mostren i determinar la dinàmica d'intercanvis i relacions de les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques de Mallorca i Menorca (com desenvoluparem al punt 6.2.), per acabar ampliant la nostra òptica a la Mediterrània Occidental (punt 6.3.).

6.1. Característiques de la dinàmica d'introducció del material amfòric als poblats autòctons balears³⁵⁵

6.1.1. Ses Païsses (Artà, Mallorca)

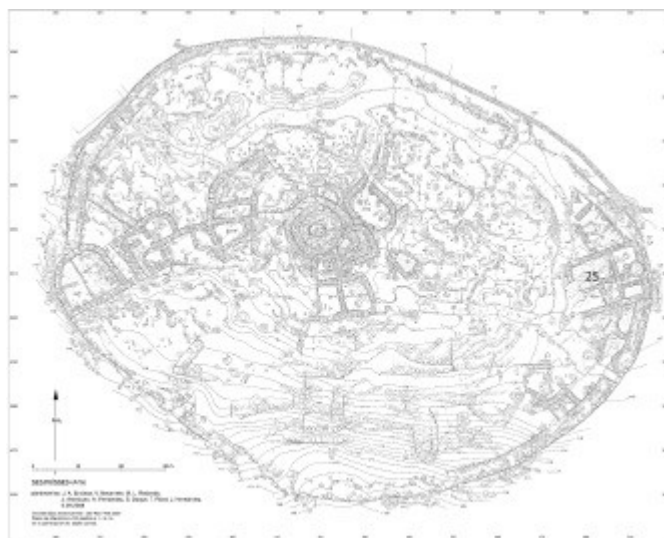

Figura 6.1. Poblats de Ses Païsses (Aramburu 2009).

Poblats ocupats en el talaiòtic que s'emplaça a la vall d'Artà amb perduració fins el segle I NE, quan es produí el seu abandó definitiu, patint diverses transformacions i canvis al llarg de la seva trajectòria (especialment en època posttalaiòtica i romana).

Fou excavat per Lilliu els anys 60 en un seguit de campanyes dutes a terme per un equip hispano-italià (1959 – 1963), reprenent-se les excavacions el 1999 i 2000 sota la direcció d'Aramburu i Hernández-Gasch) (Hernández-Gasch i Aramburu 2001, 2005). Durant l'any 2012 s'hi han dut a terme tasques de restauració i consolidació de les estructures R6, R8, R9 i R11 (Hernández-Gasch, com. pers.)³⁵⁶.

Amb una superfície de 10.788 m², consta d'un edifici turriforme central (esgraonat

355 Per a més detall, a la figura 6.21. s'exposen els contextos analitzats de cada jaciment amb una breu descripció de cada un, el material que presenten i la cronologia estimada que figura a la bibliografia consultada per cada un d'ells.

356 Algunes d'elles evidenciaren l'existència de nivells encara no excavats. En concret, s'intervingué el darrer nivell i l'enderroc de la sala hipòstila, es documentà una porta a la capçalera del mur de les R8 i R9 (a més de detectar-se per aquesta darrera nivells arqueològics per excavar, tot i que no es varen intervenir), completant-se també en el cas de l'R11, en la qual es diferenciaren dues fases arquitectòniques (Hernández-Gasch, com. pers.).

i sense columna central) al voltant del qual s'articula la resta del poblat, que s'encercla per una murada el·líptica de 381m de diàmetre (actualment, amb el tram nord força arrasat), amb dues portes documentades amb seguretat, sent especialment significativa la del sud-est pel seu bon estat de conservació i monumentalitat (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 16).

Una de les construccions més emblemàtiques és el turriforme central (amb quasi 4m d'alçada conservada); disposa d'un corredor que el travessa fent angle (amb 0,75m d'alt per 0,25m) que no permetria la circulació d'una persona dreta, i desemboca a la sala hipòstila (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 19). També se li adossa el recinte 1, edifici de planta en forma de ferradura del tipus dels santuaris posttalaiòtics, en el qual es trobà un enterrament amb un casc itàlic decorat que es data entre el III i el II ANE (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 21 – 22).

Tot seguit ens centrarem en comentar les construccions dels contextos analitzats en el present treball.

El recinte 3, de planta rectangular, és annex al 2, que a la vegada es troba adossat al turriforme central. L'edifici actual seria resultat d'una remodelació d'una habitació més gran anterior de planta trapezoïdal (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 22).

La sala hipòstila (o recinte 6) s'ubica al nord-est del turriforme, i hi desemboca, passant pel recinte 5, el corredor que travessa la torre com comentàvem més amunt. Presenta una planta absidal amb un eix major d'11m i un menor de 6m, amb la façana nord-est recta (ubicant-se la porta també al nord) i l'absis apuntant cap al sud-est. Té tres columnes exemptes a l'eix central de l'edifici, i set més adossades a les parets (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 25).

Els recintes 10 i 11 es troben al sud-oest del poblat, a la zona perifèrica, molt propers a la murada (de fet, recinte 10 la travessa), enfrontats l'un amb l'altre. Un (el 10) tenen la planta en forma de ferradura amb una columna central; al seu interior s'hi trobaren sepultures d'inhumació i un receptacle que s'identificà com una tomba de marès, en la qual tan sols s'hi documentà una àmfora. Petits murs separen tres cambres internes, constant de cinc pilastres la major, que era la que recollia un volum major de restes (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 29). L'11 presenta unes característiques similars a l'anterior però amb una clara

compartimentació interna en tres cambres (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 30).

De l'habitació 12 se'n tenen poques referències; es troba al segon anell al voltant del turriforme, amb dos espais rectangulars (Aramburu i Hernández-Gasch 2005: 32).

L'edifici 25 està allunyat del conjunt d'edificacions que acabem de veure anteriorment, ubicant-se a l'est del poblat. La seva construcció es data en el 780 ANE (a partir de l'anàlisi per C14 d'un os d'ovicàpid), pel que seria anterior a la murada posttalaiòtica (540 ANE), en el moment de construcció de la qual s'abandona; així, per la primera ocupació de l'edifici s'estima una franja d'entre el 640 i el 550 ANE (Aramburu 2009: 2 - 3)³⁵⁷. És un edifici de planta rectangular amb 154 m² a l'interior, i la façana orientada a l'oest (Aramburu 2009: 3). Estaria cobert amb un sòtil de branques i fang, i compta amb una divisió d'espais entre una zona de pati (98,5 m²) i les estances (47,5m²) dividides en dues habitacions (una de 7,5m de longitud i l'altre força més petita, de 2,5m). La seva funció seria més aviat de caire domèstic si bé s'hi desenvoluparien activitats artesanals, com ho indica la presència de molins i restes de cereals, així com l'acumulació d'argila, percutors i estalagmites per fer ceràmica (Aramburu 2009: 7).

Després d'un període d'abandó de l'edifici 25, aquest espai es reforma en el segle IV ANE, perdurant fins inicis del III ANE (Aramburu 2009: 32). D'aquest moment destaca l'establiment del taller metal·lúrgic, així com la construcció de diversos enllosats i foses, i la presència de cereals, molins i taules de treball (a més d'una bala de fona, entre altres restes) que indiquen un ús artesanal de l'edifici en aquesta segona fase més que no pas domèstic (Aramburu 2009: 33). Els contextos analitzats en aquest treball es corresponen amb aquest segon moment.

Un cop vistos els contextos, passarem a analitzar quin és el panorama del material amfòric documentat.

En els 13 contextos estudiats tenim representació de totes les fases, excepte de la I. Tres no els hem pogut identificar; un d'ells amb una PE-14/T-8.1.1.1. i una PE-

³⁵⁷ Tot i les semblances amb l'edifici alfa de Son Ferragut (Aramburu 2009: 25), l'edifici 25 de Ses Païsses és posterior, tenint pel primer una datació *post quem* al 760 ANE que s'abandona abans del 410 ANE (Aramburu 2009: 2); per tant, no l'hem inclòs aquí degut a que no presenta material amfòric i no ens serveix pels objectius del present treball.

17/T-8.1.3.2., així com dues grecoitàliques plenes i una Dressel 1A. Un altre només tenia dues PE-16/T-8.1.3.1., i el darrer tan sols una Dressel 1A.

S'observen dues fases més intenses, la III (300/275 – 200 ANE) i la V (160/150 – 100 ANE), si bé aquesta darrera és clarament la més representada i de la qual es documenta un nombre major de contextos.

FASES	Nº Contextos	NMI PE	NMI ITA	NMI PUN	NMI TOTAL
II	1	4	0	0	4
III	1	17	12	0	29
IV	1	4	0	0	4
V	5	30	21	3	54
VI	1	2	1	0	3
VII	1	1	0	0	2
?	3	4	4	0	8
TOTAL	13	62	39	3	104

Figura 6.2. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Ses Païsses, diferenciant els àmbits productius.

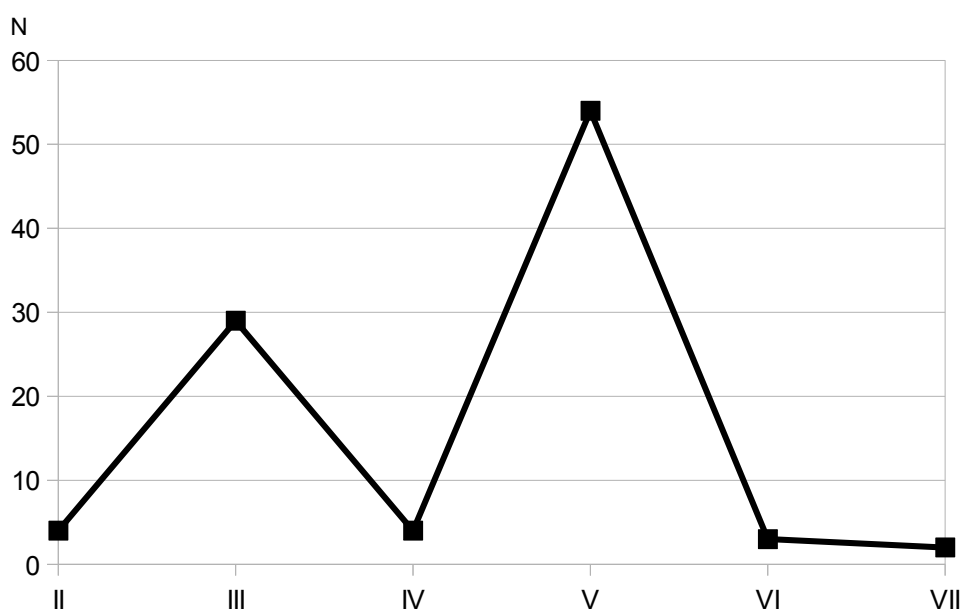

Figura 6.3. NMI total de les fases diagnosticades a Ses Païsses

Les àmfores ebussitanes són majoritàries, si bé les itàliques també hi apareixen de manera significativa, en una proporció aproximada del 60% - 40%, sent anecdòtiques les púniques centre-mediterrànies (en tots els casos, Mañá C2a/T-7.4.2.1.).

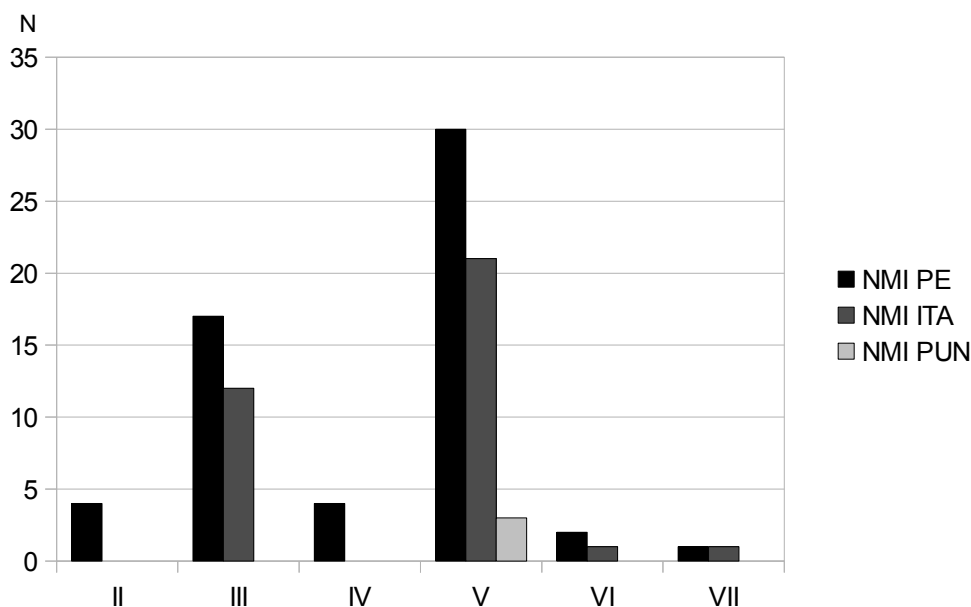

Figura 6.4. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Ses Païsses.

L'arribada d'importacions al·lòctones de ceràmiques s'inicia entre finals del IV i el III ANE arribant al primer quart del I ANE, amb dos moments de major intensificació vinculats a les fases III (del segle III ANE) i V (segona meitat del II ANE) sent la darrera la més intensa, amb molt poca representació de les fases successives.

6.1.2. Na Guardis (Ses Salines, Mallorca)

Es tracta d'un assentament ubicat a un illot del sud de l'illa de Mallorca (a la zona costanera de la Colònia de Sant Jordi) que s'interpreta com una factoria púnica establerta en àmbit mallorquí per facilitar els contactes comercials amb les comunitats indígenes illenques (Guerrero 1984, 1997). Les tasques d'excavació

dutes a terme sota la direcció de Guerrero (1979 – 1987) evidenciaren l'existència de diverses estructures d'emmagatzematge i zones de taller (com un centre de cultura metal·lúrgica) així com també de cerques defensives. Entre el material recuperat, destaca la presència majoritària d'importacions amfòriques bàsicament púniques, destacant la PE-16/T-8.1.3.1. sobretot, però també la PE-17/T-8.1.3.2. i la PE-22, com veurem a continuació.

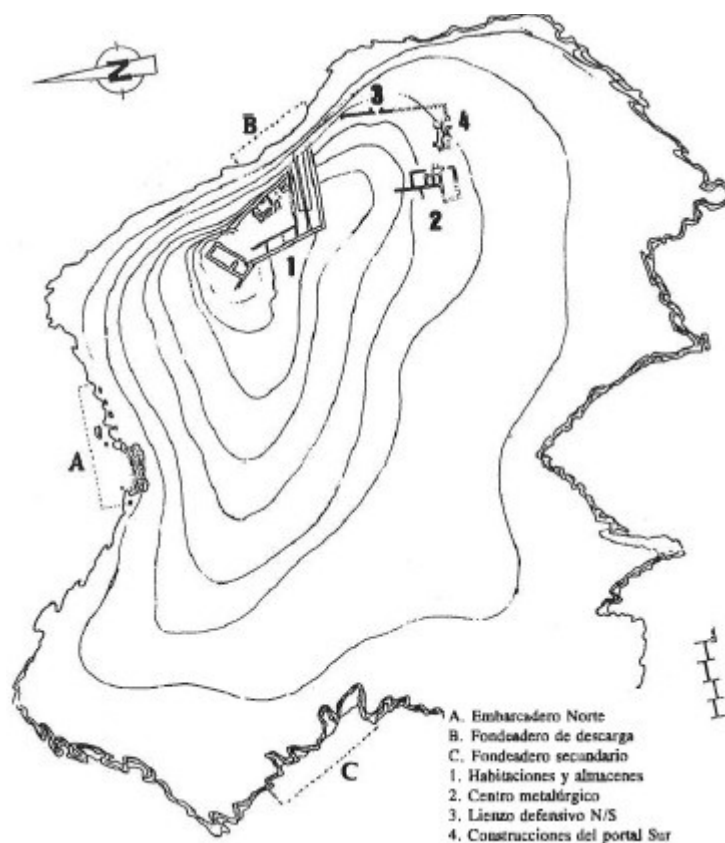

Figura 6.5. Na Guardis (Guerrero 1997: 347).

Entre els segles VI – V ANE s'hauria produït una freqüentació esporàdica del lloc, mentre que l'establiment regular es data entre el 400 – 350/325 ANE. A finals del segle III ANE i inicis del II ANE es produeix l'abandó d'una part del poblat, considerant que s'abandona de manera definitiva després de l'entrada de les tropes romanes a Mallorca el 123 ANE. A finals del segle I ANE inicis del I NE es dona un període de freqüentació del lloc, sense traducció estructural (ni es reocupen, ni es fan de noves construccions) (Guerrero 1984: 31; 1997: 128).

Tot seguit exposarem els contextos analitzats en aquest treball. Les habitacions 1 i

2 es situen al punt més elevat de l'illot de Na Guardis, i serien les primeres construccions que es van fer a la factoria (Guerrero 1997: 34). A l'habitació 1 (l'ús de la qual perdurà fins el segle II ANE) destaquen les troballes d'una llança de ferro de mànec tubular (l'única arma trobada en tot el jaciment), així com una agulla per cosir espart (Guerrero 1997: 34 – 35), a banda, evidentment, del material amfòric i de vaixella importada. La filiació púnica de l'edifici s'estableix a partir del llindar monolític de l'entrada, treballat sobre un bloc de calcària (amb un ressalt i dos orificis per encaixar els galfons de la porta de doble fulla, i una perforació central pel pestell de tancament), amb paral·lels per exemple a Tamuda (a l'Àfrica nord-occidental) o a Monte Sirai (Sardenya) (Guerrero 1997: 35). L'habitació 2 ocupa un lloc privilegiat amb un òptim predomini visual, que alhora li permetia controlar tota la costa veïna, incloses les salines; s'hi accedia baixant els graons d'un porta de pedra ortostàtica. Presenta dos espais al seu interior i hauria funcionat tant com a lloc d'hàbitat com de magatzem, en el qual destaca un nombre molt elevat de contenidors amfòrics (un total de 44) (Guerrero 1997: 37).

Al sud-est del lloc (i al sud de la primera estructura defensiva del lloc) si troba un conjunt arquitectònic format pels sectors A i B i dels recintes III i IV; si bé han estat destruïts en gran part per culpa de l'efecte marítim, es considera que serien magatzems de mercaderies amb accés directe al mar³⁵⁸ (Guerrero 1997: 76).

Els sectors A/1 i B/1 conformen els recintes I i II; foren construïts després del tercer quart del segle III ANE (Guerrero 1997: 43) i arriben fins el moment d'abandó de la factoria, cap al 130/120 ANE (Guerrero 1997: 55).

Al sector A/1 s'hi detectà un tros de mur identificat com a tanca defensiva de les construccions del sud-est de l'illot (a la base del qual s'hi trobà una ofrena de finals del IV ANE), així com una rampa d'accés. Es considera que en la primera fase del lloc haurien predominat les edificacions fetes amb materials peribles, mentre que en un moment determinat del segle III ANE es feren tot un seguit de remodelacions que motivaren la construcció de noves estructures de pedra³⁵⁹ (Guerrero 1997:

358 *“Tanto en el caso de los edificios A y B como de los recintos III y IV, estamos ante almacenes donde depositar principalmente el cargamento de ánforas que las naves transportaban hasta la factoría para su posterior redistribución al resto de la isla en navegación de cabotaje y con el apoyo de los puntos de escala y fondeaderos.”* (Guerrero 1997: 76).

359 *“Nuevas necesidades de los mercaderes asentados en el lugar les obligarían a un reacondicionamiento microespacial, que tuvo como resultado la amortización de las primitivas*

46).

El recinte I (al sector B/1) consisteix en un petit espai de planta rectangular, amb un mur en forma d'L que en condiciona la disposició interna (en la qual es trobaren dues arquetes ortostàtiques) (Guerrero 1997: 47). El recinte II (conservat de manera molt parcial, si bé es considera que hauria estat força similar a l'I) proporcionà restes de nòduls de fossa de ferro, vinculats tal vegada amb el desenvolupament d'una activitat metal·lúrgica al seu interior (Guerrero 1997: 50). L'edifici A és de planta rectangular allargada (18m de longitud per 6m d'amplada) i s'ubica a l'est de la tanca defensiva de la factoria (Guerrero 1997: 56); s'amortitza cap al darrer quart del segle III ANE (Guerrero 1997: 59). L'edifici B presenta unes característiques molt similars a l'A però s'hauria vist força afectat tant per reformes com per la destrucció de la seva façana degut a l'afectació del mar (Guerrero 1997: 62). Quan aquests dos edificis patiren enderrocs que feien evident el perill de ruïna (degut, probablement, a la mala fonamentació dels murs), l'espai es remodelà i s'edificaren els espais III i IV, a la segona meitat del III ANE (Guerrero 1997: 67).

El recinte III funcionaria com a magatzem; es tracta d'un espai llarg i estret, havent desaparegut la façana degut a l'acció del mar; el IV seria pràcticament idèntic (Guerrero 1997: 68).

A l'oest, fora de la zona de la factoria que acabem de comentar, hi ha l'edifici 7-14-15. Ocupa l'espai entre els A i B del complexe arquitectònic del sud-est i l'habitació 2 (Guerrero 1997: 78). S'hi emplaçava l'accés general a l'interior del recinte tancat de la factoria, donant lloc a una zona de pas on desembocaven diversos accessos amb rampes i graons (un total de 5), que comunicaven amb altres dependències (Guerrero 1997: 82). Tingué dos moments d'ús, comptant amb poques evidències pel que fa al primer, (per al qual s'apunta l'emmagatzematge de mercaderies peribles no conservades, tot i que resulta una hipòtesi feble i difícil de sostenir)³⁶⁰,

estructuras, las cuales fueron sustituidas por las construcciones de piedra que llegaron en uso hasta el abandono definitivo de la factoría." (Guerrero 1997: 46).

360 "No debemos olvidar que los excedentes fundamentales de una sociedad pastoril como la talayótica serían la piel y la lana. Ninguno de los dos requiere envases cerámicos para su transporte y comercialización y, por lo tanto, pasan a engrosar el cupo de mercancías de lo que ha venido a definirse como silent trade por no dejar rastro en el registro arqueológico. La carne es otro de los excedentes susceptibles de ser objeto de intercambio (...) Estrabón (III, 5, 11) nos dice que los habitantes de las Kattiterídes cambiaban, además de los metales de plomo y estaño, las pieles de sus

si bé el segon (de finals del III ANE i darrer quart del II ANE) compta amb notables restes ceràmiques, entre les quals destaquen els contenidors amfòrics (Guerrero 1997: 91).

Descrits breument els contextos analitzats, anem a veure com funciona la seva dinàmica d'intercanvis i arribada de productes forans, centrant-nos bàsicament en els contenidors amfòrics.

FASES	N Contextos	NMI PE	NMI ITA	NMI PUN	NMI TOTAL
IV	8	69	4	0	73
V	6	71	15	15	101
?	1	0	1	0	1
TOTAL	14	140	21	15	175

Figura 6.6. Nº de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Na Guardis, diferenciant els àmbits productius.

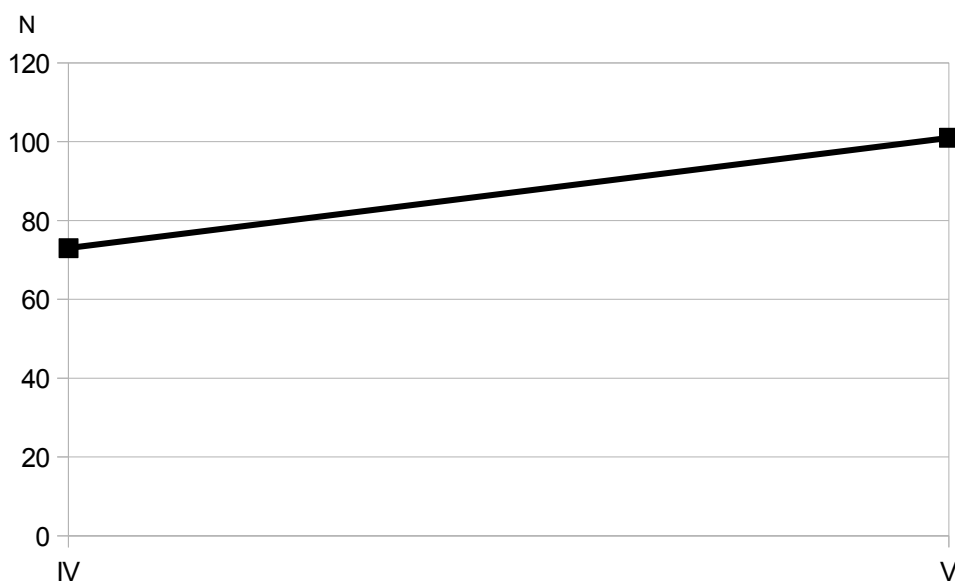

Figura 6.7. NMI total de les fases diagnosticades a Na Guardis.

reses por cerámica, sal y utensilios de bronce. (...) el viaje comercial de Un-Amón a Fenicia (Aubet 1994: 305 – 309) (...) hace referencia a a) Diez piezas de vestido de lino real, b) Diez "herd" de buen lino del alto Egipto, c) Quinientos [rollos] de papiro refinado, d) Quinientas pieles de vaca, e) Quinientas cuerdas, f) Veinte sacos de lentejas, g) Treinta canastas de pescado[¿en salazón?]." (Guerrero 1997: 89 – 90).

En total hem analitzat 14 contextos del jaciment de Na Guardis, havent determinat la fase de tots ells excepte d'un cas, on només tenim una grecoitàlica plena i no podem ubicar-la per manca de materials indicadors.

El gruix de les importacions amfòriques es concentra en la fase V (que recull el 58% del NMI total documentat), tenint un predomini absolut les produccions ebussitanes en la dinàmica general de l'assentament. A més de trobar un volum de contenidors major durant la fase V, la diversificació dels mateixos també és més significativa, tenint àmfores itàliques i púniques no ebussitanes en les mateixes proporcions.

Per tant, la primera activitat de Na Guardis es produeix en la fase IV a partir del darrer quart del III ANE amb monopoli pràcticament absolut de les produccions púnico-ebussitanes, mentre que posteriorment a la segona meitat del II experimenta el seu moment més actiu (durant la fase V, 160/150 – 100 ANE) si bé el nombre de contextos és menor als de la fase IV (225/200 – 150 ANE). Assumint que l'abandó del lloc es produeixi entre el 130/120 ANE, com hem vist anteriorment, es pot afirmar que es produeix en el moment de major activitat de la factoria, on a banda dels productes eivissencs se'n troben també d'itàlics i púnics centre-mediterranis.

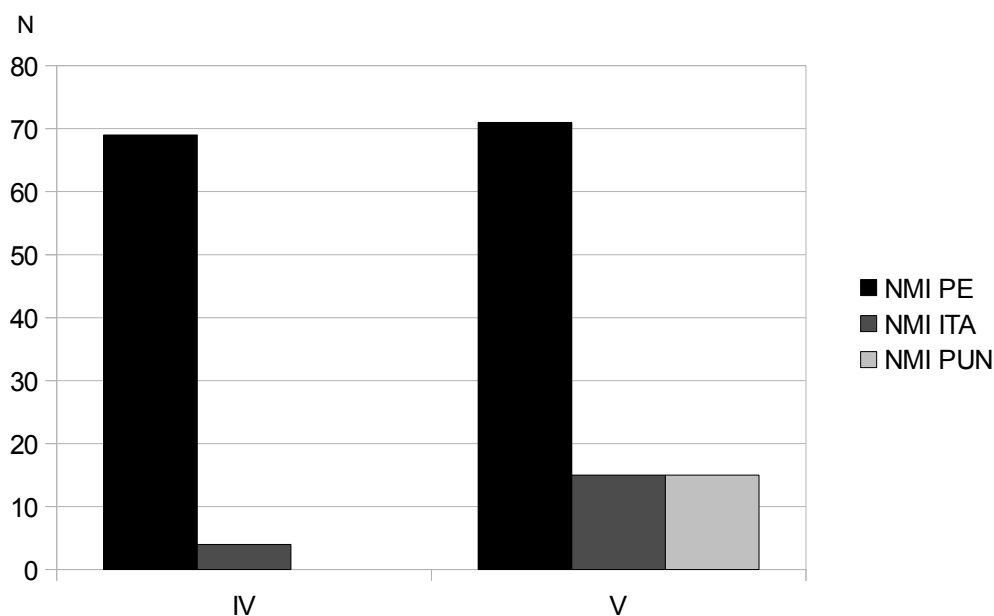

Figura 6.8. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Na Guardis.

6.1.3. Turó de les Abelles (Calvià, Mallorca)

Turó de les Abelles és un poblat situat al sud-oest de l'illa de Mallorca (al nucli de Santa Ponça) a una zona costanera i rocosa de penya-segats. En l'àrea en la qual s'ubica s'hi han documentat diversos jaciments arqueològics que evidencien el seu dinamisme³⁶¹, entre els que destaca especialment Puig de Sa Morisca, però també se'n troben d'altres com el túmul de Son Ferrer, el talaiot de Can Miralles o Es Fornets, per citar-ne alguns. Fou excavat als anys 60, i encara avui no es coneix de manera complerta el resultat de les intervencions realitzades³⁶².

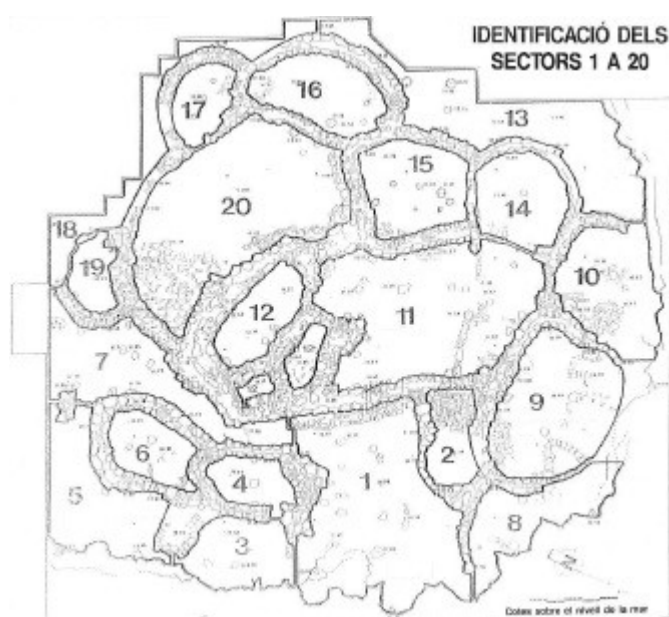

Figura 6.9. Turó de les Abelles (Camps i Vallespir 1999: 43).

El seu període d'activitat començaria al segle III ANE (tot i que no està molt clara la data del seu inici), sent el moment més intens el II ANE, fins el primer quart del segle I ANE, quan el poblat s'abandona de manera definitiva (Camps i Vallespir 1998: 30; Guerrero 1997: 219). S'interpreta com un assentament indígena que

361 "(...) Santa Ponça fou una comarca molt poblada en temps prehistòrics i protohistòrics. Les comunitats es varen establir en els pujols que dominaven la cala i l'albufera, avui ja eixuta. Aquesta els proporcionava caça i pesca al mateix temps que era refugi excel·lent per a la navegació, així com punt idoni per tal que els pobles colonitzadors comerciassin amb els indígenes. Tot això, són causes més que suficients perquè, en una estratègica muntanyola s'hi fundàs un establiment comercial o industrial en el qual conviurién indígenes i estrangers." (Camps i Vallespir 1998: 24).

362 Només comptem per ara amb la monografia de Camps i Vallespir de 1998 en la qual figura la informació relativa dels sectors 1 al 9, mancant-nos referències pel que fa als deu restants, del 10 al 20.

funcionaria com a centre receptor i distribuïdor de mercaderies foranes (Camps i Vallespir 1998: 30), si bé som força escèptics al respecte (com desenvoluparem successivament)³⁶³.

Els contextos analitzats comprenen els sectors de l'1 al 3 i del 6 al 9. El sector 1 consisteix en la plaça de 70m² ubicada al sud-oest del poblat, limitada per l'escarpat natural del turó. S'hi trobaren fins a tretze tambors de columna tant de marès com de calcària, amb un nombre elevat de pasterades de fang endurit amb negatius de troncs i claus de bronze, cosa que evidencia l'existència de sòtil i d'una estructura de reforç per sostenir-lo, tal vegada per circular-hi damunt (Camps i Vallespir 1998: 47). Ens sembla interessant assenyalar, pel que fa al món amfòric, les evidències de reparació de contenidors emprant gafes de plom ajustades en forats fets amb barrina (Camps i Vallespir 1998: 50). Amb tot, l'espai probablement hauria servit com a zona de trànsit i d'emmagatzematge de mercaderies, com ho indica la presència notable d'àmfores (Camps i Vallespir 1998: 54).

Al sector 2 s'hi troba la que s'anomena habitació 4, que limita a l'est amb la 3 i a l'oest amb la gran cambra central; de planta entre absidal i pentagonal, comprèn una superfície de 17m² (Camps i Vallespir 1998: 83); la funció d'aquest espai estaria vinculada a la pica de fang cru així com a les restes d'àmfora localitzades, considerant que tal vegada serviria com una zona d'emmagatzematge en la qual la pica s'emprava per mesurar o recollir algun tipus de contingut àrid dels recipients amfòrics reciclats (Camps i Vallespir 1998: 84). La presència d'un molí de vaivé a l'interior del sector 2 fa pensar que possiblement el producte contingut seria la farina ja mòlta o el gra (Camps i Vallespir 1998: 84).

Els voltants de l'habitació 1³⁶⁴ (al sector 3) confereixen un espai trapezoïdal de

363 *"Tampoc sabem què porta a considerar ni Puig de Sa Morisca ni el Turó de les Abelles, (...) com a centres de redistribució dels productes arribats d'Eivissa entre els poblats mallorquins, per tractar-se de jaciments molt diferents entre sí pel que fa a les seves característiques geogràfiques, al tipus d'assentament, a la seva cronologia i al registre material en general, sent-nos molt difícil, (...) assumir que tindrien les mateixes funcions. Creiem que convé desestimar aquests centres de redistribució, sent més adient considerar-los com a poblats indígenes (...)"* (Gelabert-Batllori 2009: 77 – 78).

364 L'habitació 1 hauria funcionat com un magatzem o de taller, degut al volum elevat de pesos de teler que s'hi recuperaren. No obstant, no es va tenir en compte l'estratigrafia a l'hora d'intervenir aquest sector, pel que finalment hem decidit no incloure'l pel seu grau d'alteració tan elevat (Camps i Vallespir 1998: 105).

22m² que hauria estat tapat per un sòtil (com ho indicaria la presència de dos tambors de columna) (Camps i Vallespir 1998: 93); a banda del material amfòric, destaca un bol italomegàric d'un *askos* de dues boques unides amb una nansa de pont, el paral·lel del qual seria un vas de l'estil Canosa del sud d'Itàlia del segle III ANE³⁶⁵ (Camps i Vallespir 1998: 94).

El sector 5 comprèn una superfície de 50m² i s'articula al voltant de l'habitació 2 (de fet, pràcticament l'envolta); tot i que no es pot afirmar amb fermesa, degut a l'escassetat de restes documentades, s'hi haurien desenvolupat activitats domèstiques (com ho indica la presència d'un fogar, de fauna i de ceràmica comuna, amb poques importacions) (Camps i Vallespir 1998: 119).

L'habitació 2 (sector 6) és se'ns dubte un dels espais més interessants de Turó de les Abelles, a banda del passadís que comentarem posteriorment. Té una superfície de 14m² i planta ovoïdal, a l'interior de la qual es documentaren tot un seguit d'àmfores recolzades al voltant de la paret, amb vasos ceràmics al peu per tal d'aguantar-les (Camps i Vallespir 1998: 125). A banda de l'elevat volum de restes amfòriques recuperades, aparegué un molí cònic de rotació de marès conquilífer que situa la mòlta a gran escala com a activitat principal (Camps i Vallespir 1998: 128). Per tant, es considera que aquestes àmfores haurien estat reciclades com a contenidors de farina, reforçant-ho el fet que normalment apareguin amb el coll tallat de manera intencional³⁶⁶ i s'hagin reparat amb grapes metàl·liques, descartant la reutilització com a contenidors de líquids, ja que a més es troben orificis a les parets que haurien servit com a marcadors de mesures de capacitat³⁶⁷ (Camps i Vallespir 1998: 135 – 136).

365 Se'n coneixen altres casos a Mallorca, com els documentats a la nau romano-republicana de la Colònia de Sant Jordi, a la necròpolis de la Carrotja (les Salines), a la Pleta del Vilar de ca l'Hereu (Llucmajor) o al Pou Celat (Porreres) (Camps i Vallespir 1998: 94).

366 *“La presència de coll no suposa cap obstacle per a la seva reutilització (...) el coll ajuda a dispensar convenientment el contingut si és líquid; tant si és dens com si és viscos flueix sense cap problema, cosa que ocorre igualment si es tracta d'un material granular; però succeeix tot el contrari si es tracta d'una pols fina com la farina. És sabut que els materials pulvulents, com més fins són i per molt escàs que en sigui el seu contingut d'humitat, més difícil és fer-los fluir o caure a través de boques estretes o de tubs, ja que tenen tendència a formar bòvedes internes que dificulten el buidatge; per això, la millor solució és que els recipients que els contenen tinguin la boca ampla.”* (Camps i Vallespir 1998: 135).

367 *“És sabut que l'àmfora i la mitja àmfora foren mesures de capacitat utilitzades a l'Antiguitat i molt bé pogueren haver estat conegudes pels indígenes d'aquesta estació.”* (Camps i Vallespir 1998: 136)..

El passadís (sector 7) constitueix l'accés a l'interior de les edificacions del turó; mesura 12m de llarg mentre que l'amplada varia entre 1m i 4,5m en diferents punts. Si bé és evident el seu caràcter funcional com a via d'entrada, en cert moment fou un espai destinat a activitats supra-domèstiques, com se'n desprèn del registre material que s'hi documentà (Camps i Vallespir 1998: 169). Al primer tram (que estaria descobert) es trobaren tot un seguit d'àmfores, així com també un gran vas de ceràmica a mà, recolzats a les parets per tal de recollir l'aigua de la pluja, tenint analogies amb el corredor de Kerkouane que es reutilitzà com a celler o rebost (Camps i Vallespir 1998: 178). Encara en el primer tram aparegué una urna decorada, una àmfora de petites dimensions de l'estret de Gibraltar, toves crues (vinculades probablement a un fogar) i un as sextantal del segle II ANE (Camps i Vallespir 1998: 178 – 179).

Al segon tram del passadís és on es considera que s'hi desenvoluparia algun tipus d'activitat de caire ritual³⁶⁸. S'hi documentà una gran quantitat de tambors de columna en dues fileres, del tot innecessàries pel cobriment amb un sòtil, tenint en compte com és d'estret. També s'hi recuperà una àmfora fracturada de manera intencional allà mateix així com un vas en deposició votiva, que aparegué buit, enterrat ran de terra i cobert per lloses de marès petites³⁶⁹ (Camps i Vallespir 1998: 180).

Entre altres troballes destacades aparegué una escudella megàrica, dues pàteres i un *kalathos* ibèric, gairebé únics en tot el poblat, destacant un objecte del qual no se'n coneixen altres paral·lels a les Balears, si bé és cert que els extrems punxeguts s'assimilen als vasos crestats locals (Camps i Vallespir 1998: 181). Es tracta d'una placa de fang amb els dos extrems superiors apuntats i sortints i un orifici al centre (Camps i Vallespir 1998: 204). Presenta paral·lels amb exemplars documentats a Vila Nova de São Pedro (on s'anomena "*pes de fogareiro*") i a Pico Agudo, i

368 "*Les nostres hipòtesis es basen en aquests punts: la presència de rituals en els accessos dels poblats i a les portes dels habitatges, la presència anormal de columnes, la disposició en la qual aparegueren l'àmfora 7/80 i el vas 7/159, l'existència de ceràmiques amb un caràcter singular i, finalment, l'objecte 7/56, exemplar únic a l'estació (...)*" (Camps i Vallespir 1998: 179); aquest darrer element al qual es fa referència és una placa de fang amb els extrems apuntats i un forat al centre, que comentem amb més detall al text.

369 "*Vasos a mà tancats per tapadores d'àmfores o coberts de pedres amb restes d'animals, principalment cabres, i un cas excepcional, una mandíbula infantil, són propis dels santuaris indígenes.*" (Camps i Vallespir 1998: 180).

semblances amb altres objectes trobats a Morro de Mezquitilla, Mas de Menente o Muñogalindo. Val a dir que aquest tipus de representacions de banyes ornamentals apareixen de manera recurrent tant en el món minoic, com a Anatòlia i Pròxim Orient, en cronologies més antigues (fins hi tot del calcolític), mantenint-se fins època púnica i romana (Camps i Vallespir 1998: 185 – 186). Per tant, tenint en compte aquest tipus d'objectes i el lloc on es localitzen, el passadís s'interpreta com la remodelació d'una via d'accés en un lloc de culte³⁷⁰ (Camps i Vallespir 1998: 186).

El sector 8 consisteix en l'exterior de l'habitació 3, amb una foguera, una bancada d'argila trepitjada i una àrea de terra batuda; probablement seria un espai d'hàbitat si bé les restes són força escadusseres com per afirmar-ho amb certesa (Camps i Vallespir 1998: 212).

Finalment, hi hauria l'habitació 3 (sector 9), un espai ovalat de 46m², a l'interior de la qual apareguen diverses compartimentacions amb petits murs de lloses de marès (Camps i Vallespir 1998: 224). El registre material presenta un panorama molt similar al de l'habitació 2, per la qual cosa també s'interpreta com una àrea de mòlta de blat³⁷¹ (Camps i Vallespir 1998: 235).

Descrits els àmbits del poblat dels quals hem estudiat els contextos, passarem a veure com es comporten les produccions amfòriques.

FASES	Nº Contextos	NMI PE	NMI ITA	NMI PROV	NMI PUN	NMI TOTAL
IV	2	7	11	0	0	18
V	6	10	19	1	0	30
?	5	4	1	0	1	6
TOTAL	13	21	31	1	1	54

Figura 6.10. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Turó de les Abelles, diferenciant els àmbits productius.

370 S'ha considerat fins hi tot per aquest espai que els habitants del turó adaptarien "(...) a la seva manera un santuari, tal vegada, semita." (Camps i Vallespir 1998: 186), si bé creiem que s'ha de ser cautelós sobre la interpretació del recinte..

371 "Si admetem una utilització diversificada, una activitat probable devia ser la metal·lúrgia, tot i que (...) el que és més probable és que fous una activitat relacionada amb la mòlta, bé d'argila per preparar toves, o modelat de ceràmica, o, tal vegada, de cereals (...)" (Camps i Vallespir 1998: 235).

Com en el cas de Na Guardis, només tenim representades IV i V, amb predomini també d'aquesta darrera.

Figura 6.11. NMI total de les fases diagnosticades a Turó de les Abelles.

D'entre els 13 contextos analitzats, 5 d'ells no es poden classificar en cap fase de manera precisa. Un presenta només una PE-17/T-8.1.3.2., un altre sols una Mañá C2a i dos més una PE-16/T-8.1.3.1. cada un sense acompanyar-se d'altres produccions que ens serveixin de referència de cara a caracteritzar la fase que representen. En el darrer no identificat s'hi trobà una PE-17/T-8.1.3.2. i una Dressel 1A sense més contenidors amfòrics, sent impossible de destriar entre les fases V i VI, per això hem preferit no considerar-lo.

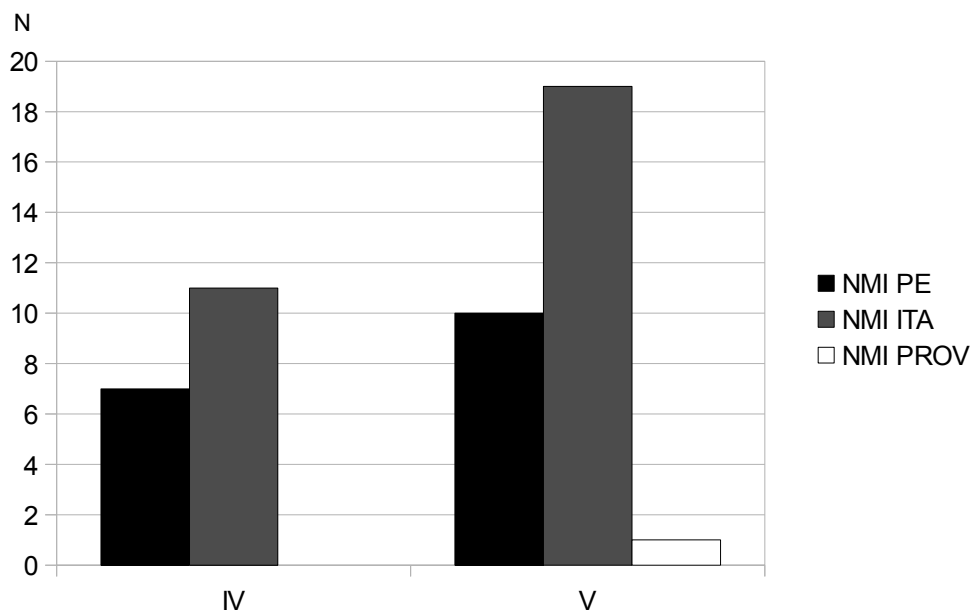

Figura 6.12. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Turó de les Abelles.

A diferència del que hem vist que ocorria fins ara, en aquest cas, l'àmbit itàlic és el més representat per davant l'ebussità, amb un únic testimoni d'àmfora provincial (una Dressel 1 Citerior).

Així, l'inici de l'arribada de mercaderies es produeix entre el darrer quart del III ANE i mitjans del segle II ANE, experimentant un notable en la fase V (160/150 – 100 ANE), que seria la més intensa. Val a dir que si bé es considera que Turó de les Abelles s'abandona a mitjans del segle I ANE (Camps i Vallespir 1998: 30; Guerrero 1997: 219), la fase més recent que tenim representada arriba com a màxim fins a finals del II ANE, sense tenir cap indici en els contextos analitzats, de què la seva activitat anés més enllà d'aquest moment. Per tant, si bé presenta una dinàmica similar a Na Guardis, documentant-se en totes dues les fases IV i V només, sent aquesta darrera la més intensa, el primer presenta un domini pràcticament monopolista de les produccions púniques, especialment les eivissenques, mentre que al Turó de les Abelles hi destaquen sobretot les itàliques, amb presència també de les provincials.

6.1.4. Torralba de'n Salord (Alaior, Menorca)

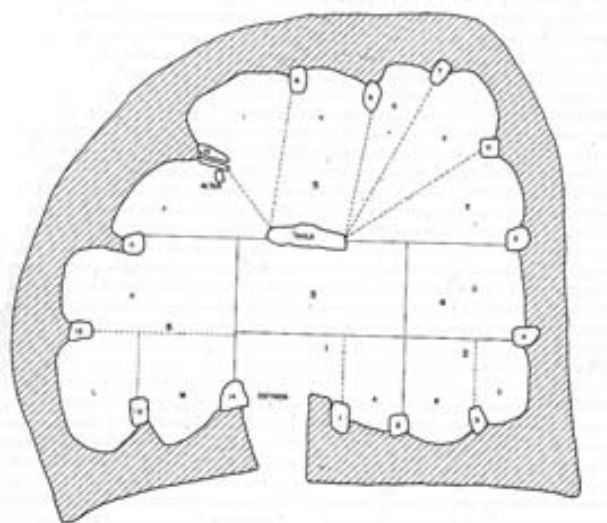

Figura. 6.13. Torralba d'en Salord (Fernández-Miranda 2009).

Es tracta d'un poblat talaiòtic que també presenta un recinte de taula del IV ANE, perdurant la seva activitat fins època romana. L'ocupació del jaciment, però, es remunta al naviforme, com es coneix a partir de la datació d'una cabana entre el XV – XII cal ANE (Micó 2005: 502). En aquest treball ens hem ocupat bàsicament del recinte de taula, on començaren les excavacions als anys 70 i perduraren fins els 80, sota la direcció de Fernández – Miranda i Waldren (Fernández – Miranda 2009).

La taula (d'una alçada de 5m) ocupa la part central del recinte de planta pràcticament en forma de ferradura, amb l'entrada per una porta amb corredor (que ahora s'alinea amb la taula) oposada a l'absis, orientant-se la seva cara principal al l'eix ESE (Fernández – Miranda 2009: 19). El recinte té unes dimensions de 10,75m d'ample per 10,40m de llarg, trobant-se entre els més grans documentats fins ara. Al llarg del perímetre intern s'hi disposaren 14 pilastres que conformaven 13 cubicles, trobant també nínxols en diversos punts (Fernández – Miranda 2009: 20). Durant l'excavació, l'espai es dividí unitats d'excavació, en relació amb els diferents cubicles (veure la figura 6.11).

El material analitzat prové de les unitat B (nivells II i III) i C (nivell III) del sector 2,

i de la unitat J (nivell III) del sector 5, totes elles al recinte de taula.

El sector 2 es situa a la dreta de l'entrada (mirant-ho des de fora); la unitat B consisteix en un cubicle emplaçat entre les pilastres 2 i 3; les seves dimensions són majors que les de la unitat C que es situa annexa a la B, entre les pilastres 3 i 4, ocupant la cantonada dreta del recinte; a l'interior tots dos cubicles s'hi documentà un fogar. S'obtingué una mostra de carboni de la unitat B procedent del nivell IV que donà una datació del 410 ANE³⁷² (Fernández-Miranda 2009: 40).

A la unitat C (en el nivell III) es documentaren damunt un banc una sèrie de tapadores d'àmfora completes alineades, així com de fons retallats recolzats en l'angle que conformen el banc i la paret, a l'interior dels quals es trobaren restes de fauna³⁷³ (Fernández-Miranda 2009: 50).

El sector 5 es situa a la banda de l'absis del recinte (és a dir, a la cara posterior), just darrere de la taula, entre les pilastres 5 al nord i 11 al sud (Fernández-Miranda 2009: 73). La unitat J, es troba al sud del sector 5, entre la unitat I i a l'est del sector 6, delimitada per un seguit de lloses i la pilastra 11, mentre que es tanca al nord amb el lateral meridional de la pedra que fa de suport a la taula (Fernández-Miranda 2009: 87).

Aquest cubicle presentà un conjunt de restes molt interessants vinculades a l'altar que s'hi troba (fet amb un bloc de pedra calcària, amb gairebé un metre d'alçada) (Fernández-Miranda 2009: 96). Al nivell III aparegueren dos pebeters de la deessa Tanit, un vas troncocònic de producció local a mà i una figureta d'un bou de bronze, mentre que al nivell situat per sobre es documentà també una llàntia de voluta decorada amb un peix a l'interior (Fernández-Miranda 2009: 88).

Tot seguit, presentem el panorama que ofereixen les importacions amfòriques en els àmbits analitzats del poblat.

372 "(...) (BM-2003 R= 2360+- 100 B.P.) es la datación absoluta más elevada para la utilización del recinto de taula, así como la evidencia más antigua del ritual del fuego que se desarrolló en él". (Fernández-Miranda 2009: 42).

373 "No cabe ninguna duda que tanto esta disposición como la de las tapaderas responde a una intención ritual, pues se trata de ofrendas colocadas deliberadamente sobre el banco relacionadas con las prácticas que se desarrollarían en el interior del recinto de taula. En uno de los fondos de ánfora apareció además un anillo casi completo de bronce y mitad de otro." (Fernández-Miranda 2009: 50)..

FASES	Nº Contextos	NMI PE	NMI ITA	NMI PUN	NMI TOTAL
III	1	6	1	1	8
IV	1	7	3	1	11
VI	1	2	0	0	2
?	1	1	1	0	2
TOTAL	4	16	5	2	23

Figura 6.14. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Torralba d'en Salord, diferenciant els àmbits productius.

Com podem observar el nombre de contextos estudiats de Torralba d'en Salord és relativament baix, pel que caldrà tenir-ho en compte de cara a les interpretacions que en fem. Si bé no hi ha una fase que presenti un nombre major de contextos que una altra, sí que veiem com no totes registren el mateix volum d'importacions amfòriques, com il·lustrem a la gràfica que presentem tot seguit:

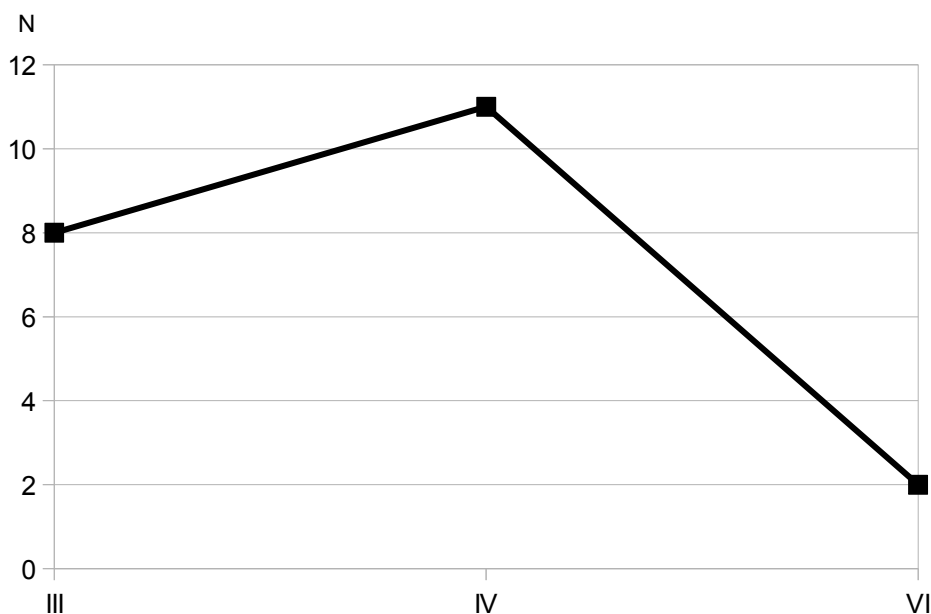

Figura 6.15. NMI amfòric total de les fases diagnosticades a Torralba d'en Salord.

La introducció de les primeres mercaderies amfòriques es produeix durant la fase III (300/275 – 200 ANE) experimentant un creixement notable de l'activitat en la IV, la més intensa de totes (225/200 – 150 ANE), on es registra gairebé el 50% del

material amfòric total del contextos analitzats a Torralba d'en Salord.

La VI és molt minoritària (125 – 50 ANE); val a dir que no es documenten contextos de la fase V (160/150 – 100 ANE), sinó que directament es passa de la IV a una dinàmica del darrer quart del II ANE i primera meitat de l'I ANE, sense tenir evidències que ens permetin anar més enllà.

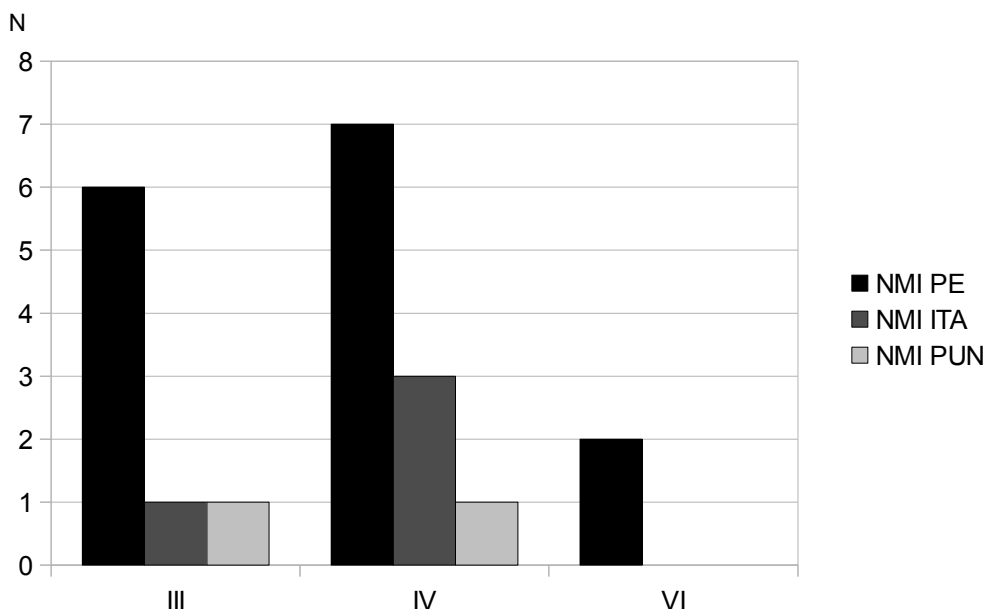

Figura 6.16. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Torralba d'en Salord.

Analitzant els àmbits productius representats en cada fase, es fa evident el predomini de l'ebussità sobre la resta (únic durant la fase VI), si bé durant la IV (recordem que es tracta de la més intensa) s'incrementa la presència de contenidors itàlics. La representació de les importacions púniques no ebussitanes és força secundària.

Per tant, la dinàmica de ceràmiques al·lòctones a l'àrea del recinte de taula de Torralba d'en Salord ens indica una activitat que s'inicia entre finals del IV ANE i el III ANE amb protagonisme ebussità, intensificant-se a partir del darrer quart del III ANE i mitjans del II ANE, quan, si bé segueixen dominant les produccions eivissenques, augmenta el pes de les itàliques; es produeix una caiguda important després de la fase IV, tenint poca entitat contextos que poden entrar més en el segle I ANE, com són els de la fase VI.

6.1.5. Biniparratxet Petit (Sant Lluís, Menorca)

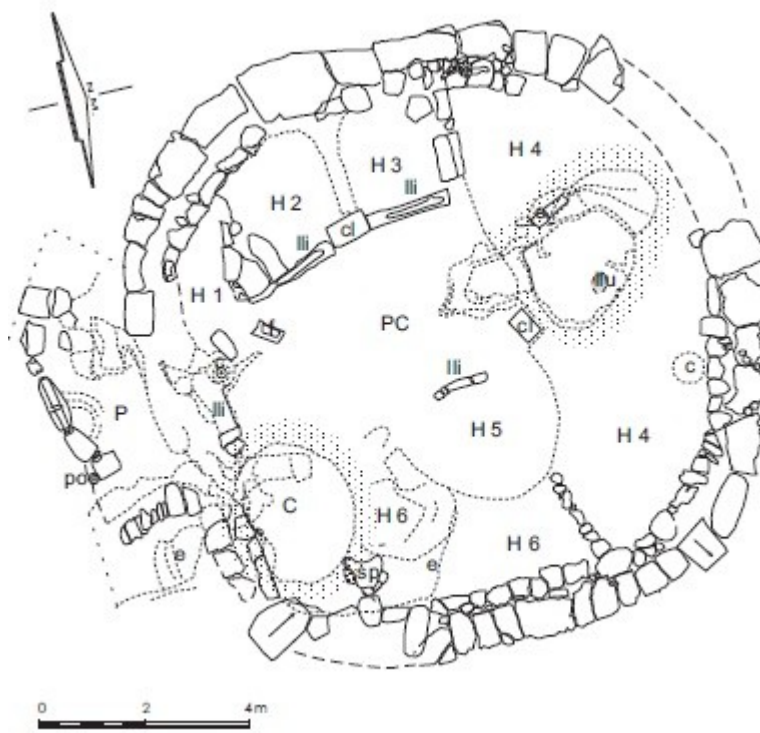

Figura 6.17. Biniparratxet Petit (Hernández-Gasch 2009).

Jaciment localitzat al terme municipal de Sant Lluís (a la capçalera sud de la pista de l'aeroport de Menorca) que fou intervingut arqueològicament per primera vegada el 1968 per Mª Lluïsa Serra Belabre, conservant-se pocs testimonis d'aquests treballs. Estigué afectat per tasques agrícoles que el destruïren parcialment. L'any 1995 s'excavà un sector amb motiu de les obres que afectaven la superfície de l'assentament per un equip dirigit per Joan de Nicolás, traslladant-se les restes a una altre banda per tal que no es veiessin afectades (Hernández-Gasch 2009: 5).

Entre el 2001 i el 2003 s'hi realitzaren noves intervencions per part de la Universitat de Barcelona que focalitzaren la seva atenció en l'excavació de la casa 1 (C1) o la casa Serra-Belabre. Aquestes van posar a la llum l'existència d'una casa típica menorquina, amb planta circular i un pati central, amb dos moments d'ocupació, un vinculat a la seva construcció entre el segle VI ANE i la segona meitat del III ANE, i l'altre amb una remodelació posterior que tingué lloc entre el

segle I ANE i el canvi d'era. Com veurem a continuació, la majoria de contextos analitzats es corresponen amb aquesta segona fase. És de destacar l'ús previ del lloc en època naviforme, com ocorre per exemple en el cas de la cisterna (Hernández-Gasch 2009), que comentarem més endavant.

La primera fase d'activitat del jaciment es documenta a la segona meitat del segle VI ANE, fins la segona meitat del III ANE, experimentant tot un seguit de remodelacions després d'un període d'abandó, entre el segle I ANE i el canvi d'era, quan s'abandona el poblat; posteriorment, en època medieval i contemporània, pateix ocupacions esporàdiques (Hernández-Gasch 2009: 33 – 37).

El material analitzat procedeix de les habitacions 2, 3, 5 i 6, del pati i el pati exterior, així com del reompliment de la cisterna nord.

L'habitació 2 (2,2m X 1,95m) es troba semiexcavada a la roca; s'adossa a la 1 (separada per un envà) i a la 3 (de la qual es separaria per un mur mitger avui desaparegut). Conserva les restes d'una porta al llindar de l'habitació, fet per un bloc de pedra allargat amb una depressió central longitudinal que serviria per encaixar-hi taulons de pedra, tal i com també s'ha documentat a *Pollentia* (Mallorca) en estructures d'època romana, o a Trepucó i Sant Vicenç d'Alcaldús (Menorca) per citar alguns casos de les Illes Balears (Hernández-Gasch 2009: 22).

S'interpreta com un espai de descans o dormitori degut a l'absència d'estructures i restes materials que indiquin activitats de producció, considerant-la una *cubicula*, el sòl del qual fou condicionat amb argiles endurides damunt la roca mare, estant les parets (i tal vegada també el fons) recoberts de calç (Hernández-Gasch 2009: 22).

L'habitació 3 presenta pràcticament les mateixes característiques que la 2, tant pel que fa a dimensions, tractament del sòl i les parets, sistema de tancament i absència de restes d'activitats productives, per la qual cosa també es considera que funcionaria com espai dormitori (Hernández-Gasch 2009: 23).

Durant el segle I ANE i el canvi d'era, s'experimenten transformacions notables que suposen l'annexió en un sol espai de les habitacions 2 i 3, i la connexió amb una obertura de la 1 i la 2, donant lloc a una gran estança a la qual s'accedia des de la porta de l'anterior habitació 3 (després d'haver-se tapiat la resta d'accessos)

(Hernández-Gasch 2009: 35). Els contextos analitzats d'aquestes habitacions es corresponen amb el seu darrer ús que es correspondria amb la denominada fase II de Biniparratxet Petit (compresa entre el segle I ANE i el canvi d'era) (Hernández-Gasch 2009).

L'habitació 5 es considera un espai de cuina. La seva planta és absidal (2,95m X 2,25m) i es troba semiexcavada a la roca que fou retallada per a tal efecte (Hernández-Gasch 2009: 24). Presenta una obertura al pati a través d'un llindar i clapetes de cendra al seu interior resultat probablement de neteges (Hernández-Gasch 2009: 24)³⁷⁴. Val a dir que l'espai patí una remodelació en el segle I ANE, que modificà la fesomia de l'habitació amb l'aprofitament de pilastres per tancar la part semicircular de l'estança (Hernández-Gasch 2009: 24). Aquesta àrea també fou remodelada durant la fase II del jaciment, quan es netejà fins arribar a la base, destinant-se probablement a nous usos; així, passà d'un espai obert al pati a un àmbit tancat per un seguit de pilastres caigudes, fent patent l'estat ruïnós en el qual es trobava en aquell moment (Hernández-Gasch 2009: 36).

L'habitació 6 es troba a la banda oriental; fou excavada a la roca i també té una planta lleugerament semicircular (2,85m X 2,75m), delimitant amb la cuina i l'habitació nord (la 4). Destaca l'existència d'un col·lector d'aigua (de secció cònica transversal) connectat amb una cisterna a la part sud de l'estança, que fou tallat a la roca base i passava per sota del mur perimetral, anterior a la construcció de la casa³⁷⁵ (Hernández-Gasch 2009: 26). La cisterna té una planta oval i secció rectangular, amb 2,5m de fondària i 2,7m X 1,95m en planta; s'hi baixava amb tres graons seguits per una rampa que eren protegits per un mur (Hernández-Gasch 2009: 31). Aquesta habitació (que es pavimentà amb lloses) funcionà probablement com àrea de treball i producció, tal i com ho indica la presència de diversos amolons i de nanses d'àmfores púnico-ebussitanes reciclades com a peces de teler (Hernández-Gasch 2009: 26).

374 Es destaca el fet que, a diferència d'altres habitacions de les mateixes característiques excavades a Menorca, no presenten fogars al seu interior, cosa que és habitual en les habitacions d'aquesta mena que s'obren al pati a l'interior de les quals es documenten les llars (com a ara a Sa Torreta de Tramuntana, per exemple) (Hernández-Gasch 2009: 24)..

375 "Aquesta hipòtesi tindria un rerefons social i polític en apuntar a l'apropiació privada d'una infraestructura, tal vegada en origen, comunal (Salvà, Hernández-Gasch 2009)." (Hernández-Gasch 2009: 25).

El pati central és un espai descobert envoltat per pilastres; el seu paviment fou polit i recobert de calç en diverses ocasions per tal de condicionar-lo (Hernández-Gasch 2009: 19); els nivells que hem analitzat del pati es corresponen amb l'ús que se'n feu en la fase II, quan fou remodelat amb el seu enllosat i la construcció de murs de delimitació que el separaren de les habitacions 4, 6 i 7 (Hernández-Gasch 2009: 34).

Finalment, tenim l'espai exterior sud, ubicat al nord de la façana de la C1 (Hernández-Gasch 2009: 33).

Vistos breument àmbits d'on procedeixen els contextos analitzats, passarem a analitzar les característiques presenta el material amfòric que s'hi registra.

FASE	Nº Contextos	NMI PE	NMI ITA	NMI PROV	NMI PUN	NMI TOTAL
IV	2	11	6	2	3	22
V	2	8	9	5	5	27
VI	7	22	6	12	4	44
VII	3	5	1	5	0	11
?	1	2	0	0	0	2
TOTAL	15	48	22	24	12	106

Figura 6.18. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Biniparratxet Petit, diferenciant els àmbits productius.

En l'àmbit analitzat de Biniparratxet Petit gairebé la meitat dels contextos que es documenten reflecteixen la fase econòmica VI (125 – 50 ANE), sense arribar més enrere de la fase IV (225/200 – 150 ANE). Per tant, si bé aquest dinàmica coincidiria amb el fet que la majoria de contextos analitzats d'aquest poblat s'ubiquen entre el segle I i el canvi d'era, tindríem algun indici del moment anterior que experimenta el lloc abans del seu abandó a la segona meitat del III ANE, amb evidències de continuació de l'activitat en el segle II ANE (com testimonia la documentació de les fases IV i sobretot V).

A la gràfica que presentem tot seguit es fa evident aquesta major intensificació de l'activitat de fase VI (amb un pes del 42% de les produccions amfòriques respecte

el total), i la tendència de creixement progressiu de representació respecte les fases més antigues, caient de manera notable en la fase VII, la més recent de totes.

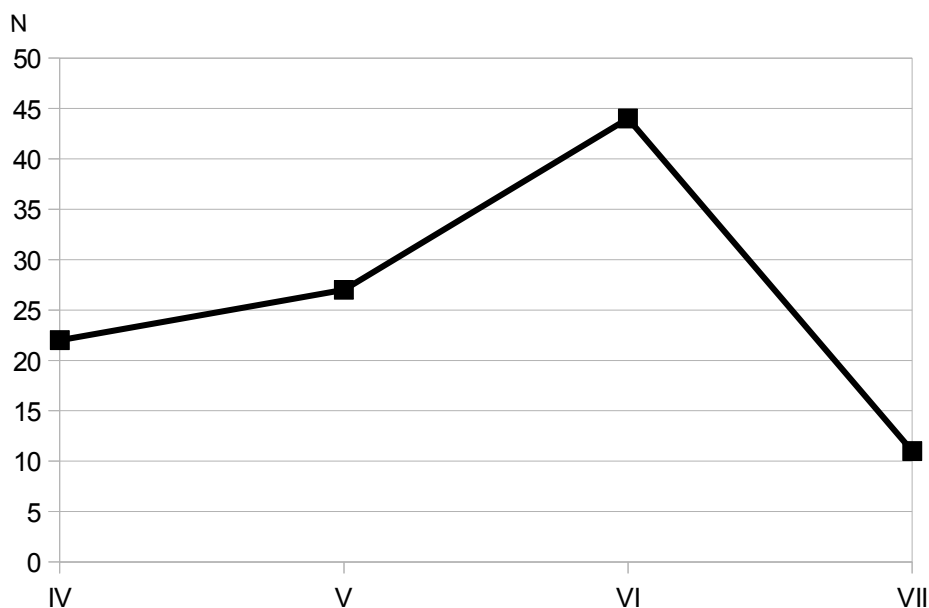

Figura 6.19. NMI amfòric total de les fases diagnosticades a Biniparratxet Petit.

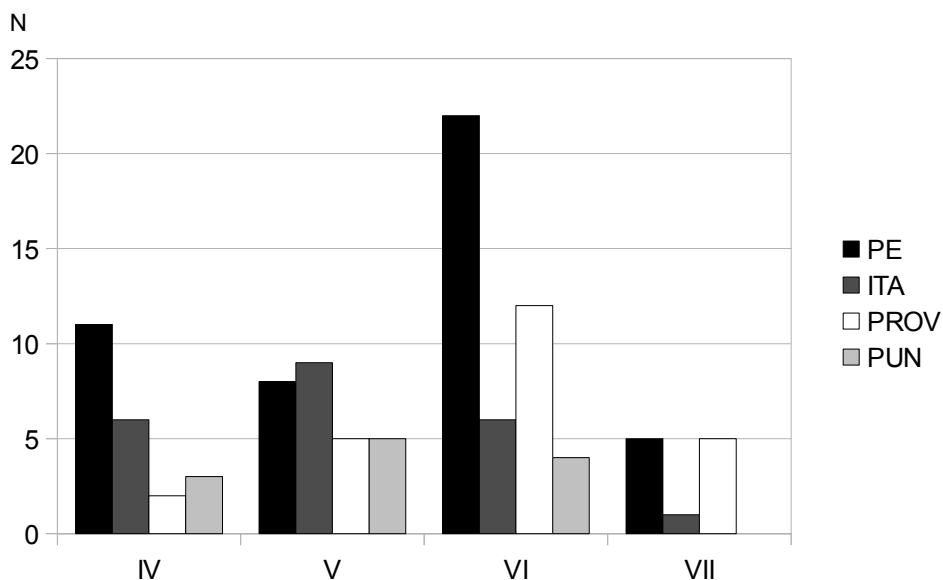

Figura 6.20. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Biniparratxet Petit.

D'aquest jaciment destaca la diversitat d'àmbits productius que es documenten a totes les fases, variant el pes d'un o altre a cadascuna d'elles. Així durant la fase IV predominen les produccions ebussitanes, estant les itàliques en segon lloc, mentre

que en la V s'inverteix lleugerament l'ordre, incrementant-se el pes tant de les àmfores provincials com púniques no eivissenques.

En la fase VI el predomini de les àmfores d'*Ebussus* és molt elevat (suposen el 46% respecte el total d'individus púnico-ebussitans) destacant les produccions provincials, que ocupen el segon lloc en detriment de les itàliques. Finalment, a la VII, tots els àmbits experimenten una gran davallada (desapareixent la presència d'àmfores púniques no ebussitanes), continuant la preponderància dels contenidors eivissencs i provincials, que s'equilibra.

En resum, tot i que la majoria de contextos documentats del jaciment de Biniparratxet Petit es corresponguin amb la segona fase del lloc, d'entre el segle I ANE i el canvi d'era, tenim alguns indicis del moment d'abandonament que pateix a la segona meitat del III amb testimonis d'activitat encara en el II ANE, sent el seu revifament de manera clara durant la fase VI (125 – 50 ANE), per retrocedir de manera notable posteriorment, degut al definitiu abandó del poblat, sense anar gaire més enllà del canvi d'era.

NOM DEL JACIMENT	DESCRIPCIÓ CONJUNT	MATERIALS	CRONOLOGIA PROPOSADA
SES PAÏSSES (ARTÀ, MALLORCA)			
Ses Païsses/Recinte 3/estrat superior	Nivell d'enderroc i freqüentació del recinte (tenia ocupacions més antigues per sota sense material d'importació). Majoria de ceràmica a mà (90%)	Dr 1A . Campaniana A i B. Fragments àmfora púnica, tirrènica, ibèrica i laietana.	
Ses Païsses/Recinte 6	Recinte absidal, sala hipòstila	Fons talaiòtic III PE-14, PE-15, PE-17 i PE-24. Campaniana A.	
		Últim nivell PE-16 i PE-24.	
Ses Païsses/Recinte 10	Edifici en forma de ferradura. Es documentà un nivell d'incendi amb bigues cremades	PE-16 i PE-17 Altres: diversos molins i morters	
Ses Païsses/Recinte 11	Espai dins un recinte compartimentat (habitació posttalaiòtica?)	11a PE-16, PE-17 i PE-22, GI plena obliqua i recent, Dr 1A, Mañá C2/a, àmfora ibèrica. Ceràmica ebussitana (Eb. 69)	
		11e PE-14, PE-15, PE-16, PE-17, PE-22. GI arcaica, plena horitzontal, Dr 1C, àmfora ibèrica	
Ses Païsses/Recinte 12	Habitació al voltant del turriforme amb dos espais rectangulars	Quadre I PE-16 i ceràmica ebussitana (C 2/15).	
		Quadre VI PE-17, Dr 1A. Campaniana A Lamb 5_7.	
Ses Païsses/Recinte 25	UE-34: Per sota UE-61. També es documenta a la UE el processat de cereal. Nivell d'ús. També hi ha un forn.	PE-14, PE-15.	Segle IV ane – mitjans III ane
	UE 4-3: Nivell situat entre dos receptacles (H15, per la calç i H32, magatzem de cereal) del recinte R42. Enderroc de murs i ús anterior.	Dr 1A ³⁷⁶ , Dresse1 1B, PE-17, PE-22, Mañá C2a, GI plena obliqua. Ceràmica ebussitana (Eb.73) i Campaniana A Lamb 31.	Darrer quart del segle II ane

376 Aquest nivell tenia ben conservats 5 colls de Dr 1A aparentment tallats de manera intencional cosa que permet afirmar als investigadors que "(...) antes del abandono había en ese espacio dos ánforas completas y otra con el cuello cortado seguramente para contener un material que podía ser grano." (Aramburu 2009: 4).

	UE 12: Reompliment de l'interior del mur H32	PE-17, PE-18, Dr 1A, nansa d'una àmfora bètica. Parets fines.	
	UE 32: Reompliment de mur (H37)	PE-18, Dr 1A, grisa emporitana, sigillata aretina, i ceràmica ebussitana.	
	UE 28	PE-14, PE-17, GI plena obliqua i còncava, Dr 1A. Sigillata itàlica i grisa emporitana	
NA GUARDIS (Ses Salines, Mallorca)			
Na Guardis / Habitació 1	Espai que funciona fins l'abandó de la factoria el segle II ane	PE-16, PE-17, PE-18, PE-22 Campaniana A, comuna ebussitana (Eb.13, Eb.62, Eb.69) ³⁷⁷ .	IV – II ane
Na Guardis / Habitació 2	Edifici de planta rectangular construït al punt més elevat del poblat (veí de l'habitació 1). Possible espai dual: domèstic i d'emmagatzematge	PE-24, PE-16, PE-17, GI plena, GI recent, Dr 1A, Mañá C2/a, Campaniana, comuna ebussitana (Eb.73, Eb.62, Eb.69), grisa emporitana.	130 – 120 ane
Na Guardis / Àmbit A-1 ³⁷⁸	Només hem considerat el material dels nivells I i II que no fou afectat pels saqueigs clandestins.	ESTRAT II: PE-17, PE-24, GI recent, Mañá C2/a. Campaniana A (Lamb 36 i 55) comuna púnica i ebussitana (Eb 69, Eb 70, Eb 73 i Eb 64). ESTRAT III ³⁷⁹ : PE-16 Ceràmica de vernís negre (taller tres palmetes radials)	Estrats I i II: segona meitat II ane (150 – 100 ane) Estrat III: tercer quart III ane (250 – 225 ane).
Na Guardis / Sector B-1: recinte 1	Construcció de planta rectangular	ESTRAT I PE-16, PE-17, PE-24, Mañá C2/a, GI plena Pseudo-campanianes ebussitanes i comuna ebussitana (Eb 62)	Estrat I: posterior a l'abandó de la factoria (150 – 100 ane)

377 En aquest context, també aparegué una llança de ferro de mànec tubular i una agulla per cosir espart (Guerrero 1997: 35).

378 A l'estrat V de la mateixa estança (format per sorra estèril) es documentà el que s'interpreta com una ofrena fundacional; aquesta consisteix la deposició sobre una estructura de combustió d'una àmfora PE-22 col·locada cap per avall, tapada amb un còdol rodut i argila, a l'interior de la qual s'hi trobaren espines de peix i un esquelet de ; a aquesta ofrena l'acompanyava una gerra ebussitana Eb. 69, també amb la boca cap avall. A més a més, es registraren fragments de bronze sobre les cendres i una PE-14/T-8.1.1.1., tot i que es considera que no hi havia connexió amb aquesta vora tractant-se d'una intrusió aliena a l'ofrena (Guerrero 1997: 44).

379 En aquest estrat aparegué una moneda provinent de la ceca ebussitana corresponent al període I, que es deixà d'emetre el 214 ane (Guerrero 1997: 43).

Na Guardis / Recinte II	Estrat II: localitzat entre els sectors A-1 i B-1; lleugerament afectat per saquejadors.	ESTRAT II PE-16 ³⁸⁰ , PE-17, PE-24, GI plena, Mañá C2/a. Campaniana A (Lamb 28, 27b, 33b i 55), pseudo-campaniana ebussitana i comuna ebussitana i púnica Mañá C2/a, PE-24 i PE-17 Campaniana A (Lamb 31), pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana i púnica, grisa emporitana.	Estrat II: II ane; moment d'abandó de la factoria.
Na Guardis / Edifici A: sector A/3 interior	Àrea de l'edifici A inutilitzada després de la construcció del recinte III.	PE-16, PE-22 Pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana	250 – 225 ane ³⁸¹
Na Guardis/ Edifici B	Construcció de planta rectangular paral·lela a l'edifici A. Accés directe al mar.	PE-16, PE-22, àmfora ibèrica Pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana (Eb 13) i púnica ³⁸²	250 – 225 ane
Na Guardis/ Recinte III ³⁸³	Recinte estret, posterior als edificis A i B. Es considera, junt amb el recinte IV, que la seva utilització no aniria més enllà de 25 o 30 anys.	ESTRAT I PE-16 i PE-22, GI arcaica, àmfora ibèrica i púnica centre-mediterrània Campaniana A (Lamb. 23 i 31), pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana (Eb.69) i púnica ESTRAT II PE-16, PE-22, GI plena Comuna ebussitana i púnica ESTRAT III i IV PE-16 Comuna ebussitana i púnica	225 – 190 ane
Na Guardis / Edifici 7-14-15	A l'oest de les construccions de la factoria, adossat a la tanca defensiva. Els espais B i C es corresponen estrictament amb l'ambient intern de l'edifici	Àrea C (ESTRAT II) Pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana i grisa emporitana Àrea C (estrat III)	Fase I: mitjans II ane

380 Dos fragments que es consideren anòmals i s'expliquen com una perduració d'ús d'un ambient més modern, estant ja tal vegada amortitzades dins el recinte I (Guerrero 1997: 49).

381 Es considera que aquesta seria la data que marca l'abandó definitiu dels edificis A i B i les tasques de construcció dels recintes III i IV (Guerrero 1997: 61).

382 A banda de ceràmica de filiació local, s'hi trobà un petit recipient cilíndric de plom.

383 Una de les àmfores grecoitàliques aparegué amb un segell sobre una nansa TR. LOISIO (Trebio Loisos) consistent en una de les marques més antigues en llatí. No hi ha un acord total sobre la seva interpretació; d'una banda s'identifica amb el comerciant itàlic resident a Delos Trebio Loisos deutor del temple d'Apolo al 162 – 161 ane; no obstant, també es considera que podria ser més antiga, referint-se a un comerciant de generacions anteriors, ja que es documenta el gentilici LOISIUS des de finals del segle III ane (Guerrero 1997: 70).

		PE-16 Pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana i púnica	
		Àrea B (estrat II) PE-16, PE-17, PE-24, GI arcaica i plena Campaniana A, pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana i púnica.	Fase II: finals III/ primer quart II ane – 130/120 ane (abandó factoria)
TURÓ DE LES ABELLES (SANTA PONÇA, CALVIÀ)			
Turó de les Abelles/Sector 1/Nivells III/II	Nivell que barreja el II, orgànic i més superficial, amb el III, nivell de condicionament del pis.	PE-16, PE-24, GI plena i recent, Dr 1A, àmfora púnica centre-mediterrània Grisa emporitana, campaniana (A Lamb 31 i 36, B Lamb 3), comuna ebussitana (Eb-69), copa grega o hel·lenística.	Segona meitat II ane (potser s'allarga fins l'I ane).
Turó de les Abelles/Sector 2/Habitació 4	Habitació de planta absidal (17 m ²). S'excavà tot com un nivell únic. Pica de fang cru. Molí de vaivé.	PE-16, PE-22, GI plena i recent, Dr 1A. Imitacions campaniana (Lamb 55), campaniana (A Lamb 31), comuna ebussitana (Eb.69), romana oxidada.	Segona meitat II ane (potser s'allarga fins l'I ane).
Turó de les Abelles/Sector 3/Nivell I	El nivell I té una cronologia similar al nivell II del sector 1. El seu registre material indicaria evidències d'activitats domèstiques. Els nivell II i III es corresponen amb el moment d'abandó del lloc.	NIVELL I PE-17 Campaniana (Lamb 31), morter (Vegas 7) Bol italo-megàric	NIVELL I Abandó de l'estació (segona meitat II ane, inici I ane).
		NIVELL III/II GI recent, Dr 1A Askos a mà	NIVELL III/II (com el de les altres)
Turó de les Abelles/Sect. 6/Habitació 2	Habitació de planta ovoide (14m quadrats) on es moldria cereal ³⁸⁴ . Molí cònic de rotació i claus de bronze. Material	PE-14, PE-17, Dr 1A. Ceràmica ebussitana (Eb 62), campaniana (A Lamb 31 i 36, B Lamb 3 i 6), imitacions de campaniana (Lamb 31 i	Finals II ane (100 ane; inici de l'abandó de

384 "(...) l'activitat que es duagué a terme dins aquesta habitació va ser, precisament la mòlta a gran escala (...) La gran quantitat d'àmfores que es troben en aquesta habitació dóna suport a la idea que es tractava d'un lloc de mòlta; el gra que s'hi havia de moldre i la farina que en sortiria posteriorment es devien guardar amb tota seguretat dins aquestes àmfores." (Camps i Vallespir 1998: 135).

	amfòric reciclat i reutilitzat.	26/27)	l'estació)	
Turó de les Abelles/Sector 7/Passadís	Accés a l'interior de les edificacions del turó, que serví també com a recol·lector d'aigua, amb un fort component simbòlic i ritual. S'hi trobaren materials molt significatius i peculiars.	TRAM 1/NIVELL I GI recent, campaniana (A, Lamb.36), comuna ebussitana (Eb.73), imitacions campaniana campaniana A (forma 36) Altres: claus de bronze, un sextantial de la primera meitat II ane.	Segona meitat II ane	
		TRAM 2.Nv.I PE-16. Àtica, comuna ebussitana (Eb.69), grisa emporitana i ibèrica. Altres: claus bronze		TRAM 2. Nv. II PE-17, PE-24, Dr 1A, GI plena, Dr 1 citerior, Comuna ebussitana (Eb.69) imitacions campaniana (formes 31 i 26/27), campaniana (A, Lamb. 5 i 31). Altres: molí de vaivé
		TRAM 3 PE-16, PE-31, Dr 1A, GI plena Campaniana (A, Lamb 31), imitacions de campaniana, comuna ebussitana (Eb.69). Altres: botons de pasta negra.		
Turó de les Abelles/Sector 8	Possible lloc d'habitatge de 20 m ² . S'hi trobà una pica de marès i diversos molins de vaivé.	PE-22, àmfora púnica centre-mediterrània Campaniana (A, Lamb 31 i 36) imitacions campaniana (Lamb. 26/27), comuna ebussitana (Eb.13 i 69), <i>Askos</i> (Cintas 405)		
Turó de les Abelles/Sector 9	Habitació de planta ovalada. S'hi pogué realitzar la mòlta (tal i com testimonien diversos molins de vaivé) i activitats metal·lúrgiques.	NIVELL II PE-17, Dr 1A, àmfora grega <i>Kos</i> Comuna ebussitana (Eb.73 i 69), urna cartaginesa, <i>olpe</i> ebussità, imitacions campaniana (Lamb. 55, 26/27 i 31)		
		NIVELL III Mañá C2/a Campaniana (A, Lamb 31, B, Lamb 3), imitacions campaniana (Lamb 31 i 26/27), Altres: claus de bronze		
		NIVELL IV PE-16, imitacions campaniana (forma 26/27)		

BINIPARRATXET PETIT (SANT LLUÍS, MENORCA)

Biniparratxet Petit/Habitació 2	Habitació semiexcavada a la roca (adossada a les habitacions 1 i 2).	UE 42 PE-41, Pascual 1 Campaniana A , pseudo-campaniana ebussitana (Lamb 31), ibèrica pintada, comuna ebussitana i romana
		UE-32 PE-26, PE-41 Campaniana (A, Lamb. 31) , pseudo-campaniana ebussitana (Lamb. 27ab), parets fines, ibèrica (<i>kalathos</i>), parets fines, comuna ebussitana, romana i itàlica Altres: clau i ham de bronze
		UE 48 PE-18, àmfora ibèrica. Campaniana (A, Lamb. 31), vernís negre, parets fines,ibèrica, comuna ebussitana i romana. Altres: 1 as republicà, i aplic d'ivori.
		UE 53 PE-18, PE-41, Pascual 1. Campaniana (A), sigil·lada aretina, pseudo-campaniana ebussitana, parets fines (7), ibèrica ,comuna ebussitana i romana Altres: 1 clau de bronze, 1 altre de ferro, 1 grapa de plom.
		UE 59 PE-17, PE-26, PE-41, Pascual 1. Vernís negre, pseudo-campaniana ebussitana, parets fines, ibèrica, comuna ebussitana i itàlica. Altres: 1 tatxa i 1 anella de bronze, 1 fragment d'escòria de ferro.
		UE 73 PE-17, PE-41 Campaniana (B Lamb. 1), pseudo-campaniana ebussitana, parets fines, ibèrica comuna ebussitana, itàlica i púnica, Altres: possible bala de fona.
Biniparratxet Petit/Habitació	Espai ovalat de 46m ² , amb diverses	UE 14

<p>3</p> <p>Biniparratxet Petit/Habitació</p> <p>5</p>	<p>compartimentacions i petits murs de lloses de marès; possible espai de mòlta.</p> <p>Construcció de planta absidal que funcionaria com un espai de cuina, oberta al pati. Patí remodelacions a la fase II del poblat, quan passà d'un espai obert a un tancat amb pilastres.</p>	<p>PE-17, PE-22, GI plena, Pascual 1, Dr 7/11 Vernís negre, Campaniana (A), parets fines, pseudo-campaniana ebussitana, ibèrica, comuna ebussitana, itàlica romana, africana de cuina.</p> <p>UE 57 PE-16, PE-17, PE-18, PE-41, Mañá C2A, Dr 1A i 1C, Pascual 1, àmfora ibèrica. Vernís negre, Campaniana A, parets fines, pseudo-campaniana ebussitana, ibèrica, comuna ebussitana i romana.</p> <p>UE 18 PE-17, PE-18, PE-41, Dr 1A, Pascual 1, Mañá C2a Ceràmica pseudo-campaniana ebussitana (Lamb. 27), parets fines (Mayet XII) comuna ebussitana, ibèrica.</p> <p>UE 41 PE-41, Pascual 1, Mañá C2a. Campaniana A, parets fines, sigil·lada (Et. 18.3), ibèrica comuna ebussitana (Eb. 69 i 72), púnica i itàlica.</p>
<p>Biniparratxet Petit/Pati</p>	<p>Espai obert envoltat de pilastres.</p>	<p>UE 57 PE-16, PE-17, PE-41, Mañá C2a, Dr 1A i 1C, Dr 1 Citerior; Pascual 1, àmfora ibèrica. Campaniana (A, Lamb 31 i 34; B, Pasq.127, Lamb. 3), grisa d'imitació, pseudo-campaniana ebussitana (Lamb. 2, 27, 31), vernís negre, sigil·lada (Dr-29ab), parets fines, ibèrica, comuna ebussitana, púnica i itàlica, africana de cuina Altres: 1 fragment de teula, 1 fragment de plom amb forma de cub.</p> <p>UE 47 PE-16, PE-17, PE-18, PE-41, Dr 1A i 1B, Mañá C2a, Pascual 1, Dr 2-4, àmfora púnica centre-mediterrània. Vernís negre, campaniana (A, Lamb. 31; B, Lamb. 3), sigil·lada, pseudo-campaniana ebussitana, parets fines, ibèrica, comuna ebussitana, púnica i romana, africana de cuina Altres: 1 fragment de teula, 1 tija de bronze, 1 placa</p>

Biniparratxet Petit/Pati exterior/UE 103		rectangular de plom. PE-16, Dr 1B, Lomba do Canho 67. Campaniana (A, Lamb. 31), sigil·lada africana, pseudo-campaniana ebussitana, comuna ebussitana. Altres: bala de fona	
Biniparratxet Petit/Cisterna nord/UE 207		PE-17, PE-23, PE-18, Mañá C2a, Dr 7/11, àmfora ibèrica. Campaniana (A, Lamb. 31; B, Lamb. 3 i Pasq. 127), parets fines, sigil·lada, pseudo-campaniana ebussitana, ibèrica, comuna ebussitana, itàlica i romana.	Canvi d'era
Biniparratxet Petit/Cisterna nord/UE 220	Ubicada a l'habitació 6. Edifici excavat a la roca amb un col·lector d'aigua i una cisterna al seu interior. El material analitzant es localitzà a la cisterna.	PE-16, PE-17, PE-18, PE-22, PE-25, Mañá C2a, GI plena i recent, Dr 1A., Campaniana (A, Lamb. 28, 33, 31, 27 i 6 o 36; B, Lamb. 1, 1/8, Pasq.127), parets fines, pseudo-campaniana ebussitana (Lamb. 23, 1, 1/8, 31 o 33, 6, 31, 27), comuna ebussitana (Eb.69.), ibèrica, púnica i itàlica. Altres: percussors lítics i 4 bales de fona.	1 ½ I dne
TORRALBA D'EN SALORD (ALAIOR, MENORCA)			
Torralba d'en Salord/Sector 2/Unitat B	Cubicle, Nivell II (l'I estaria molt alterat i remogut) i III, per sota de l'anterior.	Nivell II: PE-17, PE-18 Campaniana, parets fines, sigil·latta gèl·lica (Drag. 27). Altres: peça circular d'os	Al nivell IV es feu una datació de C14 a un carbó sobre el pis: 410 ane.
Torralba d'en Salord/Sector 2/Unitat C	Nivell III: ús del recinte després de la reforma (col·locació bancs); es valora a part el material que aparegué sobre un d'aquests bancs.	Nivell III PE-15, PE-16, PE-17, GI plena, Mañá C2a (1), Campaniana, ibèrica.	
Torralba d'en Salord/Sector 5	Unitat J/Nivell III: cubicle.	U.J/Nivell III PE-17, Dr 1A, Campaniana (A, Lamb. 29), ibèrica, comuna ebussitana. Altres: 2 pebeters Tanit, 1 vas talaiòtic, figureta de bou de bronze	

Figura 6.21. Descripció dels contextos analitzats de Ses Païsses, Na Guardis, Turó de les Abelles, Biniparratxet Petit i Torralba d'en Salord.

6.2. Interpretació socio-econòmica del consum de vi als poblats posttalaiòtics de Mallorca i Menorca

En aquest apartat posarem en relació els diferents jaciments de Mallorca i Menorca analitzats en el capítol anterior amb el poblat de Son Fornés (que hem vist amb detall en el punt 5 d'aquest treball). D'entrada creiem que és important assenyalar la cronologia de cada jaciment per ubicar-los a nivell temporal, com a dada imprescindible de cara a les valoracions conjuntes de les dinàmiques econòmiques que s'hi reflecteixen, perquè no són contemporanis; a més, detallarem el NMI de contenidors amfòrics registrats en cada cas i el nombre de contextos estudiats, per tal de valorar correctament el seu pes i significació.

JACIMENT	CRONOLOGIA	NMI	Nº CONTEXTOS
SON FORNÉS	550 – I ANE/I NE ³⁸⁵	244	41
SES PAÏSSES	V/IV ANE – I NE ³⁸⁶	104	13
NA GUARDIS	Fin IV – 130/120 ANE ³⁸⁷	175	15
TURÓ ABELLES	III – 1r 1/4 I ANE ³⁸⁸	54	13
BINIPARRATXET	VI – I ANE/I NE ³⁸⁹	106	15
TORRALBA	IV ANE – I ANE ³⁹⁰	23	4

Figura 6.22. Cronologia, NMI i nombre de contextos dels jaciments analitzats.

En general podem dir que la franja cronològica que ens ocupa arrenca en època posttalaiòtica fins el segle I ANE o el canvi d'era.

385 Lull *et alii* 2001, 2008.

386 Aramburu i Hernández-Gasch 2005; Aramburu 2009.

387 Guerrero 1984, 1997.

388 Camps i Vallespir 1998.

389 Hernández-Gasch 2009.

390 Fernández Miranda 2009.

JACIMENT	I	II	III	IV	V	VI	VII	TOTAL
SON FORNÉS	7	7	8	0	21	93	46	183
NMI								
N Contextos	3	1	2	0	5	13	13	37
SES PAÏSSES	0	4	29	4	54	3	2	96
NMI								
N Contextos	0	1	1	1	5	1	1	10
NA GUARDIS	0	0	0	73	101	0	0	174
NMI								
N Contextos	0	0	0	8	6	0	0	0
TURÓ ABELLES	0	0	0	18	30	0	0	48
NMI								
N Contextos	0	0	0	2	6	0	0	8
BINIPARRATXET	0	0	0	21	27	43	11	102
NMI								
N Contextos	0	0	0	2	2	7	3	14
TORRALBA	0	0	8	11	0	2	0	21
NMI								
N Contextos	0	0	1	1	0	1	0	3
NMI TOTAL	7	11	45	127	233	141	59	622
N CNTX TOTAL	3	2	3	14	24	22	17	85

Figura 6.23. NMI i número de contextos de cada fase dels jaciments analitzats.

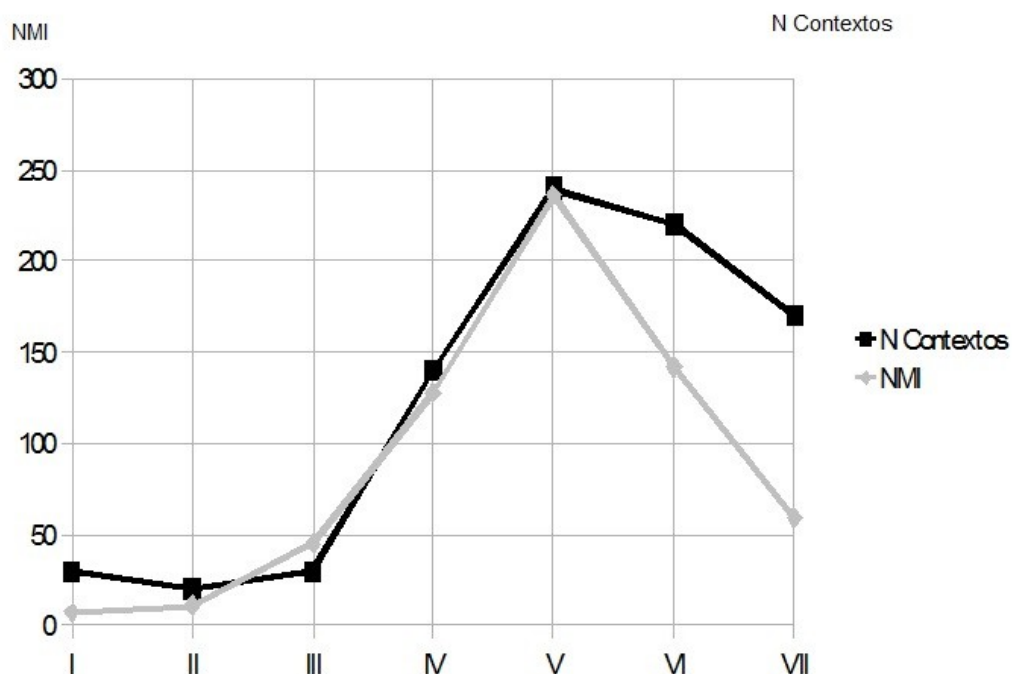

Figura 6.24. NMI i nombre de contextos dels jaciments analitzats de les Illes Balears.

Hem emprat dues escales per il·lustrar les dades de la gràfica 6.24.; la relativa al nombre d'individus respon al NMI natural (dreta), mentre que la del nombre contextos (esquerra) els multiplica per tal de facilitar la lectura de les dades.

En línies generals s'observa una gran intensificació a partir de la fase IV sent la V més intensa de totes; d'aquesta es documenta tant el major nombre de contextos com d'individus. Comença la recessió en la fase VI, tot i que segueix representat uns valors força significatius (més alts i tot que la IV), decaient de manera molt notable vers la VII.

Si ens fixem en detall però, aquest comportament global no es tradueix de la mateixa manera pel que fa a cada jaciment, sinó que presenten dinàmiques diverses, derivades de la cronologia diferent de cada un. Per exemple, és Na Guardis allò que hi darrere de les fases IV i sobretot V, mentre que Son Fornés representa sobretot la VI. Per analitzar-ho amb profunditat, passarem a veure quin és el panorama de cada poblat respecte les fases definides atenent als àmbits productius representats en cada cas.

Abans d'entrar en les fases exposarem de manera global la representació de cada àmbit productiu en litres de vi consumits de cada zona per ajudar-nos a afinar en la dinàmica de cada jaciment.

JACIMENT	Vi púnico- ebussità	Vi itàlic	Vi púnic no PE	Vi provincial	TOTAL
Son Fornés	1515	2482	78	78	4153
Biniparratxet Petit	996	569	310	621	2496
Na Guardis	3375	491	388	0	4254
Ses Païsses	1295	905	0	0	2200
Torralba d'en Salord	420	103	52	0	575
Turó de les Abelles	446	776	26	0	1248
TOTAL	7917	5352	854	699	14926

Figura 6.25. Representació el litres de la procedència del vi registrat.

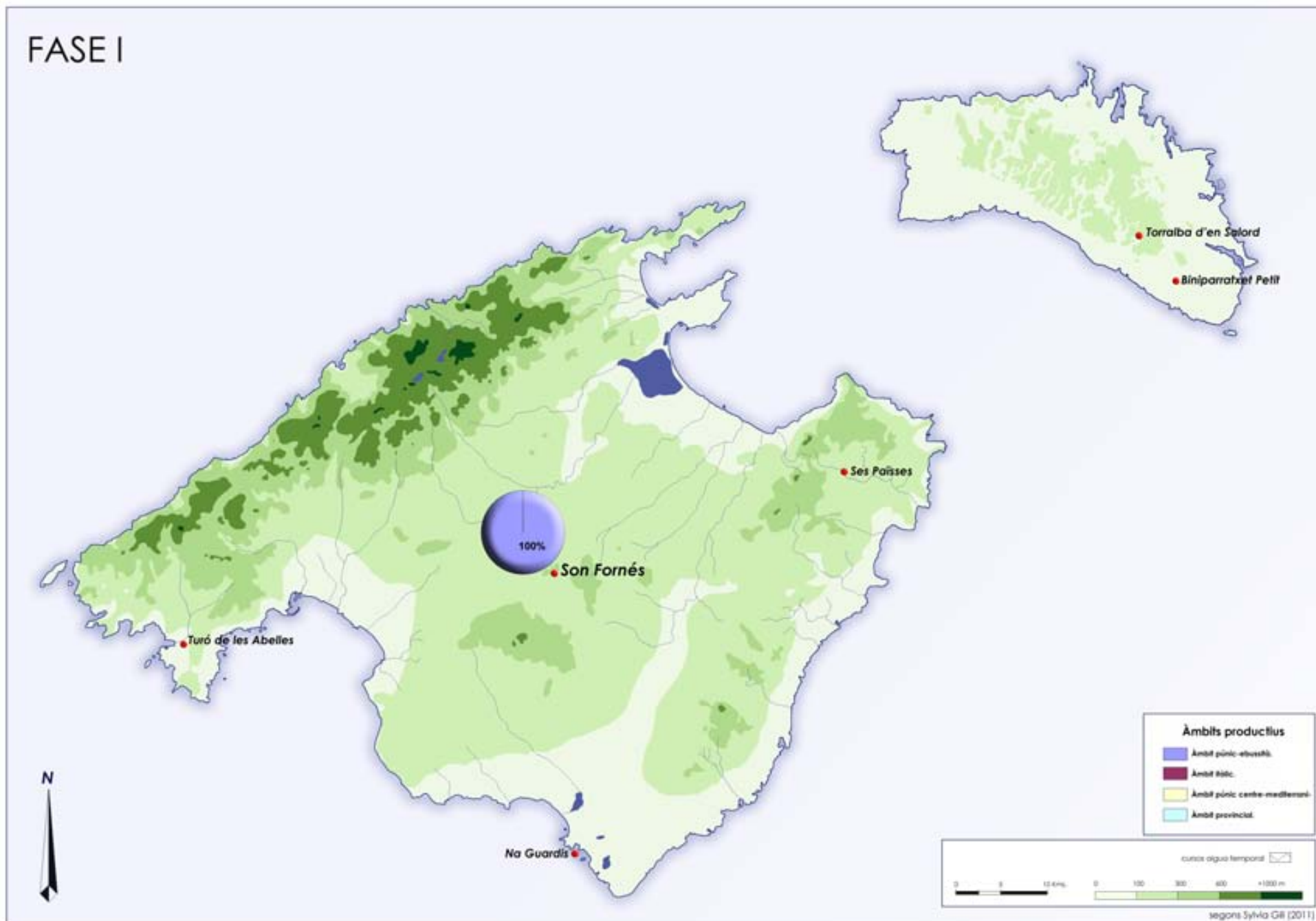

Figura 6.26. Mapa de la fase I.

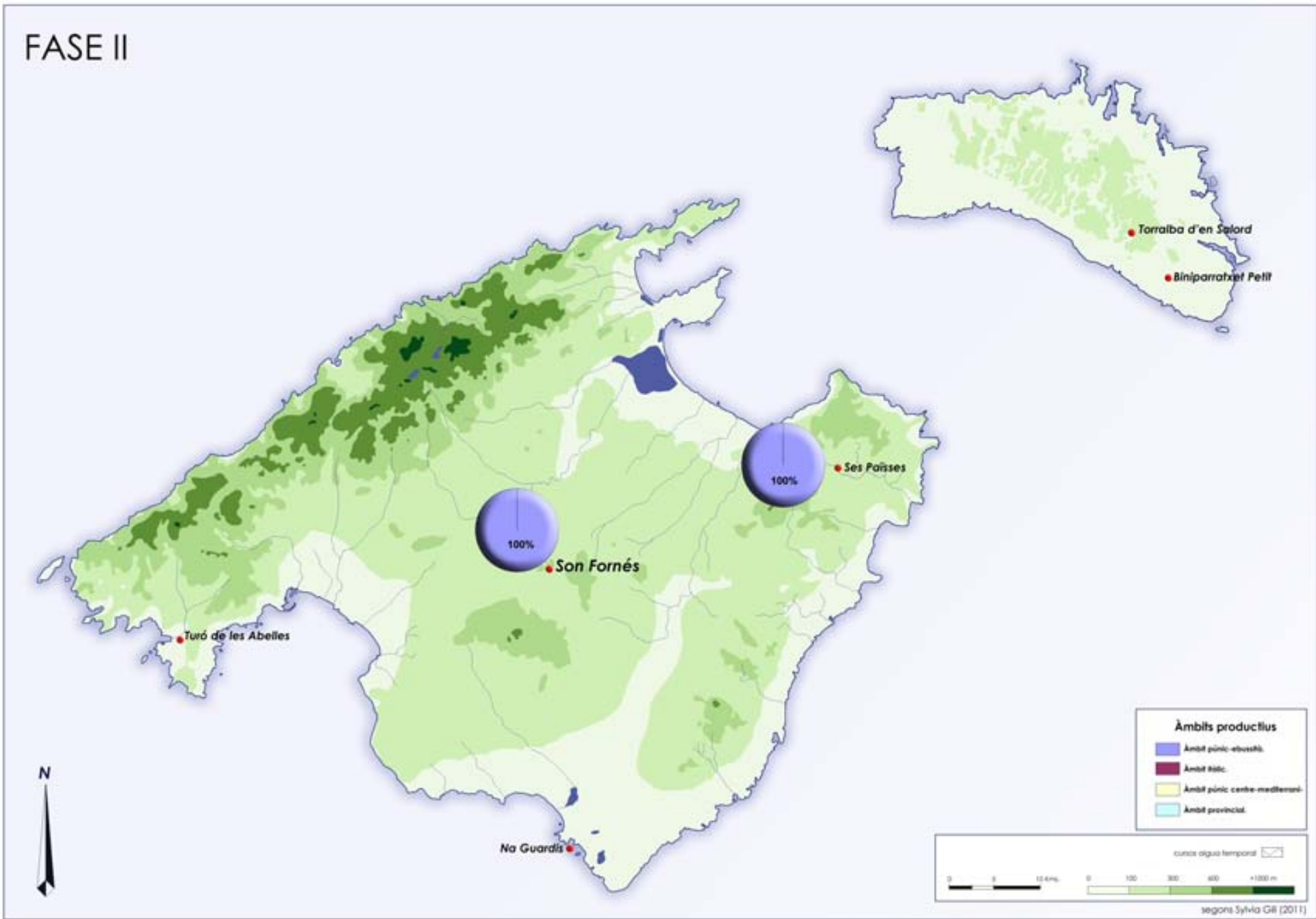

Figura 6.27. Mapa de la fase II.

FASE III

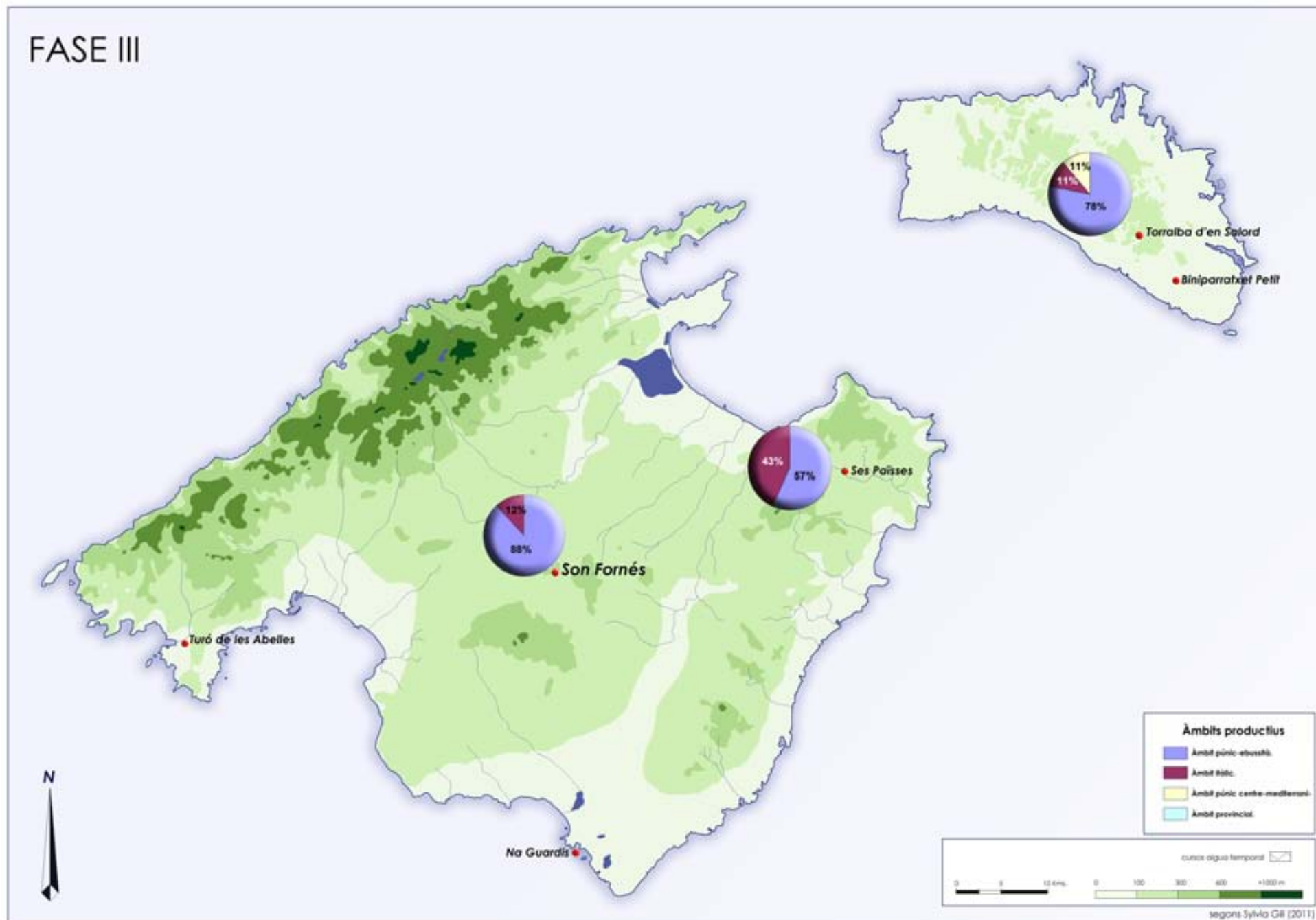

Figura 6.28. Mapa de la fase III

FASE IV

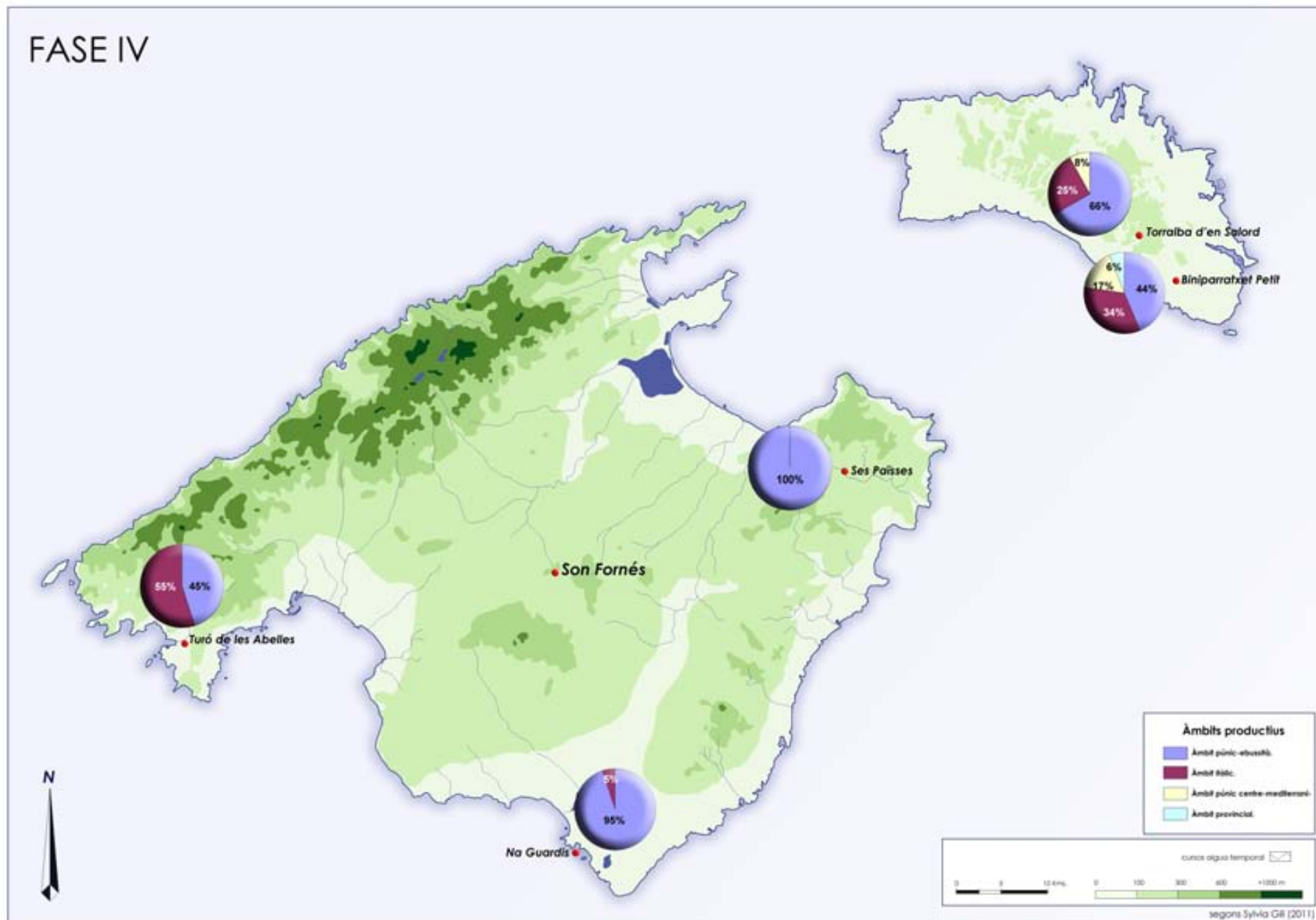

Figura 6.29. Mapa de la fase IV.

FASE V

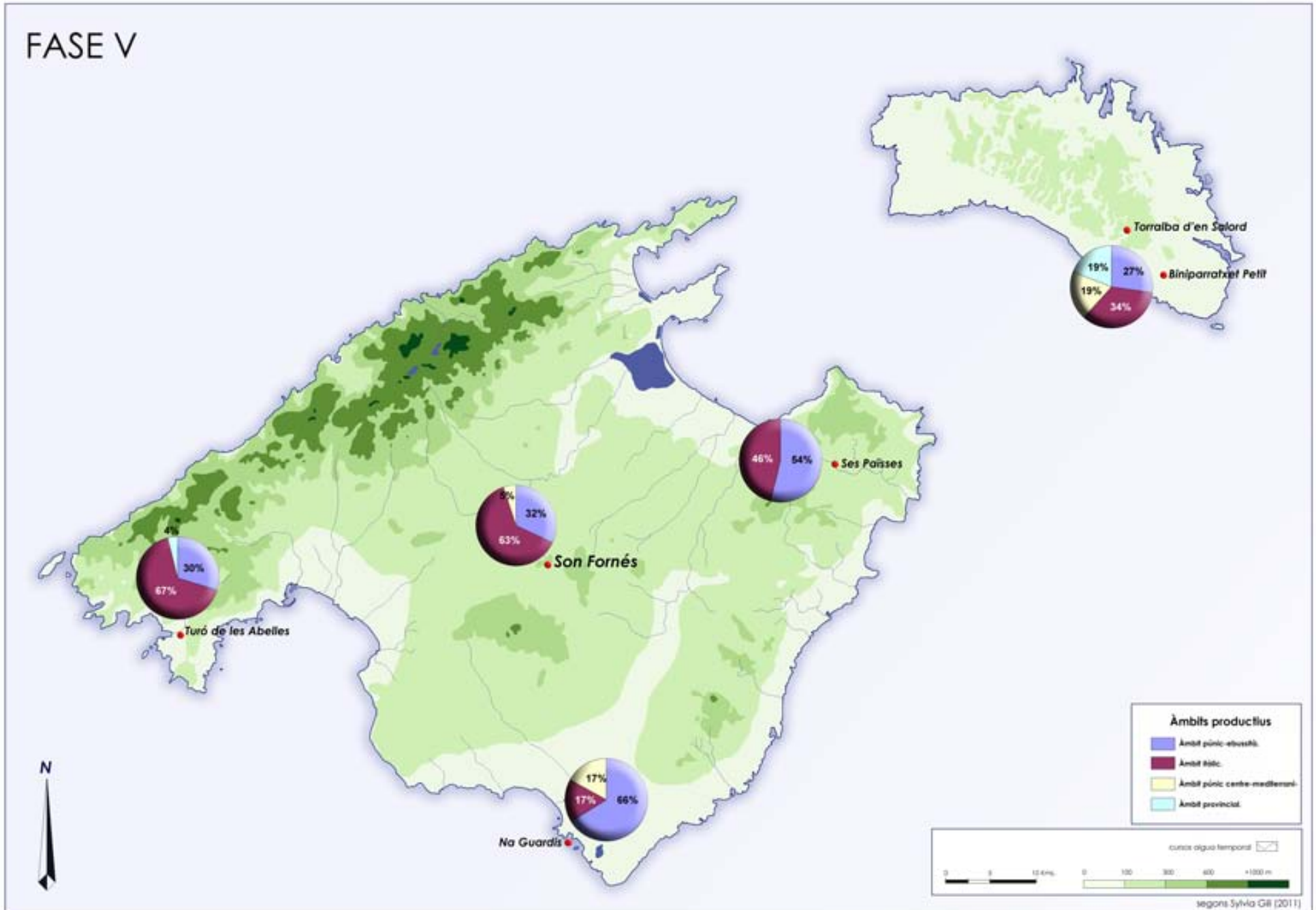

Figura 6.30. Mapa de la fase V.

FASE VI

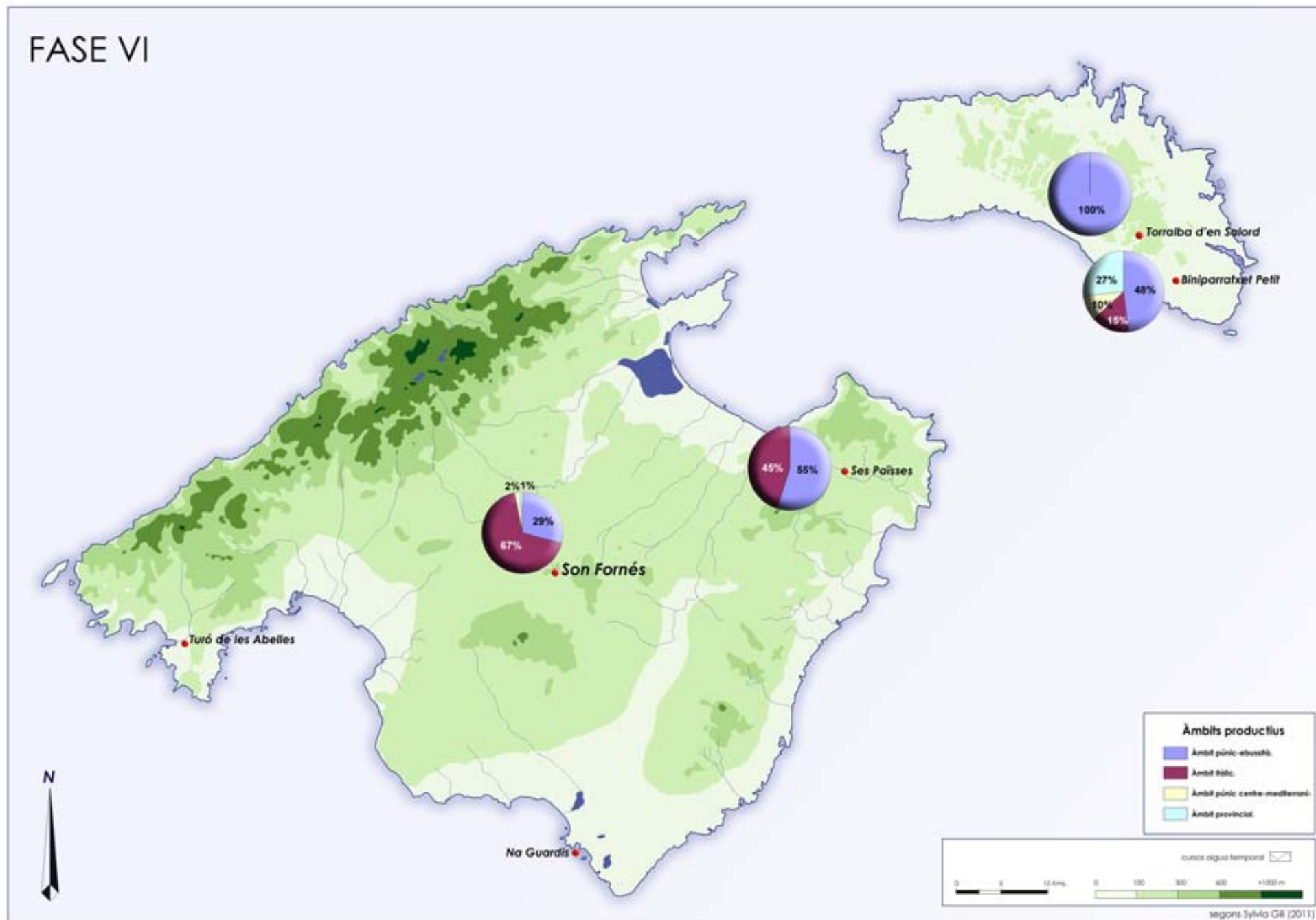

Figura 6.31. Mapa de la fase VI.

FASE VII

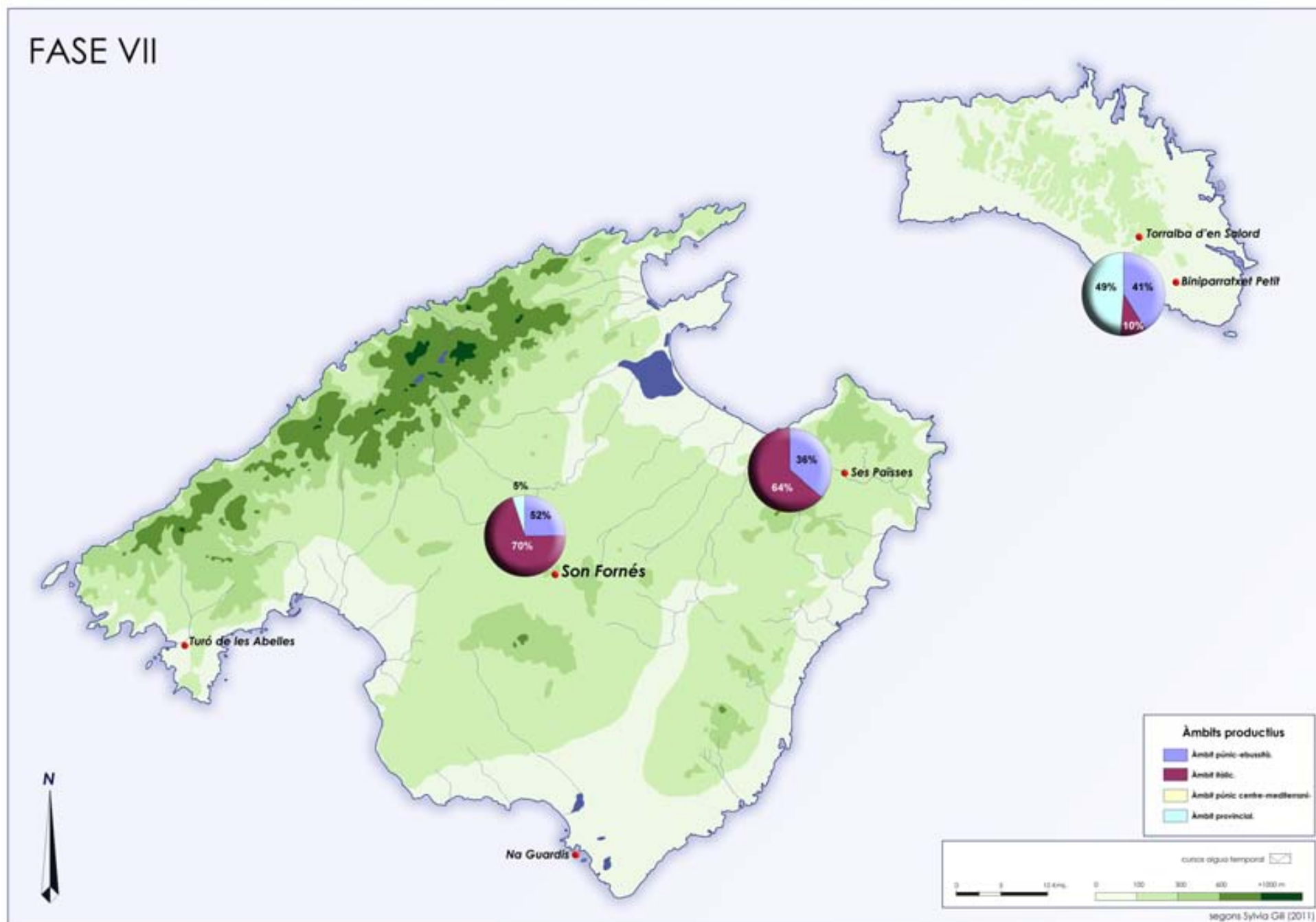

Figura 6.32. Mapa de la fase VII.

Per tal de veure com es tradueixen en el temps i en l'espai les dinàmiques de consum dels jaciments analitzats hem elaborat un seguit de mapes on es localitzen els poblats en cada fase que tenen representada, diferenciant el percentatge que cada àmbit productiu té pel que fa al vi total que es documenta en aquella fase en qüestió.

La fase I (c. 425/400 – 300 ANE) només la trobem a Son Fornés; les àmfores ebussitanes (la PE-14/T-8.1.1.1., com a principal producció d'aquesta fase) representen el 8% d'aquest àmbit productiu al poblat, sense trobar-ne d'altres procedències.

Son Fornés i Ses Païsses³⁹¹ són els únics que presenten contextos de la fase II (c. 300 – 225/200 ANE), on segueixen sent les produccions amfòriques eivissenques les dominants, en el binomi PE-14/T-8.1.1.1. i PE-15/T-8.1.2.1. Aquestes fases coincideixen amb l'inici de la intensificació de l'activitat econòmica ebussitana i de l'exportació dels seus productes en el marc Mediterrani Occidental (Guerrero 1997: 256); a nivell de les Gimnèsies destaca el començament de l'activitat del fondejador de Cales Coves, a Menorca, punt clau pel que fa a la introducció de productes forans a l'illa (Belén i Fernández-Miranda 1979: 156).

Així, veiem com és clara la superioritat d'*Ebussus* en les fases I i II (que *grosso modo* comprenen des de finals del V i finals del III ANE) característiques per la circulació i consum en solitari dels productes amfòrics púnico-ebussitans.

La fase III (c. 300/275 – 200 ANE) ja comença a assenyalar diferències notables. Com la II, es situa en l'inici d'allò que es coneix com a període clàssic, posterior a l'etapa posttalaiòtica. L'auge del comerç ebussità (Guerrero 1997: 258) i cartaginès (sobretot d'ençà de l'inici de les campanyes a la península ibèrica) són excepcionals (Ramon 2006b: 64), produint-se la primera circulació de contenidors itàlics en el nostre àmbit, com també es documenta a Cales Coves (Belén i Fernández-Miranda 1979: 177).

Si ens fixem què passa entre jaciments i illes (veure les figures 6.23. i 6.24. i el

391 El fet que manquin a Biniparratxet Petit no necessàriament s'ha d'interpretar com una absència d'importacions amfòriques en aquestes dates més antigues, sinó que cal tenir en compte que el material analitzat respon bàsicament a una àrea del poblat i a uns nivells compresos més aviat en la fase II, per tant s'haurà de comprovar amb noves investigacions si tenim testimonis de fases més antigues o no abans de treure conclusions massa precipitades.

mapa 6.28.) veiem com les diferències són manifestes; Ses Païsses en aquesta fase registra el 34% del total d'àmfores itàliques documentades en el poblat.

En canvi, a Son Fornés i a Torralba les púniques són les més destacades (recollint aquest darrer el 50% d'aquesta producció en aquest moment).

A quantitatiu, també tenim grans diferències en termes generals; Ses Païsses representa quasi un 65% dels contenidors totals documentats en aquesta fase.

Hem de tenir en compte la gran convivència de les fases II i III, que en gran part són contemporànies. Tot i que és molt complicat ara per ara destriar-ho, tal vegada les fases II i III estarien indicant circuits diversos en un mateix moment, vinculats amb el mateix àmbit productiu, com seria *Ebussus*. D'una banda, la fase II representa la PE-14/T-8.1.1.1. i la PE-15/T-8.1.2.1., mentre que la fase III introdueix contenidors eivissencs més nous (les PE-16/T-8.1.3.1.) junt amb les primeres importacions itàliques en proporcions rellevants (amb els contenidors grecoitàlics). Per tant, tal vegada hi hauria una corrent de mercaderies ebussitanes més conservadores, per dir-ho d'alguna manera, que conviu amb una altra amb productes més nous, en la qual conflueixen els àmbits econòmics ebussità i itàlic.

La dicotomia en el consum entre el vi eivissenc i el procedent de la península itàlica, sobretot pel que fa a la mateixa illa de Mallorca (on no tots els poblats teníem la mateixa proporció de capacitat consumptiva, destacant ara Ses Païsses), posa de relleu la gran competència i guerra comercial entre l'agent púnic i l'italià; en el mateix moment cap d'elles controla de manera única la distribució de mercaderies en l'àmbit de les Balears, sinó que ambdues potències es disputen la seva gestió, existint més d'un circuit d'introducció d'aquests productes a les illes.

La fase IV (225/200 – 150 ANE) presenta un creixement molt marcat respecte les anteriors; en ple escenari de la II Guerra Púnica (218 – 201 ANE), tots els jaciments estudiats estan consumint àmfores i ceràmiques al·lòctones. La PE-16/T-8.1.3.1. serà el contenidor ebussità per excel·lència en aquesta fase, entrant amb força les àmfores itàliques, junt amb gran diversitat de vaixella ceràmica.

del mapa 6.29. s'en desprèn una clara heterogeneïtat entre els diferents poblats, fent patent com no existia una unitat econòmica entre les comunitats illenques sinó que cadascuna disposava d'una capacitat adquisitiva diferent i segons aquesta

consumia uns productes o uns altres; d'altra banda indica com existirien uns contactes comercials o relacions d'intercanvi diferents entre els poblats illencs i els mercaders forans.

Ses Païsses, un jaciment molt potent en la fases anterior, té una representació molt baixa en aquesta fase, arribant a desaparèixer en el cas de Son Fornés. En canvi, els altres experimenten una gran crecscuda.

Ebussus és clarament l'agent dominant, però no és pas l'únic; de fet, alguns poblats ofereixen un ventall molt ampli d'importacions amfòriques, com és el cas de Biniparratxet Petit (amb àmfores provincials i púniques no ebussitanes, a banda de les itàliques i les procedents d'Eivissa). En aquest moment s'inicia l'activitat de Na Guardis com a centre teòricament vinculat a la distribució de productes ebussitans (Guerrero 1997: 259). Turó de les Abelles, malgrat recollir sobretot contenidors itàlics, registra en aquest moment el 40% d'àmfores eivissenques del total documentat al jaciment.

Anem a veure quina interpretació se'n desprèn de les dades obtingudes. Sembla com si els poblats amb tradició més antiga i amb una trajectòria prèvia de recepció de contenidors amfòrics forans (Son Fornés i Ses Païsses), triguessin a enganxar-se al carro d'aquells que comencen a funcionar en aquest moment i que rebrien per primera vegada aquests productes; un cop més es demostra l'existència de dinàmiques heterogènies i de xarxes diverses de distribució i recepció de mercaderies.

Alhora apareixen circuits relacionats amb noves produccions en marxa, amb la disputa del control de la Mediterrània entre Roma i Cartago com a teló de fons. Si atenem al testimoni dels vaixells, en l'àmbit de les Balears destaca el cas de Cabrera 2, una nau púnica d'Eivissa (Asensio 2010: 27), posant de relleu la importància de l'agent púnic en aquesta zona. A això se li ha d'afegir Na Guardis (amb un 42% de vi ebussità respecte els jaciments analitzats, en totes les fases); no obstant, aquest suposat centre de redistribució de filiació púnico-ebussitana no explica per si sol la introducció de mercaderies amfòriques a les illes.

Pel que fa a Turó de les Abelles, ens trobem amb un cas paradigmàtic que posa de relleu la gran versatilitat dels contenidors amfòrics i les possibilitats que ofereixen

com a recipients (com hem vist al punt 6.1.3.). El fet que trobem àmfores reutilitzades i reciclades evidencia el consum d'aquests productes per part de la comunitat que habitava el poblat.

En contra d'allò que es pot considerar al primer cop d'ull (Guerrero 1997: 221; Camps i Vallespir 1998: 35), no presenta un volum tan elevat de contenidors com per afirmar que anirien més enllà d'unes pràctiques quotidianes o normals. De fet, com veiem a la taula 6.23., es situa el segon per la cua, sent altres casos, com ara Son Fornés o Ses Païsses, molt superiors pel que fa al volum de vi registrat (figura 6.25.). Si a tot això li si afegim que la majoria d'àmfores que es consumeixen són itàliques, la hipòtesi que considera Turó de les Abelles un centre de redistribució de productes ebussitans entre els poblats autòctons mallorquins³⁹² (Guerrero 1997: 218, 221), es queda sense fonament empíric.

Per tant, a les Balears, entre el darrer quart del III ANE i la primera meitat del II ANE, conflueixen diferents circuits que posen de relleu l'existència de dinàmiques de consum diferents tant entre illes com dins dels mateixos territoris illencs. A Mallorca, per exemple, en aquest moment uns poblats estan més marcats per l'agent itàlic (Turó de les Abelles) i uns altres pel púnic (Na Guardis i Ses Païsses); a Menorca també es donen diferències internes, veient com *Ebussus* domina pel que fa a Torralba d'en Salord, mentre que a Biniparratxet l'equilibri entre l'agent itàlic i l'eivissenc és notable (si bé aquest darrer predomina lleugerament). Cal trobar l'equilibri argumental entre qui distribueix i qui consumeix per entendre les diferents realitats que presenta el registre amfòric.

La fase V (c. 160/150 – 100 ANE) s'emmarcaria en la III Guerra Púnica (149 – 146 ANE). La podem situar més aviat en un moment previ a l'ocupació romana de l'arxipèlag el 123 ANE, o quan encara no s'havien notat les conseqüències de l'empresa, tot i que per extensió fixem el seu extrem inferior a finals del segle II ANE. És la fase de major intensificació de l'activitat de totes, on el global dels jaciments experimenten una creixuda pel que fa al volum d'importacions amfòriques, a excepció de Torralba d'en Salord que no hi apareix.

392 "Es necesario pensar que el yacimiento fue un activo centro comercial que recibía cargamentos de mercancías diversas traídas básicamente por los comerciantes púnicos ebusitanos, tal vez los mismos que operaban en Na Guardis." (Guerrero 1997: 221).

Naus com la del Llatzeret (Maó, Menorca)³⁹³ mostren la importància que assolien cada vegada més els mercants itàlics a les Balears, els quals transportaven els productes del seu àmbit de procedència (Asensio 2010: 27). Les àmfores ebusitanes seguiran tenint però una gran projecció, si bé les itàliques entraran al mercat amb força; això coincideix amb la distribució massiva de la Dressel 1A, quan es generalitza el consum de vi itàlic (Carandini 1989: 510).

La guerra comercial es fa evident, materialitzant-se per l'agent púnic amb la PE-17/T-8.1.3.2. i per l'itàlic amb la Dressel 1A esmentada, seguint el binomi competitiu que anteriorment havien protagonitzat la PE-16/T-8.1.3.1. i la grecoitàlica plena. A més a més, tot i les precaucions que convé tenir degut a què no comptem amb un nombre massa elevat d'individus, les àmfores púniques no ebusitanes, que en concret es refereixen a contenidors centre-mediterranis Mañá C2a/T-7.4.2.1., assoleixen un volum notable; això lliga amb la recuperació que experimentà Cartago entre la II i la III Guerra Púnica (Ramon 2006b: 65). És significatiu que siguin precisament en aquest moment així com en posteriors (com és durant la fase VI, c. 125 – 50 ANE) , quan trobem àmfores centre-mediterrànies documentades a les illes, i en canvi en tinguem tan poques vinculades al màxim esplendor de la zona cartaginesa, que es dona cap al segle IV ANE (Ramon 2006a: 86). Tal vegada, estaria motivat pel fet que anteriorment Cartago disposa d'altres mercats més competitius per als seus productes, mentre que l'acorrallament derivat de les guerres púniques l'obliga a reorientar-se i expandir-se a noves zones; això faria patent la gran capacitat de supervivència i adaptació de la seva economia (López 1995: 85; Costa 2000a: 69).

Anem a veure com es comporten els jaciments amb contextos d'aquesta fase; com ve sent tònica habitual, l'heterogeneïtat entre sí és manifesta. En xifres reals (taula 6.23.), Na Guardis recull el 43% dels contenidors totals documentats respecte el total de jaciments analitzats; com en la fase anterior, segueix sense explicar però per si sol la introducció de mercaderies foranes.

Son Fornés, Ses Païsses i Turó de les Abelles experimenten un notable creixement vers la fase IV; de fet, pel que fa als dos darrers jaciments, és la fase més intensa de

393 Datada al voltant del 180 – 160 ANE, amb un gran lot d'àmfores grecoitàliques recents acompanyades de Campaniana A (Nicolás 1979; Asensio 2010: 31 – 34).

la seva activitat, sent més lleuger l'increment de Biniparratxet Petit (figures 6.23. i 6.24.).

Al mapa 6.30. veiem com en tres dels 5 jaciments analitzats, (Son Fornés, Biniparratxet i Turó de les Abelles) és l'itàlic l'àmbit productiu predominant, invertint-se, per tant, la tendència que presentaven els dos primers anteriorment; en canvi, tant a Ses Païsses, com a Na Guardis, destaca la presència de l'àmbit púnico-ebussità com a majoritari. Val a dir que, en relació amb els percentatges (taula 6.28.), veiem com tot i el pes de l'agent eivissenc, és el moment on els jaciments analitzats registren el màxim volum dels contenidors itàlics totals que es recullen en cadascun d'ells; la diversitat s'estén com a dinàmica de consum de vi.

D'aquestes dades en podem extreure que l'activitat comercial es torna més intensa i diversificada en aquesta fase, i segueix sense existir una unitat orgànica dels poblats autòctons mallorquins i menorquins.

Així, aquesta fase veurà caure Cartago, malgrat el seu gran dinamisme comercial (com analitzarem en el punt 6.3. amb més detall) perviu el mercat púnic de filiació eivissenca, fins ben entrat del segle II ANE (com també recolzen els carregaments de naus com Cabrera VII), en un radi més centrat en l'àmbit de les Illes Balears (Asensio 2010: 31). No obstant, la imposició de Roma és fa cada vegada més evident amb major aflluència dels seus productes (inclosos els provincials) als circuits comercials en funcionament.

La fase VI (c. 125 - 50 ANE), la podem ubicar en plena irrupció de Roma a l'arxipèlag balear, després de l'ocupació de Cecili Metel el 123 ANE. La intervenció militar no tingué un efecte directe i traumàtic en les poblacions locals³⁹⁴, però sí que experimenten uns certs canvis a nivell intern (Fernández-Miranda 1983: 103; Guerrero 1997: 268; Lull *et alii* 2001: 99).

És una fase característica per la gran diversitat de produccions amfòriques en circulació (entre les quals les provincials assoliran un pes notable), amb pervivència encara dels àmbits itàlic i ebussità; els vaixells dels quals disposem en aquest moment però, són bàsicament mercants itàlics (com el Colònia de Sant Jordi

394 Tot i això, cal no oblidar les evidències d'episodis violents i traumàtics com els nivells de destrucció documentats a Son Favar, Roca Rotja i Son Carrió, per exemple, si bé molts d'altres no presenten alteracions (Guerrero 1997: 267; Lull *et alii* 2001: 99).

A) (Asensio 2010: 31); d'altra banda, encara es mantenen els contenidors púnics centre-mediterranis (si bé en clar retrocés degut a la destrucció de Cartago).

Si ens fixem en el panorama que mostren els jaciments, (figures 6.23. i 6.24.) Son Fornés experimenta una gran crescuda, amb un 66% del total de contenidors d'aquesta fase en els contextos analitzats. Biniparratxet Petit és l'altre jaciment que encara es manté actiu. A l'altra cara de la moneda hi tenim Torralba d'en Salord i Ses Païsses. El primer (del qual no es documenta cap context de la fase anterior) representa només dos individus en un únic context, pel que creiem que és més adient interpretar-ho com una representació esporàdica més que no pas un tendència alcista de l'activitat del poblat en aquesta fase. D'altra banda, la caiguda de l'activitat de Ses Païsses és molt dràstica i notable (de 54 a 3 individus documentats).

Al mapa 6.31. veiem com són les produccions itàliques que destaquen notablement a Son Fornés, mentre que a Biniparratxet Petit ho fan les púniques, sobretot les ebussitanes. No obstant, si ens fixem en les proporcions de la gràfica, veiem com a Biniparratxet l'agent itàlic es materialitza més aviat de banda de les produccions provincials que arriben en proporcions molt significatives.

En resum podem dir que en el darrer quart del II ANE i la primera meitat de l'I ANE, a Mallorca i Menorca una sèrie de jaciments experimenten un creixement molt notable, variant el pes de les produccions itàliques i ebussitanes segons cada cas, perpetrant-se l'heterogeneïtat en el consum de vi a les illes. La xarxa mallorquina estaria lligada a les produccions itàliques, mentre que la menorquina més aviat a les provincials, fent totes dues patents el gran dinamisme de l'activitat econòmica de la potència de Roma en època tardo-republicana.

En canvi, per altra banda es viu un gran retrocés en poblats que encara funcionaven; alguns veuen reduïda la seva activitat pràcticament a la mínima expressió, preludi de la seva desaparició definitiva.

Finalment, en la fase VII (c. 50 - 25/0 ANE), que conclourà amb els pas de la trajectòria de Roma a l'imperi, s'observa un retrocés que afecta principalment a Son Fornés i Biniparratxet Petit (els dos únics jaciments que s'havien mantingut en alça en la fase anterior), i en menor mesura a Ses Païsses, que segueix caient.

Aquesta davallada no suposa una aturada de la recepció d'importacions sinó que segueixen arribant en proporcions més baixes, mantenint-se una major presència de les mercaderies itàliques.

Si ens fixem en la taula 6.23. veiem com per Son Fornés la reducció no implica tant nombre de contextos (els mateixos que els que representa la fase VI), però sí d'individus; no obstant, representa un 78% del total de contenidors documentats en la resta de jaciments en aquesta fase, sent els itàlics els de major pes (mapa 6.32.).

A Biniparratxet Petit les produccions púniques són les més destacades, si bé en proporció les provincials assoleixen valors molt destacats (figura 6.20). Val a dir que ara ja no trobem representació pràcticament de les àmfores centre-mediterrànies, sinó que les púniques no ebussitanes que trobem en aquest moment procedeixen de l'Estret de Gibraltar; en concret, es tracta del contenidor Mañá C2b/T-7.4.3.3. Finalment, Ses Païsses ofereix pràcticament el mateix panorama que en la fase VI amb una representació pràcticament anecdòtica.

Pel que fa a altres mercaderies, a banda del vi, és en aquest moment on es registra el seu volum més intents, sobretot per al jaciment de Son Fornés (com hem vist al capítol 5), tenint-ne també testimoniats a Biniparratxet Petit³⁹⁵; no obstant, la seva representació és molt poc significativa respecte els contenidors vinaris.

Així veiem com pel que fa a la darrera fase emmarcada en la segona meitat de l'I ANE fins el canvi d'era, retrocedeix l'activitat dels poblats que encara funcionen, mantenint-se les tendències de la fase VI pel que fa a representació d'àmbits productius. Novament tenim xarxes diverses en la mateixa fase i dinàmiques de consum també diferents; es manté i aguditzza un circuit itàlic d'introducció de productes a Mallorca amb un altre provincial a Menorca, sense deixar d'estar absents les mercaderies d'*Ebussus* ni tampoc les de filiació púnica l'Estret de Gibraltar. Això, posa en evidència com la superioritat romana no era total sinó que altres àmbits productius seguien distribuint els seves mercaderies; estaria per veure si existien condicionants per part de l'imperi, quina natura i afectació tindrien vers les economies en competència.

395 A més es documentà un exemplar de Dressel 7/11 a la fase IV i un altre a la fase VI, com a testimonis de productes no estrictament amfòrics.

Podem interpretar la caiguda en la introducció de mercaderies foranes, com a resultat de l'agreujament que l'economia romana provoca en les poblacions locals que experimenten una gran pèrdua de capacitat adquisitiva. Així, si bé en un primer moment hi ha una continuïtat en les pràctiques socioeconòmiques autòctones, sobretot d'ençà del segle I ANE (i més encara amb la conversió de Roma en Imperi) es perden molts dels elements de les comunitats illenques que havien perdurat fins aleshores, abandonant-se fins hi tot alguns poblats en favor de les noves ciutats, i/o retrocedint d'altres (Lull *et alii* 2001: 101), cosa que posa de relleu l'efecte de pauperitzador que tingué l'ocupació romana en les poblacions balears.

A mode de recapitulació de les dades anteriors, les podem expressar de la manera següent:

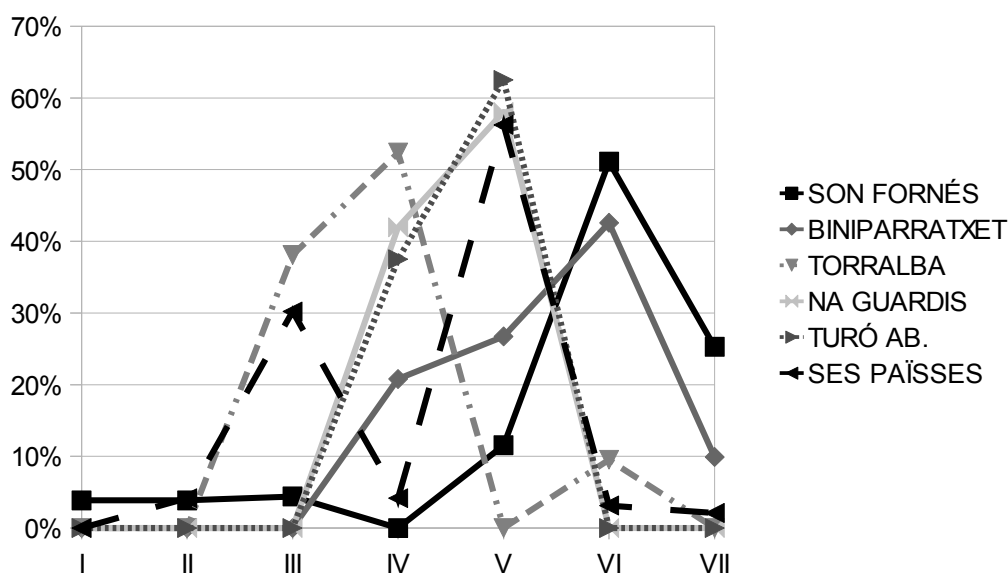

Figura 6.33. Percentatges del volum de contenidors registrats a cada fase en els jaciments estudiats.

En la taula de la figura 6.34. s'indiquen les fases que estan presents en cada poblat, assenyalant si el seu volum de contenidors amfòrics augmenta o disminueix en cadascuna d'elles; la intensitat la marquem amb una o dues fletxes (en el cas que sigui més acusada), o bé amb un signe d'igual si mantenen l'activitat al mateix

nivell que l'anterior.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
SON FORNÉS	X	X ↑	X ↓		X ↑	X ↑↑	X ↓
SES PAÏSSES		X	X ↑	X ↓	X ↑↑	X ↓↓	X ↓
NA GUARDIS				X	X ↑		
TURÓ ABELLES				X	X ↑		
BINIPARRATXET				X	X ↑	X ↑↑	X ↓
TORRALBA			X	X ↑		X ↓	

Figura 6.34. Comportament dels jaciments segons les fases econòmiques, assenyalant la tendència alcista o reduccionista que experimenten en cada cas.

Les figures 6.33. i 6.34. ens serveixen sobretot per veure en quina fase es produeix el moment àlgid de cada poblat, així com la seva trajectòria. Al primer cop d'ull salten a la vista les diferències econòmiques. Torralba d'en Salord és l'únic cas que experimenta el seu *floruit* a la fase VI (c. 225/200 – 150 ANE); Turó de les Abelles, Na Guardis i Ses Païsses ho fan en la V (c. 160/150 – 100 ANE), i Son Fornés i Biniparratxet Petit en la VII (50 – 25/0 ANE). Aquestes diferències van més enllà de la vessant cronològica de cada jaciment, i és que a banda del de Na Guardis, que presenta un comportament més restringit en el temps (finals del IV – 130/120 ANE), la resta arriben al segle I ANE i fins hi tot entren en l'era (com ocorre en els casos de Son Fornés, Ses Païsses i Biniparratxet Petit). D'aquesta manera, es posa de manifest l'autonomia de cada poblat pel que fa a garantir el seu èxit productiu i econòmic, així com la seva llibertat per negociar amb mercaders igualment independents.

Per tant, no observem una tendència immòbil de les dues illes ni dels diferents poblats analitzats, si bé és cert que n'hi ha alguns que clarament presenten una adscripció al llarg de la seva trajectòria més definida per un o altre àmbit productiu; això passa sobretot en els poblats de menor pervivència cronològica, mentre que els qui tenen una durada major ofereixen una realitat més complexa i canviant.

Tenim circuits diferents en convivència, que tant podrien referir-se a zones

diverses de producció i distribució de productes (binomi ebussità – itàlic) com donar-se en el mateix àmbit productiu (com hem vist pel que fa a Eivissa, tal vegada amb una corrent més arcaica i una altra de més nova).

Segons això, podem parlar d'un circuit inicial de vi eivissenc (com hem vist a Son Fornés) que arriba a les Gimnèsies sense pràcticament competència, fins la irrupció de vi itàlic; a la llarga, el vi de Roma anirà guanyant terreny, sense acabar però amb el procedent d'Eivissa. L'àmbit menorquí al llarg del segle I ANE hauria estat més influenciat pels agents comercials que transportaven vi romà procedent de les províncies, mentre que en el cas de Mallorca aquest influx hauria estat més tímid, amb preponderància de les produccions de la península itàlica.

Pel que fa a l'agent ebussità, si bé és cert que juga un paper fonamental vers el consum de mercaderies foranes de les comunitats mallorquines i menorquines, convé matissar molt el seu pes. En cap cas tenim un monopoli absolut de les produccions ebussitanes ni es tradueix en una colonització púnica del territori, més enllà de la fundació de Na Guardis; es redueix al consum de productes eivissencs, bàsicament vi, sense adoptar altres pràctiques ni elements propis de la societat púnica per part de les comunitats mallorquines ni menorquines autòctones. A més a més, colonialisme i colonització són conceptes força diferents; sense entrar en una discussió conceptual que podria provocar un altre tesi paral·lela a la qual es desenvolupa en aquest treball, només direm que una cosa vol dir aplicar pràctiques de control a partir d'interaccions entre societats vinculades per relacions de poders asimètriques, i les conseqüències de transformació resultats d'aquest fenomen, és a dir, colonialisme (Dietler 2010: 15); però una altre molt diferent implica colonitzar un territori determinat. Parlar de colonització púnica de Mallorca ja des del segle V ANE (Guerrero 1997, 2004; Guerrero i Quintana 2005) està fora de lloc i és que tan sols documentem el consum de vi (i d'algun altre element de vaixella) sense una ocupació del territori més enllà d'un sol assentament; tampoc tenim adopció de pràctiques socioeconòmiques, simbòliques, ni culturals púnico-ebussitanes per part de les comunitats mallorquines i tampoc menorquines.

D'altra banda, davant una dinàmica de colonització des d'aquest centre, els altres

poblats de l'illa haurien de consumir el mateix ventall de productes que arribaria a aquest jaciment de manera exclusiva, i no és així; per posar el cas, Son Fornés, que està força a prop de Na Guardis, mostra un panorama molt més divers, i en canvi, Torralba d'en Salord, que de fet està a una altra illa, sí que s'assembla més al suposat centre púnic. És a dir, hi ha una oferta major que l'esperable en un context de colonització, on tal sols hi ha un únic interlocutor possible i monopolista.

Alguns podrien traduir aquest consum de vi en l'establiment d'una una relació en la qual es comparteix la cultura entre colonitzat i colonitzador, sense imposició militar (Godsen 2004: 42), però el consum de productes forans no és bon indicador que indiqui assimilacions o "aculturació cultural" (concepte que considerem obsolet, d'altra banda); aquests productes poden adaptar-se a les pràctiques locals de manera diferent de com ho fan al lloc d'origen (Dietler 2010: 23), com sembla que ocorre en el nostre cas. És a dir, no es trasllada el *symposium* en les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques de Mallorca i Menorca, sinó que a la llum de les evidències materials (on tenim àmfores en un marc de ceràmiques a mà de producció local, a banda d'algun element de vaixel·la a torn importada) el vi s'incorpora en les dinàmiques alimentàries autòctones.

Dins d'aquesta problemàtica, un cop vistos els fluxos de circulació de productes amfòrics en cada moment, en el marc de cada illa i de cada poblat, la qüestió de l'adquisició d'aquestes mercaderies per part de les comunitats locals es focalitza com un dubte clau. Quan parlàvem de Son Fornés al capítol anterior, hem vist com el consum de vi en aquest poblat seria molt baix, restringit en el temps i en l'espai, com a producte exòtic fora d'una dinàmica quotidiana. Encara que caldria fer el mateix tipus d'anàlisi pel que fa a la resta de poblats analitzats, si ens fixem en els volums de vi registrats als altres jaciments, és molt probable que tingués un comportament similar, lligat a un consum esporàdic.

En aquest punt, per tal d'explicar la presència d'aquest vi forà a les illes, hom es veu abocat necessàriament a parlar d'una qüestió fonamental: el mercenariat balear.

La primera idea que cal tenir en compte és la que ens porta a associar els productes importats amb els foners baleàrics. Lluny de raonaments basats en

supòsits excessivament antropològics, que porten a considerar les comunitats de les Gimnèsies del moment, com a organitzacions de caràcter cabdill i aristocràtic, a les quals vinculen el vi, de manera teòrica (Guerrero 1997), la nostra argumentació radica més en la lògica del registre material.

En aquest sentit, si bé és cert que tant en època posttalaiòtica com en època clàssica tenim documentades als poblats autòctons de Mallorca i Menorca produccions foranes de procedències diverses, no trobem a fora la contrapartida d'aquestes mercaderies importades. És a dir, no tenim productes mallorquins i menorquins susceptibles d'haver-se intercanviat per les mercaderies que sí que tenim a les illes. Creiem que està prou clar, tenint en compte la trajectòria de l'arxipèlag, el poc interès que suscitàren les illes pel que fa a les economies comercials que funcionaren en la mediterrània, al menys en un primer moment. Prova fefaent és l'establiment dels fenicis precisament a Eivissa, per tal de facilitar els intercanvis amb les poblacions peninsulars; no pas amb les de Mallorca i Menorca, que romanen pràcticament alienes a aquestes corrents d'intercanvis fins època púnica al segle IV ANE, com a mínim³⁹⁶, quan es produeix la gran eclosió de la presència d'importacions amfòriques (Guerrero i Quintana 2004: 253).

D'altra banda, les illes eren poc riques³⁹⁷ en altres productes que tant púnics primer com romans després, podien disposar d'un gran ventall d'àmbits de la Mediterrània diferents, amb els quals tenien contactes (Nadal 2000: 98; Lull *et alii* 2001: 74). L'únic producte fiable que ara mateix podem afirmar que podria haver-se emprat en aquests intercanvis és la força de treball. A vegades s'ha hipotitzat amb altres mercaderies peribles que no deixen marca en el registre arqueològic, però creiem que aquest tipus d'interpretacions³⁹⁸ (Guerrero 1997: 252), tenen una base molt feble al no comptar amb contrastació empírica que les demostri. Per tant, la presència d'aquests productes forans, en el marc de comunitats desiguals,

396 Val a dir que ens estem referint a les xarxes vinculades amb Eivissa, que no comencem a detectar de manera intensa pràcticament fins la PE-14/T-8.1.1.1., tot i tenir jaciments a les Illes amb presència esporàdica d'àmfores més antigues, com ocorre per exemple al Puig de Sa Morisca (Guerrero i Quintana 2004). D'altra banda, tampoc s'ha d'obviar en època tardo-antiga l'existència de contactes amb grecs i fenicis a diferents punts de l'arxipèlag (Hernández-Gasch 2009).

397 "*Eran islas pobres y, como ha sucedido a lo largo de la historia, las poblaciones pobres al no poder exportar riqueza, exportan hombres.*" (Nadal 2000: 98).

398 "*No olvidemos que las pieles y la lana, en una sociedad con una economía basada en el pastoreo de cabras y ovejas, debían de constituir los productos esenciales del excedente con los que afrontar el trueque con los productos importados como el vino (...)*" (Guerrero 1997: 252).

respondria al treball de sectors dominants vinculats a la violència, que feien de la guerra la seva forma de vida³⁹⁹.

El segon argument, que arrenca de l'anterior, deriva de les fonts historiogràfiques, com a element que convé però ser emprat sempre amb precaució. Cal no oblidar la seva parcialitat i la imatge distorsionada i manipulada que sovint es dóna de l'altre⁴⁰⁰, especialment en el cas les fonts gregues, de les quals disposem aquí⁴⁰¹ (Domínguez 2005: 171).

Un dels relats més significatius sobre la qüestió de la retribució dels foners és el de Diodor Sícul; literalment diu: *“Mai no utilitzen cap mena de moneda de plata ni d'or i en general impedeixen que n'entri a l'illa (...). Per això, d'acord amb aquesta opinió, a les campanyes bèl·liques amb els Cartaginesos, que realitzaren temps enrere, no duien la soldada a les seves pàtries, sinó que, comprant-se dones i vi, la malgastaven en això”* (Diodor Sícul, V, 17, 4).

De la lectura d'aquest paràgraf hom pot extreure la idea que el pagament que rebien en retribució de la seva força de treball seria en espècie i no en moneda; a això se li suma el poc volum de numeraris recuperats als poblats autòctons de Mallorca i Menorca (Domínguez 2005: 172).

No obstant, si el llegim amb atenció, al paràgraf de Diodor veiem com d'una banda s'assegura que no volen rebre moneda ni que n'entri a l'illa, però al mateix temps es diu que la soldada la gasten en vi i dones. Per tant, sí que podem considerar que la seva retribució és monetària ja que sinó no tindrien soldada que malgastar. El rebuig de la moneda estaria relacionat amb l'organització econòmica local basada en l'intercanvi de béns per la qual cosa el diner no els servia en les transaccions dins les pròpies comunitats (Palomar 2005: 95; Domínguez 2005: 172), Ara bé,

399 *“(…) l'interès fonamental del món cartaginès a les Balears raïa en la possibilitat de reclutar contingents de guerrers especialitzats (foners), i en funció d'això varen arribar a les illes productes des de l'exterior”* (Lull et alii 2001: 74).

400 Com a mostra, Timeu de Tauromeni (ca. 365 . ca. 260 ANE) quan descriu la vida de les comunitats illenques, entre altres referències als habitants de les illes, esmenta com vivien en coves, quan en aquestes cronologies ja feia molt de temps que el seu hàbitat es concentrava en poblats de manera majoritària (FgrHist. 566, F 164).

401 *“Las referencias al uso desmedido del vino entran de lleno en la imagen tópica que la cultura griega vierte sobre aquellas poblaciones en las que su producción es inexistente, y, por lo tanto, su consumo no suele seguir las pautas ordenadas propias de las zonas productoras.”* (Domínguez 2005: 171).

això no lleva que poguessin emprar-la en l'adquisició de productes fora de les xarxes locals, vers altres economies que sí que eren monetàries. D'aquesta manera podem entendre que preferien no ser pagats en moneda perquè no la podien emprar a les seves localitats d'origen, però davant el fet que rebien la soldada en forma de diner, la invertirien en altres productes tant per al consum propi com per al seu ús dins el marc de la seva economia comunitària.

Així, aquesta retribució en moneda, els donaria accés a altres mercaderies que no estaven a l'abast de la resta, contribuint a la seva diferenciació social i consolidació de la seva posició de domini; tal vegada aquesta voluntat de no voler que entrés moneda a les illes es podria llegir com un mecanisme proteccionista per perpetrar la seva posició dominant basada en la capacitat adquisitiva que tenia el seu sector de manera restringida. No vol dir que estiguem davant d'una economia monetària ni molt menys; simplement que fan servir aquests numeraris només per adquirir productes forans aliens als seus mecanismes interns d'intercanvi de béns; i entre aquest productes el vi hi ocupa un lloc providencial, com s'en deriva del registre material empíric. D'aquesta manera la potència reclutadora, proporciona eines per fer participar aquests sectors en la seva activitat comercial, contribuint a la generació de beneficis i acumulació de riquesa per part de de les economies capitalistes.

El tercer argument que podem esgrimir en favor d'una soldada en metàl·lic, és sobre com funciona el sistema de pagament si la soldada és en espècie. Vol dir que reben el vi i porten les àmfores fins a casa en el viatge de tornada? La veritat és que aquesta hipòtesi resulta poc versemblant i problemàtica. El principal motiu gira al voltant del fet que el vi consumit respon a una adquisició del producte a nivell local. És a dir, si la tornaven als seus poblats acabada la seva participació com mercenaris i el pagament es produís en l'àmbit de les batalles, el vi que portarien es correspondria amb aquesta zona. En canvi, si observem la gràfica 6.35. veiem al primer cop d'ull com no es dóna aquest tipus de procés. Per posar el cas, després de la participació dels foners baleàrics en diferents batalles dins de la II Guerra Púnica, el vi que estan consumint és sobretot ebussità, mentre que els combats es lliuren tant en territori itàlic com cartaginès. Llavors, com s'explica l'adquisició

d'aquestes àmfors d'Eivissa? Doncs perquè les adquireixen un cop han tornat als seus poblats d'origen, invertint la soldada que han rebut. Per tant, el malbaratament de la paga es fa en tornar a casa.

La possibilitat d'un pagament en espècie un cop tornats i desmobilitzats els cossos de mercenaris és problemàtica, degut a la difícil gestió i control complicat que comportaria; d'altra banda, sembla probable que la retribució es rebés fins hi tot abans del seu enrolament (o al menys en part), tal i com ens refereixen les fonts historiogràfiques; aquestes fan referència a enviaments a les Balears d'emissaris per les lleves carregats amb una gran quantitat de diner⁴⁰² (Diod., XIII, 80, 1-5).

El quart argument, està molt relacionat amb l'anterior i fa referència precisament a aquesta diversitat de procedències en el vi registrat. Assumint que, a banda de Na Guardis, els altres poblats mallorquins i menorquins observats, haurien patit lleves de contingents de guerreres especialitzats en el maneig de la fona, el panorama de consum de vi està lluny de ser uniforme; aquest torna a posar en dubte la hipòtesi d'un pagament en espècie, ja que, lluny d'un patró regular fruit de la mateixa retribució del salari, hi ha un ventall molt heterogeni pel que fa al vi consumit. Aquesta diversitat més aviat reflectiria una inversió diferent de la seva paga en l'adquisició de mercaderies foranes, que varien en funció dels mercats més propers als quals tenien accés en un determinat lloc i en una conjuntura concreta les diferents comunitats illenques. Per tant, no existia una unitat econòmica ni política que provoqués un consum homogeni de les mercaderies importades, sinó que anava en funció de la capacitat adquisitiva dels sectors de cada poblat.

Un cinquè argument se'ns dibuixa a partir del poc volum de vi registrat de manera general (figura 6.25.); com a dada, tot i que es tracti d'un cas concret, recordar que a Son Fornés el volum diari en època clàssica (quan es registra un volum de vi major) oscil·laria entre 26 i 24 centilitres l'any per persona, de manera estimada; i això que pel que fa a aquest jaciment hem inclòs el volum de producte registrat als abocadors (com vèiem al capítol 5), cosa que no hem pogut fer en els altres poblats balears analitzats.

402 "(...) de comú acord enviaren a alguns individus que gaudien d'una alta consideració entre els cartaginesos amb una gran quantitat de diner, uns a Ibèria i altres a les Illes Balears, encarregant-los que reclutessin la major quantitat possible de mercenaris (...)" (Diod., XIII, 80, 1-5).

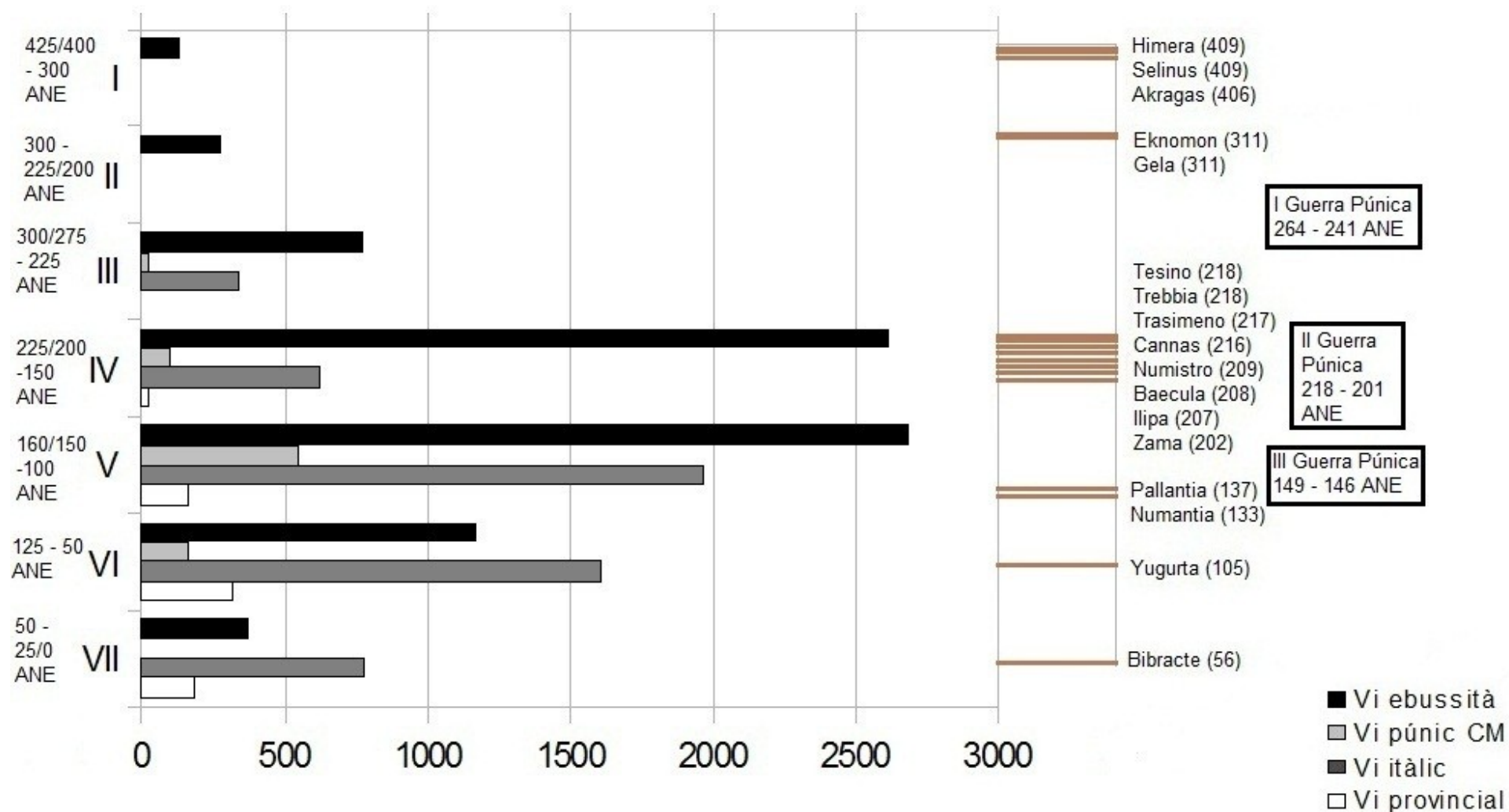

Figura 6.35. Litres de vi exportats i consumits pels diferents àmbits productius en els jaciments estudiats de Mallorca i Menorca d'aquest apartat.

Un consum tan baix, podria il·lustrar un accés restringit del producte a un determinat sector així com que el seu consum estigués reservat a ocasions puntuals. Sent difícil però pel registre arqueològic del qual disposem, destriar entre una causa i una altre, l'explicació més plausible és la que combinaria les dues opcions, ja que tot i ser un consum esporàdic d'un producte exòtic, els valors tan baixos són susceptibles de considerar el seu accés no democràtic.

Per tant, cal matissar molt la presència d'aquest producte a les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques balears ja que, en contra d'allò que es pot considerar (Marimon 2004: 1055)⁴⁰³, estem davant un consum extremadament baix.

Estretament lligant amb l'argument que acabem d'exposar, estaria una sisena idea que il·lustrem en la gràfica de la figura 6.35. Un consum tan baix indica una capacitat adquisitiva també força baixa, que d'altra banda, no seria constant (com indiquen les fluctuacions de volum de vi registrades). Si mirem la gràfica esmentada, veiem com els canvis del nivell adquisitiu es poden relacionar amb la participació dels foners en les diferents guerres. Assumint la parcialitat de les fonts, i els problemes de sobre-posició cronològica de les fases que hem definit (sobretot entre la II i la III), podem anar articulant la relació entre les lleves de mercenaris i l'arribada de vi als poblats autòctons de Mallorca i Menorca.

Les primeres notícies de la participació dels foners van des de la batalla d'Himera fins l'inici de la guerra contra Siracusa el 409 ANE (Domínguez 2005: 169). En aquesta es fa referència explícitament a la realització de lleves per part d'emissaris de Cartago amb una gran quantitat de diner, tant a les Balears com a la península ibèrica (Diod., XIII, 80, 1-5), com esmentàvem més amunt. Per tant, les poblacions locals ja en aquest moment disposarien d'un cert nivell adquisitiu que els permetria accedir al vi forà⁴⁰⁴.

403 En aquest sentit, creiem que s'ha de vigilar molt quan s'afirma l'existència d'una "(...) abundante presencia de vino de importación, incluso en los poblados más recónditos de las islas (...)" (Marimon 2004: 1054), ja que en realitat es tracta d'un volum força baix. Encara més perillosa ens sembla la consideració que "(...)antes de la conquista, habría mercaderes indígenas dedicados a este lucrativo comercio del vino (...)" (Marimon 2004: 1055) afirmant fins hi tot la possible existència d'una producció local, sense tenir per ara indicis i molt menys evidències sòlides de que aquesta fos tal.

404 Aquest passatge per alguns investigadors constitueix una evidència clara que la pràctica de reclutament ja hauria estat emprada anteriorment i es trobaria força consolidada, sent molt probable que ja en el segle V ANE, i fins hi tot des de finals del segle VI ANE, l'arxipèlag constituís un focus habitual de lleves de mercenaris (Domínguez 2005: 169).

Tot i que no tenim notícies de la participació de mercenaris baleàrics a la I Guerra Púnica, és evident l'increment del vi consumit que es registra en aquest moment; això aniria lligat també a una capacitat major per obtenir-lo. Per tant, si a aquesta dada afegim la referència relativa a la Guerra dels Mercenaris a “*alguns ligurs i baleàrics*” (Polibi I, 67, 7) que estarien concentrats al nord d'Àfrica en aquell moment, és molt probable que també participessin en aquest conflicte encara que no s'esmentin (Domínguez 2005: 169).

Com veiem a la gràfica 6.35., les Guerres Púniques esdevenen un punt d'inflexió fonamental en l'increment del consum de vi, i per tant del nivell adquisitiu, de les comunitats locals de Mallorca i Menorca. El gran salt es produeix sobretot en el marc de la segona (218 – 201 ANE), on, com veiem, sí que tenim referències a la participació dels foners en diverses batalles⁴⁰⁵.

Posteriorment encara continua, tot i que no tenim notícies vers la seva participació en la III Guerra Púnica, passant a consumir més vi itàlic que ebussità en relació amb les dinàmiques de circulació mediterrànies. Després de l'ocupació romana de l'arxipèlag balear, aquests cossos de guerrers especialitzats en la bassetja participaran com a tropes auxiliars al costat de Roma (Domínguez 2005: 179). Ara bé, encara que és cert que el consum de vi no s'atura, es redueix en gran mesura la capacitat adquisitiva de les poblacions balears, evidenciant l'efecte empobridor que provoca la irrupció de roma en l'economia local.

La setena idea que podem argumentar pel que fa al pagament en metàl·lic de les tropes mercenàries és que trobem més productes a banda del vi que van ser adquirits per part de les comunitats autòctones de Mallorca i Menorca. Si realment el pagament hagués estat en espècie (en vi i en dones), com s'explica llavors la presència d'aquests altres productes? Creiem que aquests haurien estat introduïts de manera secundària, acompanyant la mercaderia estrella que era el vi; entre aquestes altres importacions. D'una banda tenim els productes amfòrics no vinaris

405 El 218 ANE Aníbal porta a l'Àfrica 870 foners i en deixa a un altre grup de 500 a Hispània amb Asdrúbal (Pol., III, 33, 11; Liv. XXI, 21, 12). Apareixen ja a Trebbia (Pol., III, 72,7-8; Liv., XXI, 55, 1-2, 5-11); pel que fa a la batalla del llac Trasimè sembla que jugaren un paper important (Pol., III, 83, 3; Liv., XXIII, 4, 3), a Cannes (Pol., III, 113, 6; Liv., XXII, 46, 1) i a Numistro (Liv., XXVII, 2, 5-6). en territori peninsular; els trobem a Baecula (Liv., XXVII, 18, 7) i Ilipa (Liv., XXVIII, 15,1), així com a l'enfrontament final de Zama, on són emprats junt la infanteria lleugera (Pol., XV, 11, 1; Liv., XXX, 33, 4; App., Lyb., 40).

(*defrutum*, *muria*, salaons, salses de peix, etc.), si bé no es documenten en tots els poblats i ho fan en general de manera minoritària; de l'altre destaca la vaixel·la precissament, que en gran part també es pot vincular al consum vi, si bé tenim un gran ventall de recipients de procedències diverses (ceràmica de vernís negre, campaniana, ebussitana, cartaginesa, ibèrica pintada i grisa emporitana, parets fines, sigil·lada, etc.). A més del repertori ceràmic, convé no oblidar la presència de denes de vidre als poblats balears, eines i objectes metàl·lics (ornamentals i funcionals) (Lull et alii 2001: 90, 108), sent probable que també hi arribés ferro, estany i probablement coure.

Però a part d'aquests, tenim un objectes en concret uns altres que, a banda d'informar-nos també sobre la capacitat d'adquirir elements forans, ens obren una porta molt significativa pel que fa al funcionament i fesomia de les comunitats locals: les figures de bronze. Quan ens hem referit a l'organització de la societat talaiòtica al capítol d'introducció històrica (en concret al punt 2.1.2.1. per la societat posttalaiòtica, i també al 2.1.3, pel que fa a la d'època clàssica) ja hem vist com estaríem davant comunitats desiguals, en les quals els foners hi ocuparien un graó molt important. En aquest sentit, trobem un repertori de figures que representen homes nus armats amb una llança, amb un petit casc i a vegades un escut, que representarien guerrers o tal vegada alguna divinitat de caràcter bèl·lic (Son Favar, Son Taixaquet, Roca Roja, El Pedregar, Son Carrió o Son Gelabert)⁴⁰⁶ (Gual 1993; Domínguez 2005: 178)⁴⁰⁷. La contextualització d'aquestes figures sovint és problemàtica, ja sovint han estat alterades i remogudes i/o responen a àmbits funeraris; no obstant, si bé és cert que la seva introducció podria tenir una trajectòria anterior, la majoria dels bronzes es situa entre els segles IV i III ANE, sobretot les figures masculines (Domínguez 2005: 178). D'altra banda, no està del tot clar com funcionaria la fabricació d'aquests objectes⁴⁰⁸, si bé ara per ara la idea

406 Per alguns investigadors recorden al *Mars Balearicus* itàlic o el *Melqart-Reshef* fenicio-púnic (Lull et alii 2001: 69)

407 A banda d'aquestes es troben altres representacions zoomorfes d'aus, felins i de bous (Son Corró, Torralba d'en Salord, Son Mas, Son Cresta, Son Marí, Binigaus, Cova d'es Coloms o Talatí de Dalt, entre altres) (Gual 1993); a banda, apareixen també representacions de divinitats, com ara a la deesa Atenea *Promachos* (La Figuerassa) (Gual 1993: 110), o la figura d'un Imhotep egipci (Torre d'en Gaumés) (Orfila 1983: 126).

408 D'un cantó es considera que haurien estat importats des del sud d'Itàlia; de l'altre que s'haurien fabricat a nivell local, si bé es coneixen poques evidències de forjat i tallers de fosa autòctons que permetin afirmar-ho; també es considera que les haurien pogut fabricar artesans forans en territori

cap a la qual apunten les dades indica la seva introducció a partir de les xarxes comercials (Gual 1993: 41).

Per tant, a banda de ser una evidència de la capacitat adquisitiva de les poblacions locals, constitueixen un element clar que indica la importància de la figura d'aquests guerrers masculins en les comunitats balears (siguin o no un símbol religiós), marcant el fort caràcter patriarcal que tindrien.

Tots els arguments exposats fins ara ens permeten arribar als foners com a principal atracció per púnics i romans, sent la peça clau que respon a la introducció de productes forans; aquests s'adquirien a canvi de la soldada que rebien en moneda, i que, una vegada tornats a casa, invertien en funció de la capacitat adquisitiva (que oscil·lava segons la conjunta) en el consum sobretot de vi (i d'altres productes) segons les xarxes comercials de més a l'abast; tot això en el marc d'una societat patriarcal, d'un marcat component bel·licista, que restringia el consum a uns sectors determinats d'acord amb les condicions materials de les quals disposaven, que els permetien poc més que beure el vi de tant en tant, dins les pràctiques locals. En una altra línia, convé considerar l'adquisició de béns i riqueses a partir de la pràctica dels saqueigs, com un altre element més que contribuiria a aquesta diferenciació adquisitiva, si bé el seu impacte és molt difícil de determinar i contrastar.

Hom es podria demanar sobre com funciona l'adquisició de productes forans abans i després dels foners, però certament escapa dels objectius i límits del present treball; per ara, allò que podem afirmar és que creiem que aquesta seria la realitat que creiem que es donaria en el marc de les comunitats d'època posttalaiòtica i clàssica.

A mode de conclusió, a banda del comportament divers que ofereixen els diferents assentaments mallorquins i menorquins entre sí, és cert que tots ells registren períodes d'intensificació de les mercaderies amfòriques consumides en el marc de la II i la III guerra púnica, fins la incorporació de les Balears a l'administració romana d'ençà de la intervenció de Cecili Metel l'any 123 ANE; aquesta acaba per incrementar la pobresa de les poblacions autòctones, provocant a la llarga l'abandó dels espais rurals (controlats ara per capitalistes latifundistes) i la nuclearització illenc, o bé que compartissin la producció artesans de fora amb els locals (Gual 1993: 41 – 42).

del territori en les noves ciutats romanes. Alguns poblats, com Son Fornés, encara perduraran a dures penes fins moments recents⁴⁰⁹, vivint en les runes de manera força miserable⁴¹⁰.

Vistes les Gimnèsies, passarem a analitzar el panorama que ofereixen vers el continent i Eivissa. D'aquesta manera podrem entendre millor quin és el marc en el qual s'emmarca la trajectòria de les comunitats illenques, i quines semblances i diferències ofereixen vers altres realitats veïnes i contemporànies.

409 Si bé no estan clares les estructures a les quals associar aquests materials, s'han trobat produccions més recents, com monedes de Trajà i Constantí, així com ceràmica nord-africana de totes les variants (Lull *et alii* 2001: 109; 2012).

410 *"No hi ha dubte que el nombre d'habitants va caure en picat, probablement a conseqüència d'una gran reordenació territorial propiciada per l'Estat romà i les classes propietàries latifundistes i que va afectar també àmplies regions de l'imperi."* (Lull *et alii* 2001: 109).

NOM DEL JACIMENT	DESCRIPCIÓ CONJUNT	MATERIAL	CRONOLOGIA PROPOSADA
EIVISSA			
Dipòsit Can Vicenç d'en Jaume (CVJ) (<i>Santa Eulària del Riu</i>)		PE-17, Grecoitàlica plena i Dressel 1B Mañá C2a i T-9.1.1.1. Campaniana A, tallers occidentals, grisa emporitana i ibèrica pintada, comuna ebussitana	150 – 125 ANE ⁴¹¹
Hort d'en Xim (HX-1) (<i>Ciutat d'Eivissa</i>)	Pou lligat a una explotació rural púnica de les afores de la ciutat d'Eivissa, reomplert amb el material que s'hi consumí.	PE-16, PE-22, GI arcaica, T-5.2.3.2., àmfora ibèrica. Campaniana, comuna ebussitana (Eb. 69 i 77) i pseudo-campaniana ebussitana.	240 – 220/210 ANE ⁴¹²
Dipòsit CPU/I (<i>Santa Gertrudis de Fruitera</i>)		PE-16, PE-17 T-2.1.2.1., T-4.2.1.5., GI plena, T-8.2.1.1., àmfora ibèrica. Campaniana (A, Morel 2646), ibèrica	Darrer decenni III ANE
Can Rova de Baix (<i>Sant Antoni de Portmany</i>)	Indicis d'activitat terrissaire.	PE-17, PE-18, PE-25	Segle I ANE ⁴¹³
MALLORCA			
<i>Pollentia</i> / Pou D 18 (<i>Alcúdia</i>)	Estança de l'illa de <i>tabernae</i> a l'oest del <i>fòrum</i> de <i>Pollentia</i> . En època republicana, possible ús en transaccions de vi. Jaciment: Inici I – 2n quart I ANE ⁴¹⁴	PE-17, PE-18, GI plena, Dressel 1A, 1B i 1C, Maná C2a Ceràmica àtica, campaniana (A, Lamb 8B, 27a-b, 5-7; B, Lamb. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 i Pasq.127), parets fines, sigil·lada, ibèrica, grisa emporitana, comuna ebussitana i itàlica. Altres: moneda i altres objectes metàl·lics (claus, hams, etc).	Inici segle I ANE – 40/50 ANE Reforma i ús posterior I NE; abandó (incendi) III NE.

411 Pérez i Gómez 2009.

412 Costa 2000; Ramon 1994, 1995.

413 No se li dona una en concret, però es diu que les àmfors que produiria s'emmarquen en el segle I ANE (Ramon 1995).

414 En concret, hem vist l'habitació Z i el pou D 18 (Orfila (ed.) 2000).

<i>Pollentia</i> / Habitació Z (<i>Alcúdia</i>)	Pou situat a la zona sud-occidental del fòrum Patí una única amortització. Jaciment: Inici I – 2n quart I ANE	FASE REPUBLICANA ⁴¹⁵ PE-17, GI plena, Dressel 1A, 1B i 1C, Mañá C2b. Parets fines, sigil·lada, grisa emporitana, comuna ebussitana.	Amortitzat el 2n quart I ANE
Nau romano-republicana de la Colònia de Sant Jordi (<i>Ses Salines</i>)	La major part del carregament és d'Itàlia central. Destaca l'absència de materials ebussitans	Dressel 1A i 1C, Mañá C2a, àmfors gregues de Cos i de Knidos i centre-mediterrànies, Lamboglia 2 Campaniana (B, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8a, 9b, 1-8, 10, 11, 31, Pasq 127), parets fines (Mayet I i III), comuna ebussitana Eb.23b), vermella pompeiana i comuna romana i italo megàrica (Vegas30) ⁴¹⁶ .	125 – 100 ANE ⁴¹⁷
Cabrera 2 ⁴¹⁸		PE-15, PE-16, GI arcaica. Campaniana, comuna ebussitana. grisa emporitana.	200 ANE ⁴¹⁹
Colònia de Sant Jordi II (<i>Ses Salines</i>)	A l'entrada del municipi. Sense estructures constructives. Igual que CSJ I, s'interpreta com un campament estacional d'intercanvis.	PE-24, PE-25 (molt majoritàries), Dressel 2-4, Dressel 20, àmfora africana, Lamboglia 2. Sigil·lattes (itàliques i sud-gàl·liques), late roman C, llànties (romanes i paleocristianes) Altres: bols de vidre romà.	I – V NE ⁴²⁰
CATALUNYA			
ALORDA PARC (IV – II ANE)⁴²¹ (<i>Calafell</i>)			
Alorda Parc/Recinte C	Edifici planta quadrada. Material provinent estrats 18 i 33 ^a (enderroc), 33b (cendres) i 33c (enderroc). Després de l'enderroc del IV es torna a ocupar	PE-13, àmfora ibèrica, massaliota. ceràmica ibèrica oxidada, àtica de vernís negre (Lamb. 21), púnica centre-mediterrània.	IV ANE (enderroc)

415 Al paviment d'època republicana van aparèixer clavades 6 àmfors Dressel 1B, quatre de les quals s'alineaven paral·leles al sòcol. Al mateix sòcol es documentà un canal construït amb fragments d'àmfora i *opus signum* (DDAA 2000: 95).

416 Es documentaren 8 urnes i 5 exemplars de ceràmica de bandes no especificats. No podem revisar totes les identifications amfòriques perquè no figuren totes a les làmines (Cerdà 1980).

417 Degut a la seva aproximación cronològica, propera al 123 ANE, es lliga el destí d'aquesta nau a l'ocupació romana de Mallorca per les tropes de Cecili Metel "(...) *sin embargo, esta posibilidad no puede ser interpretada con fantasía y aunque nos resultaría grato pensar que la nave formó parte de al expedición conquistadora, nave de carga dentro del convoy de avituallamiento del ejército expedicionario de Metelo, en estricta ciencia no podemos aventurarnos en aceptar lo posible como un hecho comprobado.*" (Cerdà 1980: 97).

418 Cerdà 1978.

419 Cerdà 1978.

420 Guerrero 1984.

421 En concret hem vist els recintes IV, VI i I per als quals es dona aquesta franja cronològica (Santmartí i Santacana 1992).

	el recinte (poc sòlid)		
Alorda Parc/Recinte D	Gran habitació de planta rectangular; remodelada el segle III ANE. Material de l'estrat 400 (enderroc). Es construeix al mateix temps que el C.	Mañá C1, àmfora ibèrica. Ceràmica àtica vernís negre (Lamb. 21), campaniana A (Lamb. 27), tallers occidentals, grisa emporitana, púnica centre-mediterrània.	Finals IV – III ANE (moment d'enderroc i remodelació posterior de l'edifici)
Alorda Parc/Recinte F	Edifici rectangular fet el III ANE, que visqué dos moments d'ocupació: el més antic seria posterior a la segona meitat del III ANE (UE 261); després d'un incendi i abandonó, experimenta una altra ocupació (UE 240) Estrat 210; nivell d'enderroc del III ANE molt similtar al nivell 400 del recinte D. Consisteix en una capa de runes per sobre del sòl del recinte (posterior a la primera ocupació de l'edifici). Estrats 261 i 280 (F i G): l'estrat 261 es l'ocupació més antiga del recinte (posterior 250 ANE).	ESTRAT 210 Mañá D1/a, Mañá B2, àmfora ibèrica Ceràmica àtica (figures roges), àtica de vernís negre (Lamb.21), ibèrica, grisa emporitana, púnica centre-mediterrània, àtica de figures roges, comuna ebussitana (Eb.23b). Altres: molins de rotació; lític ovoïdal polit; peça d'ivori prismàtica. ESTRAT 261 PE-16, àmfora ibèrica i grega. Vernís negre àtic (Lamb. 42a), ibèrica, púnica centre-mediterrània.	Estrat 210: III ANE (200 ANE). Estrat 261: posterior 250 ANE; primera ocupació. La segona, estaria entre el 250 i el 200 ANE (UE 240).
Alorda Parc/Recinte I	Recinte rectangular que s'edifica al II ANE, que empra l'antic recinte E com a corral. Material d'estrats: 1021, 1029, 1036, 1043 i 1042, 1057	PE-14, àmfora grega. Ceràmica àtica (figures roges) ⁴²² , àtica de vernís negre (Lamb. 22, 42 i 43, Morel 2714), tallers occidentals (Lamb.23), grisa emporitana, ibèrica, púnica centre-mediterrània.	II ANE ⁴²³

422 Consisteix en un *lekythos* aribalistic i un *kylix* (Sanmartí i Santacana 1992: 198-199).

423 En aquest moment, ja s'han abandonat els recintes A, B, C, D, E, F, G, J, K, M, N, O i Q, tractant-se d'un horitzó de remodelacions al jaciment, preludi del seu posterior abandonó, no gaire més enllà del segle II ANE. No obstant, a la primera meitat del II ANE encara s'alcen algunes construccions, com és el cas del recinte I (Sanmartí Santacana 1992: 33).

MAS CASTELLAR DE PONTÓS (finals V/ inici IV – 1r quart II ANE)⁴²⁴ (Pontós)			
Mas Castellar de Pontós/Fase Intermèdia (P.IIIa)	Fase més ben representada a la zona de la fortificació corresponent a l'amortització de la muralla. Sitja 102. UE 3015, 3037, 3038, 5003, 5020, 5026, 5028, 5035, 5037, 5039.	PE-13, PE-14 , àmfora ibèrica, àmfora gregues ⁴²⁵ i massalotes, Mañá D1b. Ceràmica àtica (figures negres i roges), pseudo-àtica de Massàlia, grisa emporitana, ibèrica.	425 – 400 ANE
Mas Castellar de Pontós/Sitges/ Fase IIIb	Sitja SJ133	PE-14, Àmfora massaliota, àmfora púnica i ibèrica. Vernís negre àtic, ibèrica, comuna ebussitana	400 – 375 ANE
Mas Castellar de Pontós/Sitges/Fase IV	Estructures de les sitges amortitzades SJ113, SJ116, SJ119 i segon reompliment de la SJ134 . Hiatus provisional de les ocupacions humanes, però es segueixen utilitzant les sitges.	SJ113 PE-14, àmfora massaliota, ibèrica i púnica. Ceràmica àtica, àtica de vernís negre, ibèrica, grisa emporitana.	SJ113: 375 – 325 ANE
		SJ116 PE-14, Àmfora grega, massaliota i ibèrica. Ceràmica àtica (figures roges SK.O), àtica de vernís negre, ibèrica.	SJ116: 375 – 325 ANE
		SJ119 PE-14, àmfora ibèrica. Ceràmica àtica (figures roges), àtica vernís negre (532 – 561, 612 – 623), ibèrica, grisa emporitana.	SJ119: 375 – 350 ANE
Mas Castellar de Pontós/Sitges/Fase Va ⁴²⁶	Hiatus provisional de les ocupacions humanes del jaciment, desconeixent les estructures d'hàbitat (sitges SJ103, SJ114)	SJ103 PE-14 , Àmfora púnica i ibèrica. Àtica vernís negre,tallers occidentals, campaniana, ibèrica,	SJ103: 300 – 275 ANE

424 Tot i que presenti cronologies més antigues, els contextos que hem analitzat arrenquen de finals del segle V i inicis del IV fins les darreries del poblat al segle II ANE (Equips Pontós i Ullastret 1998; Pons (dir): 2002).

425 Exemplars envernissats àtics a la brosse i una vora coríntia de tipus B2. En aquest moment, a la llum de les evidències, els investigadors esmenten que el comerç de vi grec importat degué ser residual (Pons 2002 (dir): 257).

426 "L'àmfora púnica (tant les centro-mediterrànies com les ebussitanes) es manté dins d'una tendència a la baixa des de la meitat del segle III, quan el joc d'àmfores importades es desenvolupa davant la reducció progressiva de l'àmfora massaliota i l'augment sistemàtic de l'àmfora greco-itàlica. Això demostra que l'àmbit de material importat ha de seguir una ruta clarament marcada per les Balears, i que la ruta alternativa de l'àrea gal·la quasi no te un paper important, car ens trobem fora del hinterland o àrea de control de Marsella." (Pons 2002 (dir): 265)

		grisa emporitana.	
		SJ114 PE-15, Àmfora púnica Mañá D/E, Mañá D1b àmfora ibèrica, massaliota. Ceràmica àtica (figures roges, Ky 14, Sk 2d), àtica vernís negre, tallers occidentals (350 – 354, 469 – 473, 825 – 842), campaniana, ibèrica, grisa emporitana.	SJ114: 275 – 250 ANE
Mas Castellar de Pontós/Establiment rural/Període Vb-Fase 1C	Unitats estratigràfiques dels nivells d'ocupació de les estructures urbanístiques de l'establiment (cases complexes 1 i 2 i domèstiques 8 i 10)	Fase antiga 1C1 o Vb2 PE-14, GI plena, Mañá C1, C1b i D1a, massaliota i ibèrica, CCNN. Tallera occidentals, campaniana, ibèrica, grisa emporitana, comuna itàlica	Fase antiga 1C2: 225 – 200 ANE Eclosió importacions itàliques
		Fase recent 1C2 o Vb1 PE-15, PE-16 , GI plena, Mañá C1 b1, Mañá D1a 5 i D2 ibèrica, CCNN , àmfores magno-gregues, massalotes i ibèriques Ceràmica àtica, tallers occidentals, campaniana, ibèrica, comuna ebussitana, grisa emporitana	Fase recent 1C1: 200 – 175 ANE Darrers nivells d'ocupació de l'establiment.
Can Bartomeu, Can Miralles/Can Modolell (<i>Cabrera de Mar</i>)	Camps de sitges. Els reompliment han permès distingir diferents fases.	FASE 1 PE-15 Ceràmica àtica, tallers occidentals (Lamb. 23, 25, 26 i 27), comuna ebussitana i púnica	1a meitat III ANE – 200 ANE ⁴²⁷
		FASE 2 PE-15, PE-16, Mañá D1a Ceràmica àtica, tallers occidentals (Lamb- 24-25, 25, 26, 27 i 28), campaniana (Lamb 28ab i 27), ibèrica, comuna ebussitana.	
ULLASTRET (darrer terç III – inici II ANE) (Ullastret)			
Ullastret/Illa d'en Reixac/Zona 15	Illa de cases adossada a la muralla meridional del poblat. Edifici de 1000m2 amb un gran pati i tres ales de construccions.	UE 15.078-15.145: PE-14, PE-15 i PE-16, GI plena, Mañá D1a, T-5.2.3.2., àmfora massaliota.	UE 15.078-15.145: 200 ANE

427 D'aquestes sitges de Cabrera hem analitzats només les corresponents a les fases 1 (primera meitat i decennis centrals del III ANE) i 2 (250/240 – 220 ANE), per això establím la seva cronologia de manera conjunta (Zamora *et alii* 1994; Santmartí *et alii* 1998).

	UE 15.078-15.145: conjunt al sector 2 de l'edifici. Cobert per l'enderroc. UE 15.140-15.149-15.208: sector al sud de l'entrada principal de la zona 15, primer funciona com a espai obert i després es tanca en part; estrats de reompliment per la reforma	Àtica de vernís negre, tallers occidentals (Lamb. 23, 25, 26 i 28), campaniana (Lamb. 23, 25, 27, 27B, 28, 34 i Morel 68). Altres: espasa de la Tène 1.	
Ullastret/Puig de Sant Andreu/Zona 14		UE 15.140-15.149-15.208: PE-14, PE-15, GI arcaica, Mañá D1a, T-5.2.3.2., T-8.2.1.1. (o E-2). Ceràmica àtica, tallers occidentals (Lamb. 23, 27 i 40), campaniana (Lamb. 23, 27, 27b, 28, Morel 68), ceràmica púnica (Lancel 521)	UE 15.140-15.149-15.208:
Ullastret/Puig de Sant Andreu/Zona 22	Edifici adossat a la muralla oest de l'oppidum del Puig de Sant Andreu, identificat probablement amb una casa aristocràtica. 2 fases d'ocupació. Sector 11. UE. 14015-14018-1001	PE-15, Dr 1A, Mañá D1a, T-5.2.3.2. Àtica de vernís negre, tallers occidentals (Lamb. 23 i 25), campaniana (Lamb. 33a i 33b), grisa emporitana, comuna ebussitana (Lancel 274) i púnica.	Darrer terç III ANE – inici II ANE
MOLETA DEL REMEI (III ANE - 2a meitat II ANE)⁴²⁸ (Alcanar)			
Moleta del Remei	Inici ocupació mitjans VII ANE. Remodelació III ANE. Materials dels nivells d'ocupació tardans de les UH 67, 65, 60, 66, 69 i 70 (són les que presenten material amfòric). No tenim dibuixos de les àmfors (que figuren com a PE no especificades). Els materials d'importació d'aquesta zona (campanya 12/1995) constitueixen sols el 3,77% del total dels individus identificats.	UE 60 Àmfora ibèrica. Campaniana, ceràmica ibèrica.	
		UE 65 Àmfora ibèrica. Campaniana, ceràmica ibèrica.	
		UE 66 Àmfora ibèrica i ceràmica ibèrica.	
		UH 67 Àmfora i ceràmica ibèrica. Informes àmfors púnico-ebussitana	
		UE 69	

428 L'inici de l'ocupació es situa al segle VII ANE, però nosaltres hem pres els contextos més tardans a partir de la remodelació del poblat al segle III ANE, ja que són els que presenten contenidors amfòrics (Gracia, Munilla i Pallarès 1998).

		Àmfora ibèrica i ceràmica ibèrica.	
		UE 70 Àmfora ibèrica. Campaniana, ceràmica ibèrica.	
PAÍS VALENCIÀ			
Grau Vell (Sagunt)	Nivell de reestructuració per la construcció d'una nova dependència. IIIA i IIIB. IIIB: Nivell de reompliment compostat per àmfores que aplanen i eleven la superfície del jaciment ⁴²⁹ .	GI plena, Dr 1A, 1B, Pascual 1, Dr 2-4, Dr 7-11, àmfora Cercle de l'Estret Campaniana, parets fines, sigil·lada Altres: 3 llànties.	Èpoques de Cèsar i August (40 – 30 ANE). Posterior a la concessió del rang de municipi a Sagunt (56 ANE)
Illeta dels Banyets (El Campello)	Magatzem dintre del jaciment (IV-III ANE). Temple A del Campello, prop de la via Augusta. Embarcador.	PE-14, GI arcaica, àmfora ibèrica i coríntia, Mañá-Pascual A4. Ceràmica àtica, àtica de vernís negre, tallers occidentals, comuna ebussitana (AE-20).	III ANE ⁴³⁰
Torre de la Sal (Cabanes)	Nucli de poblament iberorromà amb vocació marítima; actualment es troba parcialment submergit. Prop de la via Augusta, comptava amb un embarcador. Possible existència d'un magatzem de Mañá C2	PE-14, PE-17, GI plena, Dressel 1A, 1B i 1C, Mañá C2a, àmfora ibèrica. Campaniana, parets fines	III – 1a meitat I ANE ⁴³¹ (abandó tal vegada relacionat amb les guerres sertorianes).
Arse/Saguntum (Sagunt)	Material provinent de nivellament del foro i un altre d'una torre del castell (construïda la 1a ½ II ANE)	TORRE PE-17, PE-22, PE-23, GI arcaica i plena, Mañá C1. Campaniana (Lamb. 23, 27b, 31, 33, Morel 68).	II ANE ⁴³²

429 “En cualquier caso, serán las ánforas recientes, las que nos darán la imagen global de la deposición del estrato que está, por lo tanto, definido, por los tipos Dr. 2-4 y Dr. 7-11 y Dr.20.” (Aranegui 1982: 80).

430 El jaciment té cronologia anterior (segle IV ANE), però en aquest treball ens hem ocupat en concret del Temple A, datat el III ANE (Sala 1998).

431 Molina 1997; Arasa 2001.

432 Es tracta de la torre (de mitjans del segle II ANE) i el fòrum, establint-se una forquilla d'entre inicis i mitjans segle II ANE fins finals del II ANE o inicis de l'I ANE, quan s'abandonen (Bonet i Mata 1998).

MÚRCIA			
Plaça San Ginés (Cartagena)	Abocador púnic ubicat a un solar.	PE-16, PE-22, GI arcaiques i plenes, Dressel 1B, àmfores del Cercle de l'Estret de Gibraltar (T-4.2.2.5., T-4.2.2.6, T-8.2.1.1., T-9.1.1.1., T-12.1.1.1.) i púniques centre-mediterrànies (T-3.2.1.2., T-5.2.1.1., T-5.2.3.1., T-5.2.3.2., T-7.2.1.1., T-6.1.2.1. o T-7.7.1.1.) Tallers occidentals (Lamb. 27c), campaniana (Lamb. 23, 27, 28, 33, 34, 36 i Morel 68), ceràmica ibèrica, grisa emporitana, comuna ebussitana (Eb 69, Eb 77, C2/15, FE-13/246, HX-1). Altres: peça de marfil amb columna jònia tallada, diverses monedes.	Finals III ANE: entre 229 ANE (fundació de la ciutat per Asdrúbal) fins el 209 ANE (conquesta romana), sense anar més enllà ⁴³³

Figura 6.36. Descripció dels contextos dels jaciments analitzats de l'àmbit Mediterrani occidental.

6.3. El consum amfòric de les Gimnèsies vers Eivissa i el continent

Després d'haver vist amb detall la dinàmica dels poblats posttalaiòtics i clàssics mallorquins i menorquins, la posarem en relació amb l'àmbit del Mediterrani Occidental per tal de copsar la realitat que els articula. Val a dir que en aquest punt hem afegit alguns contextos que també es troben dins l'àmbit mallorquí però que es corresponen o bé amb vaixells enfonsats o bé amb jaciments de fundació romana, per la qual cosa hem decidit comentar-los a part per considerar que s'aparten de la trajectòria i context dels anteriors⁴³⁴.

A la taula 6.36. apareixen detallats tots els contextos analitzats de l'àrea mediterrània, a banda dels de Son Fornés (que tenim a la taules 5.4. i 5.11., del capítol 5), i els de Mallorca i Menorca vistos en els punts anteriors (figura 6.1.). Com podem veure, els contextos dels jaciments analitzats representen diversos moments dins de la franja cronològica estudiada, disposant així d'una major variació fruit de realitats diferents.

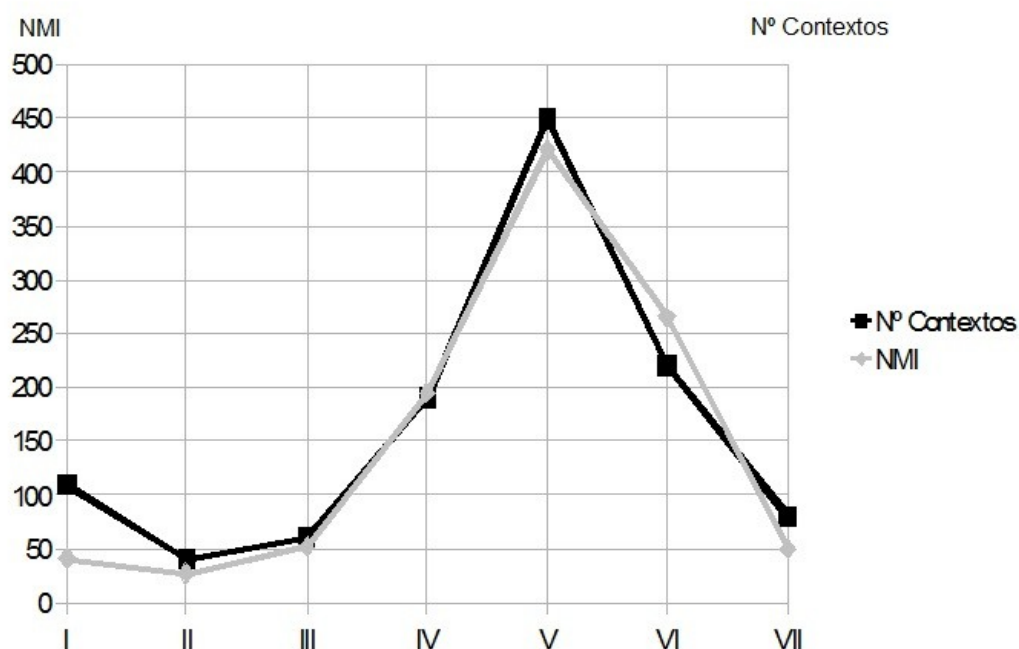

Figura 6.37. NMI i nombre de contextos totals de cada fase en el global de contextos de la Mediterrània Occidental analitzats.

434 Na Guardis sí que l'hem comentat amb els anteriors per la relació que teòricament tindria amb els assentaments autòctons i per contrastar la seva interpretació com a centre de distribució amb els jaciments amb els quals interactua, cosa que hem pogut fer al situar-lo al mateix nivell i comparar-los.

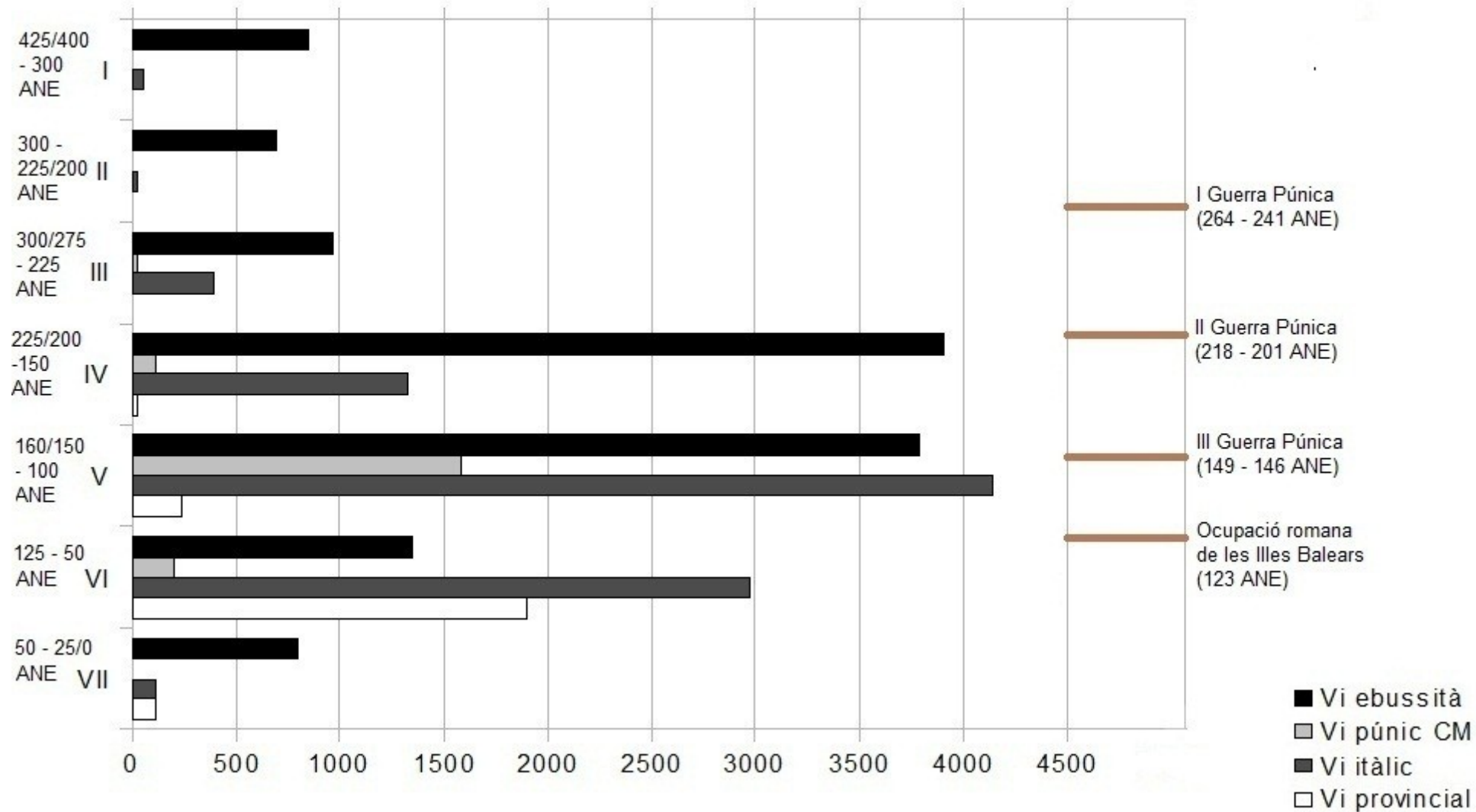

Figura 6.38. Volum de vi de cada àmbit exportat en els contextos analitzats.

Tot i aquest panorama a nivell general, si ens fixem en detall veiem però matisos i dinàmiques diverses, tant en l'espai com en el temps, sent interessant anar a veure què passa i com es comporten les diferents àrees geogràfiques estudiades.

Cal tenir en compte que el nombre de jaciments varia pel que fa a cada zona, tenint molts més casos pel que fa a l'arxipèlag balear (i en concret a Mallorca) que no pas en altres bandes. Però la nostra intenció és la de mostrar altres realitats alternatives i veure fins a quin punt les podem comparar amb el panorama que ofereixen les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques balears, per ajudar-nos a determinar l'activitat de la qual són producte.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	TOTAL
Catalunya	22 ⁴³⁵	16	7	2 ⁴³⁶	0	0	0	47
<i>NMI</i>								
<i>Nº Contextos</i>	7	1	2	1	0	0	0	11
Eivissa ⁴³⁷	0	0	0	36	36	0	34	106
<i>NMI</i>								
<i>Nº Contextos</i>	0	0	0	2	1	0	1	4
Mallorca	7	11	37	100	294	144	6	599
<i>NMI</i>								
<i>Nº Contextos</i>	3	3	3	12	41	12	4	78
Menorca	0	0	8	32	27	45	10	122
<i>NMI</i>								
<i>Nº Contextos</i>	0	0	1	3	2	8	3	17
Múrcia	0	0	0	25	0	0	0	25
<i>NMI</i>								
<i>Nº Contextos</i>	0	0	0	1	0	0	0	1
País valencià	12	0	0	0	64	76	0	152
<i>NMI</i>								
<i>Nº Contextos</i>	1	0	0	0	1	2	0	4
TOTAL	41	27	52	195	421	265	50	1051
<i>NMI</i>								
<i>Nº Contextos</i>	11	4	6	19	45	22	8	115

Figura 6.39. NMI i nombre de contextos de cada fase en els àmbits geogràfics estudiats.

435 Hem tret un context de Mas Castellar de Pontós que presenta un seguit de problemes, i que recull 70 àmfores grecoitàliques. Es tracta d'un cas aïllat no representatiu de la tendència d'aquesta fase que recordem que es caracteritza pel predomini pràcticament monopolista de les produccions ebussitanes. Per tant, serà convenient aïllar-lo de cara a interpretar la dinàmica d'aquesta fase.

436 Hi ha un jaciment que ens alterava la mostra i per això l'hem eliminat; de nou feia referència a Mas Castellar de Pontós. En concret és una sitja de l'establiment rural del poblat que presenta el 75% del total de les produccions amfòriques itàliques documentades en aquesta fase.

437 No ens hi estem referint com a centre de producció sinó vers els contextos de consum que també es documenten a Eivissa.

	Àmbit ebussità	Àmbit itàlic	Àmbit púnic no eb.	Àmbit provincial
Catalunya	44	3	0	0
Eivissa	100	5	1	0
Mallorca	253	249	24	11
Menorca	61	26	14	21
Múrcia	3	22	0	0
País Valencià	19	43	35	55

Figura 6.40. NMI de cada àmbit productiu documentat als jaciments dels territoris analitzats.

La fase I (c. 425/400 – 300 ANE) a nivell polític i comercial s'emmarca en la signatura del Segon Tractat entre Roma i Cartago (348 ANE); aquest tancava la Mediterrània Occidental al comerç romà (especificant novament la prohibició d'anar més enllà de Palos, com ja s'havia acordat en el Primer Tractat del 510 ANE), deixant lliure circulació pel que fa a Cartago i Sicília. El nou tractat provoca un gran impuls econòmic que es fa notar bàsicament en l'àmbit púnic, sobretot a *Ebussus* i les ciutats del sud de la Península Ibèrica (López 1995: 30), coincidint també en aquest moment unes relacions molt estretes entre Eivissa i Cartago (Costa 2000a: 66). A diferència de Roma, que encara no és una potència mercantil rellevant, és un moment de gran auge i esplendor per la metròpoli nord-africana (Ramon 2006a: 86); els terratinents s'abocaran també a l'activitat mercantil, que estarà controlada pels sectors més benestants a nivell comercial, polític i militar (Barceló 2009: 25).

Si ens fixem en les gràfiques 6.38. i 6.41., veiem com són les produccions ebussitanes clarament les més destacades i quasi hegemòniques, en un marc més o menys pacífic entre la política romana i la cartaginesa, de transaccions estables i d'una activitat no massa intensa. Aquesta preponderància eivissenca coincideix amb l'important paper que assolirà l'illa pitiüsa entre finals del V i inicis del IV ANE, quan incrementarà en gran mesura la seva activitat productiva i el volum de transaccions comercials (Ramon 1981b; Sanmartí 1991: 126).

La dinàmica de circulació de mercaderies que ofereixen els derelictes és poc coneguda per aquests moments inicials, sent la nau púnica de El Sec la més significativa. Aquesta nau del segle IV ANE, que a banda de les mercaderies del lloc

d'origen distribuïa productes grecs, no seria representativa d'allò que ocorre en els jaciments terrestres; en aquests la presència de les produccions gregues és molt baixa, tant en l'àmbit de les Balears (Guerrero 1999) com en la resta de la Península Ibèrica (on no representa més d'un 1% en diversos casos) (Asensio 2010: 25), sent les ebussitanes són clarament les més destacades.

Anem a veure què passa vers les illes i al continent. Calculant el percentatge que a cada territori recullen els àmbits productius representats en la fase analitzada, (i posant-ho en relació amb la taula 6.39. i 6.40. per valorar la significació de les dades) veiem com en aquest primer moment l'activitat es concentra sobretot a nivell peninsular i està dominada clarament pels productes amfòrics d'*Ebussus* principal exponent del món púnic en aquest arc de la Mediterrània Occidental, com ho evidencia la poca representació de les produccions centre-mediterrànies.

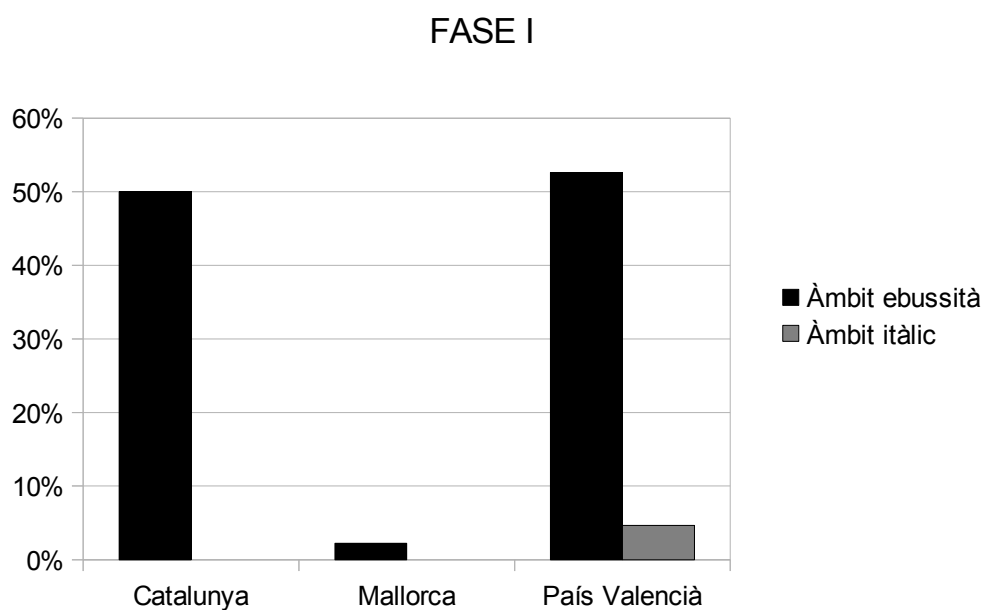

Figura 6.41. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase I.

Aquesta presència menor a les Balears respecte el continent es pot interpretar en la línia que en el món ibèric la tradició del vi té una trajectòria més llarga que en les comunitats mallorquines i menorquines, remuntant-se fins a les primeres importacions pels volts dels segles VIII i VII ANE, vinculades tant amb l'àrea fenícia de l'Estret de Gibraltar com amb Eivissa (Sanmartí *et alii* 1998; 2004: 185). Ja en l'ibèric antic, s'exportaven els seus productes fora del territori, distribuïts per

altres agents com ara els púnics (tal i com testimonia el derelict de El Sec). Però és d'ençà del segle IV ANE quan es produeix la gran crescuda pel que fa a la introducció del vi a la zona ibèrica de la mà d'*Ebussus* (Sanmartí 2000: 311, Vives-Ferràndiz 2005: 73), com constatem en aquesta primera fase.

Les fases II (c. 300 – 225/200 ANE) i III (c. 300/275 – 200 ANE) presenten problemes de cara a una atribució cronològica precisa, i es sobreposen en gran mesura. Estan marcades per la I Guerra Púnica (264 – 241 ANE) que suposa l'annexió de Sicília com a primera província romana, després de la victòria de la flota romana a les Illes Egates el 241 ANE; a aquesta se li afegiran Sardenya i Còrsega després de la Guerra dels Mercenaris (241- 238 ANE); Cartago es veu obligada a reorientar la seva activitat econòmica i política, i ho farà girant el rumb cap a Hispània (López 1995: 85; Costa 2000a: 69). En aquest context, la gran crescuda de l'activitat econòmica eivissenca i les transformacions que es produeixen a l'illa estarien en relació amb les maniobres expansives que la metròpoli cartaginesa posa en marxa, i que provoquen, entre altres, un increment en les exportacions ebussitanes (Ramon 2005: 128).

En relació amb aquest fenomen que acabem d'esmentar, a nivell amfòric, es perpetua un panorama dominat per les produccions ebussitanes, iniciant-se la producció de la PE-16/T-8.1.3.1. en la fase III, com un punt d'inflexió important en el desenvolupament de les forces productives pel que fa a la transformació dels contenidors. El mateix fenomen es donarà en el món itàlic amb el desenvolupament morfològic de les àmfores grecoitàliques, en plena etapa de projecció econòmica (Panella 2010: 18)

Tenint això en compte, no és estrany que la fase III coincideixi amb l'inici de la distribució dels productes itàlics en la Mediterrània Occidental (que assoleixen proporcions cada vegada més grans als jaciments terrestres) (Asensio 2010: 27), circulant també la ceràmica campaniana i un ventall molt divers de vaixel·la en general.

Tot i que la gràfica 6.38. reflecteixi pràcticament la mateixa dinàmica pel que fa a les fases II i III, analitzant de més a prop els territoris observats, veiem a la gràfica 6.42. com si bé la fase II perpetua la dinàmica que es donava a la fase I, la III (figura

6.43.) experimenta un canvi notable, que suposa la gran crecuda de les produccions itàliques i l'eclosió de les Balears com a zona de recepció de vi (figura 6.39.).

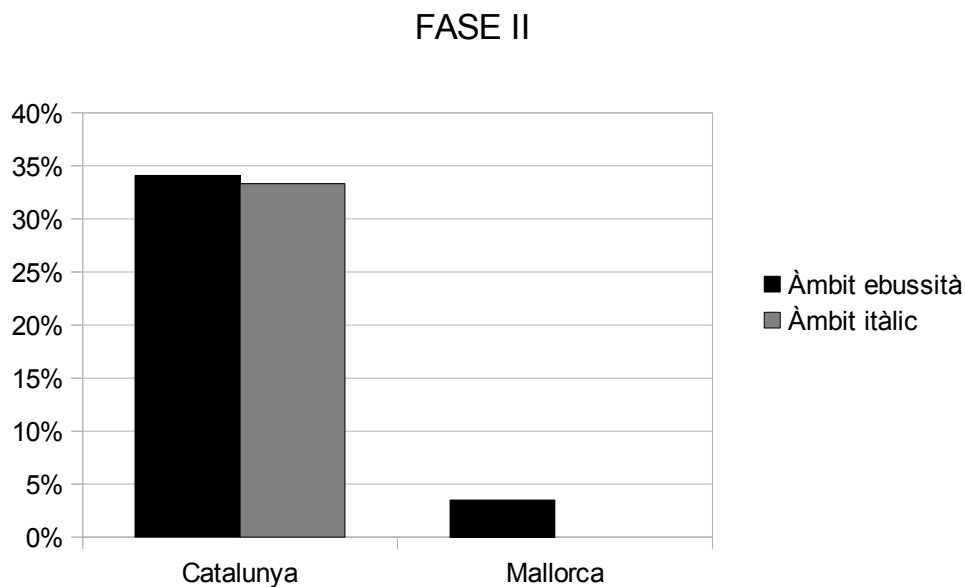

Figura 6.42. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase II.

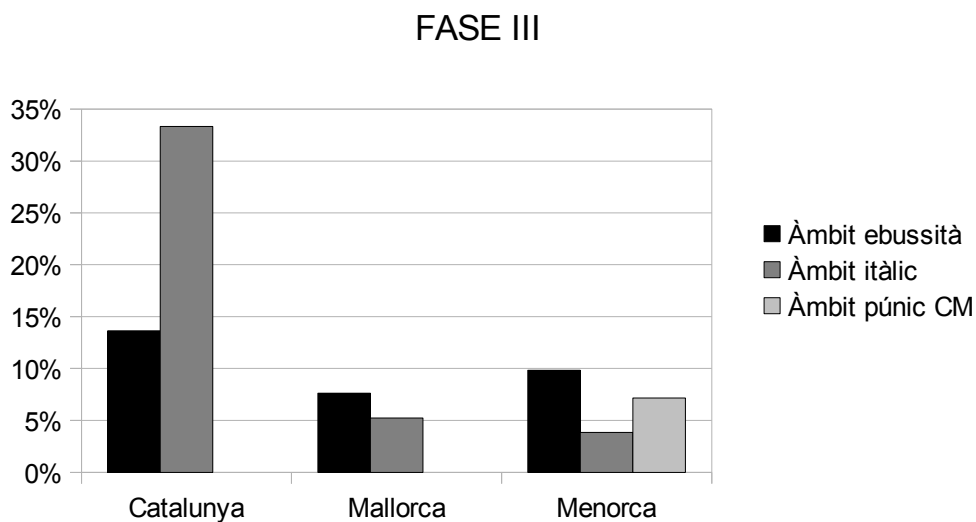

Figura 6.43. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase III.

La seva procedència a nivell peninsular (bàsicament a Catalunya) està marcada per

l'agent romà, mentre que tant a Mallorca com a Menorca les àmfores púniques d'Eivissa són les més destacades; no obstant, les itàliques també hi estan presents. En clau interpretativa, es pot apreciar com, tot i que es suposa la participació de foners baleàrics des de finals del segle IV ANE, o fins hi tot abans, (Domínguez 2005: 169; Ramon 2006b: 73-74) tal i com hem vist en el punt 6.2., no és fins ben bé el segle III ANE quan les illes experimenten un increment notable de productes amfòrics importats, evidenciant una demanda i consum més elevats en aquest moment, fruit d'una major capacitat adquisitiva.

Així, els esdeveniments polítics del moment no tenen pràcticament incidència en aquest arc del Mediterrani Occidental, ni tampoc li afecten de manera negativa; ans el contrari, ja que fins hi tot augmenta la distribució de mercaderies en el marc de l'arxipèlag balear. La batalla econòmica tot just acabava de començar, iniciant-se una dinàmica efervescent en la circulació de productes que no farà més que potenciar-se.

La fase IV (c. 225/200 – 150 ANE) marca un punt d'inflexió fonamental en la circulació del vi a la Mediterrània Occidental a l'antiguitat. Recollint les tensions de moments anteriors, i elevant-les al màxim, la rivalitat i competència econòmica entre Roma i Cartago esclaten en la II Guerra Púnica (218 – 201 ANE); a la seva fi, Hispània s'afegirà als territoris de la potència itàlica, que farà una passa clau tant en la seva imposició en el control de la Mediterrània Occidental, com en la trajectòria que la durà a assolir el domini del *Mare Nostrum*. Tradicionals àrees de filiació púnica, correran a assegurar i garantir el seu manteniment en el nou ordre, establint acords amb Roma, com ho feren per exemple *Gades*, *Malaca*, o *Saguntum* (García i Sánchez 2000: 96); aquests pactes posen de relleu com la potència itàlica en sortia més beneficiada en alguns casos pactant amb les suposades economies rivals que no pas anul·lant-les, malgrat la suposada competència. No s'ha de pensar tampoc en una mesura de gràcia per part de Roma, sinó més aviat al fet que el funcionament del sistema depenia dels tributs imposats arran de la seva victòria militar (Ramon 2006b: 87) i de l'acceptació de la superioritat romana (*clausula maiestatis*) (García i Sánchez 2000: 96)

La distribució de contenidors amfòrics tant ebussitans com itàlics s'incrementa de

manera exponencial, coincidint amb el panorama dicotòmic que mostren els derelictes amb la circulació de mercants itàlics (Bon Capó, naufragat en aigües tarragonines) i púnics (Cabrera II) (Asensio 2010: 27). D'altre banda, val a dir que és també a partir del segle III ANE quan les produccions ibèriques assoleixen una àmplia projecció, trobant-les en un gran radi de distribució fins a Llenguadoc, Massàlia o Cartago (Sanmartí 2000: 315).

La gràfica 6.38., il·lustra el dinamisme de la conjuntura, fent patent com els conflictes bèl·lics generen riquesa, i lluny d'afectar de manera negativa l'economia i l'activitat comercial de les potències enfrontades, l'esperonen i la dinamitzen. De fet, pel que fa a Roma, és entre finals del III i inicis del II ANE quan experimenta una important crescuda del comerç marítim i l'obertura a nous mercats (Panella 2010).

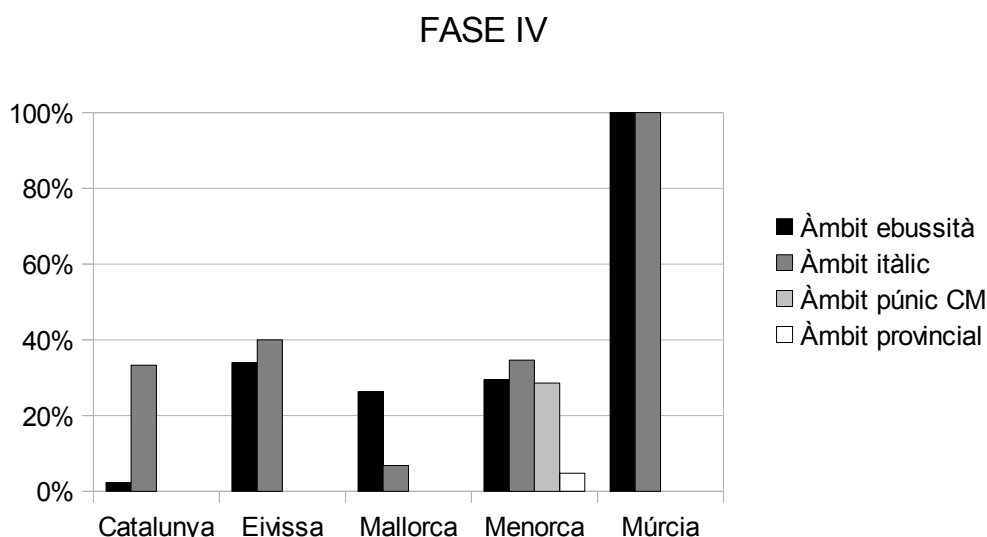

Figura 6.44. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase III.

Atenent als territoris observats, la projecció de les mercaderies itàliques es percep de manera molt evident, si bé els productes ebussitans juguen un paper clau i encara predominant.

L'àmbit peninsular s'inclina a favor de les àmfores romanes. Val a dir que en el cas de Múrcia (únic context d'aquesta única fase) a nivell de percentatges lògicament

representa els valors totals de cada procedència; no obstant, si veiem les xifres reals, la relació entre àmfores ebussitanes i itàliques és d'una per cada set, aproximadament.

Si ens fixem en l'arxipèlag balear, cal tenir en compte pel que fa a la representació de les àmfores itàliques a Eivissa, que en xifres reals és molt baixa, i es redueix a 2 individus enfront de 34 ebussitans. Entre Mallorca i Menorca les diferències són destacades. Mentre les comunitats mallorquines registren sobretot àmfores eivissenques, les menorquines ofereixen un ventall més diversificat i no s'observa el gran predomini de vi ebussità que es registra a Mallorca. Aquest panorama fa evident com l'arxipèlag en cap cas funcionava com un tot; alhora aquesta varietat posa de relleu com el consum no està lligat a factors geogràfics de proximitat amb les zones productores sinó que respon a les xarxes comercials existents, que en aquell moment eren de natura diversa (com també es desprèn del mapa de la figura 6.50, al final d'aquest apartat) i a la capacitat adquisitiva dels consumidors.

La següent fase V (c. 160/150 – 100 ANE) entronca amb l'escenari previ i posterior de la III Guerra Púnica (149 – 146 ANE). Si bé baixa lleugerament el volum de vi en circulació, encara es manté amb valors molt elevats, tant pel que fa al món púnic com al romà, que experimenta una gran crescuda. Fixant-nos en la figura 6.38., el vi centre-mediterrani s'incrementa notablement, si bé la seva presència és més aviat secundària en l'àmbit observat de la Mediterrània Occidental); per primera vegada s'inverteix la tendència de les fases anteriors, passant per davant el vi itàlic respecte de l'ebussità.

Si ens fixem en la gràfica 6.45, veiem com aquest creixement és molt notable sobretot pel que fa a Eivissa i al País Valencià, que ofereixen la mateixa dinàmica de consum de vi; en ambdós casos, està dominat pel de filiació púnica centre-mediterrània, que s'acompanya de l'itàlic. Per tant, tot i els triomfs que Roma aconseguí en la II Guerra Púnica, i l'annexió dels territoris hispànics, l'activitat econòmica cartaginesa es revifà⁴³⁸ i tornava a estendre's pels circuits que anteriorment havia articulat (Ramon 2006b: 65).

438 "En aquest temps Cartago, que gaudí d'una pau ininterrompuda, incrementà en gran manera el seu poder i població a causa de al fertilitat del seu sòl i de la seva bona posició, vora el mar." (Apià, VIII, 67).

Davant aquest fet, la intervenció de Roma en la III Guerra Púnica, que suposa la destrucció de la metròpoli nord-africana, respondria a la pressió i competència econòmica que aquesta tornava a oposar de nou, després de refer-se de les ferides que li infringí la guerra anterior. Com hem vist al capítol 2, fou el dinamisme que novament assolí Cartago quan Cató el Censor visità la ciutat el 152 ANE, allò que provocà la intervenció armada definitiva per acabar d'una vegada per totes amb la principal potència que podia rivalitzar amb Roma i fer perillar els seus interessos econòmics (Ferrer 2009: 102).

Dins les comunitats balears, el distanciament del consum de vi entre Mallorca i Menorca (com s'observa també al mapa 6.30) es perpetua, posant de relleu l'absència d'una unitat econòmica i política de les comunitats clàssiques. Aquestes consumirien els productes que tenien més a l'abast en relació amb uns circuits comercials en lluita, que s'acarnissaven per garantir el manteniment dels seus beneficis.

FASE V

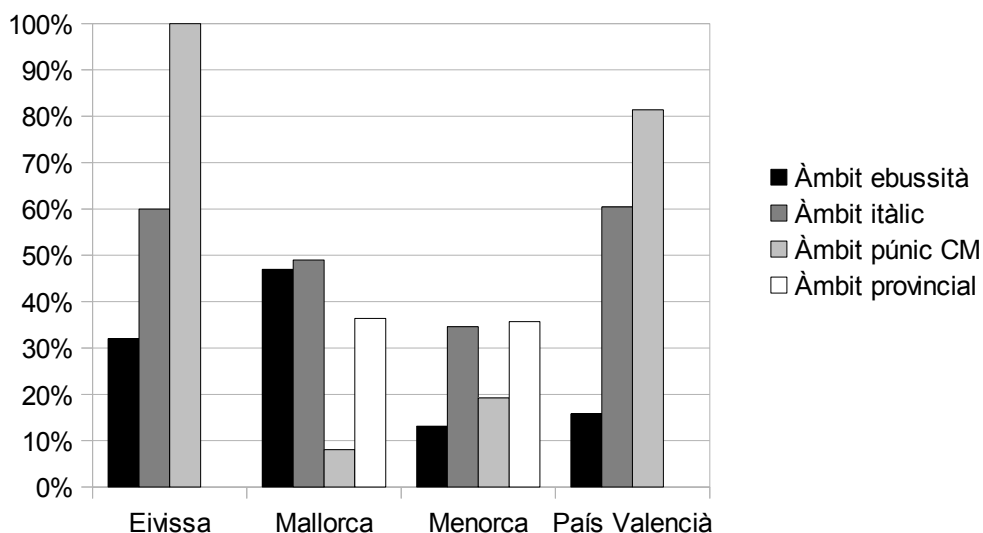

Figura 6.45. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase V.

La fase VI (c. 125 – 50 ANE) s'enquadra de ple en l'episodi que suposarà l'annexió de les Balears a l'administració romana, com a esdeveniment de més rellevància en l'àmbit que ens ocupa. L'argument que addueix a la pirateria com a justificant de la

intervenció de l'exèrcit itàlic a les illes, cau per l'evidència empírica; els productes itàlics tant en territori peninsular com a l'arxipèlag balear posen de relleu com al segle II ANE era prou segura la ruta per comerciar entre la Itàlia i la península ibèrica.

Roma experimenta un període convuls i inestable, on encadenarà guerres rere més guerres per garantir la seva estabilitat ens els territoris conquerits⁴³⁹; a nivell intern, la crispació i el malestar social provocaran la successió de conflictes que desembocaran en enfrontaments civils⁴⁴⁰, que acabaran l'any 52 ANE amb l'elecció de Pompeu com a *cònsul sine collega* per tal restablir l'ordre i la defensa de la República davant de César.

Circulen una gran varietat de productes amfòrics d'àmbits diversos tot i el bel·licisme del context, evidenciant com aquest afavoria el dinamisme econòmic (figura 6.38.); per valorar el pes de l'agent romà no ens hem de fixar només en el vi itàlic, sinó que cal afegir-li el provincial, resultat de la política de deslocalització de la producció que hem vist que implantà l'imperi, que en aquest moment s'incrementa. A l'altra cara de la moneda estan els productes púnics, sobretot els centre-mediterranis, que entren en recessió sense arribar a desaparèixer. La presència d'aquests envasos de vi de l'àrea de Tunis un cop destruïda Cartago, obre la porta a la consideració d'una nova realitat econòmica, plantejant-se la possibilitat d'una gestió per part de d'altres ciutats púniques del nord d'Àfrica (Ramon 2006b: 67). A més, el fet que Eivissa continuï amb la seva activitat econòmica un cop caiguda Cartago, i fins hi tot la incrementi (Orfila 2008: 20) posa de relleu la independència de la seva trajectòria respecte dins el sí del món púnic (tal i com també experimenten les comunitats del sud de la península ibèrica abans) (López 1996: 157).

A nivell de circulació marítima, tot i l'increment dels derelictes itàlics, encara es manté la dualitat que s'observa en moments anteriors (Asensio 2010: 27), i que

439 Per citar-ne algunes podem fer esment de la Guerra de Yugurta (111 – 105 ANE) que acaba amb la incorporació a Roma d'una part del territori numídic, la Guerra entre Cimbris i Teutons (113 – 101 ANE), o la conquesta de la Gàl·lia per part de César (58 – 51 ANE), en els darrers moments de la fase.

440 És el marc de la reforma agrària dels Gracs (133 – 121 ANE), produint-se posteriorment entre altres esdeveniments rellevants, l'alçament dels itàlics en contra de Roma (91 – 89 ANE), les guerres civils i la dictadura de Sila (82 – 79 ANE), la revolta dels esclaus encapçalada per Espartarc (73 – 71 ANE) i la conjura de Catilina (63 – 62 ANE).

també es dóna en l'àmbit terrestre (com es veu pel que fa al País Valencià en la figura 6.46.).

Si anem a veure la dinàmica de les zones estudiades de l'arc mediterrani occidental, veiem com si bé les procedències del vi que arriba a Mallorca i Menorca són les mateixes, les proporcions en què ho fan una o altre són força diferents. Així, el vi romà (tant itàlic com provincial) és majoritari sobretot a Mallorca, mentre que el púnic (centre-mediterrani i ebussità) ho és a Menorca. La conflictivitat d'aquest període no afecta de manera greu encara l'activitat de les comunitats il·lenques, que seguiran rebent vi de manera heterogènia.

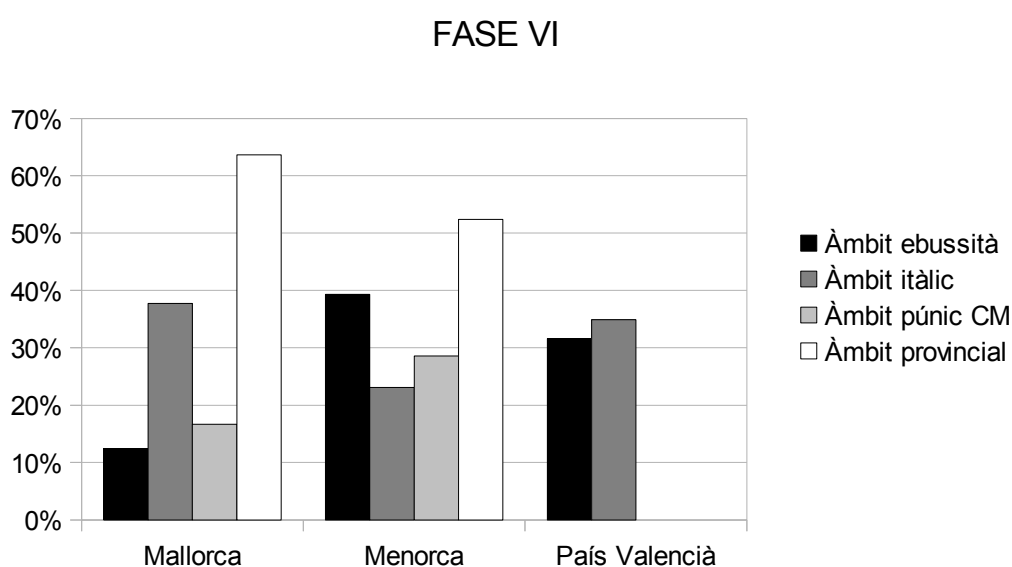

Figura 6.46. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase VI.

La darrera fase VII (c. 50 – 25/0) constitueix un període agitat des d'un inici, marcat per la Guerra civil entre Pompeu i Cèsar (49 – 46 ANE) i la reorganització dels territoris d'Orient. No obstant, la tempesta afluixarà i acabarà per imposar-se un nou ordre d'acord amb la nova conjuntura: la transformació de Roma en Imperi (27 ANE). D'ençà d'aquest moment es produeix una feroç deslocalització de la producció itàlica, entrant amb força la producció de vi a les províncies (Carandini 1989: 512). Tot i existir una xarxa productiva prèvia, és a partir d'ara quan tant a l'àrea tarragonina com a la Bètica que es produeix el punt culminant i més intens de l'economia d'aquestes províncies hispanes (Miró 1988: 191; Revilla 1993: 117;

Molina 1997: 460).

La *Pax romana* però, en la zona objecte del nostre estudi, no es traduirà tant en una època de prosperitat fruit d'una hipotètica situació de calma i bonança econòmiques, sinó que experimentarà, de fet, un gran retrocés. La gran davallada de l'activitat econòmica i del consum de vi s'observa en les gràfiques de les figures 6.37. i 6.38.

Hem de tenir en compte que els contextos analitzats responen a jaciments autòctons o locals en els quals es produeix l'arribada de mercaderies foranes; molts ja no funcionarien en aquest moment en favor de nous nuclis romans, completant-se l'ocupació del territori ibèric (Sanmartí 2000: 314) d'una banda, i de l'altra una reorganització del territori balear (Riaza 2000: 246). Caldria anar a les noves fundacions i ciutats romanes que comencen a funcionar en aquest moment per tal d'entendre quin és el nou orde que es donarà a partir d'ara (de fet, nosaltres n'hem inclòs alguns), si bé és una qüestió que s'allunya dels objectius del present treball per ser considerada de manera profunda.

FASE VII

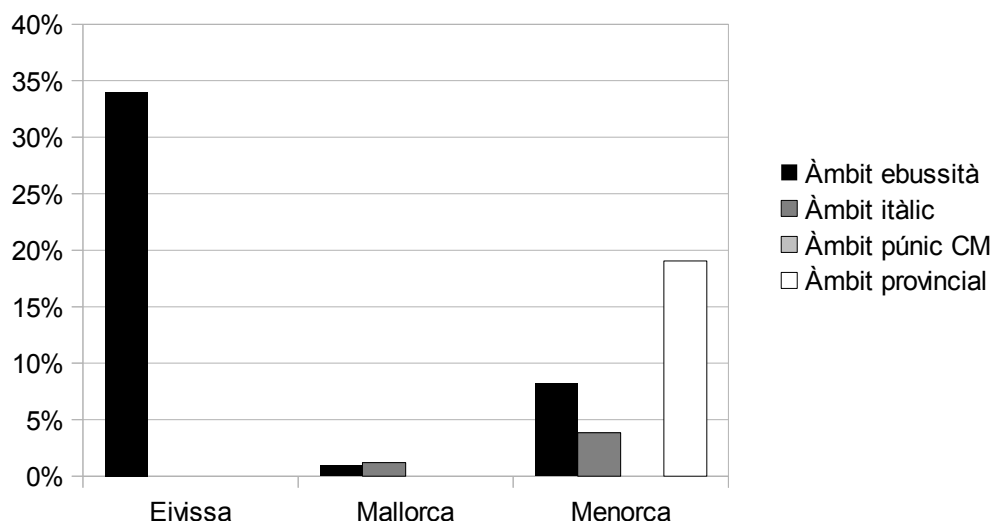

Figura 6.47. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase VII.

Si ens fixem en l'arxipèlag balear, a la figura 6.47. es fa patent la continuïtat de l'activitat productora ebussitana, que encara continuarà quasi 75 anys després de

la intervenció de les tropes de Cecili Metel. Eivissa segueix amb la seva activitat productiva, reduint a Mallorca i Menorca el radi d'acció de l'exportació de les seves mercaderies.

No obstant, la davallada que les comunitats il·lenques experimenten reflecteix els efectes de la petjada de roma: la imposició de l'imperi provocarà la ruïna i decadència de les comunitats locals i autòctones de les províncies annexionades, i un empobriment de la societat, en el marc de la transformació de l'organització territorial en favor de les noves ciutats romanes.

A mode de recapitulació, podem resumir les trajectòries analitzades de la següent manera:

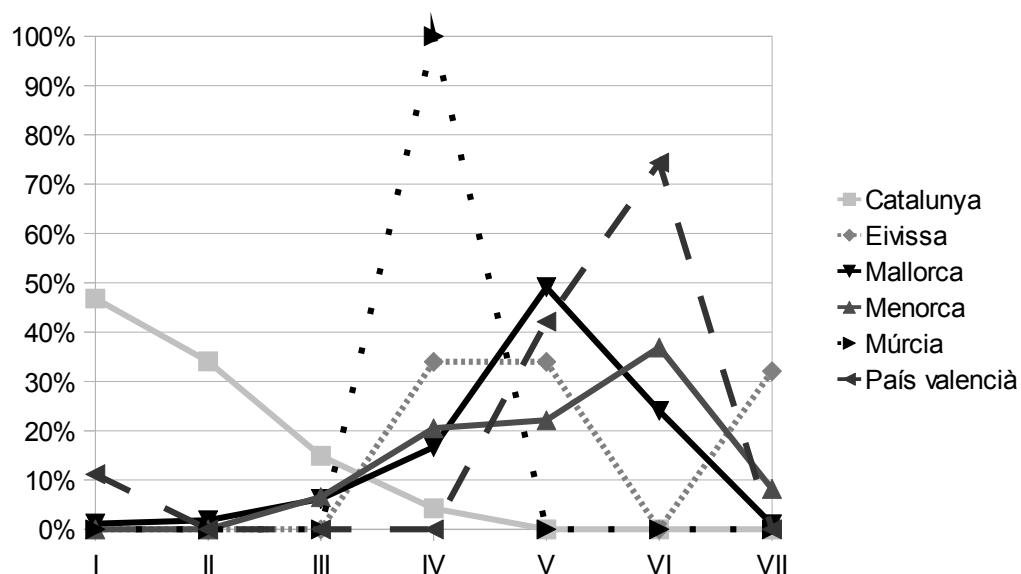

Figura 6.48. Percentatges del volum de contenidors de les àrees geogràfiques estudiades que presenta cada fase.

	I	II	III	IV	V	VI	VII
Catalunya	X	X ↓	X ↓	X ↓			
Eivissa				X	X =		X
Mallorca	X	X ↑	X ↑	X ↑↑	X ↑↑	X ↓	X ↓
Menorca			X	X ↑	X ↓	X ↑	X ↓
Múrcia				X			
País valencià	X				X	X ↑	

Figura 6.49. Dinàmica dels àmbits geogràfics analitzats en les fases definides.

Per avaluar el funcionament de l'adquisició del vi forà en les comunitats posttalaiòtiques i clàssiques, la valoració vers el món ibèric resulta reveladora. Cal tenir en compte que ens trobem amb models completament diferents. Un (l'ibèric) respon a un intercanvi entre dos agents comercials diferents que posen en circulació les mercaderies que produeixen per obtindre'n d'altres; en el cas de les poblacions illenques ens trobem amb què aquestes consumeixen vi forà sense donar altres productes a canvi, sinó que (com ja hem argumentat a l'apartat anterior 6.2.) els adquiririen directament en funció de la seva capacitat adquisitiva, proporcionada per la remuneració de la seva força de treball.

Respecte a com funcionava aquest vi, un cop s'introduïa en les comunitats locals, a grans trets, el comportament que ofereixen les comunitats de Mallorca i Menorca respecte el vi i el seu consum és força similar al del de les poblacions autòctones fora de les societats culturalment vinàries (és a dir, fenicis, grecs, etruscos i romans, bàsicament). En aquest sentit, ni les comunitats ibèriques peninsulars (especialment de la costa catalana)⁴⁴¹ ni les del *Lattes* francès (on arriba vi etrusc des del segle VII ANE, i després massaliota arran de la fundació de la ciutat focea el 600 ANE) adoptaran l'instrumentari vinculat al consum del vi en la pràctica original del *symposium*, sinó que ho faran a la seva manera, en ocasions puntuals i celebracions locals (Sanmartí *et alii* 2004: 188; Dietler 2010: 27). La introducció del vi no implica l'arribada d'altres mercaderies a la zona pràcticament, a banda de

441 "Aquest producte era consumit a la manera indígena i dins el marc de relacions socials indígenes, sense adoptar els instruments per al consum propis dels fenicis, els etruscos i els grecs (...)" (Sanmartí *et alii* 2004: 188).

la vaixella que l'acompanya⁴⁴².

En el cas del *Lattes*, aquest panorama continuà fins l'entrada de Roma, sense que l'impacte de la nova dominació del territori suposés canvis dràstics i sobtats (com a mínim, abans de l'imperi), detectant-se però un increment en el volum de vi consumit (Dietler 2010: 28), com també hem observat que ocorre en el cas de Son Fornés i en general en els poblats mallorquins i menorquins en època clàssica.

És amb la incorporació de les Balears a l'òrbita administrativa romana i amb les imposicions político-econòmiques que s'apliquen a la zona d'ençà de l'època d'August, que s'experimenten canvis notables, com també pateixen les comunitats "lattenques"⁴⁴³; en el nostre cas suposen un gran retrocés dels poblats autòctons i un empitjorament de les condicions materials objectives de vida. Aquesta pauperització de les poblacions locals es produeix en una conjuntura de reorganització del territori al voltant dels nous centres romans establerts a les illes, sense canviar estrictament la fesomia d'unes comunitats locals que, de fet, no arribaren mai a "ser romanes" (com tampoc van "ser púniques" abans), sinó que es limitaren a consumir mercaderies foranes que pivotaven al voltant del vi, introduint-les en les seves pràctiques socioeconòmiques pròpies.

Això és evident entre altres, pel volum de vi consumit. En general, es consumeix en proporcions molt baixes, cosa que contrasta amb el panorama que oferia Roma, on aquest era un producte de primer ordre i consum habitual; a inicis de l'imperi, la metròpoli itàlica rebia 2 milions d'hectolitres a l'any (Carandini 1989: 512) (aproximadament 80 milions d'àmfores), estimant-se el consum per persona entre els segles I – II NE en 100 litres anuals (Toniolo 2000: 5). Les dades obtingudes en el marc dels poblats autòctons mediterranis estan a una distància desorbitada d'aquests. Per tant, el consum de vi, si bé es pot considerar una moda en tant que es tracta del mateix producte, presenta un caire molt diferent pel que fa a les societats que en són exportadores on funciona com una eina d'expansió de

442 "(...) al menos durante los dos primeros siglos, los indígenas parecen no haber estado interesados en absolutamente nada más de los griegos y etruscos. (...) la sed de vino no está en absoluto relacionada con un interés por la cocina griega. Otros aspectos de la cultura griega, como la escritura, la acuñación de moneda, la vestimenta, el armamento, o la religión también fueron ignorados durante siglos." (Dietler 2010: 27).

443 "Al final hubo cambios bastante drásticos, pero no tuvieron lugar hasta el período augusteo, alrededor de un siglo después de la primera incursión de los ejércitos romanos en la zona." (Dietler 2010: 28).

l'activitat econòmica i es beu de manera habitual, respecte aquelles on s'introdueix com a producte exòtic i exogen; en aquestes es produeix un procés d'adaptació o "autoctonització" dins una dinàmica d'incorporació selectiva de pràctiques foranes, que porta a acceptar-ne unes i a rebutjar-ne unes altres (Dietler 2010: 18). És en aquest sentit que hem d'entendre els productes forans en l'àmbit de les comunitats locals mallorquines i menorquines entre el segle VI/V ANE i el canvi d'era, i abandonar conceptes com "aculturació", "colonització" o "romanització" perquè no tenen contrastació empírica i són invàlids per explicar la realitat a la que volen fer referència.

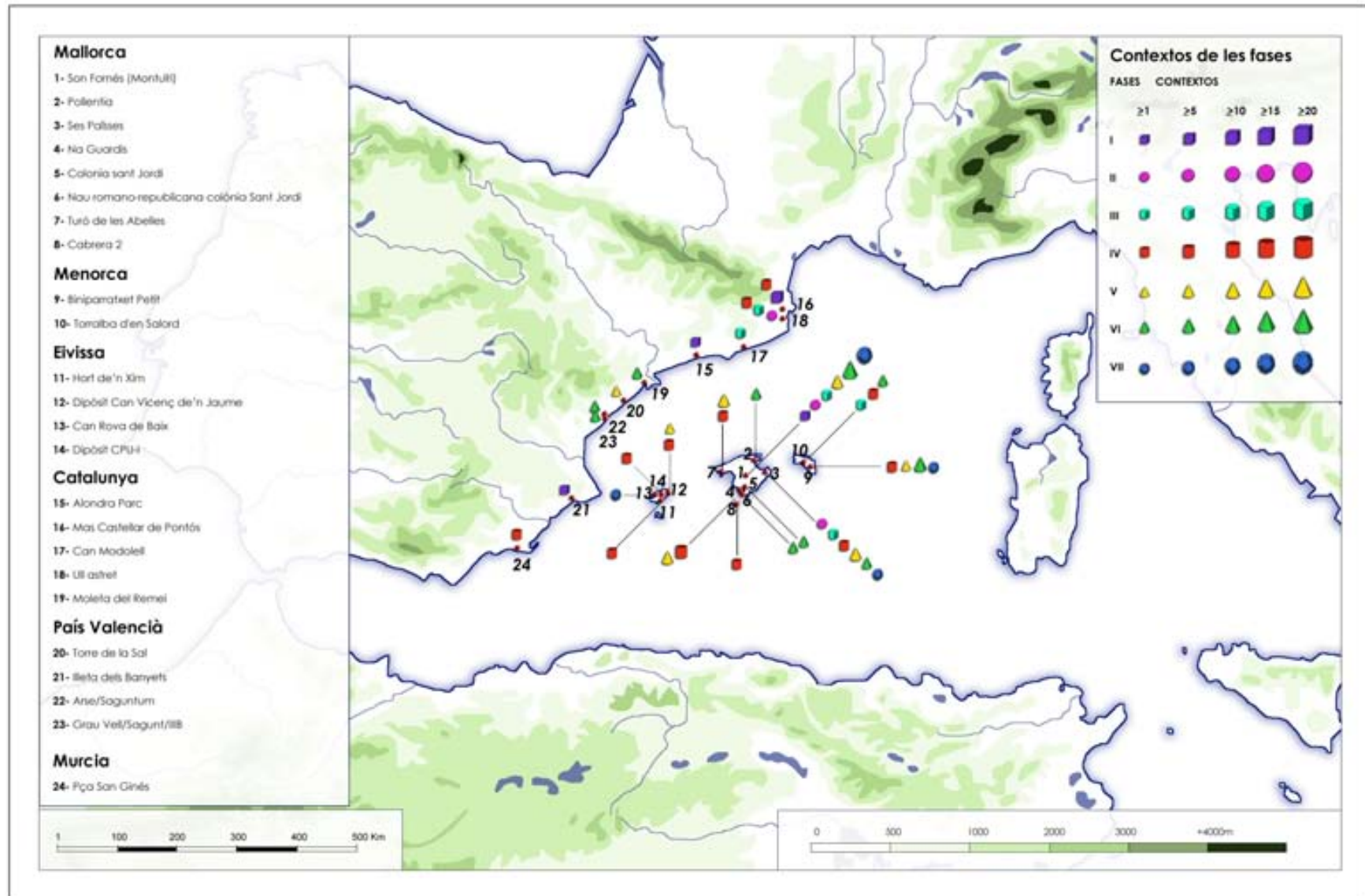

Figura 6.50. Mapa de representació de fases dels contextos dels jaciments analitzats.

7. Conclusions: les relacions d'intercanvi de les comunitats autòctones mallorquines i menorquines dins l'àmbit de la Mediterrània Occidental (V/IV ANE - I ANE/I NE) a partir de l'anàlisi de la materialitat amfòrica

L'àmfora com a objecte inaugura tot un univers de possibles usos dels quals ens informa segons el moment de la vida en què es trobi: des de la seva producció com a forma en funció fins la seva amortització definitiva, passant per transformacions i/o mutacions diverses del seu ésser dependent de les circumstàncies.

L'anàlisi de la trajectòria de l'objecte permet l'aproximació a la seva dinàmica de producció, distribució i consum, procés en el qual passa de valor d'ús a valor de canvi, convertint-se en mercaderia; aquesta gira al voltat del seu contingut, del qual n'és vehicle, i avui en roman com a testimoni.

La definició tipològica dels contenidors amfòrics deriva de la necessitat de denominar la matèria classificant-la per mirar d'entendre-la. No obstant, l'ús de les tipologies com un jou s'esgota en sí mateix i esdevé, alhora, esgotador. En tant que contenidors d'alguna cosa, proporcionen una informació doble, com a continent i contingut. En aquest sentit, tant les àmfores ebussitanes com les itàliques experimenten el mateix tipus de desenvolupament de les forces productives que consisteix en fabricar recipients més barats (amb menys matèria i treball humà invertits) i alhora més ben adaptats a la seva forma en funció de transport de mercaderies per via marítima. La intensificació de la producció dels recipients té una translació inevitable en l'activitat econòmica relacionada amb el seu contingut que en el nostre cas, ateny sobretot a la viticultura; ambdues desemboquen en la dimensió comercial i en la circulació de mercaderies. Per tant, coincideixen intensificació de l'activitat agrícola (bàsicament de vinya), amb especialització i estandardització de la producció terrissera de contenidors, junt amb un increment del dinamisme i puixança de les xarxes marítimes de distribució.

Afegir a la variable de com són els contenidors la del què són, o més aviat, de què són, completa i complementa l'esfera productiva de la materialitat amfòrica. En aquest sentit, la petrografia esdevé una eina d'estudi indispensable.

Les anàlisi realitzades han posat de relleu la complexitat de la producció terrissaire

eivissenca, amb tècniques diferents com indica la coexistència de composicions carbonatades amb altres no carbonatades, en els mateixos tipus de contenidors (cosa que també podria respondre a àrees de producció diverses).

A nivell de la península itàlica es detecten diferents àrees que fabriquen al mateix temps contenidors diversos, més enllà de la zona de la Campània; la vocació comercial de la producció vinària itàlica es fa patent per la composició sorrenca dels contenidors, que situen les terrisseries a prop de les zones costaneres, per tal de facilitar el seu accés a les xarxes de circulació i distribució marítimes de mercaderies.

Aquesta diversitat i heterogeneïtat dels centres de producció provoca que les propostes crono-tipològiques no siguin tan clares com sovint es pressuposa.

La inviabilitat de l'ús de les àmfores com a fòssils directors, aboca l'arqueologia a un nou enfoc que obri la mira centrada en l'objecte, per atendre a allò que hi ha al seu voltant. L'anàlisi contextual i d'associació de les diferents produccions de ceràmica importada ens ha permès la definició de fins a 7 grups d'associació, la traducció cronològica dels quals ens ha portat a anomenar-los fases; aquestes funcionarien des del darrer quart i/o finals del segle V ANE fins el canvi d'era. D'aquesta manera s'obté, una referenciació cronològica molt més fiable que la basada en els tipus de manera única i aïllada.

Val a dir que no hem pogut acabar d'acotar temporalment dues de les fases que presenten una gran superposició entre sí (la II i la III, compreses en el marc del segle III ANE), sent necessàries investigacions futures per acabar d'afinar-les; no obstant, si tenim en compte la complexitat i diversitat de l'àmbit productiu ebussità i el fet que les associacions representin dinàmiques diferents de circulació de mercaderies, obre la porta a considerar la vigència de xarxes de distribució diverses fins hi tot per un mateix àmbit productiu.

Així, la *fasificació* de les produccions amfòriques i de la vaixella que les acompanya, a partir dels contextos de consum, esdevé un element indispensable per la caracterització i comprensió de les diferents dinàmiques de circulació de mercaderies.

Partint del cas de Son Fornés, com a primer graó de l'anàlisi del panorama de la

Mediterrània Occidental, la introducció de vi es produeix entre finals del segle V i el segle IV ANE, amb procedència bàsicament eivissenca; en un primer moment, dins el posttalaiòtic, s'insereix el seu consum en l'esfera pública, passant posteriorment també a l'àmbit privat.

En època clàssica hi ha continuïtat pel que fa a la recepció del producte malgrat els canvis que pateix el poblat. La fesomia disgregada del Son Fornés posttalaiòtic és substituïda per un funcionament més orgànic i integrat; el seu embrió són els edificis supra-domèstics que s'alcen a la zona central, al voltant dels quals s'aniran construint altres recintes, activant-se també els sectors més perifèrics.

La major intensitat de consum de vi es registra sobretot al darrer quart del segle II ANE fins l'abandó del poblat, coincidint, per tant, amb la ocupació romana de l'arxipèlag balear. En aquest sentit, el vi que es consumeix en aquest moment de manera majoritària és l'itàlic, en consonància amb la nova situació política de l'illa, si bé encara hi arriba l'ebussità. Per tant, si bé és cert que les comunitats locals no experimenten una incidència traumàtica en un primer moment arran de la presència romana, es pot constatar com s'incrementa notablement el volum del vi forà adquirit, a banda d'altres productes. No obstant, de manera progressiva la nova administració i política romana contribuïren a l'empobriment de la població local i a l'abandó definitiu del lloc cap al canvi d'era, si bé fins el final seguiran rebent i consumint vi.

Els contenidors arribaven plens al poblat i es distribuïen de manera diferent entre els recintes, tant pel que fa a volum com a la gestió del producte; així, en alguns espais s'emmagatzemava el vi, en altres es consumia (sent probable la realització simultània de les dues pràctiques) existint abocadors on es llençaven les deixalles i el rebuig resultant de les pràctiques de consum; d'altra banda, s'aprofitaven els recipients àmfors reciclant-los i fabricant nous objectes, obrint-se un univers de possibilitats i nous usos.

Tant en època posttalaiòtica com clàssica es registra un consum molt baix vi, relacionat amb una natura de producte exòtic de consum no habitual, sent difícil de determinar ara per ara si estaríem davant una pràctica no només puntual en el temps sinó també restringida a un sector concret de la comunitat.

Per acabar de copsar la dinàmica del consum de vi en les pràctiques socio-econòmiques del poblat, no n'hi ha prou amb l'anàlisi dels contenidors amfòrics que il·luminen el camí; cal una recerca futura que els combini globalment amb la resta del registre material del jaciment per comprendre el funcionament i completar la imatge de la societat que habitava a Son Fornés en època posttalaiòtica i clàssica.

En un segon graó, dins l'àmbit balear, les diferències en el consum de vi entre les comunitats mallorquines i menorquines posen de relleu com no existia una unitat política ni econòmica entre sí. Els jaciments illencs eren autònoms tant pel que fa al desenvolupament de la seva economia i capacitat de producció interna, com en el tracte amb els comerciants forans.

Malgrat compartir un primer moment de predomini de les produccions ebussitanes que coincideix amb la conjuntura que experimenta la Mediterrània Occidental, d'ençà sobretot del segle III ANE les diferències entre els poblats illencs són molt significatives. Aquesta diferència en l'adquisició també té traducció en el panorama de la distribució de mercaderies; així, es fa patent la diversitat i la disputa comercial en les xarxes d'introducció de mercaderies i la no existència d'un comerç monopolístic per part d'un únic centre redistribuidor de mercaderies.

En aquest sentit, a l'illa de Mallorca poblats com Son Fornés i Ses Païsses rebran productes ebussitans o de filiació itàlica, com a resultat de trajectòries diverses dins el mateix territori (a vegades contemporànies), variant el pes d'una i altre producció segons la conjuntura. Na Guardis exemplifica la intensificació de la projecció econòmica eivissenca, en competició amb la itàlica, que assoleix també un gran pes com mostra Turó de les Abelles.

La veïna Menorca també presenta diferències internes, amb jaciments de major filiació púnica (com Torralba d'en Salord) i altres itàlica, sobretot de l'àmbit provincial, que assoleix una gran intensitat per primera vegada dins l'arxipèlag de la mà de Biniparratxet Petit.

Tampoc un mateix poblat manté estàtica la dinàmica de consum de vi al llarg de la seva trajectòria, sinó que varia segons el moment, posant de relleu l'existència de xarxes diverses en constant transformació i efervescència, lluny de qualsevol

realitat immòbil i estàtica. Sobre com es produeixen aquestes transaccions entre poblacions locals i agents externs, malauradament només podem fer-ne inferències, ja que a banda i banda tan sols tenim evidències prèvies i posteriors a aquests contactes i intercanvis; és a dir, com es produïa en última instància l'adquisició dels productes forans per part dels habitants de Son Fornés, Biniparratxet Petit o Turó de les Abelles? Cada comunitat enviaria una delegació als punts de redistribució costaners i segons la seva capacitat adquisitiva i condicions objectives de vida acabarien adquirint uns o altres productes, que després durien de nou al poblat? És evident que no tenim un sistema de distribució i venda al detall, sinó que el vi arriba en els mateixos envasos amb què es transporta via marítima; no obstant, tampoc estem davant pràctiques quotidianes de consum de vi, sinó que generalment presenta uns valors força baixos.

És difícil sovint destriar aquests volums limitats de vi estarien motivats per restriccions temporals (fruit d'una arribada esporàdica), ideològiques (reservat per celebracions o esdeveniments concrets) o socials (restringit a uns sectors de la població dominants). Probablement la resposta més adequada és una combinació dels diferents factors.

Ens trobem, en el marc d'unes comunitats de tall desigual, on uns sectors concentren una major capacitat adquisitiva i consumptiva, fruit de la retribució monetària de la seva força de treball, com a contingents de guerrers especialitzats. Per això el seu nivell d'adquisició no és constant, sinó que fluctua segons la conjuntura econòmica i política en la qual aquestes poblacions es veurien immerses. El tipus de consum també estaria en relació amb les xarxes de distribució actives a les quals podien arribar, provocant que unes rebessin més vi d'una banda o d'una altre, tant en funció de la seva pròpia capacitat de retribució com de l'oferta que tinguessin al seu abast.

El consum del vi com a producte forà en les comunitats locals mallorquines i menorquines, segueix els mateixos paràmetres que experimenten les poblacions autòctones llatines i ibèriques, salvant les distàncies. En totes elles, el vi constitueix la principal importació que s'introdueix d'ençà del segle V ANE fins el canvi d'era, amb un gran desinterès vers la resta de mercaderies susceptibles

d'haver estat introduïdes per aquests agents forans.

El gust o la moda del vi s'estén i s'intensifica; ara bé, les diferències no només d'accés sinó també de les pràctiques de consum en les quals s'insereix són abismals. Allò que s'exporta entre les comunitats a les quals el vi els és aliè en origen no és el *symposium*, sinó que aquest s'autoctonitza i s'insereix en les pràctiques econòmiques locals a la seva manera.

Finalment, com a tercer graó, es pot afirmar que dins el marc de la Mediterrània occidental, les Balears en general no tenen un funcionament orgànic, sinó que les diferències entre illes són molt clares i es relacionen amb la seva trajectòria històrica. A diferència de Mallorca i Menorca (que alhora són diferents entre sí), Eivissa personifica el món fenici primer i el púnic després dins l'àmbit de les Balears; estarà marcada per la incidència del món fenici primer i del púnic després; serà focus de producció i distribució de mercaderies en aquest arc occidental, i nexa fonamental amb les comunitats costaneres del llevant peninsular i de les illes col·legues dins l'arxipèlag.

Ben bé fins el segle IV ANE, l'escenari Mediterrani occidental es caracteritza per la uniformitat de la incidència d'*Ebussus*. A partir del segle III ANE però, es produeix la primera gran expansió de l'activitat comercial púnica i romana, que diversifica la circulació de mercaderies. A nivell de la costa peninsular, les produccions itàliques assoleixen cada vegada una dimensió major, passant per davant de les eivissenques, que segueixen tenint força dins l'arxipèlag.

Les grans corrents econòmiques púnica i itàlica mantindran la seva dicotomia encara a mitjans del segle II ANE quan es fa cada vegada més patent la separació de l'arxipèlag Balear amb els territoris continentals. A la península les àmfores itàliques ocupen un primer lloc indiscutible; en canvi, les illes segueixen romanent com a escull fonamental de l'activitat productiva d'*Ebussus*. Tot i això, coincidint amb l'ocupació romana de l'arxipèlag, l'auge del vi itàlic serà molt evident (com hem vist pel que fa al cas de Son Fornés).

Entre finals de la República i més encara d'ençà de l'imperi, el senyoriu de Roma és clar i s'imposa de manera evident en l'occident de la *Mare Nostrum*, ara ja consolidada. Però no es silencien per complet els altres actors econòmics, sinó que

en alguns casos simplement baixen de to. En aquest sentit, en un marc continental que consumeix sobretot productes romans (tant de la península itàlica com fruit de la seva deslocalització provincial), no desapareixerà l'empremta de les mercaderies ebussitanes ni a Mallorca ni a Menorca, dins un panorama de comunitats locals cada vegada més empobrides com a efecte de la nova administració de Roma.

D'altra banda, l'impacte de les guerres púniques es dona en un context d'expansió de l'activitat productiva, comercial i d'increment del consum de vi en la Mediterrània Occidental. Els enfrontaments armats reflecteixen, entre altres, la guerra comercial entre el món púnic i el romà; així, PE-16/T-8.1.3.1. i grecoitàlica plena inunden els mercats a la vegada, en un clímax d'intensificació en la circulació de mercaderies, perpetrant-se després la competència amb la PE-17/T-8.1.3.2. i la Dressel 1A. Per tant, lluny de tenir conseqüències negatives, la guerra genera riquesa; o més ben dit, és precisament aquesta riquesa la que genera les guerres.

De fet, ni tan sols per la potència que en sortí derrotada, aquests enfrontaments bèl·lics, tingueren conseqüències desastroses i sense retorn; Cartago es recupera després de la II Guerra Púnica de manera notable, cosa que motiva la intervenció romana que assola la ciutat el 146 ANE. El dinamisme del món púnic però no acaba aquí, sinó que fins hi tot, altres ciutats nord-africanes seguiran amb l'activitat econòmica i comercial, heretant el llegat cartaginès. En aquest sentit, tot i el vincle polític entre Cartago i Eivissa, la independència entre els dos centres és evident; la metròpoli nord-africana serà destruïda mentre que l'eivissenca acabarà per aconseguir un *foedus* de Roma i seguirà amb la seva la trajectòria econòmica i productiva com a mínim fins moments posteriors.

Al cap del camí podem dir que l'anàlisi des dels contextos de consum permet copsar la realitat de les esferes de producció i distribució de les mercaderies en circulació, i la fesomia del qui les rep i el qui les ven. Les eines teòrico-metodològiques obtingudes en aquest treball permeten abordar la dinàmica de circulació i consum de mercaderies a la Mediterrània Occidental des d'una òptica més àmplia i complexa, que la recerca futura possibilitarà ampliar, concretar i perfeccionar. Al final del viatge en comença un altre que ens endinsa de nou en la mar per explicar-nos la terra.

8. Bibliografia

ADROHER, A. M. (1993a) "Amphores puniques ébusitanes", *Lattara : mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes*, Lattes : Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 6, pp. 74-77.

ADROHER, A. M. (1993b) "Céramique commune punique", *Lattara : mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes*, Lattes : Association pour la Recherche Archéologique en Languedoc Oriental, 6, pp. 374 – 378.

ALCOVER, J.P.; TRIAS, M.; ROVIRA, S. (2007) Noves balmes metal·lúrgiques a les muntanyes d'Escorca i Pollença, *Endins*, 31, pp. 161 – 178.

ALMEIDA, R. (2008) Las ánforas del Guadalquivir en Scallabis (Santarém, Portugal): una aportación al conocimiento de los tipos minoritarios, *Collecció Instrumenta 28*, Universitat de Barcelona.

ALMEIDA, R.; GARCÍA, E.; GONZÁLEZ, H. (e.p.) "Análisis de caso: las ánforas ovoides" comunicació del *Seminario Internacional Amphorae ex Hispania: Cuestiones metodológicas. ICAC (7 i 8 de novembre de 2012)*.

ALVAR, J. (1990) "El contacto intercultural en los procesos de cambio", *Gerión*, 8, pp. 11 – 27.

AMENGUAL, P. (2006), *L'Edifici G4 de Son Fornés (Montuïri, Mallorca). Elements de pervivència i de canvi en la producció ceràmica dels ss.VI-V ANE com a indicadors arqueològics de la transició del Talaiòtic al Posttalaiòtic*, Treball de Tercer Cicle Inèdit, Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona.

AMENGUAL, P., FERRÉ, M., FORÉS, A., LULL, V., MICÓ, R., PALOMAR, B., RIHUETE, C. i RISCH, R. (2010), "El Talaiot 3 de Son Fornés (Montuïri, Mallorca): dades

preliminars”, *Mayurqa* (2009-2010), 33, pp. 95- 1.

AMENGUAL, P., FORÉS GÓMEZ, A., GELABERT BATLLORI, L., GILI, S., HERNÁNDEZ-GASCH, J., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C. i RISCH, R. (2012), “S1. Un edifici singular en el Son Fornés d'època clàssica (segles III a.n.e – I de n.e.)”, *Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (IV: Eivissa: 2010)*.

AMENGUAL, P., FORÉS GÓMEZ, A., GELABERT BATLLORI, L., GILI, S., HERNÁNDEZ-GASCH, J., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C. i RISCH, R. (e.p.) “ Son Fornés: noves troballes, nous reptes”, *II Jornades d'Estudis Locals de Montuïri (Mallorca)*, Departament de Filologia Catalana i Lingüística General de la UIB, Ajuntament de Montuïri.

ARNAUD, P. (2005) *Les routes de navigation antique. Itinéraires en Méditerranée*, Éditions Errance, Paris.

ARAMBURU, J. (1998) *El patrón de asentamiento de la cultura talayótica de Mallorca*, Col. El Tall del temps 6, El Tall, Palma de Mallorca.

ARAMBURU, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2005) *Memoria de las excavaciones arqueológicas en el poblado talayótico de Ses Païsses (Artà, Mallorca), campañas 1999-2000. Estudio de los materiales de las campañas de la misión hispano-italiana 1959-1963*, Palma de Mallorca.

ARAMBURU, J. (2009) *Ses Païsses (Artà, Mallorca). Excavaciones en el edificio 25 (“Climent Garau”). Campañas 2004, 2005, 2006*, Palma de Mallorca.

ARANEGUI, C. (1982) *Excavaciones en el Grau Vell (Sagunto, Valencia). Campañas de 1974 y 1976*, Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia, Serie de Trabajos Varios, n 72, València.

ARASA, F. (2001) *La romanització a les comarques septentrionals del litoral*

valencià. *Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I aC*, Servicio de Investigación Prehistórica, serie de trabajos varios, 100, Diputació Provincial de València.

AREVALO, A.; MARCOS, C. (1998) *El depósito monetar de Torelló d'en Cintes (Mahón, Menorca)*, Asociación Numismática Española, Barcelona-Madrid.

ARGUELO, J.; HUERTAS, J. (2009) "Una terrisseria epigràfica: el solar del mercat de Santa Caterina de Barcelona en el moment altimperial romà" a CARRERAS, C.; GUITART, J. (eds) *Barcino I. Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*, Union Académique Internationale Corpus International des Timbres Amphoriques, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 15, pp. 89 - 96.

ARRIBAS, A.; TRIAS, M^a. C; CERDÀ, D.; DE HOZ, J. (1987) *El barco de el Sec (Costa de Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*. Ajuntament de Calvià, Gràfiques Miramar, Palma de Mallorca.

ASENSIO, D., SANTMARTÍ, J. (2005) "Fenícis i púnics al territori de Catalunya: cinc segles d'interacció colonial", *Fonaments*, 12, pp. 89-106.

ASENSIO, D (2010) "El comercio de ánforas itálicas en la Península Ibérica entre los siglos IV y I a.C. y la problemática en torno a las modalidades de producción y distribución" a *Bolletino di Archeologia On Line*, Volume Speciale, Direzione Genereale per le antichità, Ministero per I Beni e le Attività Culturali [http://151.12.58.75/archeologia/bao_document/articoli/3_ASENSIO.pdf (consultat el 4 del 10 del 2011)].

AUBET, Mª E. (1987) *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, Ed. Bellaterra, Barcelona.

AUBET, Mª E. (1993) "El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya", *Laietania*, 8, pp. 23-40.

BARCELÓ, P. (2009) "Observaciones sobre la Constitución y las Instituciones de Cartago" a COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. (eds.) *Instituciones, demos y ejército en Cartago XXIII Jornades d'Arqueologia Fenícia-Púnica, Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, Conselleria d'Educació i Cultura, Govern de les Illes Balears, Eivissa, pp. 9 – 30.

BEA, D., DILOLI, J., GARCIA I RUBERT, D., GRACIA, F., MORENO, I., RAFEL, N. i SARDÀ, S. (2008): "Contacte i interacció entre indígenes i fenicis a les terres de l'Ebre i del Sénia durant la primera edat del ferro", GARCIA I RUBERT, D, MORENO, I. GRACIA, F. (coords.), *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre el segle VIII i VI aC*, GRAP i Ajuntament d'Alcanar, 135-169.

BELTRÁN, M. (1970) *Las ánforas romanas en España*. Zaragoza.

BELTRÁN, M. (2008) "Las ánforas tarraconenses en el valle del Ebro y la parte occidental de la provincia tarraconense" a LÓPEZ-MULLOR i AQUILUÉ (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis, homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 271 – 318.

BENOIT, F. (1954) "Amphores et céramique de l'épave de Marseille", *Gallia*, suppl. XIV, París.

BENOIT, F. (1957) "Typologie et épigraphie amphorique: les marques de Sestius", *RStLig*, 23, pp. 247 – 285.

BERNI, P.; REVILLA, V. (2008) "Los sellos de las ánforas de producción tarraconense: representaciones i significado" a LÓPEZ-MULLOR i AQUILUÉ (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis, homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 95 – 112.

BLÁZQUEZ, J.M.; ALVAR, J.; WAGNER, C. (1999) *Fenicios y cartagineses en el Mediterráneo*, Cátedra, Historia, Serie Menor, Madrid.

BLÁZQUEZ, J.M. (2007) “Últimas aportaciones a la presencia de fenicios y cartagineses en Occidente”, *Gerión*, 25-2, pp.9-70.

BONET, H.; MATA, C. (1998) “Las cerámicas de importación durante los siglos III y principios del II a.C. en Valencia”, a RAMON, J.J SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J. (eds.) *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània, 4, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, pp. 49 – 72.

BUXEDA, J., CAU, M^a (1998) “Possibilitats i limitacions en l'estudi arqueomètric en les produccions ceràmiques ebusitanes”. *Pyrenae*, 29, pp. 97-115.

BUXEDA, J.; MARTÍNEZ, V.; VILA, LL. (2008) “ Les primeres produccions d'àmfores romanes a la Tarraconense. Per una arqueometria del canvi tecnològic, de la producció i del consum” a LÓPEZ, A. i AQUILUÉ, X. (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 151 – 161.

CALVO, M., GUERRERO, V.M., SALVÀ, B (2002) “La cultura talayótica. Una sociedad de la Edad de Hierro en la periferia de la colonización fenicia”, *Complutum*, 13, pp. 221-258.

CALVO, M.; JAVALOYAS, D.; ALBERO, D.; GARCIA-ROSSELLÓ, J.; GUERRERO, V.M. (2011) “The ways people move: mobility and seascapes in the Balearic Islands during the late Bronze Age (c. 1400–850/800 bc)”, *World Archaeology*, 43:3, pp. 345-363.

CAMPS, J., VALLESPÍR, A. (1998) *El Turó de les Abelles. Excavacions a Santa Ponça, Mallorca. 1ª part: introducció. Els sectors de l'1 al 9*, Monografies de patrimoni històric, col·lecció La Deixa, 1, Consell de Mallorca, Cultura i Patrimoni, Palma de Mallorca.

CARANDINI, A (1989) "L'economia italiana fra tarda Repubblica e Medio Impero considerata dal punto di vista di una merce: il vino", *Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche. Atti del Colloquio di Siena (22 - 24 maggio 1986)*, pp. 505 - 521.

CARRERAS, C. (2000) "Producción de Haltern 70 y de Dressel 7-11 en las inmediaciones del Lacus Ligustinus (Las Marismas, Bajo Guadalquivir) a GARCÍA, E. (ed.), *Actas del Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio romano (Sevilla-Écija 17-20 de diciembre de 1998)*, pp. 419 - 426.

CARRERAS, C.; GUITART, J. (2009) *Barcino. 1. Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*, ICAC, Barcelona

CASTRILLO, M. (2005) "Fenícis i púnics a Menorca: vint-i-cint anys d'investigació i noves dades aportades per les àmfores feniciopúniques a l'illa", *Fonaments*, 12, pp. 149-168.

CASTRO, P.; CHAPMAN, R.; GILI, S.; LULL, V.; MICÓ, R.; RISCH, R.; RIHUETE, C.; SANAHUJA, M^ªE. (1996) "Teoría de las prácticas sociales", *Complutum - Extra*, 6, II pp. 36 - 48.

CASTRO, P.; ESCORIZA, T.; SANAHUJA, E. (2003) *Mujeres y hombres en espacios domésticos: trabajo y vida en la prehistoria de Mallorca (700 - 500 cal ANE): El Edificio Alfa del Puig Morter de Son Ferragut (Sineu, Mallorca)*, Oxford: British Archaeological Reports, Int. Ser., 1162.

CERDÀ, D (1978) “Una nau cartaginesa a Cabrera”, *Fonaments*, 1, pp. 89 - 106.

CERDÀ, D. (1980) *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi. Ses Salines-Mallorca*, Edicions Cort, Palma de Mallorca.

CHIC, G. (2001) “Implicaciones económicas de los estudios anfóricos” a *Actas del Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae, Écija – Sevilla (17 – 20 de Diciembre de 1998)*, Écija, pp. 1183 – 1206.

COMAS, M. (1985) *Baetulo. Les àmfores*, Badalona.

COMAS, M.; CARRERAS, C. (2008) “Les àmfores de la Laietània: un estat de la qüestió” a LÓPEZ, A. i AQUILUÉ, X. (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 177 – 188.

COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. (1992) “Les Illes Pitiüses: de la prehistòria a la fi de l'època púnica” a ROSELLÓ, G. (ed.), *La Prehistòria de les Illes de la Mediterrània Occidental. X Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Govern Balear, Conselleria de cultura, educació i esports, Palma de Mallorca, pp. 277-355.

COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. (1998) “La cerámica común púnico-ebusitana: precisiones tipológicas y cronológicas sobre algunas formas cerradas” a *Misceláneas de arqueología ebusitana I*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 42, pp. 23 – 81.

COSTA, B. (1994) “Ebesos, colonia de los cartagineses. Algunas consideraciones sobre la formación de la sociedad púnico-ebusitana”, *Cartago, Gádir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispanos, VIII Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa, 33, pp. 75 – 144.

COSTA, B. (2000a) "Ybsm (Ibiza) en la Segunda Guerra Púnica" a COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. (eds) *XIII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa 1998). La Segunda Guerra Púnica en Iberia*, Conselleria d'Educació i Cultura, Govern Balear, Eivissa, pp. 63 – 116.

COSTA, B. (2000b) "Plantejaments per a l'anàlisi del procés d'establiment humà en petits medis insulars. El cas de l'arxipèlag balear", GUERRERO, V. M.; GORNÉS, S. (coords.) *Colonització humana en ambients insulars. Interacció amb el medi i adaptació cultural*, Universitat de les Illes Balears, Palma.

DELIBES DE CASTRO, G; FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1988) *Armas y utensilios de bronce de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Studia Archeologica, Universitat de Valladolid.

DÍAZ, M.; OTIÑA, P. (2003) "Valoración comercial de Tarraco: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. Y la dinastía julio-claudia" *Bolskan*, 20, pp. 67-82.

DOMÍNGUEZ, J. C. (1999) "Ánforas grecoitalicas en la Península Ibérica. Nuevas interpretaciones del comercio romano en *Hispania*" a Blénquez Pérez (ed.), *II Simposio Arqueología del Vino. El Vino en la Antigüedad Romana (Jerez, 2, 3 y 4 de octubre, 1996) II Symposio de Arqueología del Vino*, Jerez, pp. 233 – 240.

DOMÍNGUEZ, A. (2003) "Fenicios y griegos en occidente: modelos de asentamiento e interacción" a FERNÁNDEZ, J i COSTA, B (coords) *Contactos en el extremo de la "Oikouméne" : los griegos en occidente y sus relaciones con los fenicios*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 51, pp. 19-60.

DOMÍNGUEZ, A. (2005) "Los mercenarios balearicos" *Guerra y ejército en el mundo fenicio-púnico*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 53, pp. 163 – 189.

EQUIPS PONTÓS ULLASTRET (1998) “Les fàcies ceràmiques d’importació de l’Empordà durant el segle III i la primera meitat del segle II aC a través dels jaciments de Pontós i Ullastret” a RAMON, T; SANMARTÍ, J; ASENSIO, D; PRINCIPAL, J (dir.) *Les fàcies ceràmiques d’importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del II aC*, Arqueomediterrània, 4, Treballs de l’Àrea d’Arqueologia de la Universitat de Barcelona, pp. 129 – 156.

FABIAO, C. (1989) *Sobre as anforas do acampamento romano da Lomba do Canho (Arganil)*, UNIARQ, Lisboa.

FABIAO, C. (2001) “Sobre as mais antigas anforas de *Baetica* no Ocidente peninsular”, *Ex Baetica Amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio Romano*, Écija, pp. 665-682.

FERNÁNDEZ, J.H., (1992) *Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D.Carlos Román Ferrer, 1921-1929*, Treballs Museu Arqueològic d’Eivissa i Formentera, 28-29.

FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1983) “Yacimientos talayóticos para el estudio de la romanización en la isla de Mallorca” a DDAA *Symposium de Arqueología: Pollentia y la romanización de las Baleares. XXI Centenario de la Fundación de Pollentia (Alcúdia – Baleares), julio 1977*, Ajuntament d’Alcúdia, Mallorca, pp. 93 – 122

FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (2009) *El poblado de Torralba d’en Salort (Alaior – Menorca)*, Fundació Illes Balears .

FERNÁNDEZ-MIRANDA, M. (1978), *Secuencia cultural de la prehistoria de Mallorca*. Biblioteca Praehistorica Hispana, vol. XV, Madrid.

FERNÁNDEZ, M^a. I.; RUIZ, P. (2005) “Sigillata hispánica de origen bético” a ROCA, M i FERNÁNDEZ, M^a. I. (coord.) *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Monogràfic 1 de CVDAS revista d’Arqueologia i Història,

Universitat de Màlaga, pp. 139 – 182.

FERRER, J.J. (2009) “Trajinantes y productores. Una visión sobre la economía de Cartago”, a COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. (eds.) *Instituciones, demos y ejército en Cartago XXIII Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica, Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 64, Conselleria d'Educació i Cultura, Govern de les Illes Balears, Eivissa, pp. 99 – 114.

GARCÍA, E. (1998) *La producción de ánforas en la bahía de Cádiz en época romana (siglos II a.C. - IV d.C.)*, Ed. Gráficas Sol, Écija Sevilla.

GARCÍA, E.; SÁNCHEZ, M^a. L. (2000) *Roma i la municipalización de las Balears*, Col·lecció 2000, 2, Universitat de les Illes Balears, Palma.

GARCÍA, E. (2001a) “Sobre la datación del *foedus* ebusitano”, a HERNÁNDEZ GUERRA, L.; SAGREDO, L.; SOLANA, J.M.^a (eds.), *Actas del I Congreso Internacional de Historia Antigua. «La Península Ibérica hace 2000 años», (Valladolid, 2000)*, pp. 243 - 246.

GARCÍA, E. (2001b) “Pesca, sal y salazones en las ciudades fenicio-púnicas del sur de Iberia” a *De la mar y de la tierra. Producciones y productos fenicio-púnicos. XV Jornadas de arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 2000)*, 47, Eivissa, pp. 9 – 66.

GARCÍA, E. (2003) “Las ciudades romanas y su diversidad estatutaria”, *Mayurqa*, 29, pp. 71 – 83.

GARCÍA, E.; SÁNCHEZ, M^a. L. (2004) “La municipalització de les Balears (ss. II aC – II dC)”, a ORFILA PONS, M i CAU ONTIVEROS, M.A. (coords.) *Les ciutats romanes del llevant peninsular i les Illes Balears*, Pòrtic, Barcelona, pp. 117-131.

GARCIA, E., BERNAL, D. (2008) “Ánforas de la Bética” a BERNAL, D. i RIBERA, A (eds.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, XXVI Congreso

Internacional de la Asociación Rei Cretariae Romanae Fautores, Cadis, pp. 661 – 688.

GARCÍAS, M^a; GLOAGUEN, E. (2003) “Los enterramientos infantiles en el túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca). Una primera aproximación”. *Mayurqa* 29, pp. 269-280.

GASULL, P.; LULL, V.; SANAHUJA YLL, Mª E. (1984a) *Son Fornés I: La fase talayótica*. British Archaeological Reports, International Series, 209, Oxford.

GASULL, P.; LULL, V.; SANAHUJA YLL, Mª E. (1984b) "Estudio comparativo de los Talaiots 1 y 2 de Son Fornés (Montuïri-Mallorca)", a CHAPMAN, R. W., WALDREN, W. H.; KENNARD, R.-C. (eds), *The Deya Conference of Prehistory*. British Archaeological Reports, International Series, 229, Oxford pp. 1239-1257.

GASULL, P., LULL, V.; SANAHUJA YLL, Mª E. (1984c) "La habitación nº 5 de Son Fornés (Montuïri-Mallorca): modelo de una vivienda talayótica", a CHAPMAN, R. W., WALDREN, W. H.; KENNARD, R.-C. (eds), *The Deya Conference of Prehistory*. British Archaeological Reports, International Series, 229, Oxford, pp. 1259-1297..

GAURIER, D (2004) *Le droit romain*, Presses Universitaires de Rennes.

GELABERT-BATLLORI, L. (2005) *Interacció entre les comunitats posttalaiòtiques mallorquines i els púnics d'Eivissa. Una revisió crítica de les àmfors púnico-ebussitanes*, ROBERT RISCH (dir.), Treball de recerca del Màster d'Arqueologia Prehistòrica, Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona.

GONZÁLEZ , A. (2005) “Balanz de vint-i-cinc anys d'investigació sobre la influència i presència fenícia a la província d'Alacant” *Fonaments*, 12, pp. 41-64.

GOZALBES CRAVIOTO, E. (2002) "Notas sobre las relaciones hispano-tingitanas en la antigüedad clásica" a RIVET, L; SCIALLANO, M (eds.) *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts a Bernard Liou, Archéologie et histoire romaine*, 8, Editorial Monique Mergoïl, pp. 133 – 140.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÉS, R. (1988) *La Moleta del Remei (Alcanar-Montsià). Campañas 1985 – 1986*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

GUERRERO, V. M. (1984) *La colonización púnico-ebusitana de Mallorca. Estado de la cuestión*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 11, Eivssa.

GUERRERO V. M. (1991) "Un intento de análisis etnoarqueológico del santuario talayótico mallorquín", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología castellanenses*, 15, Castelló, pp. 375-400.

GUERRERO, V.M. (1992) "Precisiones en torno a la colonización púnica de Mallorca" a ROSELLÓ, G. (ed.), *La prehistòria de les illes de la Mediterrània occidental. X jornades d'estudis històrics locals*, Govern Balear, Conselleria de cultura, educació i esports, Palma de Mallorca, pp. 479-490.

GUERRERO, V. (1993) *Navíos y navegantes en las rutas de las Baleares durante la prehistòria*. El Tall del temps, 17, Palma.

GUERRERO, V.M. (1997) *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*. El Tall editorial, Palma.

GUERRERO, V.M. (1998) "Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca" a SANTMARTÍ, J. (ed.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitativus i anàlisi de continguts. Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell 21,*

22, i 23 de març de 2002), *Arqueomediterrània*, 8, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, pp. 175 – 191.

GUERRERO, V.M. (1999) *La cerámica protohistórica a torno de Mallorca (siglos VI-I a.C.)*, British Archaeological Reports, International Series, 770-Western Mediterranean Series, 3, Oxford.

GUERRERO, V.M. (2004) “Colonos e indígenas en las baleares prerromanas” a COSTA, B., & FERNÁNDEZ, J. (eds) *Colonialismo e interacción cultural: el impacto fenicio púnico en las sociedades autóctonas de occidente. XVIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Eivissa, 2003), Treballs del museu arqueològic d'Eivissa, Govern Balear, Conselleria d'Educació i Cultura, Eivissa, pp. 145-203.

GUERRERO, V.M., (2009 – 2010). “¿Foceos en el comercio tardeoarcaico al norte de las Baleares”, *Mayurqa*, 33, pp. 130 – 161.

GUERRERO, V.; MIRÓ, J.; RAMÓN, J. (1991) “El pecio de Binisafuller (Menorca), un mercante púnico del siglo III a.C.”, *Meloussa*, 2, pp. 9-30.

GUERRERO, V.M., QUINTANA, C. (2000) “Comercio y difusión de ánforas ibéricas en Baleares”, *Quaderns d'Arqueologia i Prehistòria de Castelló*, 21, pp. 153 – 188.

GUERRERO, V.M., QUINTANA, C. (2004) “Las ánforas del Puig de Sa Morisca (Mallorca): los contextos del siglo IV a.C.” a SANTMARTÍ, J. (ed), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitativs i anàlisi de continguts. Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell 21, 22, i 23 de març de 2002)*, *Arqueomediterrània*, 8, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, pp. 253-260.

GUERRERO, V.M., QUINTANA, C. (2005) “La colonització púnica de Mallorca. Balanç

d'un quart de segle d'investigació" *Fonaments*, 12, 139-148.

GUITART, J. (1987) "La Laietània: el context històric-arqueològic com a marc interpretatiu de la producció i comerç del vi a la regió". *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, pp. 145 – 152.

HERNÁNDEZ-GASCH, J (coord.) (2009) *Memòria científica: La casa 1 de Biniparratx Petit (sector B) – "Casa Serra-Belabre" (Sant Lluís, Menorca), Campanyes 2000, 2002, 2003*, Lorca.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. (2009 – 2010) "El comerç tardoarcaic a les Illes Balears. Vells problemes, dades recents, nous plantejaments" *Mayurqa*, 33, pp. 113 – 130.

HESNARD, A., RICO, M., ARTHUR, P. PICON, M. & TCHERNIA, A. (1989) "Aires de production des Greco-italiques et des Dressel 1." *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche. Actes du colloque de Sienne (22-24 mai 1986). Collection de l'École Française de Rome*. 114, pp. 21-65.

HOPKINS, K. (1980) "Taxes and Trade in the Roman Empire", *The Journal of Roman Studies*, 70, pp- 101 – 125.

GILI, S; LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2006) "An island decides: megalithic burial rites on Menorca", *Antiquity*, 80, pp. 829 – 842.

JUAN, G.; DE NICOLÁS, J.C.; PONS, O. (2004) "Menorca, segle IV-II aC, un mercat per al comerç ebusità" a SANTMARTÍ, J. (ed.), *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitativus i anàlisi de continguts. Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell 21, 22, i 23 de març de 2002)*, Arqueomediterrània, 8, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, pp. 261-264.

KEAY, S.; WILLIAMS, D. (2005) [<http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/resources.html>]

amphora2005] (consultat el 7 d'octubre de 2012).

LAMBOGLIA, N. (1955) "Sulla cronologia delle anfore romane de età repubblicana", *Rivista di Studi Liguri*, pp. 252 – 260.

LAUBENHEIMER, F. (1998). "L'eau et les amphores. Les systèmes d'assainissement en Gaule romaine", a PESAVENTO, S. (ed.) *Bonifiche e drenaggi con anfore in epoca romana: aspetti tecnici e topografici, Atti del seminario di Studi di Padova, 19 – 20 ottobre 1995*, Mòdena, pp. 47-70.

LÓPEZ, A; MARTÍN, A. (2008a) "Tipologia i datació de les àmfors tarraconenses produïdes a Catalunya" a LÓPEZ, A. i AQUILUÉ, X. (coords.) *La producció i el comerç de les àmfors de la Provincia Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Monografies 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, pp. 33-94.

LÓPEZ, A; MARTÍN, A. (2008b) "Las ánforas de la Tarraconense" a BERNAL, D. i RIBERA, A. (coords.) *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*. XXVI Congreso Internacional de l'Associació Rei Cretariae Romanae Fautores, Cádiz, pp-689-724.

LÓPEZ, J.L. (1990) "Cartago y la Península Ibérica: ¿imperialismo o hegemonía?" a COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. (eds) *V Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Ibiza 1990). La caída de Tiro y el auge de Cartago*, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, Eivissa, pp. 73 – 84.

LÓPEZ, J.L. (1995) *Hispania Poena. Los fenicios en la Hispania romana (206 a.C.-96 d.C.)*, Crítica, Barcelona.

LÓPEZ, J.L. (2000) "Las ciudades fenicias occidentales durante la segunda guerra romano-cartaginesa" a COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J. (eds.) *XIII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa 1998). La Segunda Guerra Púnica en Iberia*,

Conselleria d'Educació i Cultura, Govern Balear, Eivissa, pp. 51 – 62.

LÓPEZ, J.L. (2006) “Abdera fenicia. Nueve siglos de historia”, REAL, J. (coord.) *Historia de Adra, Farua extra 1*, pp. 29 – 42.

LÓPEZ-MULLOR, A. (1990) *Las cerámicas de paredes finas de Cataluña*, Libros Pórtico, Saragossa.

LULL, V. (2007) *Los objetos distinguidos. La arqueología como excusa*, Edicions Bellaterra, Serie General Universitaria, 68, Barcelona.

LULL, V.; PICAZO, M. (1980) “Algunos aspectos de la dinámica del movimiento colonial griego”, *Memorias de Historia Antigua. Formas de Intercambio durante la Antigüedad: actas del coloquio 1980*, 4, pp. 13-18

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (1999) *Ideología y sociedad en la prehistoria de Menorca. La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*, Barcelona

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2001) *La Prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca)*, Fundació de Son Fornés, Montuïri.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2002) “Social and ideological changes in the Balearic Islands during the later Prehistory”, a WALDREN, W.; ENSENYAT, J (eds.) *World Islands in Prehistory. International Insular Investigations. V Deia International Conference of Prehistory*, British Archaeological Reports, Int. Ser. 1095, pp. 117 – 126.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2002) “9a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca). 2002”, Memòria lliurada al Consell de Mallorca.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2003) "10a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca). 2003", Memòria lliurada al Consell de Mallorca.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2004) "Los cambios sociales en las Islas Baleares a lo largo del II milenio", *Cypsela*, 15, pp. 123 – 148.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2005) "11a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca). 2005", Memòria lliurada al Consell de Mallorca.

LULL, V., MICÓ, R., PALOMAR, B., RIHUETE, C., RISCH, R. (2008a) *Cerámica talayótica. La producción alfarera mallorquina entre ca. 900 y 550 antes de nuestra era*, Grup de Recerca en Arqueoecologia Social Mediterrània, Departament de Prehistòria – Universitat Autònoma de Barcelona, Col·lecció d'Arqueoecologia Social Mediterrània 1, Barcelona.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (2008b) "13a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment de Son Fornés (Montuïri, Mallorca" Memòria del Patrimoni Cultural, B.3. Arqueologia de Subsòl. Excavacions Programades 2003. Consell de Mallorca Departament de Cultura i Patrimoni.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. (en premsa) "Bronze Age" a HARDING, A. (ed.) *The Bronze Age in Europe*, Oxford University Press, pp. 590 – 612.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C. I RISCH, R. (2012), "14a campanya d'excavacions sistemàtiques al jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuïri, Mallorca). 2011", Memòria lliurada al Consell de Mallorca.

LYDING, E. (1982) "Greco-Italic Amphoras" *Hesperia*, American School of Classical Studies at Athens, 51, 3, pp. 338 – 356.

MAÑÁ, J. M.^a (1950) “Sobre tipología de ánforas púnicas” a *Crónica del VI C.A.S.E. Alcoi*, Cartagena.

MARTIN, M. (1998) “Un contexto cerámico de finales del siglo III a.C.: el vertedero púnico de la Plaza de San Ginés (Cartagena)” a RAMON, J.J SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J. (eds) *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània, 4, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 9 – 28.

MARTÍNEZ, V. (2007) *Estudi arqueomètric i arqueològic de la producció i difusió d'àmfores vinàries de la zona central i sud de la costa catalana durant els segles I aC i I dC*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona.

MARTÍNEZ, V. (2009) “Problemàtica de l'estudi arqueomètric: marques i àmfores del mercat de Santa Caterina a partir de l'estudi arqueomètric” a CARRERAS, C.; GUITART, J. (eds.) *Barcino I. Marques i terrisseries d'àmfores al pla de Barcelona*, Union Académique Internationale Corpus International des Timbres Amphoriques, Institut d'Estudis Catalans, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 15, pp. 97 – 118.

MARTÍN-KILCHERN. (1983): “Las ánforas romaines á huile de Bétique (Dressel 20 e 23) d'August (Colonia Augusta Rauricorum) et Kaiseraugust (Castrum Rauracense). Un rapport préliminaire”, *Producción y Comercio del Aceite en la Antigüedad. II Congreso*, 337-347, Madrid.

MARX, K (1976) [primera edició (1867) *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*, Hamburg], *El Capital. Crítica de la Economía Política. Libro 1. El proceso de producción del capital*, Akal, capítol 1, pp. 43-95.

MASCORT, Mª T.; SANTMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1991) *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*,

Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona.

MENASANCH, M. (2003) *Secuencias de cambio social en una región mediterránea : análisis arqueológico de la depresión de Vera (Almería) entre los siglos V y XI*, Oxford: British Archaeological Reports, Int. Ser., 1132.

MICÓ, R. (2005) *Cronología absoluta y periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*, Oxford: British Archaeological Reports, Int. Ser. 1373.

MIRÓ, J. (1988) *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C. - I d.C.)*, British Archaeological Reports, Inter. Ser. 473.

MOLINA, J. (1997) *La dinámica comercial entre Italia y la Hispania Citerior*, Universitat d'Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.

MOLINA, J. (2000) "Las primeras exportaciones béticas en el Mediterráneo Occidental" a GARCÍA VARGAS, E (ed.), *Actas del Congreso Internacional Ex Baetica Amphorae. Conservas, aceite y vino de la Bética en el Imperio romano (Sevilla-Écija 17-20 de diciembre de 1998)*, pp. 637-645.

MOREL, J. P. (1981) *Céramique campanienne: les formes*, Palais Farnèse, École Française de Rome.

NIETO, X.; SANTOS, (2008) *El vaixell grec de Cala Sant Vicenç*, Monografies del Casc, 7, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya.

OLIVER, A. (2004) "Fenicios y púnicos en Castellón y Valencia: contactos e influencias" a COSTA, B., & FERNÁNDEZ, J. (eds.) *Colonialismo e interacción cultural: el impacto fenicio púnico en las sociedades autóctonas de occidente. XVIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica* (Eivissa, 2003), Treballs del museu arqueològic d'Eivissa, Govern Balear, Conselleria d'Educació i Cultura, Eivissa, pp.

103-126.

OREJUELA, M. E. (2008) *Análisis arqueozoológico del conjunto de mandíbulas de suido halladas en la estructura HR11 (siglo II a.n.e.) del yacimiento de Son Fornés (Montuiri, Mallorca)*, Treball de Tercer Cicle, Universitat Autònoma de Barcelona.

OREJUELA, M. E. (2009), "Cerdo doméstico en Son Fornés: fracturas en proceso de carnicería", II Jornadas de Jóvenes Investigadores en Arqueología - JIA 2009, Sesión de Pósters, Universidad Complutense de Madrid.

ORFILA, M. (1983) "Estatuillas de Bronze Antiguas" a MASCARÓ PASARIUS, J. (coord.) *Geografia e Historia de Menorca*, IV, Al·les Srtes Grafiques, pp. 85 – 158.

ORFILA, M (ed.) (2000) *El fòrum de Pollentia. Memòria de les campanyes d'excavacions realitzades entre els anys 1996 i 1999*, Ajuntament d'Alcúdia.

ORFILA, M. (2008) "La intervención de Q. Cecilio Metelo sobre las Baleares (123 a 121 a.C.). Condiciones previas y sus consecuencias" a *Pyrenae*, 39, vol. 2, pp. 7 – 45.

ORFILA, M; PLANTALAMOR, LL. (1979). "Arqueologia / Arqueologia romana" a HERNÁNDEZ VIDAL, J M^a (dir) *Enciclopèdia de Menorca*, Obra Cultural de Menorca.

PANELLA, C. (2010) "Roma, Il suburbio e l'Italia in età medio e tardo-repubblicana: cultura materiale, territori, economie" a SERRA, F. (ed.) *A Journal of Roman Material Culture Studies*, 4, Pisa-Roma, pp. 15 – 127.

PASCUAL, R. (1977) "Las ánforas de la Layetania" a *Méthodes Classiques et Méthodes Formelles dans l'Etude des Amphores*, Ecole Française de Rome, Roma, pp: 47 – 96.

PASCUAL, R., (1987) "El desenvolupament de la viticultura a Catalunya, a. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental", *Actes del I Col·loqui d'Arqueologia Romana de Badalona*, Badalona.

PÉREZ, J; GÓMEZ, C. (2009) *El depósito rural púnico de Can Vicent d'en Jaume (Santa Eulària des Riu, Ibiza)*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 63, Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Educació i Cultura, Eivissa.

PONS, E. (dir.) (2002) *Mas Castellar de Pontós (Alt Empordà). Un complex arqueològic d'època ibèrica (excavacions 1990-1998)*, Sèrie Monogràfia 21, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

PONS, LL. (2009) *La economía de la Mauritania Tingitana (s I-III d.C.). Aceite, vino y salazones*, Col·lecció Instrumenta, 34, Barcelona.

PRINCIPAL, J. (2005) "Las cerámicas del grupo de las pequeñas estampillas" a FERNÁNDEZ, M^a. I.; ROCA, M. (coords.) *Introducción al estudio de la cerámica romana: una breve guía de referencia*, pp. 47 – 62.

PUIG, A. (2005) "L'entrada de Mallorca en l'esfera imperialista de la República romana. Un context històric de l'evidència arqueològica anterior a la conquesta romana del 123 a.C." a *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les Illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis Locals*, Separata, Institut d'Estudis Baleàrics.

PY, M (dir.) (1993) *Dicocer, Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, Mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes, 6.

PY, M. (1993a) "Céramique campanienne A" a PY, M. (dir) *Dicocer, Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, Mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes, 6, pp. 146 – 150.

PY, M. (1993b) "Céramique campanienne C" a PY, M. (dir) *Dicocer, Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, Mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes, 6, pp. 153 – 154.

QUILICI, S. (1998) "Sulle bonifiche nell'Italia romana" a PESAVENTO, S. (ed.) *Bonifiche e drenaggi con anfore in epoca romana: aspetti tecnici e topografici, Atti del seminario di Studi di Padova, 19 – 20 ottobre 1995*, Mòdena, pp. 15 – 29.

QUINTANA. C. (2000) La cer mica superficial d'importació del Puig de Sa Morisca, Calvià.

RAMIS, D.; TRIAS, M.; HAUPTMANN, A.; ALCOVER, J.A. (2005) "Metal l rgia prehist rica del coure a les muntanyes d'Escorca-Pollença" *Endins*, 27, pp. 19 – 46.

RAMON, J (1981a) "Sobre els orígens de la colònia fenícia d'Eivissa" a *Eivissa*, 12 pp.24-31.

RAMON, J (1981b) *Ibiza y la circulación de ánforas fenicias y púnicas en el Mediterr nio occidental*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 5, Eivissa.

RAMON, J (1991) *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23, Eivissa.

RAMON; J (1994) *El pozo púnico del "Hort d'en Xim" (Eivissa)*, Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 32, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear.

RAMON; J (1995) *L s ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2, Universitat de Barcelona, Barcelona.

RAMON, J (1997) FE-13. *Un taller alfarero de  poca púnica en Ses Figuretes (Eivissa)*, Treballs del museu arqueològic d'Eivissa, 39, Govern Balears, Conselleria d'Educació i Esports, Eivissa.

RAMON (1998a) "IM-50. Eivissa" a COSTA, B., & HERNÁNDEZ, J. (eds) *Misceláneas de Arqueologia Ebusitana I*, 42, Govern Balear, Conselleria d'Educació, Cultura i Esports, Eivissa, pp. 143-165.

RAMON (1998b) "Barrio industrial de la ciudad púnica de Eivissa: el taller AE-20" a COSTA, B., & HERNÁNDEZ, J. (eds) *Misceláneas de Arqueologia Ebusitana I*, 42, Govern Balear, Conselleria d'Educació, Cultura i Esports, Eivissa, pp.167-215.

RAMON, J. (2005) "Eivissa feniciopúnica, vint-i-cinc anys d'investigació", *Fonaments, Fenicis i púnics als Països Catalans*, 12, pp. 107-138.

RAMON, J. (2006a) "Comercio y presencia cartaginesa en el extremo Occidente y Atlántico antes de las Guerras Púnicas", *XX Jornades d'Arqueologia Fenicio-púnica (Eivissa, 2005)*, 58, Govern de les Illes Balears, Eivissa, pp. 69 – 106.

RAMON, J. (2006b) "El comercio púnico en Occidente en época tardorrepública (siglos II/I). Una perspectiva actual según el tráfico de productos envasados en ánforas", IV Congreso hispano-italiano, Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial, Murcia, pp. 63 – 97.

RAMON, J. (2008) "Eivissa fenícia i les comunitats indígenes del sud-est" a GARCIA, D., GRACIA, F., MORENO, M. (coords.) *Contactes. Indígenes i fenicis a la Mediterrània Occidental entre els segles VIII i VI a.n.e. Simposi d'Arqueologia d'Alcanar, 24-26 de novembre de 2006*, Grup de Recerca en Arqueologia Protohistòrica - Ajuntament d'Alcanar.

RAMON, J. (2009) "L'expansion phéniciene", a NIETO, X., CAU, M. A. (eds.) *Arqueologia Nàutica Mediterrània, Monografies del CASC 8*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 495-512.

RAMON, J. (2011) "El sector alfarero de la ciudad púnica de Ibiza" a COSTA, B i

FERNÁNDEZ, J. (eds.) *Yoserim: la producción alferera fenicio-púnica en occidente. XXV Jornadas de arqueología fenicio-púnica (Eivissa 2010)*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 66, Govern de es Illes Balears, Conselleria d'Educació, Cultura i Universitats, Eivissa.

RAYNAUD, C. (1993a) "Céramique Claire B" a PY, M. (dir) *Dicocer, Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, Mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes, 6, pp. 175 – 184.

RAYNAUD, C. (1993b) "Céramique Luisante" a PY, M. (dir) *Dicocer, Dictionnaire des Céramiques Antiques en Méditerranée nord-occidentale*, Lattara, Mélanges d'histoire et d'archéologie de Lattes, 6, pp. 504 – 510.

RETOLAZA, M. (2003) "Fenicios y griegos en el extremo NE peninsular durante la época arcaica y los orígenes del enclave foceo de Emporion" a FERNÁNDEZ, J., COSTA, B. (coords.) *Contactos en el extremo de la "Oikouménē": los griegos en occidente y sus relaciones con los fenicios*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 51, pp. 87 – 132.

REVILLA, V. (1993) *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El Alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Col·lecció Instrumenta, 1, Universitat de Barcelona.

REVILLA, V. (2008) "La producción anfórica en el sector meridional de Cataluña: prácticas artesanales, viticultura y representaciones culturales" a LÓPEZ-MULLOR i AQUILUÉ (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis, homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 189 – 226.

RIHUETE, C. (2000) *Dimensiones bio-arqueológicas de los contextos funerarios. Estudio de los restos humanos de la necrópolis de la Cova des Càrritx (Ciutadella, Menorca)*, Tesi doctoral, Departament d'Antropologia Social i Prehistòria, Divisió de

Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona.

RISCH, R. (2011) "Social and economic organisation of stone axe production and distribution in the western Mediterranean" DAVID, V.; EDMONDS, M. (eds.) *Stone Axe Studies III*, Oxbow Books, Oxford, pp. 99 – 118.

ROCA, M. (2005a) "Terra Sigillata Itálica" a ROCA, M.; FERNÁNDEZ, Mª I. (coords.) *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Monogràfic 1 de CVDAS revista d'Arqueologia i Història, Universitat de Màlaga, pp. 81 – 114.

ROCA, M. (2005b) "Terra Sigillata Sudgálica" a ROCA, M.; FERNÁNDEZ, Mª I. (coord.) *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Monogràfic 1 de CVDAS revista d'Arqueologia i Història, Universitat de Màlaga, pp. 115 – 138.

RODRÍGUEZ, A. (2003) *La ceràmica de la costa catalana a Ullastret*, CARRERAS, T.; MARTÍN, A. (coords.), Museu d'Arqueologia de Catalunya – Ullastret, Girona.

ROMERO, Mª V.; RUIZ, P. (2005) "Los centros de producción de T.H.S. en la zona septentrional de la Península Ibérica" a ROCA, M.; FERNÁNDEZ, Mª I. (coords.) *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Monogràfic 1 de CVDAS revista d'Arqueologia i Història, Universitat de Màlaga, pp. 183 – 224.

ROSSELLÓ-BORDOY, G. (1973), *La Cultura Talayótica en Mallorca*. Cort, Palma de Mallorca.

SALA, F. (1998) "Los problemas de caracterización del siglo III a.C. en los yacimientos de la Contestània", a RAMON, J.; SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J. (eds.) *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*,

Arqueomediterrània, 4, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pp.29 – 48.

SALA, F. (2005) “Púnics al sud del País Valencià: vint-i-cinc anys d'investigació” *Fonaments, Fenicis i púnics als Països Catalans*, 12, pp. 22 – 40.

SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1992) *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès (Campanyes 1983 – 1988)*, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona.

SANMARTÍ, J.; GARCIA, J.; ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J. (1998) “Les fàcies ceràmiques d'importació del segle III aC i la primera meitat del segle II aC a la costa central de Catalunya” a RAMON, J.; SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; PRINCIPAL, J. (eds.) *Les fàcies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània, 4, Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 111 – 128.

SANMARTÍ, J. (1987) “El comercio fenicio y púnico en Cataluña” a *II Jornadas de Arqueología fenicio-púnica*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, 24, pp. 119 – 136.

SANMARTÍ, J. (2000) “Les relacions comercials en el món ibèric”, MATA, C.; PÈREZ-JORDÀ, G. (eds.), *Ibers. Agricultors, artesans i comerciants. III Reunió sobre Economia en el Món Ibèric Saguntum*, 3, pp. 307-328.

SANMARTÍ, J.; HERNÁNDEZ-GASCH, J.; SALAS, M. (2002) “El comerç protohistòric al nord de l'illa de Mallorca”, *Cypsela*, 14, pp. 107 – 204.

SANMARTÍ, J.; ASENSIO, D.; MARTÍN, A.; PONS, E. (2004) “Les importacions amforals a la costa de Catalunya de la primera edat del ferro al període ibèric ple (ca. 700 – 200 aC)” a SANMARTÍ, J.; UGLIONI, D.; RAMON, J.; ASENSIO, D. (eds.) *La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III*

aC): *aspectes quantitativs i anàlisi de continguts. Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell 21, 22, i 23 de març de 2002)*, *Arqueomediterrània*, 8, pp. 185 – 189.

SERRANO, E. (2005) "Cerámicas africanas" a ROCA, M.; FERNÁNDEZ, Mª I. (coord.) *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Monogràfic 1 de CVDAS revista d'Arqueologia i Història, Universitat de Màlaga, pp. 225 – 304.

TCHERNIA, A.; ZEVİ, F. (1972) "Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie" a *Recherches sur les amphores romaines*, pp: 35 – 68.

TCHERNIA, A. (1986). *Le vin de l'Italie romaine: essai d'histoire économique d'après les amphores*. Roma.

TONIOLO, A (2000) *Le anfore di Adria (IV-II secolo a.c.)*, Libreria Editrice, Padova.

TONIOLO, A.; FAYAS RICO, B. (2002), "Comerci di contenitori da trasporto a lungo corso tra Mediterraneo tirrenico e Mallorca nel III-I secolo a.C." a KHANOUSSI, M., RUGGERI, P. y VISMARA, C. (eds.), *L'Africa romana. Lo spazio marittimo del Mediterraneo occidentale: geografia storica ed economia*, XIV Congreso del Africa Romana-Sassari 2000, Ed. Carocci, Roma, pp. 697-710.

TREMOLEDA, J. (2008) "Les instal·lacions productives d'àmfores tarraconenses" a LÓPEZ-MULLOR i AQUILUÉ (coords.) *La producció i el comerç de les àmfores de la Provincia Hispania Tarraconensis*, homenatge a Ricard Pascual i Guasch, 8, Museu d'Arqueologia de Catalunya, pp. 113 – 150.

VANDERMERSCH, C. (1994) *Vins et Amphores de Grand Grece et de Sicilie, IV-III siècle avant J.C.*, Centre d'Études Jean Bérard, 1, Nàpols.

VENDRELL, A (2010) "Rituals funeraris a Puig des Molins (Eivissa) al s.VI A. E. El cas d'un *olpe de buchero nero* inèdit" MATA, C; PÉREZ, G; VIVES-FERRÁNDIZ, J. (eds) *De la cuina a la taula. IV reunió d'economia en el primer mil·lenni a.C. Saguntum, Papeles de Laboratorio de Prehistoria y Arqueología*, 9 extra, Departament de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València, pp. 333 – 340.

VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2005) "Estudis fenicis i púnics a les actuals províncies de Castelló i València. Balanç de la investigació (1980-2005) i futures perspectives", *Fonaments, Fenicis i púnics als Països Catalans*, 12, pp. 65-88.

WALDREN, W. (1997) "The definition and duration of the beaker culture in the spanish balearic islands: a radiocarbon survey", *Oxford Journal of Archaeology*, 16, pp. 25-47.

WHITTAKER, C. R. (1978) "Carthaginian imperialism in the fifth and four centuries" a GARNSEY P.D. A. i WHITTAKER C. R. (eds), *Imperialism in the Ancient World*, Cambridge, pp. 59-90.

WILL, L. (1982) "Greco-Italic amphoras", *Hesperia.*, pp. 338-56

WILLIAMS, D.F. (1981) "The Roman amphora trade with late Iron Age Britain" a *Production and distribution: a ceramic view point*, Oxford: British Archaeological Reports, Int. Ser. 120, pp. 123 – 132.

ZAMORA, D; PUJOL, J; GARCIA, J; CERDÀ, J.A. (1994) "Trobada d'una nova sitja ibèrica del jaciment de "Can Miralles – Can Modolell" (Cabrera de Mar, El Maresme)", *Pyrenae*, 25, pp. 181 – 204.

ZUCCA, R. (1998) *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Carocci, Roma.

9. Índex de figures

Capítol 2

Figura 2.1. Distància aproximada en kilòmetres entre diferents punts geogràfics..12

Figura 2.2. Gràfica del poblament de les illes mediterrànies publicada per Vigne (2000, fig. 2).....13

Figura 2.3 Relació de matèries externes importades a les Illes Balears des d'època campaniforme fins la talaiòtica.....24

Figura 2.4. Quadre que figura a Lull et alii 1999 i 2002, on s'assenyala l'evolució de la producció metal·lúrgica de les Balears des de l'època campaniforme fins la talaiòtica.....25

Figura 2.5. Quadre que figura a Lull et alii 1999 i 2002, on s'assenyala l'evolució de la indústria en ós de les Balears des de l'època campaniforme fins la talaiòtica.....26

Capítol 4

Figura 4.1. Caracterització tipològica dels principals tipus amfòrics púnico-ebussitans.....92

Figura 4.2. Panorama de la indústria terrissera d'Eivissa a partir del segle IV ANE (Ramon 2011).....95

Figura 4.3. Representació dels principals contenidors amfòrics púnico-ebussitans.....98

Figura 4.4. Representació dels principals contenidors amfòrics púnics centre-mediterranis.....104

Figura 4.5. Caracterització tipològica i cronològica de la proposta de classificació de les àmfores grecoitàliques, amb la correspondència amb les sistematitzacions de Will (1982), Vanderersch (1994) i Toniolo (2000).....112

Figura 4.6. Representació dels contenidors amfòrics itàlics.....115

Figura 4.7. Representació dels contenidors principals de la <i>Tarraconense</i>	124
Figura 4.8. Representació dels contenidors principals de la Bètica.....	137
Figura 4.9. Característiques compositives de les pastes amfòriques púnico-ebusitanes analitzades.....	147
Figura 4.10. Característiques compositives de les pastes amfòriques púniques no ebusitanes analitzades.....	151
Figura 4.11. Característiques compositives de les pastes amfòriques itàliques analitzades.....	154
Figura 4.12. Característiques compositives de les pastes amfòriques provincials catalanes analitzades.....	158
Figura 4.13. Característiques compositives de la pasta de la Dressel 7-11 analitzada.....	159
Figura 4.14. Característiques compositives de la pasta de la Lomba do Canho 67 analitzada.....	160
Figura 4.15. Cronologia dels tipus amfòrics considerats per cada àmbit productiu en aquest estudi.....	163
Figura 4.16. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.....	165
Figura 4.17. Percentatge d'aparició del NMI total de cada tipus PE de la sèrie 1, segons si es documenta en solitari o associat.....	165
Figura 4.18. Dinàmica d'aparició dels tipus amfòrics púnico-ebusitans de la sèrie 1, presentada en percentatges.....	166
Figura 4.19. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.....	167
Figura 4.20. Dinàmica d'aparició dels tipus amfòrics púnico-ebusitans de la sèrie 2,	

presentada en percentatges.....	167
Figura 4.21. Percentatge d'aparició del NMI total de cada tipus PE de les sèries 2 i PE-41, segons si es documenta en solitari o associat.....	168
Figura 4.22. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric itàlic, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.....	169
Figura 4.23. Dinàmica d'aparició dels tipus amfòrics itàlics presentada en percentatges.....	169
Figura 4.24. Percentatge d'aparició del NMI total dels tipus itàlics, segons si es documenta en solitari o associat.....	170
Figura 4.25. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric provincial, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.....	171
Figura 4.26. Dinàmica d'aparició de les àmfores provincials romanes expressada en percentatges.....	171
Figura 4.27. Percentatge d'aparició del NMI total dels tipus provincials, segons si es documenta en solitari o associat.....	172
Figura 4.28. Taula amb el NMI i de contextos en total de cada tipus amfòric púnic centre-mediterrani o de l'Estret de Gibraltar, reflectint per separat les seves dinàmiques associades i en solitari.....	173
Figura 4.29. Taula d'associació de contextos en què apareixen associades les diferents produccions amfòriques entre sí.....	174
Figura 4.30. Número d'individus i de contextos de PE-14/T-8.1.1.1. associada a altres produccions amfòriques.....	176
Figura 4.31. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-14/T-8.1.1.1. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	176
Figura 4.32. Número d'individus i de contextos de PE-15/T-8.1.2.1. associada a altres produccions amfòriques.....	178

Figura 4.33. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-15/T-8.1.2.1. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	178
Figura 4.34. Número d'individus i de contextos de PE-16/T-8.1.3.1. associada a altres produccions amfòriques.....	180
Figura 4.35. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-16/T-8.1.3.1. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	181
Figura 4.36. Número d'individus i de contextos de PE-17/T-8.1.3.2. associada a altres produccions amfòriques.....	182
Figura 4.37. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-17/T-8.1.3.2. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	183
Figura 4.38. Número d'individus i de contextos de PE-18/T-8.1.3.3. associada a altres produccions amfòriques.....	184
Figura 4.39. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-18/T-8.1.3.3. s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	185
Figura 4.40. Número d'individus i de contextos de PE-22 associada a altres produccions amfòriques.....	186
Figura 4.41. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-22 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	187
Figura 4.42. Número d'individus i de contextos de PE-24 associada a altres produccions amfòriques.....	188
Figura 4.43. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-24 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	189
Figura 4.44. Número d'individus i de contextos de PE-25 associada a altres produccions amfòriques.....	190
Figura 4.45. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-25 s'associa a ella	

mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	190
Figura 4.46. Número d'individus i de contextos de PE-26 que apareixen associada a produccions amfòriques.....	191
Figura 4.47. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-26 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	191
Figura 4.48. Número d'individus i de contextos de PE-41 que associada a altres produccions amfòriques.....	192
Figura 4.49. Nombre de contextos i d'individus en què la PE-41 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	193
Figura 4.50. Número d'individus i de contextos de grecoitàlica arcaica associada a altres produccions amfòriques.....	194
Figura 4.51. Nombre de contextos i d'individus en què la grecoitàlica arcaica s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	195
Figura 4.52. Número d'individus i de contextos de grecoitàlica plena associada a altres produccions amfòriques.....	196
Figura 4.53. Nombre de contextos i d'individus en què la grecoitàlica plena s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	197
Figura 4.54. Número d'individus i de contextos de grecoitàlica recent associada a altres produccions amfòriques.....	198
Figura 4.55. Nombre de contextos i d'individus en què la grecoitàlica recent s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	199
Figura 4.56. Número d'individus i de contextos de Dressel 1A associada a altres produccions amfòriques.....	199
Figura 4.57. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1A s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	200

Figura 4.58. Número d'individus i de contextos de Dressel 1B associada a altres produccions amfòriques.....	201
Figura 4.59. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1B s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	202
Figura 4.60. Número d'individus i de contextos de Dressel 1C associada a altres produccions amfòriques.....	203
Figura 4.61. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1C s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	204
Figura 4.62. Número d'individus i de contextos de Dressel 1 Citerior associada a altres produccions amfòriques.....	205
Figura 4.63. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 1 Citerior s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	205
Figura 4.64. Nombre de contextos i d'individus en què la Tarraconense 1 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	206
Figura 4.65. Número d'individus i de contextos de Pascual 1 associada a altres produccions amfòriques.....	207
Figura 4.66. Nombre de contextos i d'individus en què la Pascual 1 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	207
Figura 4.67. Número d'individus i de contextos de Dressel 2-4 associada a altres produccions amfòriques.....	208
Figura 4.68. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 2-4 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	209
Figura 4.69. Número d'individus i de contextos de Dressel 7/11 associada a altres produccions amfòriques.....	210
Figura 4.70. Nombre de contextos i d'individus en què la Dressel 7/11 s'associa a	

ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	210
Figura 4.71. Número d'individus i de contextos de Lomba do Canho 67 associada a altres produccions amfòriques.....	211
Figura 4.72. Nombre de contextos i d'individus en què la Lomba do Canho 67 s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	212
Figura 4.73. Número d'individus i de contextos de Mañá C2a associada a altres produccions amfòriques.....	213
Figura 4.74. Nombre de contextos i d'individus en què la Mañá C2a s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	214
Figura 4.75. Número d'individus i de contextos de Mañá C2b associada a altres produccions amfòriques.....	215
Figura 4.76. Nombre de contextos i d'individus en què la Mañá C2b s'associa a ella mateixa i als altres tipus amb els que es relaciona.....	215
Figura 4.77. Taula amb el nombre d'individus i de contextos en què cada tipus amfòric púnico-ebusità de la sèrie 1 s'associa a la resta de la seva sèrie.....	219
Figura 4.78. Freqüència d'associació d'A amb B i de B amb A.....	221
Figura 4.79. Intensitat d'associació d'A amb B i de B amb A.....	221
Figura 4.80. Proporció d'associació entre A i B (A= producció més recent).....	222
Figura 4.81. Freqüència d'associació entre les produccions amfòriques de la sèrie 1, 2 i PE-41. Relació del N total de contextos de cada tipus I % del nombre de contextos en què apareixen en solitari dins les seves respectives sèries.....	223
Figura 4.82. Intensitat d'associació entre les produccions amfòriques de la sèrie 1, 2 i PE-41. Relació del N total d'individus de cada tipus i % del NMI que apareixen en solitari dins les seves respectives sèries.....	224

Figura 4.83. Temporalitat de la PE-14/T-8.1.1.1. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	225
Figura 4.84. Temporalitat de la PE-15/T-8.1.2.1. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	226
Figura 4.85. Temporalitat de la PE-16/T-8.1.3.1. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	227
Figura 4.86. Temporalitat de la PE-17/T-8.1.3.2. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	221
Figura 4.87. Temporalitat de la PE-18/T-8.1.3.3. en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	228
Figura 4.88. Temporalitat de la PE-22 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	229
Figura 4.89. Temporalitat de la PE-24 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	230
Figura 4.90. Temporalitat de la PE-25 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	231
Figura 4.91. Temporalitat de la PE-26 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	232
Figura 4.92. Temporalitat de la PE-41 en relació als contextos en què apareixen amb altres tipus i respecte el nombre d'individus que s'associen en cada cas.....	233
Figura 4.93. Proporció de l'associació entre les produccions amfòriques púnico-	

ebusitanes de les sèries 1, 2 i PE-41.....	234
Figura 4.94. Taula on figuren els contextos d'associació de cada producció ebusitana de la sèrie 1 tota sola respecte els contenidors púnico-ebusitans de la sèrie 2 i la PE-41.....	235
Figura 4.95. Classificació de les produccions amfòriques púnico-ebusitanes de les sèries 1 i 2 en relació a les fases econòmiques definides.....	236
Figura 4.96. Representació de les produccions ebusitanes en la fase II.....	237
Figura 4.97. Representació de les produccions ebusitanes en la fase III.....	239
Figura 4.98. Representació de les produccions ebusitanes en la fase IV.....	239
Figura 4.99. Representació de les produccions ebusitanes en la fase V.....	240
Figura 4.100. Representació de les produccions ebusitanes en la fase VI.....	240
Figura 4.101. Representació de les produccions ebusitanes en la fase VII.....	241
Figura 4.102. Classificació de les produccions amfòriques púnico-ebusitanes de les sèries 1 i 2 amb la proporció de representació de cada tipus en cada fase definida.....	242
Figura 4.103. Proporcions de les relacions d'associació entre els tipus amfòrics itàlics.....	242
Figura 4.104. Taula amb el nombre d'individus i de contextos en què cada tipus amfòric itàlic es relaciona a la resta de la seva sèrie.....	244
Figura 4.105. Classificació dels contenidors amfòrics itàlics en relació a les fases econòmiques definides a partir de les produccions ebusitanes.....	247
Figura 4.106. Taula amb el nombre d'individus i de contextos dels diferents tipus itàlics que apareixen a les fases definides.....	248
Figura 4.107. Taula amb el nombre d'individus i de contextos en que cada tipus	

amfòric provincial s'associa a la resta de la seva sèrie.....	250
Figura 4.108. Proporció de les relacions entre els tipus amfòrics provincials.....	251
Figura 4.109. Taula amb el nombre d'individus i de contextos dels diferents tipus provincials que apareixen a les fases definides.....	253
Figura 4.110. Classificació dels contenidors amfòrics provincials en relació a les fases econòmiques definides a partir de les produccions ebusitanes.....	253
Figura 4.111. Taula amb el nombre d'individus i de contextos dels diferents tipus púnics no ebusitans que apareixen a les fases definides.....	254
Figura 4.112. Classificació dels contenidors amfòrics provincials en relació a les fases econòmiques definides a partir de les produccions ebusitanes.....	255
Figura 4.113. Relació de nombre d'individus i de contextos en què els diferents grups de vaixella es documenten a les fases diagnosticades en els contextos analitzats; hi figura el número total de contextos i d'individus de cada tipus.....	265
Figura 4.114. Dinàmica de la ceràmica àtica a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	265
Figura 4.115. Dinàmica del vernís negre àtic a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	266
Figura 4.116. Dinàmica de les produccions dels tallers occidentals a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	267
Figura 4.117. Dinàmica de la ceràmica campaniana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	267
Figura 4.118. Dinàmica de la ceràmica de parets fines a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	268
Figura 4.119. Dinàmica de la ceràmica sigil·lada a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	269

Figura 4.120. Dinàmica de la ceràmica ebusitana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	269
Figura 4.121. Dinàmica de la ceràmica ibèrica a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	270
Figura 4.122. Dinàmica de la ceràmica grisa emporitana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	270
Figura 4.123. Dinàmica de la ceràmica grisa emporitana a les diferents fases (figura el nombre de contextos i d'individus).....	271
Figura 4.124. Comportament de les produccions de vaixela respecte les diferents fases.....	272
Figura 4.125. Comportament de les produccions amfòriques i de vaixela respecte les fases econòmiques definides.....	273
Figura 4.126. Produccions de vaixela associades a la fase I.....	275
Figura 4.127. Produccions de vaixela associades a la fase II.....	276
Figura 4.128. Produccions de vaixela associades a la fase III.....	277
Figura 4.129. Produccions de vaixela associades a la fase IV.....	278
Figura 4.130. Produccions de vaixela associades a la fase V.....	279
Figura 4.131. Produccions de vaixela associades a la fase VI.....	280
Figura 4.132. Produccions de vaixela associades a la fase VII.....	281
Figura 4.133. Cronoindicadors de la fase I.....	283
Figura 4.134. Cronoindicadors de la fase II.....	284
Figura 4.135. Cronoindicadors de la fase III.....	285
Figura 4.136. Cronoindicadors de la fase IV.....	287

Figura 4.137. Cronoindicadors de la fase V.....	288
Figura 4.138. Cronoindicadors de la fase VI.....	289
Figura 4.139. Cronoindicadors de la fase VII.....	291
Figura 4.140. Caracterització de les produccions ceràmiques de les fases definides.....	292
Figura 4.141. Ubicació dels contextos de les fases definides, amb el nombre de contextos de cada fase i el de cada àmbit.....	293
Figura 4.142. Distribució espacial i temporal de les fases definides.....	295
 Capítol 5	
Figura 5.1. Planta del jaciment de Son Fornés excavat, indicant-ne els sectors.....	300
Figura 5.2. Relació de campanyes realitzades a Son Fornés, amb les estructures d'època posttalaiòtica i clàssica, i les publicacions corresponents.....	303
Figura 5.3. Mesures de capacitat dels tipus amfòrics emprats en aquest anàlisi...307	
Figura 5.4. Material ceràmic d'importació a les estructures i espais posttalaiòtics analitzats de Son Fornés.....	311
Figura 5.5. Dinàmica de consum de vi dels contextos posttalaiòtics analitzats de Son Fornés.....	317
Figura 5.6. Consum de vi a a l'època posttalaiòtica a Son Fornés en les diferents fases econòmiques definides.....	317
Figura 5.7. Distribució de l'índex de consum de vi en època posttalaiòtica a Son Fornés.....	318
Figura 5.8. Volum del vi consumit al jaciment de Son Fornés en les fases econòmiques diferenciades en l'època posttalaiòtica.....	319

Figura 5.9. Relació del nombre d'individus i del volum de litres de vi dels diferents àmbits productius registrats a Son Fornés en època posttalaiòtica.....	320
Figura 5.10. Gràfica de regressió entre l'espai hàbil i el volum de litres registrat als recintes analitzats de Son Fornés d'època posttalaiòtica.....	321
Figura 5.11. Material ceràmic d'importació dels contextos d'habitació clàssics de Son Fornés.....	331
Figura 5.12. Estimació del consum de vi a les habitacions clàssiques de Son Fornés.....	351
Figura 5.13. Àmfores que enganxen amb l'abocador de la ZA/CR.....	358
Figura 5.14. Àmfores de l'abocador de la ZA/CR.....	359
Figura 5.15. Àmfores que enganxen amb l'abocador del tall 14.....	359
Figura 5.16. Àmfores de l'abocador del tall 14.....	360
Figura 5.17. Àmfores que enganxen amb l'abocador de l'HR9 que no enganxen amb altres espais.....	361
Figura 5.18. Relació del nombre d'individus i del volum total de producte documentat als abocadors d'època clàssica de Son Fornés.....	363
Figura 5.19. Procedències del vi consumit en cadascuna de les fases detectades al jaciment de Son Fornés en època clàssica (expressat en litres).....	365
Figura 5.20. Volum de producte importat als recintes clàssics de Son Fornés.....	366
Figura 5.21. Relació del NMI de les diferents àrees de procedència així com total de litres de vi i altres productes registrats a les habitacions clàssiques de Son Fornés.....	367
Figura 5.22. Relació entre el volum de vi registrat i l'espai hàbil de les habitacions clàssiques de Son Fornés.....	368

Figura 5.23. Dinàmica de consum de vi dels edificis S1 i S2 separant les seves fases i indicant els valors globals. Se n'indica: la fase econòmica, el NMI de contenidors amfòrics, i la procedència del vi consumit en litres.....	369
Figura 5.24. Relació entre el volum de litres registrat a cada edifici i les seves dimensions en cada cas (m2).....	370
Figura 5.25. Característiques estructurals de les habitacions clàssiques estudiades.....	371
Figura 5.26. Relació del nombre de tapadores amb el NMI de contenidors amfòrics de cada recinte.....	376
Figura 5.27. Distribució de l'índex de consum de vi en època clàssica a Son Fornés (III - II ANE).....	382
Figura 5.28. Distribució de l'índex de consum de vi en època clàssica a Son Fornés (III - II ANE).....	383
 Capítol 6	
Figura 6.1. Ses Païsses (Aramburu 2009).....	385
Figura 6.2. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Ses Païsses, diferenciant els àmbits productius.....	388
Figura 6.3. NMI total de les fases diagnosticades a Ses Païsses.....	388
Figura 6.4. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Ses Païsses.....	389
Figura 6.5. Na Guardis (Guerrero 1997: 347).....	390
Figura 6.6. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Na Guardis, diferenciant els àmbits productius.....	393
Figura 6.7. NMI total de les fases diagnosticades a Na Guardis.....	393

Figura 6.8. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Na Guardis.....	394
Figura 6.9. Turó de les Abelles (Camps i Vallespir 1999: 43).....	395
Figura 6.10. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Turó de les Abelles, diferenciant els àmbits productius.....	399
Figura 6.11. NMI total de les fases diagnosticades a Turó de les Abelles.....	400
Figura 6.12. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Turó de les Abelles.....	401
Figura 6.13. Torralba d'en Salord (Fernández-Miranda 2009).....	402
Figura 6.14. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Torralba d'en Salord, diferenciant els àmbits productius.....	404
Figura 6.15. NMI amfòric total de les fases diagnosticades a Torralba d'en Salord.....	404
Figura 6.16. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Torralba d'en Salord.....	405
Figura 6.17. Biniparratxet Petit (Hernández-Gasch 2009).....	406
Figura 6.18. Número de contextos i NMI d'individus de les fases diagnosticades a Biniparratxet Petit, diferenciant els àmbits productius.....	409
Figura 6.19. NMI amfòric total de les fases diagnosticades a Biniparratxet Petit.....	410
Figura 6.20. NMI de les àmfores dels diferents àmbits productius documentades a cada fase del jaciment de Biniparratxet Petit.....	410
Figura 6.21. Descripció dels contextos analitzats dels jaciments de Ses Païsses, Na Guardis, Turó de les Abelles, Biniparratxet Petit i Torralba d'en Salord.....	419

Figura 6.22. Cronologia, NMI i de contextos dels jaciments analitzats.....	420
Figura 6.23. NMI i de contextos de cada fase dels jaciments analitzats.....	421
Figura 6.24. NMI i nombre de contextos dels jaciments analitzats de les Illes Balears.....	421
Figura 6.25. Representació el litres de la procedència del vi registrat.....	422
Figura 6.26. Mapa de la fase I.....	423
Figura 6.27. Mapa de la fase II.....	424
Figura 6.28. Mapa de la fase III.....	425
Figura 6.29. Mapa de la fase IV.....	426
Figura 6.30. Mapa de la fase V.....	427
Figura 6.31. Mapa de la fase VI.....	428
Figura 6.32. Mapa de la fase VII.....	429
Figura 6.33. Percentatges del volum de contenidors registrats a cada fase en els jaciments estudiats.....	438
Figura 6.34. Comportament dels jaciments segons les fases econòmiques, assenyalant la tendència alcista o reduccionista que experimenten en cada cas...	439
Figura 6.35. Litres de vi exportats i consumits pels diferents àmbits productius en els jaciments estudiats de Mallorca i Menorca d'aquest apartat.....	446
Figura 6.36. Descripció dels contextos dels jaciments analitzats de l'àmbit Mediterrani occidental.....	459
Figura 6.37. NMI i nombre de contextos totals de cada fase en el global de contextos de la Mediterrània Occidental analitzats.....	460
Figura 6.38. Volum de vi de cada àmbit exportat en els contextos analitzats.....	461

Figura 6.39. NMI i nombre de contextos de cada fase en els àmbits geogràfics estudiats.....	462
Figura 6.40. NMI de cada àmbit productiu documentat als jaciments dels territoris analitzats.....	463
Figura 6.41. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase I.....	464
Figura 6.42. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase II.....	466
Figura 6.43. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase III.....	466
Figura 6.44. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase VI.....	468
Figura 6.45. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase V.....	470
Figura 6.46. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase VI.....	472
Figura 6.47. Percentatge de cada àmbit productiu dels contextos analitzats de la fase VII.....	473
Figura 6.48. Percentatges del volum de contenidors de les àrees geogràfiques estudiades que presenta cada fase.....	474
Figura 6.49. Dinàmica dels àmbits geogràfics analitzats en les fases econòmiques definides.....	475
Figura 6.50. Mapa de representació de fases dels contextos dels jaciments analitzats.....	478

10. Annexos

10.1. Catàleg de les produccions amfòriques

10.2. Propostes interpretatives de les produccions grecoitàliques

10.3. Làmines petrografia

10.4. Dibuixos del material amfòric analitzat de Son Fornés

10.5. Dades

